

GIUSEPPE VERDI.

GIUSEPPE VERDI.

Een groot kunstenaar en een goed, edel mensch is heengegaan, een man die op zijn gebied en in zijn stijl evengoed het tooneel in de 19^e eeuw heeft beheerscht als Richard Wagner heeft gedaan. Misschien heeft de zeven-en-tachtig-jarige grijsaard, wiens gezondheid zoo sterk en onverwoestbaar scheen, iets onvoorzichtigs gedaan, met Genua te verlaten en den winter te Milaan, waar de temperatuur zoo wisselvallig is, te gaan doorbrengen, doch uit een schrijven van den meester aan zijn vriend de Amicis blijkt nu, dat hij zich een maand vóór zijn dood al zwak en vermoeid gevoelde, en dat zijn gezicht en gehoor merkbaar achteruit gingen. Zijn heengaan is een nationale ramp genoemd en dat was het ook voor Italië. — In andere landen kan men zich daar helaas! nog niet indenken. In Oostenrijk b.v., waar Mozart in de armenafdeeling is begraven, terwijl slechts enkele vrienden, die, omdat het weer al te slecht was, halverwege omkeerden, de lijkbaar volgden, en waar het afsterven van andere groote meesters slechts in beperkten kring blijken van rouw uitlokte, zal men zeker moeite genoeg hebben zich daar in te denken, doch wie Italië kent, waar ieder zingt en waar de melodie op alle tongen en in alle harten leeft en heerscht, zal het voorzeker niet vreemd vinden, dat de man, die de trots en de roem van zijn land was, als een vorst, bijna als een godheid werd vereerd en nu wordt betreurd.

Italië vereerde niet alleen Verdi's kunst, maar het vereerde

ook den kunstenaar, en wij weten maar al te goed hoe vaak dit laatste verzuimd wordt. De muziekgeschiedenis geeft ons in dit opzicht veel treurige feiten. — Het is misschien onjuist van Italiaansche muziek te spreken, want Verdi's melodieën behooren aan de geheele wereld toe.

Verdi was het toonbeeld van den meester, die, hoe ook tot in de wolken verheven, nooit tevreden was over zijn werk en steeds zich zelf heeft herzien. Tot zijn laatste levensjaren heeft hij eerlijk en trouw gewerkt, de evolutie der muziek met de grootste belangstelling volgend en zich die ten nutte makend, zonder iets van zijn persoonlijkheid te verliezen. Hij heeft niet zooals zoovelen, die door een gelukkige, oorspronkelijke gedachte naam maakten, diezelfde gedachte steeds in anderen vorm herhaald, en ook niet den grooten hervormer Wagner in zijn latere periode slaafs nagevolgd, wel wetende dat Wagner een reus was, die de hand zou verbrijzelen van ieder die trachten wilde aldus zijn voetstuk te bestijgen. Er ontbrak echter geen enkele partitie van Wagner in Verdi's bibliotheek en zijn bewondering voor die kunst was groot en oprecht.

Hij heeft zijn opvatting omtrent de rol die hij tegenover de kunst had te vervullen, zeer juist uitgedrukt in zijn schrijven aan Hans von Bülow, in antwoord op den brief, waarin deze zijn verontschuldigen aanbod voor al het slechte dat hij vroeger van Verdi's muziek had gezegd. Verdi schreef: „Dat de kunstenaars van het Noorden en het Zuiden verschillende aspiraties hebben, is goed. Zij moeten zich dus beiden onderscheiden. Doch allen moeten trachten getrouw te blijven aan het karakter hunner nationaliteit, zooals Wagner het zoo juist heeft uitgedrukt. Wat zijt gij gelukkig u de zonen van Johann Sebastian Bach te kunnen noemen! Maar wij? Wij kunnen er ons op beroemen de zonen van Palestrina te zijn; ook wij hadden eertijds een beroemde school, die geheel de onze was. Die is nu verbasterd en dreigt geheel te verdwijnen. O! konden wij weêr van voren af aan beginnen!”

Verdi is altijd waar geweest. Dat was hij toen hij zijn oudere

werken schreef zonder veel studie of diepte, maar zich latende gaan op den stroom van zijn onuitputtelijken melodieënschat, en toen hij met zijn *Otello* en *Falstaff* een weg insloeg, dien men van den componist van *Trovatore* nooit zou hebben verwacht.

Zijn eerste werken staan in het teeken van het onbewuste en dragen den stempel van de Italiaansche opera-traditie, waarin de aria, ten koste van het drama en den logischen artistieken bouw, oppermachtig heerscht.

Verdi heeft daarin geheel den weg van zijn voorgangers gevolgd, en menige banale, onbeduidende bladzijde geschreven. In het orkest heeft hij bij aandoenlijke scènes dikwijls de dansmuziek niet vermeden, doch op andere plaatsen treft hij reeds door een melodramatische kracht van uitdrukking en een brutale hevigheid die verbaast en verrast. En ook in dien vorm heeft hij zijn voorgangers overtroffen door sprekend melodiek, en toen hij na eenige minder belangrijke werken met *Rigoletto* ook buiten zijn land bekend werd, waren velen getroffen door de genialiteit waarmede sommige scènes waren gecomponeerd. Hoe scherp getypeerd is het gesprek van *Rigoletto* met den bandiet Sparafucile, evenals het mooie quartet van de laatste acte en de geheele muzikale teekening van den nar. Wanneer daarna gewezen wordt op de muzikale behandeling der vierde acte van *Traviata*, dan is, geloof ik, voldoende in het licht gesteld hoe Verdi ook in die periode zijn voorgangers overtrof. Hij vormt de afsluiting van de oudere Italiaansche muziek en niet ten onrechte is gezegd, dat hij de laatste aria heeft geschreven.

Hoe deze meester op zestigjarigen leeftijd zijn muzikale opvoeding opnieuw ter hand heeft genomen, zal uit het vervolg van dit opstel blijken.

Thans zij eerst iets medegedeeld omtrent zijn jongere levensperiode en werken uit dien tijd.

X Verdi werd ongeveer 25 kilometer van Parma, in het oude hertogdom van dien naam, dicht bij Busseto (een kleine stad van ongeveer 4000 inwoners, liggende aan den voet der Apenijnen), in een arm gehucht, Roncole, dat nauwelijks twee

honderd inwoners telde, geboren. Zijn ouders hielden daar een onaanzienlijke herberg (osteria), waar ook kruidenierswaren en likeuren aan de contadini van den omtrek verkocht werden.

Op zekeren dag in 1814 werd dit kalme plaatsje verontrust door de komst der Oostenrijksche en Russische troepen, die een waar bloedbad aanrichtten. De vrouwen met kleine kinderen vluchtten verschrikt in de kleine kerk, hopende aldaar voor den bloeddorst der Russen, die als wilde dieren huis hielden, beveiligd te zijn. Maar ook die plaats was niet heilig, en weldra werd de grond met het bloed der slachtoffers overstroomd. Een van de vrouwen, die haar kind op den arm droeg, had de tegenwoordigheid van geest den torentrap te beklimmen en zich achter de klok te verschuilen. Daar bleef zij, half dood van angst, tot alles voorbij was, en redde zoo zichzelf en haar kind.

De arme *contadina*, die op deze wijze als door een wonder aan de moordzucht ontsnapte, was de vrouw van den herbergier te Roncole die Carlo Verdi heette, en het kind dat aldus gered werd heette Giuseppe en was de toekomstige beroemde componist van *Trovatore*. — In vroegere biografieën staat Verdi's geboortejaar als 1814 aangegeven, doch uit een afdruk van zijn geboorte-acte, die in 1884 door de *Gazetta musicale* uit Milaan is gepubliceerd, bleek, dat hij reeds in 1813 was geboren. Deze acte, in de Fransche taal gesteld door den maire van Busseto, is door dezen, benevens door den vader en twee getuigen ondertekend, waaruit blijkt dat de componist die zich alleen Giuseppe noemde, ingeschreven staat met de voornamen Joseph, Fortunin, François. Daar het Hertogdom Parma toen gerangschikt werd onder de „Départemens au delà des Alpes,” moesten de officieele stukken in de Fransche taal worden gesteld.

De voornaamste leverancier voor de nering van Carlo Verdi was Antonio Barezzi te Busseto, die een groote kruidenierszaak en likeurfabriek bezat, en die een groot aandeel aan Verdi's eerste muzikale ontwikkeling had.

Volgens de berichten was de jonge Giuseppe wat men noemt een „zoet” kind, ver boven zijn leeftijd ontwikkeld, doch be-deesd en in zich zelf gekeerd.

Een arme straatmuzikant, Bagasset genaamd, kwam van tijd tot tijd in het dorpje. Zoodra hij voor de herberg speelde, was de knaap in extase over de tonen die hij uit zijn slechte viool haalde, en dat streefde den armen muzikant zoo, dat hij dikwijls opzettelijk voor Giuseppe naar Roncole kwam. Men beweert dat de kreupele violist den vader het eerst den raad gaf, zijn zoon voor muziek te laten opleiden.

Dertig jaar later (in 1849), toen Verdi zijn landgoed San Agata kocht, vond hij in die streek den armen Bagasset terug, die nog altijd zijn *métier* op dezelfde wijze uitoefende en zijn *kunst* weêr voor den meester kwam ten toon spreiden. Verdi beval dan hem binnen te roepen en te eten geven en liet hem nooit zonder geld en levensmiddelen vertrekken.

Door Arthur Pougin is ons mêegedeeld, hoe de knaap in het bezit kwam van een oud wormstekig spinet, waarop hij zich vol ijver ging oefenen.

Een van Verdi's tekstdichters, Ghislanzoni heeft eens het herbergje te Roncole bezocht en schrijft daarover het volgende:

„Stel u voor een soort barak van steen en kalk, bijna alleen staande op een vruchtbare vlakte, die bezaaid is met maïs en hennep. Men begrijpt dat een kunstenaar die daar geboren is, zijn geheele leven neiging tot de eenzaamheid moet behouden. Op eenige passen van dit huisje verheft zich een kerk. Daar bespeelde de jonge musicus reeds op zijn 15^e jaar het orgel. Van het orgel liep hij dan naar het spinet in het ouderlijk huis, en bracht een, geheele wereld van hoop, illusies en van heerlijke droomerijen in die eenvoudige muren mede.

„Men toonde mij de kleine kamer, waar het vroeg ontwikkelde kind studeerde.

„Later heb ik in de villa San Agata dit primitief instrument teruggezien.

„Het spinet heeft geen snaren meer en is van zijn deksel beroofd. Het klavier lijkt op het gebit van een doodskop met lange afgevijlde tanden.

„Doch welk een kostbaar stuk en hoeveel herinneringen zijn

voor den kunstenaar, die er in zijn prille jeugd zoo menige traan bij heeft vergoten, aan dit instrument verbonden! En hoeveel emoties wekt dit op bij hem, die het ziet en ondervraagt! Dat heb ik gedaan. Een der stiften optillend las ik woorden die even vernuftig als heerlijk waren; woorden die terzelfder tijd de daad van een edelmoedigen werkman en een juiste profetie openbaarden. (De eenvoudige werkman die het spinet repareerde, schreef er met gebrekkige ortografie ongeveer het volgende in: „Door mij Steffens Cavaletti werden de tangenten van dit instrument vernieuwd en van leder voorzien, ook heb ik er een pedaal aan gemaakt. Ik heb dit voor niet gedaan, omdat ik den goeden aanleg heb ontdekt, dien Giuseppe Verdi bezit om dit instrument te leeren bespelen, waarmede ik mijzelf genoegzaam beloond acht. Het jaar onzes Heeren 1821”. Verdi was toen nauwelijks acht jaar.”

In die jaren hielp hij als koorknaap in het kleine kerkje de mis bedienen.

Hij luisterde de eerste maal zoo vol verrukking naar het orgel, dat hij zijn dienst geheel vergat. Tot drie maal toe verlangde de priester het wijwater, doch toen Verdi nog geen aanstalten maakte om aan die vraag te voldoen, gaf hij hem een flinken slag om de ooren, zoodat de knaap de drie treden van het altaar afrolde en daar zonder bewustzijn bleef liggen. Hij werd naar de sacristie gebracht, waar hij weer bijkwam. Toen hij te huis werd gebracht smeekte hij zijn ouders hem toch muziek te laten leeren.

Dit hielp, en zoo kreeg hij les van den ouden organist, zoowel op het orgel als op het spinet — tot nu toe had hij zich zelf moeten oefenen — en na drie jaar werd hij reeds tot plaatsvervangend organist benoemd.

Daar echter de vader begreep, dat zijn zoontje ook wat leeren moest, zond hij hem naar Busseto om daar school te gaan. Hij werd opgenomen door een eenvoudigen schoenlapper, een vriend van zijn vader, die hem voor vijftien centen daags in huis en in de kost nam.

Hij werkte hard en onvermoeid en ging iederen Zaterdag-

middag te voet naar Roncole, om zijn organistenpost waar te nemen. Hij bleef deze betrekking vervullen, tot hij op zijn 18e jaar naar Milaan vertrok, om zijne muziekstudiën aldaar voort te zetten.

Het traktement als organist bedroeg eerst 36 lire per jaar, doch werd, na herhaald aandringen van Verdi's vader, op 40 lire gebracht, waardoor het met de emolumenten tot ongeveer 100 lire moet gestegen zijn. Na twee jaar te Busseto hard gewerkt te hebben, zoodat hij lezen, schrijven en rekenen kon, werd Verdi door Barezzi in huis genomen, hetgeen een groot geluk voor hem was, daar zijn beschermer zich veel aan zijn opvoeding liet gelegen liggen, en later voor hem een beurs wist te verkrijgen van het weldadigheidsgenootschap dat aan de *Monte di Pietà* verbonden was, om te Milaan te gaan studeeren.

Daar ontstond een vriendschappelijke band tusschen hem en de dochter des huizes, Margherita Barezzi, die later Verdi's eerste vrouw werd. Verdi kreeg les van den ouden musicus Provesi en mocht op een uitstekend klavier, dat Barezzi bezat, studeeren, zoodat het spinet voor goed vacantie kreeg. Van die lessen heeft hij ontzaglijk veel geprofiteerd, en zijn meester voorspelde toen reeds dat hij een beroemd man zou worden.

Hij liet hem spoedig de repetitiën van de Philharmonische vereeniging dirigeren, waarvoor de leerling verschillende stukken componeerde en instrumenteerde. Die stukken worden nog altijd in het archief dier vereeniging te Busseto bewaard. Ook moest Verdi dikwijls den kerkdienst waarnemen. Doch zijn beschermer en zijn meester begrepen spoedig, dat hij naar Milaan moest en met milde hand vulde Barezzi het bedrag van het subsidie aan, (Verdi heeft, van zijn eerste verdiend geld, die som later terug betaald en recommandeerde hem aan zijn vriend Seletti, leeraar aan het gymnasium, die hem in zijn huis opnam.

De directeur van het Conservatorium te Milaan, Francesco Basily, wilde hem echter, na een afgenomen examen niet toelaten; hij was niet helderziend genoeg om Verdi's talent te

waardeeren. De biograaf Fétis heeft, zeker in zijn zucht om dien directeur te verdedigen, de zonderlinge stelling verkondigd, dat Basily te vergeefs in Verdi's uiterlijk zijn muzikaal vermogen zocht te ontdekken, *want*, zegt hij, *daarin kan het hoofd van een school in de meeste gevallen zien welke kansen van slagen een leerling in de toekomst heeft*. Wie nu den componist van *Rigoletto* en *Trovatore* heeft gezien — zegt hij — moet erkennen, dat nooit een uiterlijk van een componist minder talent openbaarde, dan dat van Verdi.

Dat ijskoud uiterlijk, die onbewegelijke trekken en houding, openbaren geheel den diplomaat met veel intelligentie, maar niemand zou daarin die gepassioneerde opwellingen kunnen ontdekken, waardoor alleen schoone werken van de meest treffende der kunsten kunnen ontstaan. (*Biographie universelle des musiciens.*)

Een andere schrijver heeft beweerd, dat Verdi reeds te oud was want dat hij al 20 jaar was en dat dus het reglement zijn toelating verbood. Uit een brief van Verdi zelf, geschreven 13 October 1880, blijkt echter dat hij pas 18 jaar was toen hij zich aanmeldde (in 1832). Hij schrijft o. a.: „Ik onderging een soort examen, waarin ik eenige mijner compositiën toonde en voor een commissie, waarin o. a. Basily, Piantanida, Angeleri en de oude Rolla zitting hadden, proeven in het pianospelen moest afleggen.

„Ik hoorde acht dagen lang niets, toen ging ik naar Rolla, die mij zeide: „Denk maar niet meer aan het Conservatorium, ik raad u privaatles te gaan nemen bij Savigny of Negri.” Niemand heeft mij ooit op mijn verzoek geantwoord. Van het oordeel van Basily, zooals Fétis heeft bericht, weet ik niets.” Verdi ging toen les nemen bij Savigny, een oud-leerling van het Conservatorium van Napels, die *maestro al cembalo* aan den Scala was (het clavecimbaal was bij de Italiaansche opera als instrument geregeld in gebruik, om de *recitativi secci* van de zangers te begeleiden). Savigny nam hem aan en had alle reden over zijn leerling tevreden te zijn. Spoedig had hij gelegenheid hem een alleraardigste satisfactie over zijn afwijzing aan het

Conservatorium te geven. De directeur Basily had n.l. een prijsvraag uitgeschreven voor zijn leerlingen, en toen Savigny hem bezocht, klaagde Basily dat geen der acht-en-twintig leerlingen zijn opgegeven thema behoorlijk had kunnen uitwerken. Savigny stuurde om Verdi, die toen reeds sedert twee jaar het contrapunt bestudeerde en zette hem aan het werk, terwijl de beide musici hun gesprek voorzetten.

Toen Verdi klaar was, moest Basily met een zuurzoet gezicht bekennen, dat de bewerking uitstekend was en hem met zijn werk gelukwenschen. „Maar waarom hebt gij een dubbelen canon geschreven?” vroeg hij, waarop Verdi, die zijn niet-toelating nog niet goed kon verkroppen, met een glimlach zeide: „Ik vond de opgave zoo nuchter, en daarom heb ik die wat uitgewerkt.”¹

Een weinig bekend feit uit Verdi's jeugd wordt door Arthur Pougin medegedeeld. De organist Provesi uit Busseto stierf in 1833. De vereeniging, die Verdi een subsidie had verleend, had daarbij de bedoeling, hem in plaats van Provesi tot kapelmeester en organist te benoemen. Verdi was zeer bedroefd over den dood van zijn meester en wilde zijn verplichtingen geheel nakomen, en daarom ging hij naar Busseto, om hem op te volgen. Doch de geestelijkheid wilde van Verdi, dien zij een wereldschen mode-componist noemde, niets weten en steunde een middelmatigen organist, Giovanni Ferrari, die boven hem verkozen

---

¹ Toen Verdi pas te Milaan was, leefde hij in zeer bescheiden omstandigheden en moet hij het wel eens moeilijk gehad hebben.

In 1839 kwam hij gewoonlijk des avonds in een bescheiden restaurant »de gele roos» in de Via San Raffaele, zijn middagmaal gebruiken. Meestal zat hij dan stil en in zichzelf gekeerd. Op zekeren avond vroeg hij den kastelein, Sur (Vader) Pedrin, hem voor eenige dagen crediet te verleen, hetgeen deze kortaf weigerde.

Verdi ging heen en kwam niet terug. Eenigen tijd daarna las de kastelein Verdi's naam als opera-componist op een aanplakbiljet van den *Scala*. Toen begon hij te begrijpen dat hij dom gehandeld had, daar hij door eene kleine edelmoedigheid gemakkelijk veel vrijbiljetten had kunnen krijgen en een man, die beroemd begon te worden, had verjaagd.

Hij trachtte Verdi weer te winnen, maar werd door den meester niet ontvangen. Toen Verdi steeds beroemder werd, verviel de waard tot melancholie; sommigen beweren zelfs dat hij aan een gebroken hart gestorven is.

werd. Er werd braaf gelasterd en de streek verdeelde zich in Verdisten en Ferraristen. Barezzi en de intelligente bevolking bleven echter op Verdi's hand. Er brak tusschen de geestelijkheid en de meer ontwikkelden een ware oorlog uit, die nog jaren daarna heeft voortgeduurd, hoewel Verdi er zich zelf weinig aan gelegen liet liggen en de Philharmonische vereeniging bleef leiden.

De jonge maestro en Barezzi's dochter kregen elkander lief, en de vader, die alle vertrouwen in Verdi's toekomst had, gaf gaarne zijne toestemming. In 1835 werd het huwelijk gesloten. Verdi diende de drie jaren, waarvoor hij zich aan de Philharmonische vereeniging verbonden had, getrouw uit, en ging toen met zijn gezin — zijn vrouw had hem reeds twee kinderen geschonken — naar Milaan. Als gemeente-muziekmeester te Busseto had Verdi tal van marschen voor de *banda* (schutterij) gecomponeerd, welke stukken iederen Zondag na de vesper op de markt, tot groot genoegen der bevolking, werden uitgevoerd, en als muzikdirecteur van de *Monte di Pietà*, schreef hij mis-sen, vespers enz. en moest hij de zangers en orkestleden onderrichten. In weerwil van de tegenwerking der geestelijkheid vond men toch gelegenheid zijn compositiën uit te voeren, o. a. in de kapel *la Madonnina rossa*, die onafhankelijk van het hoofd der geestelijkheid was. In die kapel dirigeerde hij en speelde orgel voor het publiek. De Franciscaner monniken, aan wie die kapel behoorde, steunden hem dapper tegen zijn vijanden. In de Philharmonie trad hij ook vaak als klavier-virtuoos op. Toen Verdi pas bij Savigny te Milaan studeerde, liet deze hem spoedig de repetitiën van de concertvereeniging, die aldaar onder leiding van Masini (een handig maar niet bijzonder kundig dirigent), stond, waar Haydn's *Schöpfung* werd gegeven, bijwonen. Door ziekte van den cembalist werd — daar Masini het niet aandurfde, tegelijk te dirigeeren en te spelen — aan Verdi die taak opgedragen.

Hij kweet zich hiervan zoo goed en toonde het werk zoo goed te kennen, dat hem de geheele leiding der uitvoering werd opgedragen.

Op een libretto van Soleza schreef Verdi in dien tijd zijn eerste opera *Oberto, Conte di San Bonifazio*, die hij, te Busseto teruggekeerd, voltooide en die, 17 November 1839, in den *Scala* werd opgevoerd. Deze opera, waaruit de oorspronkelijke melodische vinding van Verdi reeds bleek, doch die te veel aan Bellini herinnerde, had een succès d'estime. Over den tekst werd veel ongunstigs geschreven. Een blad rangschikte dien onder de ellendige hoop opera-libretti, die tot hoon der muzen en tot verdriet van het gezond menschenverstand zijn geschreven. Alleen vond die schrijver het goed, dat er een Italiaansch onderwerp in was behandeld. Hoewel de melodie een te groote plaats inneemt, ook op plaatsen waar de woorden energie en harts-tocht verlangen en de cantilene mat en eentonig is, meende de schrijver toch dat, in weerwil van die groote fouten, de bijval verdiend was, ter wille van de schoone instrumentatie, de liefelijkheid van het gezang en het nieuwe der vinding. Hij noemde de opvoering nogal slecht en de hoofdvertolkers schenen hun rollen nog niet te kennen. Meer dan een succès d'estime was het dus niet; want tusschen de regels leest men duidelijk, dat de schrijver met verschoonende welwillendheid over de opvoering berichtte.

Verdi heeft ongeveer drie jaar aan die opera gewerkt. Dit is zeer opmerkelijk, wanneer men nagaat, dat hij zijn drie beroemde werken: *Trovatore*, *Rigoletto* en *Traviata* binnen de twee jaar (van 1851—1853) componeerde.

Dit ligt zeker niet hieraan dat Verdi toen grooter bedrevenheid in het schrijven had, want uit de snelheid waarmede hij in tegenwoordigheid van Savigny en Basily zijn canon schreef, bleek wel dat hij toen reeds in den polyphonen stijl heel wat meer bedreven was dan men uit zijn eerste werken zou opmaken. Doch uit het *quartet* van *Rigoletto*, het *Requiem* met de zoo meesterlijk bewerkte dubbel-fuga: *Sanctus* en zijn vier *Pezzi sacri*, om van andere werken niet te spreken, blijkt genoeg welk een groot meester Verdi in het contrapunt was.

De toenmalige directeur van den *Scala*, Francesco Merelli mocht er zich op beroemen Verdi's pad op het gebied der

opera te hebben geëffend. Zonder hem zou de meester vermoedelijk te Busseto zijn gebleven. Die eerste periode na de opvoering van *Oberto* is een der moeilijkste in Verdi's leven geweest. Daar Merelli zijn talent op de juiste waarde wist te schatten, maakte hij met hem een contract voor de drie volgende opera's; de eerste moest een *Opera buffa* zijn en in den herfst van 1840 worden opgevoerd. Doch Verdi werd door boosaardige koortsen geteisterd en moest, toen hij nog niet geheel hersteld was, aan het werk, en toen hij daarmede bezig was werden zijn beide kindertjes kort na elkander ziek en stierven. En alsof dat nog niet genoeg was, werd ook zijn aangebeden vrouw door een hersenontsteking aangetast en stierf eveneens.

„Ik stond alleen — alleen!” schreef hij; „in een tijdsverloop van nog geen drie maanden waren mij drie dierbare wezens ontvallen en onder die slagen moest ik een komische opera schrijven.” Deze opera, *Un giorno di regno* (*Een dag koning*) moet dan ook weinig sprekende muziek bevatten en werd voor den componist een fiasco.

Na de voltooiing van dit werk trad bij Verdi een soort van geestelijke slaap in, die ruim drie maanden duurde. Het was of alle energie in hem gedood was.

Zelfs van de opvoering van twee nieuwe opera's van Donizetti: *La fille du régiment* en *Torquato Tasso* nam hij niet de minste notitie. Treffend heeft Verdi die episode later uitvoerig verhaald.

Na dit fiasco sloot hij zich in zijn kamer op en wilde niemand zien. Doch Merelli bleef het oog op hem houden. Verdi had geen zelfmoord gepleegd en was niet krankzinnig geworden, dus had hij alle hoop hem wêer tot nieuw leven te wekken.

Vóór de opvoering had Verdi hem gesmeekt zijn opera niet te geven, doch Merelli was onverbiddelijk, niet uit hardheid of eigenbelang, maar omdat hij begreep dat de jonge componist, om groot te worden, ook een nederlaag moest lijden. Nadat de mensch zoo veel geleden had, moest ook de kunstenaar een harde proef doorstaan. Die proef was gevaarlijk, maar met een sterke natuur

zooals Verdi bezat, meende Merelli dit wel te kunnen wagen. In het jaar 1841 ontmoette hij hem voor het eerst in de *Galleria di Cristoforis* en begroette hem hartelijk. Bij het afscheid nemen stopte hij Verdi een manuscript in den zak en zeide: lees dat eens door! Dit manuscript was het libretto van de opera *Nabucco*, dat de dichter Solera voor Otto Nicolai had geschreven, doch dat door dezen componist als niet geschikt werd teruggezonden. Merelli, die het libretto uitstekend vond, wist dat hij hiermede bij Verdi de lont in het kruid wierp, dat wel vochtig zou zijn geworden, doch dat na korter of langer tijd toch nog wel zou ontbranden.

Maar Verdi's tegenstand duurde langer en was heviger dan Merelli gedacht had. Vijf maanden lang opende hij iederen morgen het manuscript en sloot het weer weg, hoezeer het hem ook boeide.

Doch eindelijk overwon hij zijn lusteloosheid en begon te componeeren; en toen het ijs eenmaal gebroken was, bleek de stroom niet meer te stuiten. Na drie maanden was *Nabucco* gereed en werd den 9^e Maart 1842 met succes opgevoerd. In de *Gazzetta musicale*, van 13 Maart, wordt deze muziek een gróote vooruitgang bij de twee vorige werken genoemd.

Toen Verdi na de eerste voorstelling met een vriend te huis kwam en deze hem vroeg: „zijt gij tevreden?” antwoordde de maestro: „Na de repetities had ik wel op een succes gerekend, maar nooit had ik zulk een enthousiasme kunnen vermoeden; ik verzeker u toen na het *stretto* van de eerste finale alle bezoekers van de fauteuils en het parquet opstonden en gesticuleerden, meende ik eerst dat zij den armen componist wilden uitjouwen en hem vervolgens een pak slaag toedienen.” (Verdi zat toen, zooals gewoonlijk, in het orkest tusschen den eersten violoncellist en contrabassist). In lang had men in de *Scala* zulk een succes niet bijgewoond; de bovengenoemde opera's van Donizetti behaalden toch slechts een succès d'estime.

De zangeres Streponi — die later Verdi's tweede vrouw werd — zong de partij van Abigaël en creëerde later nog

andere hoofdrollen in Verdi's opera's. Zij was slechts een paar weken, vóór de repetities van *Nabucco* begonnen, aan den Scala verbonden. Na dit succes werd Verdi in den rang der meest gevierde maestri opgenomen.

Een mooi staaltje — men zou haast zeggen voor een operadirecteur onbegrijpelijk — moet hier nog van Merelli verhaald worden. Tusschen den directeur en den maestro was overeengekomen, dat zij de opbrengst van den verkoop der partitie te zamen zouden deelen. Ricordi kocht het werk voor drie duizend Oostenrijksche livres. Merelli ontving daarvan werkelijk de helft, doch daar hij zich zoo verheugde over het succes van Verdi, gaf hij den componist nog duizend livres cadeau.

Toen Donizetti deze opera gehoord had, was hij stil en in zich zelf gekeerd en mompelde nu en dan: „Mooi! Mooi!” Gevoelde hij dat de jonge meester hem in de gunst van het publiek zou verdringen?

Het is niet mijn plan alle opera's van Verdi, die tusschen *Nabucco* en *Rigoletto* werden opgevoerd (13 in getal), te vermelden.

Het succes van die werken was afwisselend en slechts enkelen uit die periode, zooals *I Lombardi (Jerusalem)* en *Ernani* hebben de grenzen van Italië overschreden. Tegen de opvoering van *Lombardi* werd door den aartsbisschop van Milaan geprotesteerd, omdat er kerkelijke optochten en plechtigheden in voorkwamen. Ook het hoofd der politie had eerst de opvoering verboden, doch na een onderhoud met den directeur en den componist verklaarde deze ambtenaar: „Ik ben er de man niet naar om een jong kunstenaar; die zooveel belooft, de vleugels te kortwieken; gaat gerust uw gang, ik neem alles op mijn verantwoording.”

Op den dag van de première had het publiek van drie uur af reeds het gebouw gevuld, men had eetwaren meêgebracht, zoodat, toen de voorstelling begon, een sterke lucht van knoflook en worst in de zaal heerschte, doch dit deed geen schade aan het succes, want het werk ging „alle stelle”. Met *Ernani* had Verdi echter heel wat te stellen, o. a. met de prima-donna,

die haar partij niet mooi vond, en op de repetitiën altijd uit haar humeur was. Eerst na het succes erkende zij haar vergissing en maakte excuses. Doch Verdi is nog langen tijd boos op haar gebleven. Ook met de censuur had hij veel moeilijkheden vóór de opvoering werd toegestaan.¹ Die voorstellingen kregen ook een politieke kleur, daar het toen juist de korte periode was van de populariteit van Paus Pius IX. In plaats van *A Carlo Quinto sia gloria e onor*, zong men: *A Pio Nono* enz. en natuurlijk werden dan de Spaansch-Oostenrijksche bannieren door driekleurige cocardes vervangen bij de scène der samenzwering.

De opera *Macbeth*, die voor het eerst te Florence werd opgevoerd, werd door den maestro aan zijn ouden beschermer en schoonvader, Barezzi, opgedragen, omdat het — zooals hij schreef — zijn liefste werk was.

Opmerkelijk zijn de verhalen van Verdi's vasten wil en doorzettingskracht tegenover de zangeressen en zangers. In *Macbeth* bleek dit in twee scènes: de nachtwandeling van Lady Macbeth en haar duo met den bariton. De zangeres Barbieri Nini, die de titelrol zong, verhaalt hieromtrent het volgende:

„De scène van de nachtwandeling heeft mij drie maanden studie gekost. Verdi wilde een trouwe nabootsing van de woor-

¹ Hoe de censuur, vooral de Oostenrijksche en Napolitaansche, het den operadirecteuren lastig maakten, bewijze nog het volgende staaltje.

Sommige libretti van Verdi's opera's bevatten werkelijk toespelingen op de vreemde heerschappij, die een deel der Italianen slechts noode verdroeg. Daarom was de censuur altijd op haar *qui vive*. In den *Slag van Legnano* kwam de volgende tirade voor:

»Leve Italië! Een heilig verbond vereenigt al zijn zonen. Laat de onoverwinnelijke Lombardische bond de vaandels ontplooiën.»

Dat mocht niet en daarom werd het beleg van *Legnano* in het beleg van *Haarlem* veranderd en moest er gezongen worden: »Leve Holland! Een heilig verbond enz.: Laat de onoverwinnelijke Vlaamsche bond,» etc.

In die zelfde opera moest iemand uitroepen: »de dag komt die voor de Oostenrijkers noodlottig zal zijn.» Oostenrijkers werd veranderd in »de Tago" (hoewel moeilijk te begrijpen is wat die Portugeesche rivier daarmede te maken had.)

De manifestaties verloren er echter niets bij. Iedereen wist welke regels de censuur had laten veranderen en er werd bij de woorden »Holland" en »de Tago" met evenveel geestdrift gejuigt, alsof men. »Italië" en »Oostenrijk" had gezongen.

dén, zooals iemand ze in den slaap spreekt, zonder de lippen te bewegen, met een strak gelaat en de oogen gesloten. Het was om krankzinnig te worden. Het duet dat begint met de woorden, *Fatal, mia donna, un murmure*, moest honderd vijftig maal gerepeteerd worden, om te verkrijgen, hetgeen Verdi wilde, dat het meer gesproken dan gezongen werd.

„Op den avond van de generale repetitie verlangde Verdi, hoewel dit in Italië geen gewoonte was, dat allen in costuum zouden zingen, en wanneer hij iets wilde, was het zaak zich daaraan te onderwerpen.

„De zaal was geheel gevuld en wij stonden op het tooneel gereed toen Verdi ons verzocht in de repetitie-zaal dat verwenschte duet vooraf nog eens te repeteeren. „Maestro!” zeide ik, „dat kan toch niet, wij zijn allen reeds in costuum.” „Doe dan een manteltje om,” zeide Verdi. Maar de bariton Varese werd knorrig en zeide: „Lieve hemel, wij hebben het al honderd een en vijftig maal gerepeteerd!”

„Over een half uur kunt ge dat niet meer zeggen,” zeide Verdi, „want dan is het honderd twee en vijftig maal.”

„Varese was woedend en hield de hand aan het gevest van zijn zwaard, alsof hij Verdi in plaats van *Koning Duncan* wilde doorsteken.

„Wij repeteerden, terwijl het publiek van ongeduld zat te trappelen.

„De indruk was bij de opvoering echter buitengewoon, en overal, waar ik dit duet zong, moest het herhaald worden, soms tot vijf maal toe.

„Op den avond van de première was Verdi hoogst onrustig, en zeide geen woord. Ik sloeg, voor ik moest optreden, een kruis en betrad angstig het tooneel. Toen ik daarna zeer ontroerd in mijn kleedkamer terugkeerde en reeds half ontkleed was, kwam Verdi binnen, met de handen gesticuleerend en de lippen bewegend, doch niet in staat een woord te zeggen. Ik lachte en weende tegelijk, en toen ik den meester aanzag, bespeurde ik, dat ook hij tranen in de oogen had. Wij drukten elkaar de handen vast en innig, en toen snelde hij heen.

„Dit oogenblik stelde mij rijkelijk schadeloos voor al die maanden van ingespannen studie en voortdurende opwinding.”

Hieruit blijkt dus wel hoe ernstig en conscientieus Verdi was en tevens hoe onverzettelijk hij zijn wil wist door te drijven, hij die in den omgang buiten het tooneel de beminnelijkheid en opgewektheid was in eigen persoon.

En thans komen wij tot de opvoering van het werk waarmede Verdi, al waren ook vroeger reeds een paar zijner opera's in Londen en Parijs opgevoerd, voor het eerst een Europeesche vermaardheid verkreeg: *Rigoletto*, dat hij voor het Fenice-theater te Venetie schreef. Verdi, die meestal zijn onderwerp zelf uitzocht en volgens zijn aanwijzing liet bewerken, waarbij hij, hetgeen zeer jammer was, geen gebruik meer kon maken van de diensten van den dichter Solera, maar Piave koos wiens poëzie heel wat minder was, sloeg andermaal het oog op Victor Hugo en besloot *Le roi s'amuse* te componeeren. Piave bezorgde hem een libretto dat hij *La Maledizione* noemde.

Maar de Oostenrijksche heerschappij, die toen zwaar op Venetië drukte, wilde dit onderwerp niet toelaten, omdat koning Frans I er zulk een rol in speelde.

De impresario was ten einde raad en Piave wilde reeds een andere stof gaan bewerken, maar Verdi wilde dit libretto niet loslaten. „*Le roi s'amuse* of niets!” riep hij uit.

Er kwam echter redding van een geheel onverwachte zijde, en wel van den commissaris van politie die het verbod kwam aanzeggen. Hij stelde voor, den koning door iemand anders te vervangen, b.v. door den hertog van Mantua, en offerde als titel: *Rigoletto, buffone di corte*.

Verdi stemde er in toe en de tekst werd omgewerkt. Nu ging hij naar Busseto, om daar geheel ongestoord te kunnen werken. In veertig dagen was de opera voltooid en werd den 11den Maart 1851 met schitterend succes opgevoerd.

Deze opera heeft, zooals ik reeds zeide, veel grootere dramatische beteekenis dan Verdi's vroegere werken, al zijn de verschillende deelen ook zeer ongelijk van waarde, omdat de componist

op zijn held al het licht heeft laten vallen en de andere personen veel zwakker heeft geteekend.

In dit werk is hij de dichter van den hartstocht, en de componist wiens hart altijd met zijn hoofd samenwerkte.

Een eigenaardig feit gebeurde er voor de voorstelling. Bij de repetitie van de vierde acte bemerkte de tenor Mirate, die den hertog zong, dat er een nummer aan zijn rol ontbrak.

„*Mi manca un pezzo*,” zeide hij tot den componist.

„*C'è tempo. Te lo darò* (wij hebben den tijd, ik zal je dat later wel geven), antwoordde Verdi.

Iederen dag vroeg de zanger er weer om en hij begon al mooi ongerust te worden, toen Verdi hem één dag voor de generale repetitie een papier bracht, waarop de beroemd geworden canzone *La donna è mobile* geschreven stond. Mirate zag dat het niet moeilijk was en toonde zich verrukt.

„Gij moet mij uw woord van eer geven”, zeide Verdi, „dat gij die cantilene alleen bij u tehuis zult zingen en dat gij die nergens zult neuriën of fluiten, kortom dat niemand die zal hooren.”

„Ik beloof het u,” antwoordde Mirate. De reden hiervoor was deze: Verdi rekende sterk op het effect van dezen *canzone*, die een geheel nieuwen rhythmus met een elegant karakter had, en daar de melodie gemakkelijk te onthouden was en hij het muzikaal geheugen der Italianen kende, vreesde hij dat die wijs in Venetië al bekend zou worden voor zij in de opera werd gezongen en men hem dan van plagiaat zou beschuldigen. Die wenk was niet overbodig, maar zou toch niet gebaat hebben, wanneer hij op de generale repetitie niet aan alle orkestleden en hen die op het toneel waren, verzocht had het geheim te bewaren.

Dit geschiedde en het effect op het publiek was geweldig. Bij het voorspel van de violen werd men al opmerkzaam, en toen het eerste couplet gezongen was, weerklonken donderende toejuichingen.

Het was een eclatante triomf. De componist had goed gezien met zoo voorzichtig te zijn, want bij het uitgaan van den

schouwburg zong ieder de woorden en de muziek al na. Heel Venetië was verzot op die melodie, en op straat zongen de mannen ze den vrouwen in de ooren.

De dichter Piave, die juist door de ontrouw zijner minnares met haar gebroken had, kon niet nalaten, toen hij haar op straat ontmoette, haar toe te zingen: *La donna è mobile, qual piuma al vento*, waarop zij onmiddellijk antwoordde: *Piave è un asino, che val per cento* (Piave is een ezel, die wel tegen honderd ezels opweegt.)

Verdi was zelf erg bevreesd geweest voor het succes van dit werk, omdat het hem zoo gemakkelijk uit de pen was gevloeid, doch toen het beroemd *quartet*, evenals vele vorige nummers, zulk een grooten indruk maakte, zeide de meester tot den bariton Varese, die de titelrol zong: „Ik ben tevreden met mij zelf, ik geloof dat ik niets beters meer maken zal!”

Het opmerkelijkst in het *quartet* zijn de hartstocht en de groote waarheid en kracht van uitdrukking der muziek, waarbij iedere stem een ander karakter draagt in overeenstemming met ieders persoonlijkheid.

Naast Varese en Mirato droeg de zangeres Teresa Brambilla (als Gilda) veel tot het succes bij. Het waren dan ook de beste krachten uit Venetië.

Mirate moet een buitengewone tenorzanger geweest zijn, die zoo- wel in helden- als in lyrische partijen uitmuntte, en Varese's vertolking van Rigoletto is, naar de biograaf Gino Monaldi beweert, tot heden toe niet overtroffen.

Na *Rigoletto* kwam Verdi twee jaar later op eens voor den dag met *Trovatore* en *Traviata*, twee werken, waarover waar- lijk weinig meer behoeft te worden gezegd.

Een paar anecdoten uit die periode, die betrekking hebben op den staatsman Cavour, mogen hier echter een plaats vinden. Cavour hield weinig van muziek, doch *Trovatore* had een on- vergetelijken indruk op hem gemaakt. Toen men Cavour nu waarschuwde, dat Verdi door de republikeinsche partij candidaat zou worden gesteld en dat daartegen maatregelen genomen moesten worden, wilde hij daar niet op ingaan, zeggende: „Ik

kan den componist van *Trovatore* toch onmogelijk den oorlog verklaren."

De andere is nog interessanter.

In 1859 bevond zich, op het historisch oogenblik dat de Oostenrijkers den Ticino overtrokken, Cavour met den beroemden dichter Prato in zijn kabinet. De Piemonteese staatsman was stil, somber en uiterst nerveus, want ieder oogenblik verwachtte hij de dépêche, dat de Oostenrijkers waren overgetrokken, d. w. z. dat de „conditio sine qua non” voor de interventie van Frankrijk vervuld was. Daar de dépêche uitbleef, was Cavour zeer angstig, want de eenheid van Italië hing misschien van dit bericht af.

Plotseling snelde de secretaris van den minister het kabinet binnen en reikte Cavour eene dépêche over. Cavour las die vol spanning, waarbij zijn gelaat van vreugde straalde, zonder dat hij een woord kon uitbrengen. De secretaris en Prato vreesden dat hij een beroerte zou krijgen, doch op eens zwaaide Cavour triomfantelijk zijn dépêche in de lucht, gooide het venster open en begon met luider stem en met de gebaren van een heldentenor het beroemde *stretta*: *Di quella pira* uit *Trovatore* te zingen. Het was de eenige melodie die hij ooit had kunnen onthouden.

Door Cavour komen wij van zelf op Verdi's politieke loopbaan. Toen in 1859 en 1860 de vrijheidsoorlog in Italië met de hulp der Fransche wapenen begon door de bevrijding van Lombardije, Toscane en het koninkrijk Napels, diende de naam van den maestro als symbool en bevrijdingskreet van de bevolking, die zich van het despotiek juk wilde vrij maken en trachtte de eenheid van Italië te verkrijgen. De Italianen, naar een kreet zoekende, wisten niet beter te doen dan den naam van den componist, die reeds wereldberoemd was, te gebruiken; zij maakten van zijn naam een rebus, waarvan de sleutel trouwens gemakkelijk te vinden was, en riepen:

Viva V.. E.. R.. D... I...

hetgeen beteekent:

Viva Vittorio Emanuele Re D'Italia.

Toen het hertogdom Parma zich bij het nieuwe koninkrijk Italië wilde voegen en zijn eersten vertegenwoordiger koos, werd

Verdi voor het district Busseto tot afgevaardigde aangewezen.

Men wist dat de maestro zich zoowel met de Oostenrijkers als met het hof van Parma nooit bijzonder had ingelaten. Dit deed, in verband met zijn roemrijken naam, de keuze op Verdi vestigen. Doch toen het eerste oogenblik voorbij was en toen de Parmesaansche vergadering de annexatie van het hertogdom bij dat van Piemont had goedgekeurd, voelde Verdi zich eenigszins gegeneerd in zijn nieuwe positie en sprak daarover met Cavour, die, daar er sprake was van de verkiezing van het eerste nationale Parlement, hem verzocht had bij hem te komen en hem wilde overhalen zich daarvoor beschikbaar te stellen. Verdi wilde zich hieraan onttrekken, omdat hij geen politiek man was en het niet eens was met de wenschen van Cavour, doch deze beduidde hem dat alle mannen in Italië die uitblonken in wetenschap of kunst in dit parlement vertegenwoordigd moesten zijn.

Hiervoor zwichtte Verdi en natuurlijk werd hij ook gekozen, maar na acte de présence te hebben gegeven, kwam hij niet terug en na een paar jaar nam hij zijn ontslag.

Toen benoemde koning Victor Emmanuel hem (in 1875) tot senator.¹

Ook in den senaat verscheen Verdi maar een enkele maal. Maar toen de opera *Aida* voor het eerst te Bari werd

¹ Voor een vijftiental jaren heeft men Verdi nog eens lid van den gemeenteraad gemaakt, hoewel hij verzocht had daarvan verschoond te blijven.

Hij bedankte kortweg, maar de bevolking van Villa Nova, waar zijn landgoed lag, was koppig en herkoos hem. Hij liet toen zijn zetel ledig, maar gaf aan de gemeente een hospitaal ten geschenke, dat hem 60.000 lire kostte en waarin hij een aantal bedden liet plaatsen.

De burger, die geen tijd had om raadslid te zijn, besteedde echter een geheelen winter om de plannen te maken voor die stichting, en wijdde een geheelen zomer aan het toezicht op den bouw. Men verzekert dat Verdi, hoewel hij zich voor de details liet helpen door een zijner vrienden uit Busseto, den heer Figname, zelf al de plannen teekende, en zijn eigen ingenieur was.

Ook te Fiorenzolo liet Verdi op zijn kosten een hospitaal bouwen, waarvoor hij 200.000 lire zond, terwijl hij bovendien 50.000 lire per jaar schonk voor de exploitatie. Deze daden en de stichting van zijn Te Huis voor arme musici, waarop ik later uitvoeriger terugkom, bewijzen welk een edel gebruik Verdi van de door hem vergaarde schatten maakte.

opgevoerd, kon de impresario aankondigen: „Opera del maestro senatore Verdi”.

De opera *Trovatore* geeft na *Rigoletto* een teruggang naar de banale Italiaansche opera. Wanneer men de Italiaansche opera een kapstok kan noemen, waaraan men aria's, duetten en ensembles ophangt, dan is dit werk voorzeker een kapstok, want in *Trovatore* heerscht de *aria* oppermachtig. Geheel anders is dit bij *Traviata*, een werk dat bij de première beslist viel, doch een jaar later groot succes had.

Over die geschiedenis wordt het volgende verhaald:

Den 6^{en} Maart 1853 had de première van *Traviata* in het Fenice-theater te Venetië plaats, hetzelfde waar twee jaar vroeger de première van *Rigoletto* was gegeven. Men was er in Venetië trotsch op, andermaal een nieuw werk van den meester te kunnen toejuichen. De zaal was geheel bezet. Van Padua, Verona en Milaan waren allerlei gasten gekomen, hopende een nieuw meesterlijk werk te leeren kennen. En twee uur later was *Traviata* beslist gevallen.

De redenen daarvoor waren meer dan eene. Ten eerste werd deze opera in het hedendaagsch costuum gegeven, iets waarmee het publiek zich niet kon verzoenen; ten tweede werd de indruk er zeer door geschaad dat de vertolkster van Violetta, mevrouw Salvini Donatelli, een krachtige figuur met zeer opulente vormen was, die wel in de eerste acte met de coloratuur-aria een triomf behaalde, maar die het publiek moeilijk kon overtuigen dat zij op het punt was aan de tering te sterven. Daarbij waren ook haar forsche stemmiddelen niet in overeenstemming met de teedere figuur dezer tuberculose-lijderes.

Toen de doctor in de laatste acte zong: „de ziekte vordert snel, zij kan nog slechts enkele uren leven”, barstte het geheele publiek in een onbedaarlijk lachen uit. Daarbij kwam nog dat de bariton Varese, die *Rigoletto* zoo prachtig gezongen had, voor de vaderrol niets voelde en die vrij onverschillig voordroeg.

Hij had de ongelukkige gedachte, Verdi na afloop der voorstelling te gaan opzoeken en hem te condoleeren. Verdi keek

hem woedend aan en zeide: „Condoleer u zelf, want gij zijt de oorzaak van dien val.” Hij liet den zanger zonder groet gaan en ging zijn koffers pakken, daar hij geen oogenblik langer in Venetië wilde blijven.

In dien tijd nu behoorde een ander theater aldaar, San Benedetto, aan de twee gebroeders Gallo. Een dezer beiden was tevens kapelmeester. Toen Verdi op het punt stond te vertrekken, sprak Gallo hem aan en zeide: „Uw stuk is niet geslaagd, maar mij bevalt het uitstekend.”

„Waarlijk”, zeide Verdi, eenigzins bitter, „daar dank ik u voor, maar dat verandert niets aan het oordeel van het Venetiaansch publiek. Het is uit, *Traviata* wordt voor goed opgeborgen.”

„Neen; maestro”, zeide Gallo, „als gij mij uw werk wilt toevertrouwen, zal ik u een schitterende revanche verschaffen.”

Verdi gaf een ontwijkend antwoord en vertrok. Een jaar lang hoorde men niet van *Traviata* spreken, maar Gallo gaf het niet op en eindelijk zwichtte Verdi en gaf verlof zijn werk andermaal te Venetië te laten opvoeren.

Met de zangeres Spezia, den tenor Landi, den beroemden bariton Coletti en een voortreffelijk orkest slaagde de voorstelling volkomen. De moderne kleeding werd weer door tooneelkostuums vervangen en Verdi verkreeg volkomen genoegdoening. Later hebben de zangeressen Piccolomini, Boccobardate, Nilsson en in onzen tijd Emma Nevada en Prevosti, om anderen niet te noemen, den roem van deze opera helpen staande houden.

Het is waarlijk niet te verwonderen, dat de sterren die meer vermogen te geven dan volmaakte coloratuur, steeds met volle toewijding deze figuur uitbeelden, want hoeveel valt er niet te scheppen bij deze vertolking en hoe interessant is die uit een dramatisch oogpunt, wanneer men ze met *Lucie* en andere sterren-opera's vergelijkt!

Door de ervaring geleerd, werd Verdi zeer wantrouwend op het punt van de keuze der vertolkers voor de hoofdrollen. Een brief uit Parijs aan zijn vriend Luccardi, die als *curiosum* wel vermelding verdient, geeft daarvan een duidelijk bewijs.

Parijs 12 Dec. 1853

Mijn aanbiddingswaardige dwaas! (laat mij u dezen naam geven zonder dat gij u hierover beleedigd behoeft te gevoelen, want een weinig zijt gij het toch wel. Ach! Ach! Ach!)

Hebt gij de zangeres de Roisi in *Trovatore* gehoord? Wie is beter? zij of Penco? Waartoe al die vragen? zult gij zeggen. Omdat het zou kunnen zijn dat ik naar Rome kwam om daar *Traviata* te laten uitvoeren. Doch zonder scherts, zeg mij oprecht en ernstig, zonder u door eenige sympathie of vriendschap voor haar of wel ter wille van het genoegen mij in Rome te ontvangen, te laten influenceeren: hoe is deze zangeres?

1. Heeft zij succes gehad of niet? veel of weinig?

2. Maakt zij op het tooneel een goed figuur?

3. Zingt zij goed? Is in haar zang hartstocht of levendigheid?

4. Speelt zij goed? kan zij bezielen of laat zij koud? Hoe staat het daarmede?

5. In welk nummer van *Trovatore* munt zij het meest uit?

Wees geheel oprecht en zeg mij de meening van het publiek en de uwe.

Schrijf mij spoedig opdat ik een besluit kan nemen.

Voorloopig zend ik u duizend gelukwensen voor het aanstaande nieuwe jaar.

Geloof mij dat ik steeds van verre of van nabij blijven zal

uw getrouwe

G. Verdi.

P. S. Alles wat ik u schreef blijft voorloopig geheim.

Verschillende brieven van Verdi aan Luccardi liggen voor mij, doch de inhoud er van is in anderen vorm reeds in dit opstel weergegeven.

Wij slaan nu een zestal opera's, die Verdi na *Traviata* componeerde en waarvan men de titels in de opgave aan het slot kan vinden, over, daar zij geen vooruitgang toonden bij vroegere werken en weinig of geen succes hadden. Wel had *Don Carlos* in het begin, dank zij ook de voortreffelijke leiding van den kapelmeester Mariani, veel succes, doch dat hield spoedig op toen Mariani zich van Verdi's kunst afkeerde om zich geheel aan Wagner's drama's te geven.

Toen vond men deze opera spoedig mat.

Zoo komen wij tot twee belangrijke werken, de opera *Aida* en het *Requiem* aan de nagedachtenis van Manzoni gewijd.

Aida heeft vooral in Duitschland een groot en langdurig succes gehad.

Deze opera componeerde Verdi in opdracht voor de opening van

de Italiaansche opera in Caïro, voor welke compositie hij 100.000 lire ontving.

Verdi schreef aan zijn vriend Piroli, dat hij er niet heen durfde gaan om te dirigeeren, want dat hij bang was dat men een mummie van hem maken zou, en bovendien was hij zoo voorzichtig een copie van de partitie naar Caïro te zenden en zijn eigen manuscript aan Ricordi toe te vertrouwen.

Aida beweegt zich reeds in geheel andere richting dan de vorige werken. Toch kwam die omwenteling niet op eens. Met de meer dramatische vorm en uitdrukking die in dit werk is op te merken heeft Verdi reeds proeven genomen in *Un ballo in maschera*. Wat het karakter betreft doet *Aida* het meest aan de groote Fransche opera denken, doch in muzikaal opzicht staat het er boven, want in *Aida* toont de meester reeds hoezeer de vorderingen op muzikaal-dramatisch gebied tot hem waren door gedrongen. Daarbij heeft hij met zeldzaam assimilatie-vermogen het Egyptisch-Arabisch karakter in dit werk weten op te nemen. Een schrijver heeft van hem getuigd: Verdi verstaat de kunst steeds aan te leeren en toch nooit een leerling te zijn. Dat bewijzen *Aida* en zijn latere werken *Otello* en *Falstaff* in hooge mate.

Veel heeft Verdi van Wagner geleerd, o. a. eene vrijere behandeling van dissonanten, rijkere harmoniek en weelderiger instrumentatie, een meer modernen melodischen stroom en tevens diepere opvatting van de dramatische handeling. Doch bij dit alles bleef hij zichzelf. Zijn muziek heeft dus, wat de inspiratie betreft, evenmin eenige verwantschap met Wagner als met Berlioz, zooals Reyer heeft willen beweren.

Allerlei hinderpalen stonden een opvoering van *Aida* te Cairo eerst in den weg. Reeds in 1870 had die moeten plaats hebben, maar de oorlog die uitbrak was oorzaak dat al het materiaal van de mise-en-scène, dat te Parijs zou worden vervaardigd, evengoed als de Parijzenaars, door het beleg werd ingesloten, zoodat de décors en costumes niet konden worden verzonden.

Eindelijk kon men zich echter met de voorbereiding en de

studie van het werk gaan bezighouden. De bezetting was aldus: Aïda: mevrouw Pozzoni—Anastasi, Amneris: mevrouw Grossi, Radamès: de tenor Mongini, Ramfio: de bas Medini en Amonasro: de bariton Costa. Bottesini dirigeerde het orkest.

Op Zondag 24 December 1871 had de première plaats. Over de moeilijkheden die aan de opvoering vooraf gingen, heeft de schrijver en criticus Filippi eenige bijzonderheden gegeven, die hier vermeld mogen worden. Vooraf echter wensch ik uit een brief van Verdi aan Filippi iets te citeeren, dat een aardig licht op de meeningen van den maestro omtrent reclame werpen.

Waarde Heer Filippi!

»Het zal u vreemd schijnen, maar vergeef mij dat ik u de indrukken mijner ziel niet kan verzwijgen.

Gij naar Cairo! maar dat is een van de grootste reclames die men voor Aïda bedenken kan. En het wil mij voorkomen, dat de kunst op deze wijze opgevat geen kunst meer is, maar een métier, een soort genoeg, een jacht op iets dat men naloopt en waaraan men, het koste wat het wil, succes wil verschaffen.

Het gevoel dat ik er door ondervind, is dat van walging en vernedering.

Ik herinner mij altijd met vreugde de eerste periode van mijn carrière, toen ik haast zonder vrienden en zonder dat iemand over mij sprak, zonder voorbereiding of invloeden mijn werken aan het publiek aanbood, gereed om de *facilite* (veroordeeling) te ontvangen en zeer gelukkig indien ik een gunstigen indruk kon teweegbrengen. Maar nu, wat een drukte voor een opera!

Journalisten, artiesten, koristen, directeuren, professoren, zij allen moeten hun steen tot het gebouw der reclame bijdragen en aldus een ensemble van kleinigheden vormen, dat niets tot de waarde van het werk afdoet en er eer de waarde van verduistert (indien het iets waard is). Dat is betreurenswaardig, diep betreurenswaardig."

De heer Filippi ging toch naar Cairo en heeft zijn impressies over de laatste repetitiën in zijn werkje: *Musica è Musicisti* medegedeeld.

Bij de voorlaatste repetitie was de mise-en-scène nog zoo weinig voorbereid, dat het twijfelachtig scheen of alles wel klaar zou komen. Maar het onmogelijke geschiedde, want de onderkoning zou den dag na de première een groote reis in Boven-Egypte gaan ondernemen en hij wilde *Aïda* bepaald hooren.

De laatste repetitie, die *slechts* van zeven uur des avonds

tot half vier des nachts duurde, in tegenwoordigheid van den vice-koning met zijn gevolg en de abonnés, die allen tot het slot toe bleven, besliste reeds over het succes, want alle nummers werden stormachtig toegejuicht.

In de hymne, die de eerste acte besluit is een lang aangehouden accoord, waarvan het publiek het einde niet kon afwachten en reeds begon te juichen, waarop Bottesini zich omkeerde en in het zuiverst Milaneesch accent uitriep: *L'è minga feni* (het is nog niet uit!)

Na de repetitie beval de verrukte Khedive, dat men onmiddellijk aan Verdi zou telegrafeeren om hem geluk te wenschen en hem te danken, want hij beschouwde het als een groote eer dat de beroemde meester een werk voor zijn theater had gecomponeerd.

De nieuwsgierigheid van het publiek was zoo groot, dat veertien dagen voor de opvoering alle plaatsen reeds genomen waren. Het was echter geheel een Europeesch publiek, want zelden ziet men te Caïro zelfs rijke inboorlingen in den schouwburg, zij verkiezen hun exotische wijzen en de rhythmische slagen der tambourins (trommels) boven alle melodieën van voorheen en thans. Een tulband is daar dan ook in den schouwburg nooit te zien.

Het succes was schitterend en algemeen.

Na die opvoering dacht Verdi onmiddellijk aan zijn plan om het werk in den Scala te laten opvoeren, en reeds zes weken later, den 7den Februari 1872, ging daar de première met de dames Teresina Stolz en Waldmann, en de heeren Fancelli, Pandolfini en Maini als vertolkers, d. w. z. met dezelfden die het daarna te Parijs nityoerden.

Mevrouw Stolz is de aanleiding geweest tot het eenig strijk-quartet, dat Verdi ooit in zijn leven geschreven heeft.

In 1873, toen men *Aida* in het San Carlo-theater te Napels instudeerde, werd mevr. Stolz, die ook daar de titelrol zou zingen, ziek, zoodat de repetitiën moesten worden afgebroken. Verdi, die er niet tegen kon zoolang werkeloos te blijven en niet wist hoe hij zijn tijd te Napels zou doorbrengen

omdat hij nog geen nieuw libretto onderhanden had, wist niet beter te doen, dan een *quatuor* in vrijen vorm te schrijven, in de finale waarvan echter een zeer streng bewerkte fuga voorkomt.

Het succes van *Aida* te Napels was zoo groot, dat een criticus, Carlo Caputo, schreef dat het maximum van succes voortaan altijd genoemd moest worden: *un successo all'Aida*.

Curieus is de volgende brief van een operabezoeker, die in 1872 *Aida* te Parma hoorde. Onder degenen, die protesteerden tegen dit werk, is deze muzikliefhebber wel de meest origineele.

Hij schreef in een brief aan Verdi, dat hij al een half uur voor het begin der voorstelling te Parma op zijn plaats zat, dat hij de zangers met genoeg gehoord had, maar dat de muziek hem in het geheel niet bevallen was. Hij vertrok weer naar zijn woonplaats Reggio en hoorde daar van iedereen dat *Aida* een meesterwerk was. Hij wilde het daarom nog eens gaan hooren en kreeg met vreeselijk veel moeite een plaats. Hij moest nu Verdi echter zeggen dat het een opera was, waar weinig inzat en die zonder de prachtige monteerding niets waard zou zijn. Na twee of drie keeren zou het werk wel weer verdwijnen.

„Gij kunt u dus wel voorstellen, waarde heer Verdi,” schreef hij, „hoe het mij spijt zooveel geld uitgegeven te hebben (vooral omdat mijne familie mij moet onderhouden) en daar deze schuld mijn rust als een vreeselijk spooksel bedreigt, kom ik u ronduit vragen mij deze som terug te zenden.

„Ziehier de rekening.

Spoor heen en terug.....	Lire 5.90
Theater.....	„ 8.
Afschuwelijk souper in het station.....	„ 2.
	15.90.
Dit alles tweemaal.....	„ 31.80.

„In de hoop dat gij mij uit de verlegendheid zult redden, groet ik u van ganscher harte
Bertani”.

Verdi nam de zaak van den vroolijken kant op en verzocht

Ricordi den klager 27.80 lire te zenden, (want afschuwelijke soupers aan het station nam hij niet voor zijn rekening, die had de man even goed tehuis kunnen gebruiken), op voorwaarde dat de heer Bertani zich schriftelijk zou verbinden nooit meer een première van een zijner opera's te gaan hooren, om zich zelf voor spooksels en Verdi voor onkosten te bewaren.

Die officieele verklaring van Bertani is door Verdi altijd bewaard en door Pougin gepubliceerd.

Thans zijn wij genaderd tot het *Requiem*, waarvan Verdi het grootste gedeelte te Parijs schreef. Het *Libera me* was vroeger gecomponeerd en heeft de volgende geschiedenis.

Toen Rossini den 13^{en} November 1868 stierf, had Verdi (hoevel Rossini nooit vriendelijk tegen hem was geweest), reeds het plan een nieuw *Requiem* ter eere van den meester niet alleen door hem, maar door verschillende componisten geschreven, te laten uitvoeren in de kerk *San Petronio* te Bologna. Die mis moest dan na de uitvoering verzegeld en in het archief te Bologna bewaard worden.

Dit denkbeeld werd met enthousiasme aangegrepen en aan deze mis deden de voornaamste componisten, behalve de oude Mercadante die al te ziek en te zwak was, mede.

Echter is het tot een uitvoering er van nooit gekomen, omdat het stadsbestuur van Pesaro, dat tot de organisatie van zulk een uitvoering als van zelf was aangewezen, zich van dit plan niets aantrok.

Verdi, die het laatste deel, *Libera me*, had gecomponeerd, speelde dit eens aan een vriend voor, die hem zeide: „Gij moest eens een geheele mis schrijven.”

Toen nu in 1873 de dichter Manzoni stierf en Verdi door diens dood zeer onder den indruk was, ging hij op zekeren dag naar Milaan en schreef in een brief aan den syndicus der stad, den senator Bellinzaghi, dat hij een treurmis wilde componeren, die bestemd was om het volgend jaar op den verjaardag van Manzoni's dood te worden uitgevoerd.

Het voorstel werd dadelijk ter kennis van den gemeenteraad gebracht en met algemeene instemming begroet. Kort

daarop vertrok Verdi naar Parijs en componeerde daar nog in den loop van hetzelfde jaar de *Mis*, met uitzondering van bovengenoemd *Libera me*, dat hij in dit werk opnam, geheel nieuw.

Werkelijk dirigeerde Verdi den 22 Mei 1874 zijn werk in de San Marco-kerk te Milaan. In het orkest en het koor werkten velen der beroemdste maestri en zangers mede. De indruk was groot, doch eerst bij volgende uitvoeringen in den *Scala* kon zich de geestdrift van het publiek geheel uiten.

Door dit werk heeft men in Oostenrijk en Duitschland gelegenheid gehad Verdi persoonlijk te leeren kennen. Ferd. Hiller bracht op het *Niederrheinische Musikfest* in 1877 dit werk op het programma en noodigde den componist uit het te komen dirigeren. Ook de schrijver dezer schets woonde dit feest bij en kreeg, even als zoo velen, een geheel anderen indruk van den maestro, dan men toen van hem had.

Wij waren opgevoed n.l. in de leer dat de Duitsche school de eenige ware was. Wie vóór Bach, Beethoven of Schumann was, moest tegen Verdi en consorten zijn. Die geest was ook op de repetitie en uitvoering te Keulen, toen Verdi dirigeerde, bij velen te bespeuren. Men nam het hem kwalijk dat hij zijn *Requiem* niet in den stijl van Bach of Händel had geschreven, en wilde slechts schoorvoetend erkennen dat in die muziek toch veel moois was. Vooral de echt Italiaansche melodiek van het *Recordare Jesu Pie* wekte veler verontwaardiging en dezen schenen niet op te merken hoe Verdi zich in andere deelen een contrapuntist van den allereersten rang toonde. (*Sanctus* en *Libera me*).

Doch zijn meesterlijke leiding en de ongekende effecten en nuances, die Verdi in het koor en orkest wist aan te brengen, sleepten velen mede, en daar alle medewerkenden vol enthousiasme voor den beroemden gast waren en een groot deel van het publiek toch sterk onder den indruk kwam, werden

hem ovaties bereid, zooals slechts zelden op zulk een feest voorkomen.

De medewerkenden moesten er eerst eenigszins aan wennen, dat Verdi de vierkwartsmaat anders sloeg dan in Duitschland of bij ons gebruikelijk is (hij sloeg de tweede kwart rechts en de derde links), doch zulke rijke dynamische schakeeringen als hij wilde, waren toen nog onbekend.

De groote ernst of liever strengheid, die de componist in zijn geheele persoonlijkheid openbaarde zoo lang hij dirigeerde, maakte plaats voor groote vriendelijkheid en eenvoud, zoodra hij zich in gezelschap bevond.

Hij vertelde met voorliefde van zijn inrichting op zijn buiten en was enthousiast over al het schoone op ieder gebied van kunst, waarbij hij, volgens de getuigenis van hen die toen met hem verkeerden, doorslaande bewijzen van zijn zoo veelzijdige ontwikkeling gaf. Hij was vooral verrukt over het koor en het orkest. Men had er op de repetitie veel schik in, dat hij ieder accent door het stampen met den voet aangaf. Hij deed dit met zooveel kracht, dat een kleed, dat op de plaats gelegd was waar hij stond, onvoldoende bleek om dit storend geluid in de zaal te smoren, en men nog eenige matten er onder moest leggen, opdat dit onderaardsch commando niet in de zaal zou klinken.

Met de solisten, met uitzondering van Henschel, was Verdi niet zoo ingenomen, hoewel niemand minder dan Lilli Lehmann de sopraan-soli zong. Over de zangkunst in Duitschland heeft Verdi zich trouwens reeds uitgesproken toen hij te Weenen in 1875 zijn *Requiem* en *Aida* dirigeerde. Zijn woorden zijn belangrijk genoeg om ze over te nemen.

„Aan goede stemmen: zegt hij, „ontbreekt het in Duitschland waarlijk niet; ze zijn bijna klankrijker dan de Italiaansche, maar de zangers beschouwen het zingen te veel als een soort van gymnastiek, en houden zich te weinig met de ontwikkeling der stem bezig, er alleen aan denkende in den kortst mogelijken tijd een groot repertoire te krijgen. Zij geven zich geen

moeite schoone kleurschakeeringen aan te brengen, maar leggen er zich alleen op toe veel kracht te ontwikkelen. Daarom is hun zang geen poëtische uitdrukking der ziel, maar alleen een physische strijd van hun lichaam.”

Voorzeker zou Verdi thans eenigszins anders oordeelen, vooral over de voortreffelijke kunstenaress Lilli Lehmann, doch bovendien is het niet zoo onnatuurlijk dat de Duitsche wijze van zingen den Italiaan vreemd in de ooren klonk.

Verdi was een vurig bewonderaar van de kunst van Paestrina, doch gevoelde tevens hoe diens stijl voor zijn composities niet dienen kon, daar die te ver van hem en zijn tijd afstond. Hij heeft dus getracht in zijn *Requiem* langs melodramatischen weg een sterken indruk op den hoorder te maken, en heeft de deelen die zich daartoe leenden gedramatiseerd, hetgeen Berlioz in zijn *Requiem* op zijne wijze eveneens gedaan heeft. Hoe verschillend ook bewerkt, is er toch verwantschap tusschen beider opvatting o. a. van het jongste bazuingeschal in *Tuba Mirum*.

De uitvoering te Weenen noemde Verdi, in een brief aan zijn vriend Luccardi, eene zoo als men ze niet meer zou hooren, doch uit een — in het Fransch gestelden — brief van Verdi aan het koor en orkest te Keulen, dien Ferdinand Hiller den volgenden morgen na de uitvoering op de repetitie aan alle medewerkenden voorlas, bleek eveneens hoe hij vol bewondering was over hetgeen daar gepræsteerd werd.

Na het *Requiem* verliep een lange tijd voor een nieuw werk, *Otello*, verscheen. Eerst in 1887 kwam de première van deze opera in den *Scala* voor het voetlicht.

In 1873 had men beproefd *Aïda* in de Groote Opera te Parijs met Franschen tekst te geven, doch Verdi antwoordde, op de uitnoodiging van den directeur Halenzier dat hij zulke treurige herinneringen aan deze instelling (bij de repetitiën van *Les Vêpres siciliennes*) had, dat hij geen lust gevoelde nog eens te komen.

Het was een trek in Verdi's karakter dat hij over onaangenaamheden, die hem als componist berokkend werden, lang rancune behield. In 1876 surveilleerde hij echter zelf de repetitiën van dit werk te Parijs in het *Théâtre Italien*, waar het een kolossaal succes behaalde.

Later heeft Verdi aan den opvolger van Halenzier, Vaucorbeil de opvoering van *Aïda* toegestaan. Sedert is het in de Parijsche opera een repertoire-stuk gebleven. Melle Kraus creëerde toen *Aïda* en Maurel Amonasro.

Een curieuze episode moet nog verhaald worden van een componist, Vincenzo Sasseroli, die *Aïda* en het *Requiem* niet mooi vond en erg boos was over het succes dier werken. Hij stelde aan Verdi en Ricordi voor, het libretto van *Aïda* eveneens te componeeren en 20.000 lire bijeen te brengen die door een jury zouden worden toegekend aan dengeen die als overwinnaar werd aangewezen. Daar hij echter door het componeeren van dit werk een jaar lang verhinderd zou zijn de lessen te geven waarvan hij bestaan moest, verlangde hij dat in ieder geval een deel van die som aan hem moest worden uitgekeerd, doch Verdi nam van die uitdaging niet de minste notitie, ondanks de herhaalde sommaties van den componist.

Zestien jaar zijn er dus verlopen tusschen *Aïda* en *Otello*, waarvoor Verdi's vriend Boïto, de componist van de opera *Mefistofele*, het libretto naar Shakespeare's tragedie bewerkte.

Boïto heeft den Britschen dichter vrijwel op den voet gevolgd, doch heeft natuurlijk meer het oog gehad op de eischen der opera dan op de details der psychologische analyse van de karakters der hoofdpersonen.

Het eerste tooneel brengt den toeschouwer dadelijk naar Cyprus, waar *Otello* in een hevigen storm landt. De schildering van dien storm door het orkest leert ons dadelijk een geheel nieuwen Verdi kennen, evenals de schildering van die tafereelen, waarin het hartstochtelijk, zinnelijk volk van het eiland optreedt.

De handeling is in de opera veel meer in elkander gedrongen dan bij het treurspel, waardoor de ontwikkeling der intrige voor den hoorder niet altijd even duidelijk is.

Jago is door den librettist wel het scherpst getypeerd, maar waarom hij zoo handelt wordt in de opera niet recht duidelijk.

Men heeft deze muziek veel knapper, maar ook veel minder persoonlijk genoemd dan Verdi's oudere opera's, doch hoeveel geniale trekjes ontmoet men ook hier en hoeveel scherper weet Verdi hierin te typeeren!

In den zoo vreeselijken monoloog van Jago, waarin hij zijn Credo uitspreekt, heeft Verdi met zeer eenvoudige, doch bijzondere middelen effecten weten te verkrijgen, die den onbegrijpelijken indruk van Jago's woorden zeer versterken.

In de scènes der ijverzucht van Otello geeft Verdi quinten en octavengangen te hooren, die bepaald slecht klinken, maar die met de stemming volkomen harmoniëeren.

Hoeveel poëzie ligt er echter in de liefde-scène tusschen Otello en Desdemona en haar solo in de laatste acte!

Grootsch en sprekend realistisch is de gedachte uitgedrukt wanneer Otello de neiging in zich voelt opkomen zijn geliefde te vermoorden. Als uit een afgrond rijst het dreigend contrabas-motief gelijk een spooksel op.

In deze opera heeft Verdi het meest het principe van Wagner's dramatische declamatie gevolgd; ook in het gebruik en de ontwikkeling zijner motieven kan men hem hier een navolger van den Duitschen meester noemen, doch zoo als gezegd is, in zijn stijl en muziek is hij zich zelf gebleven.

Tegenover de rijk stroomende melodiek in vroegere werken staat veel grooter waarheid en kracht van uitdrukking, doch een groote lijn, die zulk een gebiedende eisch voor een muziek-drama is, vindt men m. i. niet altijd in dit werk. De partij van Jago is, wat de kleur betreft, zeker wel het meest interessant; daar zijn als het ware kleuren van Rembrandt in. De eerste opvoering was een der grootste feestelijkheden der vorige eeuw in Italië. Acht uur vóór den aanvang vormde zich een file voor den schouwburg en ongeveer 4000 menschen woonden de voorstelling bij. De geestdrift kende dien avond geen grenzen; allen verhieven zich en schreeuwden: Leve Verdi! en

na afloop spande men op straat de paarden van zijn rijtuig en bracht hem zoo naar zijn hotel.

Tamagno's en Maurel's opvattingen van de rollen van Otello en Jago werden het model voor alle latere vertolkers. Vooral Maurel is tot hedén toe nog niet overtroffen in zijn creatie van Jago.

Na *Otello* kwam *Falstaff*; na de tragedie der jaloezie, de comédie der ijverzucht.

Deze werken staan ongeveer tegenover elkander als de zangwedstrijden in *Tannhäuser* en *Meistersinger*.

Op tachtigjarigen leeftijd volbracht de meester het wonderwerk om — na zich steeds in de tragedie en het melodrama te hebben bewogen — een komische opera te schrijven en wel op een wijze, die eenig in de geschiedenis der opera is. Hij bleef zijn karakter en persoonlijkheid geheel getrouw, hij werd geen grappenmaker maar een humorist in den stijl van Shakespeare. Daarin werd de grijsaard een jongeling en bracht in zijn werk een frissche geur van lente en jeugd mede, die verbazing en bewondering wekte.

In een schrijven aan een zijner vrienden verklaarde Verdi, dat hij er al veertig jaar lang over gedacht had een komische opera te schrijven en al vijftig jaar geleden Shakespeare's *Merry wives of Windsor* leerde kennen, doch allerlei bezwaren deden zich steeds voor. Die bezwaren had Boïto echter geheel weten te overwinnen en voor hem een libretto geschreven, zooals hij het zich nauwelijks had durven droomen en waarop hij zich verheugde muziek te mogen schrijven. Gerust mocht hij zeggen: verheugen, want *Falstaff* is wel een weinig respectabele persoonlijkheid die allerlei leelijke streken uithaalt, maar hij doet alles onder een lustigen vorm. Hij is een *type*, en typen zijn zoo zeldzaam!

Reeds een jaar later was de opera, op de instrumentatie na, gereed.

„Vroeger”, schreef Verdi, „zou die instrumentatie reeds tegelijk met de compositie zijn ontstaan, doch door de beteekenis

die ik eraan wil geven, is dit voor mij een inspannende arbeid, te meer omdat ik oud ben en mijn oogen en handen niet meer willen zooals vroeger. Daarom kan ik niet zeggen wanneer het werk gereed zal zijn."

Verdi was ouder geworden en de eischen aan de bewerking gesteld, waren zoo veel hooger dan vroeger, toen hij in koortsachtige haast binnen eenige maanden een geheele opera componeerde.

Hoe moeilijk het arbeiden hem soms viel, bewijst een andere brief, waarin hij klaagt dat hij ongesteld is geweest en in drie maanden niet heeft kunnen werken. „Wie weet of ik er nog wel ooit aan zal kunnen werken," besluit hij.

Het volgend jaar was *Falstaff* echter gereed tot groote vreugde van den componist.

Hoewel *Falstaff* nog niet tot ons land is doorgedrongen (laten wij hopen dat dit nog eens geschieden zal) is de tekst door Shakespeare's blijspel en door de bekende opera van Otto Nicolai: *Die lustigen Weiber von Windsor* ons niet onbekend, Boïto heeft zich vrijwel aan den oorspronkelijken tekst gehouden, en hoewel hier en daar iets gewijzigd is, heeft dit weinig of geen schade gedaan aan den inhoud.

In deze muziek is de declamatie, hoewel in rhetorischen en niet in dramatischen stijl, eveneens consequent volgehouden, ondersteund door een geestige, meesterlijk bewerkte polyphonie in het orkest. Met veel fantasie illustreert de muziek de handeling en het innig verband tusschen woord en toon is overal met zorg bewaard. De rhytmiek en contrapuntiek toonen hier steeds een lachend gelaat, want nergens drukt die op het luchtige der handeling. Ook in dit werk zou men kunnen zeggen dat de melodiek armer is, maar dat daarvoor meer karakter in de plaats wordt gegeven.

Menig probleem op het gebied der harmonie lost Verdi in *Falstaff* evenals in *Otello* op, en meer dan een pendant is in deze beide werken aan te wijzen, o. a. het Credo van Jago en de rabulistische sophismen over de eer van den dikbuikigen tafelschuimer: *Falstaff*.

Hoe *Falstaff* bij de première ontvangen is, zal men zich uit de vorige berichten wel kunnen voorstellen. Een aardig beeld daarvan geeft Alfred Bruneau in *Le Figaro* van 28 Jan. l.l. „Zij die Milaan nooit gezien hebben op den avond van de eerste opvoering van een der laatste werken van Verdi”, schrijft hij, „kunnen zich niet voorstellen op welk een verbazende, dollen manier de eerbied en bewondering voor den meester door het volk werden geuit. Duizende en duizende personen verdrongen zich van des avonds acht uur tot middernacht voor het Scalatheater, om op de tijdingen te wachten die na iedere scène van 't balcon werden afgeroepen. Het waren berichten van een steeds stijgend succes, die door hoerageroep werden beantwoord. In de geillumineerde straten verdrong zich een menigte zooals men alleen bij nationale feestdagen er vindt. Straatventers verkochten allerlei herinneringsmedailles en voorwerpen ter eere van den verafgoden meester gemaakt, en de pleinen waren met triomfbogen, vlaggen en standaarden versierd. Nooit werd aan een vorst zoo veel hulde en eer bewezen. In de zaal, overvol van toeschouwers, uit alle landen te zamen gekomen, heerschte een aan waanzin grenzende geestdrift.

„Welke woeste toejuichingen en donderende bravo's! De vrouwen stonden overeind in haar loges, zij schreeuwden en gesticuleerden nog sterker dan de mannen; zij wuifden met haar zakdoeken en wierpen kushanden aan den ouden meester toe, die, zeer kalm, met een eenigszins sceptisch glimlachje, aan al die demonstraties gewoon, tienmaal tot dertigmaal het tooneel overliep, de hand gevende aan zijn vertolkers, die hij met zich voorttrok eerst in statigen optocht, doch al sneller en sneller, ze zonder ophouden latende voorbijtrekken als een menschelijke ris, die bezield scheen door de duizelingwekkende beweging van een oneindige, galopperende farandole.”

Wanneer wij nog de 4 *Pezzi Sacri* noemen, die door den meester voor een paar jaar zijn gecomponeerd, waarvan de stijl veel strenger en rijper is dan van zijn *Requiem*, en waarin vooral de mystieke stemming sterk tot de verbeelding

spreekt (in de eerste dezer nummers heeft Verdi een kunststukje van contrapuntiek vertoond door op een toonladder van eigen vinding, die hij *enigmatisch* noemt, een polyphoon muziekstuk te bouwen, dat echter voor den a cappella-zang bijna onoverkomelijke bezwaren in de uitvoering biedt), dan zijn wij aan het einde van des meesters scheppingen gekomen.

Hiermede heeft hij, op een leeftijd wanneer iedereen rust zoekt en de geestvermogens gewoonlijk sterk verminderen, op de schoonste wijze zijn artistiek streven op aarde besloten. Hoewel nog allerlei berichten omtrent nieuwe opera-plannen circuleerden, werden die meestal dadelijk door den meester beslist tegengesproken.

Zijn vast verblijf wisselde in de laatste jaren tusschen de villa *Doria* te Genua en zijn villa *San Agata* bij Busseto af. Deze villa is eenvoudig en elegant van stijl en geheel omgeven door een mooien tuin met een vijver. Als werkkamer deed zijn slaapkamer dienst, waar een voortreffelijke Erard-vleugel stond.

Des winters hield hij zich te Genua op en verkeerde daar veel met den ingenieur de Amicis. In den laatsten tijd zag Verdi ongaarne vreemde gezichten om zich heen, en merkwaardig was zijn afkeer van het Genueesch dialect (dat hij nooit goed kon of wilde verstaan) en van hooge hoeden. Hij zeide eens tot Boïto: „Dat is wat moois, om een armen, boer, die bijna zoo oud is als de hond van *San-Rocco*, nog van hoofdedksel te willen laten veranderen. Neen! waarde dichter, ik heb van mijn jeugd af aan een slappen hoed gedragen en daar blijf ik bij. Ik zou u wel eens bij wind, zon en stof met een cylinderhoed in de straten van Cortemaggiore, Monticelli of Cremona willen zien loopen; dat is de mooiste gelegenheid om een hersenontsteking op te doen.”

In den winter ging Verdi ook altijd te Milaan logeeren waar hij al van het jaar 1867 af, een welkome gast was in het hotel Milano. De eigenaar was niet weinig trotsch op zijn gast, en hunne correspondentie die door een der Italiaansche bladen is gepubliceerd, werpt op die verhouding een aardig licht.

Spatz, de hotelhouder, wilde op de deur der kamer, waar Verdi altijd logeerde, laten schilderen: *Appartamento Verdi*, doch daar verzette de meester zich sterk tegen, beweerende dat het voor vreemde gasten niet aangenaam is in een kamer te logeeren, welke naar iemand anders is genoemd.

Op den vijftigsten verjaardag van de eerste opvoering van Verdi's eersteling *Oberto* (1889) zond Spatz den maestro als hulde een met goud versierde lier, waarop Verdi antwoordde: „Uw lier, Signor Spatz, is beter dan de mijne die geen snaren meer heeft. Hartelijk dank.”

In het hotel was een reusachtige hond, Cesar, die altijd door Verdi „monsieur Cesar genoemd” werd en waarop het echtpaar Verdi dol was. Cesar kwam heel dikwijls bij mevrouw Verdi een beschuitje halen. In een der brieven aan Spatz schreef Verdi als postscriptum: „Geef Mr. Cesar voor mijn rekening een beschuitje.” Zeer verbaasd was Verdi, toen hij later weer eens te Milaan vertoefde, dat op zijn rekening een post voorkwam voor een beschuitje op bevel van den maestro aan Cesar gegeven: 5 centesimi. Verdi vond het aardig en betaalde met de opmerking: „Wie bestelt moet betalen.”

Wij hebben nog slechts enkele woorden aan Verdi's tweede gade gewijd; toch is zij het wel waard uitvoeriger herdacht te worden.

Zooals reeds gemeld is was Giuseppina Strepponi de zangeres, die enkele rollen in Verdi's opera's creëerde. Zij was de dochter van een armen musicus, die ook vier opera's gecomponeerd heeft, en leerlinge van het conservatorium te Milaan.

Geen vrouw op de geheele wereld verafgoodde haar man zooals zij hem. Zij waren altijd te zamen, hij de atleet die, met zijn leeftijd scheen te spotten en zij, de teedere vrouw, die al eenigen tijd voor haar dood zwak en ziekelijk was. Dan was het trefvend te zien hoe Verdi, die altijd haastig liep, voetje voor voetje met haar voortwandelde en haar arm met teedere zorg onder den zijnen schoof.

Zoodra zij met Verdi trouwde, zeide zij het tooneel vaarwel en leefde slechts voor haar echtgenoot, iedere uitdrukking van

zijn gelaat bespiedend en al zijn wenschen zoekend te raden. Zij die als zangeres getuige was van zijn eerste groote succes, volgde met verrukking de huldebetuigingen bij *Otello* en *Falstaff*, en opmerkelijk was het, dat bij de volgende opvoeringen van *Falstaff*, zij zoowel als haar echtgenoot zaten te luisteren, alsof de muziek van iemand anders was, en beiden even hard om de grappen van *Falstaff* lachten als het publiek.

Verdi had er ook veel schik in, dat in de bladen het gerucht circuleerde dat hij tot Markies van Busseto zou worden benoemd. Hij vond dit een even kostelijke grap als die van *Falstaff*. Hoe weinig hij aan zulke titels hechtte, bewijst wel dat hij, toen die benoeming werkelijk kwam, haar eerbiedig maar be-
slist weigerde.

Giuseppina, die even waar en oprecht was als haar echtgenoot, bezat het beminnelijkst karakter en een helder verstand. Groote mannen hebben zulk een levensgezellin noodig, die geheel met hun fantasie en streven medeleeft. De geschiedenis zou heel wat voorbeelden kunnen aantoonen van geleerden en kunstenaars, die onder den invloed van een gelukkig of ongelukkig huwelijk zich omhoog hebben gewerkt, die niet hun volle waarde hebben kunnen geven, of wel te gronde zijn gegaan. Verdi's levensomstandigheden hebben hem noch als kunstenaar, noch als mensch gedrukt. Zijn karakter stond even hoog of nog
hooger dan zijn talent.

Hoe barsch hij er ook kon uitzien, en hoe doorborend zijn blikken waren, toch was hij de goedheid en zachtheid in eigen persoon, al kon hij, wanneer hij den dirigeerstaf in handen had, allesbehalve teer zijn.

Zooals wij hem te Keulen zagen dirigeeren, waarbij zijn geheele figuur, zijn rechterbeen, zijn armen en zelfs zijn vingers mede commandeerden, om de nuances en den rhythmus aan te geven, en zijn oogen soms van woede vlamden, kregen wij den indruk van iemand, die niet gemakkelijk was in den omgang; en dat was hij ook niet zoolang hij den stok in de hand hield. Een bewijs hiervoor is wel, dat hij in Italië eens het koor voor *una massa de cani* tutschold. Doch dat raakte

zijn hart niet. Wanneer een uitvoering goed slaagde en beantwoordde aan zijn werkelijk hooggestelde eischen, dan was niemand waardeerender dan Verdi.

Verdi was een voorbeeld van echtelijke trouw en huiselijkheid; de grootste teleurstelling in zijn leven was, dat hij geen zoon na zou laten. Dit geluk was hem ontzegd.

Over zijn kunst heeft hij nooit geschreven. Hij was van oordeel dat een componist, zooals hij, er zich uitsluitend toe moest bepalen in tonen te spreken.

De volgende brief, dien hij 13 October 1887 aan den prins Valore schreef, getuigt daarvan:

„Mijnheer de Prins! Ik ontving uw boek: *De muziek en het menschelijk document*, waarin gij zoo vriendelijk waart over mij te spreken. Ik dank er u zeer voor, maar ik betreur het tezelfder tijd dat ik geen oordeel over de filosofie van uw boek kan uitspreken. Ik heb nooit een oordeel kunnen geven, noch over een opera noch over technische muzikale studiën, en nu, op mijn leeftijd, minder dan ooit.”

Dit teekent den bescheiden man weer volkomen.

Verdi was, wat de Duitschers noemen: *ein ganzer Mann*, wiens laatste menschlievende daad de kroon op zijn rijk leven zette. Een week voor zijn dood heeft hij de oirkonde der *casa di riposa per musicisti* onderteekend, en dus nog juist het bestaan dezer schoone instelling kunnen verzekeren.

Nadat voor den bouw reeds een half millioen lire was geschonken, heeft de meester voor dit doel nog een kapitaal van 2½ millioen vastgezet. Het eenvoudig, voornaam uitziend gebouw is in den Lombardischen stijl opgetrokken en met allegorische mozaïekfiguren van Caritas versierd.

Het inwendige is practisch en smaakvol ingericht; in de eerezaal bevindt zich de buste van den meester door Gemito, en daartegenover voert een zuilenrij van geaderd Carrarisch marmer naar de kapel, waar — de toestemming van het Parlement hiervoor is reeds verkregen — Verdi en zijn tweede gemalin Giuseppina Strepponi zullen rusten. Het asyl bevat ruime en schoone kamers voor 60 mannen en 40 vrouwen,

uitsluitend musici, wien het niet vergund was schatten te verzamelen en zichzelf een rustigen ouden dag te bezorgen. Dit gebouw bevat een elegante muziekzaal, een mooie bibliotheek, badkamers enz. Het is in zijn soort een model en zal dezer dagen zijn gastvrije poorten openen.

Dat alle plaatsen steeds bezet zullen zijn, is aan geen twijfel onderhevig, want arme musici zijn er, helaas, overal in grooten getale.

Ik ben aan het einde mijner bespreking gekomen. Mijn doel is geweest, in het licht te stellen welk een verren weg deze meester van zijn eerste opera tot de zoo edel gedachte en meesterlijk bewerkte *Pezzi sacri* heeft afgelegd, en tevens het licht te laten vallen op de persoonlijkheid van Verdi, die voorzeker *nog* hooger sympathieën zal wekken dan de componist heeft gedaan.

Zulke groote mannen zijn helaas zoo zeldzaam, en daarom zal ook in deze eeuw de herinnering aan hem, van wiens muziek wij allen vroeger zoo veel kwaads hebben gezegd en die ons toch gedwongen heeft hem hoe langer hoe meer te bewonderen en vereeren, niet spoedig verflauwen.

LIJST DER COMPOSITIËN VAN VERDI:

a. Opera's.

1. *Oberto, conte di San Bonifacio* (gedicht van Felix Romani), voor 't eerst opgevoerd in den *Scala* te Milaan 17 Nov. 1839.
2. *Un giorno di regno* (Felice Romani) Milaan, *Scala* 5 Sept. 1840.
3. *Nabucco* (Solera) in den *Scala*, 9 Maart 1842.
4. *I Lombardi alla prima crociata* (Solera) Milaan: *Scala*, 11 Febr. 1843.
5. *Ernani* (Piave) te Venetië in het Fenice-theater, 9 Maart 1844.
6. *I due Foscari* (Piave) Rome, Argentina-theater, 3 Nov. 1844.
7. *Giovanna d'Arco* (Solera) Milaan, *Scala*, 15 Febr. 1845.
8. *Alzira* (Salvatore Cammarona) Napels, San Carlo-theater 12 Aug. 1845.
9. *Attila* (Solera) Fenice-theater te Venetië, 17 Maart 1846.
10. *Macbeth* (Piave) in het Pergola-theater te Florence, 14 Maart 1847.
11. *I Masnadieri* (Andrea Maffei) H. M.'s theatre te Londen, 22 Juli 1847.
12. *Jerusalem* (Alphonse Royer en Gustave Waez) (Groote opera te Parijs, 26 Nov. 1847. (Dit is een tweede bewerking van *I Lombardi*.)
13. *Il Corsaro* (Piave) te Triest, 25 October 1848.
14. *La Battaglia di Leynano* (Cammarona) Argentina-theater te Rome, 27 Januari 1849.
15. *Luisa Miller* (Cammarona) San Carlo-theater te Napels, 8 Dec. 1849.
16. *Stiffelio* (Piave) Triest, 16 Nov. 1850.
17. *Rigoletto* (Piave) Fenice-theater te Venetië, 11 Maart 1851.
18. *Il Trovatore* (Cammarona) Apollo-theater te Rome, 19 Jan. 1853.
19. *La Traviata* (Piave) Fenice-theater te Venetië, 6 Maart 1853.
20. *Les Vêpres siciliennes* (Scribe en Duveyrier) Groote opera te Parijs, 13 Juni 1855.
21. *Simon Boccanegra* (Piave) Fenice-theater te Venetië, 12 Maart 1857.
22. *Aroldo* (Piave) Nieuw theater te Rimini, 16 Aug. 1857 (omwerking van *Stiffelio*.)
23. *Un ballo in maschera*, Apollo-theater te Rome, 17 Februari 1859.
24. *La forza del destino* (Piave) Keiz. theater te St. Petersburg, 10 Nov. 1862.
25. *Don Carlos* (Méry en Camille du Locle) Groote opera te Parijs, 11 Maart 1867.
26. *Aida* (Ghislanzoni en Camille du Locle) Italiaansch theater te Caïro, 24 December 1871.
27. *Inno delle Nazioni* geschreven voor de wereldtentoonstelling te Londen, en daar in H. M.'s theatre den 24^{en} Mei 1862 uitgevoerd.

b. Gewijde muziek.

1. *Requiem*, ter herinnering aan Alessandro Manzoni's sterfdag, te Milaan in de San Marco kerk, den 22^{en} Mei 1874 voor het eerst uitgevoerd.

2. *Pater Noster* voor vijfstemmig koor (naar Dante).
3. *Ave Maria* voor sopraan met strijkquartet (naar Dante) in den *Scala* te Milaan, den 18en April 1880 uitgevoerd.
4. *Pezzi Sacri* (1898).

c. Vocale concertmuziek.

1. 12 Romances met klavierbegeleiding.
2. 4 zangen voor een stem met begeleiding.
3. *Guarda che bianca luna*, Nocturne voor drie stemmen met obligaatfluit.

d. Instrumentale muziek.

Quatuor voor twee violen, alt en violoncel ten huize van den componist, den 1en April 1873 voor het eerst te Napels uitgevoerd.

e. Onuitgegeven compositiën.

Een groot aantal werken die Verdi sedert zijn 13de jaar heeft gecomponeerd, o. a. een honderdtal marschen voor harmoniecorpsen, verscheidene vocale en instrumentale kerk- en concert-compositiën, serenades, cantates, aria's enz. zijn bijna allen, op eenige manuscripten na, die te Busseto in het archief bewaard worden en eenige zangen op gedichten van Manzoni, die Verdi zelf bewaarde, verloren gegaan.

De voornaamste geschriften over Verdi verschenen, zijn de volgende:

A. Bermiani, *Schizzi sulla vita e sulle opere del maestro*, Giuseppe Verdi (bij Ricordi te Milaan, 1846.)

Abramo Basevi: *Studio sulle opere di Giuseppe Verdi* (te Florence bij Tafani 1854.)

G. Perosio: *Cenni biografici su Giuseppe Verdi, seguite da breve analisi del Aïda e della Messa da Requiem*, (te Milaan 1875.)

Antonio Pena y Goni: *Aïda ensayo critico musical* (te Madrid bij Iglesias et Garcia.)

Vincenzo: Sasseroli: *Considerazioni sullo stato attuale dell' arte musicale in Italia e sull' importanza artistica dell' opera Aïda e della Messa di Verdi* (te Genua 1876.)

Marchese G. Monaldi: *Verdi e le sue opere* (te Florence 1877.)

(Een latere uitgave met Duitsche vertaling door L. Holthoff is verschenen Deutsche Verlags-Anstalt te Stuttgart en Leipzig in 1898.)

Henri Blaze de Bury: *Musiciens du passé, du présent et de l'avenir* (te Parijs bij Calmann Lévy 1880.)

Arthur Pougin: *Verdi Histoire anecdotique de sa vie et de ses oeuvres* (1880 bij Calmann Lévy te Parijs). Een Italiaansche bewerking: *Vita aneddotica* met aantekeningen van Folchetto, verschenen in 1881.

E. Checchi: *Giuseppe Verdi, il genio e le opere* (te Florence bij Barbera.)

Dr. C. Perinello: *Berühmte Musiker: Giuseppe Verdi* (te Berlijn, Verlag: Harmonie 1901.)

DR. C. SNOUCK HURGRONJE.

DR. C. SNOUCK HURGRONJE.

I

Slechts weinigen is het gegeven in hunne levenssfeer zóó het ideale te bereiken als de man, aan wien deze bladzijden zijn gewijd. Had zich reeds dadelijk bij zijn eerste optreden op wetenschappelijk gebied een groote roep verbreid van de bijzondere bekwaamheid en groote gaven van dr. Snouck Hurgronje, weldra was zijn naam alom met eere bekend, niet alleen in den kring zijner vakgenooten, maar ook verre daarbuiten. Onder de mannen wier hoog en edel streven het is, de volheid hunner levenskrachten te wijden aan het opsporen der waarheid om haarzelfs wil, die woekeren met hunne gaven in den dienst der wetenschap, des vaderlands, ja der menschheid, neemt dr. Snouck Hurgronje ongetwijfeld eene eereplaats in.

Welk eene hooge vlucht de wetenschappelijke beoefening der oostersche studiën in het algemeen gedurende de 19^e eeuw had genomen, is bekend. Toch waren sommige onderdeelen van het groote geheel meer of min verwaarloosd gebleven. Vooral de beoefening der Islam-wetenschap had geen gelijken tred gehouden met de studie der overige vakken. Voor de meeste oriëntalisten hadden de politieke geschiedenis der Mohammedaansche volkeren, de gedichten en andere voortbrengselen hunner profane literatuur grootere aantrekkelijkheid gehad dan het onderzoek van den Islam, den godsdienst, waaraan toch

de moslimsche beschaving haar eigenaardige karakter ontleent.

Het gevolg daarvan was niet uitgebleven. Ten aanzien van de geschiedenis en de ontwikkeling der moslimsche religieuze instellingen en begrippen, de juiste beteekenis van den Islam voor het leven zijner belijders, den aard der mystieke orden en broederschappen en den invloed, dien de leiders daarin op de massa des volks plegen uit te oefenen, en zoo vele andere belangrijke onderwerpen, het godsdienstig en maatschappelijk leven in de Mohammedaansche landen betreffend, — omtrent dat alles waren de meest phantastische voorstellingen in omloop gebleven, hadden zich de grofste dwalingen weten te handhaven.

Slechts een geleerde, bij wien grondige kennis van den geheelen cyclus der gewijde moslimsche wetenschappen en hare geschiedenis samenging met de zeldzame, maar onontbeerlijke eigenschappen, welke hem in staat zouden stellen den Islam te midden der oostersche wereld, in den omgang met de Mohammedanen zelven, te kunnen onderzoeken, kon daarin belangrijke verbetering brengen. Zoodanig geleerde nu toonde dr. Snouck Hurgronje te zijn, de man, die al de hiertoe vereischte groote gaven — helder verstand, fijn waarnemingsvermogen, en eene buitengewone mate van tact in den omgang met oosterlingen — op zeldzaam gelukkige wijze in zich vereenigde en paarde aan bijna ongeëvenaarde ambitie en stalen werkracht.

Het was in het jaar 1880, dat de toen 25-jarige geleerde zijne academische studiën aan de Leidsche Universiteit besloot, waar hij de leerling o. a. van prof. de Goeje was geweest, en met eene, sedert vermaard geworden, dissertatie over „het Mekkaansche feest” den doctorstitel in de Semitische taal- en letterkunde verwierf. De weg voor de toekomst was daarmede reeds gekozen en van dien tijd af volgden de publicaties van zijne hand op het gebied der Islam-wetenschap elkander weldra in schier onafgebroken reeks op.

Kort na zijne promotie werd dr. Snouck Hurgronje, na nog eenigen tijd te Straatsburg gestudeerd te hebben, als leeraar

aan de destijds nog bestaande Gemeente-instelling voor de opleiding van Oost-Indische ambtenaren te Leiden belast met het geven van onderwijs in de godsdienstige instellingen des Islams. De zoo schitterend aangevangen studiën konden nu ongestoord worden voortgezet.

Men weet welk eene omvangrijke kennis er toe vereischt wordt om het uitgestrekte gebied, dat hij zich tot arbeidsveld had gekozen, naar behooren te kunnen beheerschen. Degelijke kennis van de Arabische taal en literatuur is natuurlijk een onmisbaar vereischte, maar niet het eenige. Want wie ten onzent den Islam wil bestudeeren, zal vooral den invloed van dien godsdienst op de inlandsche maatschappij in onze koloniën willen onderzoeken en daarvoor is ook de kennis der inlandsche talen en letterkunde onontbeerlijk. Bovendien moet men tot zekere hoogte ook „schriftgeleerde” worden, de gewijde *kitáb's* der Mohammedanen bestudeeren, zich hunnen inhoud eigen maken en dien inhoud historisch weten te verklaren. Daarnaast mag de beoefening der dogmatiek, de Mohammedaansche geloofsleer, niet verwaarloosd worden, evenmin als de verschijnselen der moslimsche mystiek. Eerst na dergelijke studie zal men zich voldoende theoretisch voorbereid mogen achten om met vrucht de werking van den Islam in de praktijk van het oostersche leven te kunnen waarnemen.

Met toewijding en ernst heeft dr. Snouck Hurgronje deze bronnen-studie aanvaard, met nauwgezetheid zich op de hoogte gesteld van den inhoud der Arabische wetgeleerde werken, van de teksten van Koran en Traditie met hunne commentaren, alle gegevens uit de literatuur van het Oosten en Westen verzameld en verwerkt, daarbij zich niet bepalend tot het Semitische Oosten, maar ook Indië binnen zijnen gezichtskring trekkend.

Wat dr. Snouck Hurgronje in dien tijd in het licht gaf, deed beseffen, welk eenen schat van geleerdheid en kennis hij zich binnen korten tijd had verworven. Warm voorstander van de historisch-critische methode van onderzoek, liet hij op menig punt van de geschiedenis der moslimsche instellingen voor het

eerst een verrassend licht schijnen, toonde aan, hoe ook de godsdienst van Mohammed verschillende fasen van ontwikkeling had moeten doorloopen, aler hij zich had aangepast aan de sterk uiteenloopende behoeften zijner tallooze belijders van verschillend ras en nationaliteit, hoe vele verschijnselen uit leer en leven der tegenwoordige Mohammedanen slechts in hun geschiedkundig verband zijn te begrijpen en te verklaren.

Daarbij bleef een der hoofdpunten van zijn onderzoek de juiste waardeering van de beteekenis die de Islam voor het werkelijke leven in de oostersche maatschappij heeft, een onderwerp waarover de gevoelens tot dusverre, bij gebrek aan de noodige gegevens en het gemis aan een bruikbaren maatstaf, zeer uiteenliepen. Van arbeid in die richting getuigden o. a. dr. Snouck Hurgronje's verhandeling „Over het inlandsche onderwijs in de Padangsche Bovenlanden” (in de „Bijdragen” van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde; 1883) en zijne rede over „de beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië”, gehouden in den zomer van 1883 ter gelegenheid van de Internationaal-Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam.

Toch had dr. Snouck Hurgronje van dit alles nog slechts kennis kunnen verkrijgen uit schriftelijke documenten. Sedert lang was hij echter overtuigd van het groote belang van een verblijf gedurende eenigen tijd te midden eener zuiver Mohammedaansche omgeving, ten einde zich persoonlijk geheel vertrouwd te maken met de zeden en denkwijzen der moslims en zich beter daarin te leeren indenken dan dit den geleerde in het studeervertrek mogelijk kan zijn.

Zoo rijpte het plan voor zijne reis naar Mekka. Eene vermetele onderneming, eerlang bekroond met een succes zonder wedergade!

Hoe aanlokkelijk een plaatselijk onderzoek van den Islam in dit geestelijk centrum der Mohammedaansche wereld moge schijnen, schier onoverkomelijke moeilijkheden zullen den westerschen geleerde daaryan afschrikken, want het betreden van den heiligen grond van Mekka is voor den ongelovige een

waagstuk dat grooten moed en beleid vordert. Maar bovendien; hoevele bezwaren zijn niet te overwinnen, alvorens men daar met vereischte scherpthe en nauwkeurigheid zijne waarnemingen kan verrichten! Want het is niet de taal alleen, die ons scheidt van die samenleving, waarin veeleer alles aanvankelijk vreemd schijnt: de vormen, de denkwijzen en begrippen, de zeden. Men denke zich de zelfverloochenende inspanning, die van den Europeaan wordt gevorderd, om zich tijdelijk aan die eigenaardige maatschappij te leeren accommodeeren, en daarin zóó thuis te geraken, dat hij de bewoners der heilige stad in hun intieme leven werkelijk kan leeren doorgronden.

Dat dr. Snouck Hurgronje al deze bezwaren glansrijk heeft overwonnen, is bekend. Van 21 Februari tot 5 Augustus 1885¹ — zoo schrijft hij¹ — „mocht ik in koffiehuis, diwan, moskee „en woonvertrek het leven van den huidigen Mohammedaan „uit eigen aanschouwing leeren kennen, waarnemen hoe het „bonte daar vergaderde gezelschap zich laaft aan de bron des „levens van den Islam onzer dagen, zien welken vorm in de „praktijk de moslimsche instellingen aannemen daar, waar geen „Frankendom haar dwarskijkend in den weg treedt.”

Dr. Snouck Hurgronje was niet de eerste niet-moslim die erin slaagde in het gewijde gebied van Mekka door te dringen. Reeds vóór hem hadden anderen dit waagstuk bestaan: Burton, Von Maltzan, vooral Burckhardt, die in 1814 eenige maanden te Mekka vertoefde en wiens beschrijving der stad door dr. Snouck Hurgronje geprezen wordt. Maar wat onzen landgenoot verhief boven al zijne voorgangers, wat juist die geheel bijzondere beteekenis aan zijn verblijf te Mekka gaf, dat was zijne buitengewone geleerdheid, zijne kennis van de Wet en de overige gewijde wetenschappen van den Islam, die hem in staat stelde zich een deskundig oordeel over deze maatschappij te vormen, waartoe zijne voorgangers niet bevoegd waren geweest. Juist die geleerdheid ook was het, die hem den toegang ontsloot tot verschillende kringen der Mekkaansche samenleving,

¹ »Mijne reis naar Arabië», (*N. Rott. Courant*, 16 Nov. 1885).

die allerwege vertrouwen inboezemde, hem geacht en gezien maakte.

Den 28^{en} Augustus 1884 zette dr. Snouck Hurgronje voor het eerst op Arabischen bodem den voet aan wal te Djiddah. Deze welbekende, aan de Roode Zee gelegen, plaats, zoo berucht wegens het moorddadige daar heerschende klimaat, ontleent hare beteekenis aan de omstandigheid dat het de haven van Mekka is, hetwelk men van daaruit in korten tijd kan bereiken. De bedevaartgangers die over zee naar Mekka komen, en dat is het grootste gedeelte der pelgrims, nemen steeds hun weg over Djiddah. Daar bleef nu dr. Snouck Hurgronje aanvankelijk eenigen tijd vertoeven en vond er reeds hoogst belangrijke zaken te observeeren. Hooren wij, hoe hijzelf zich daarover uitlaat: ¹

„Wil men zijne, door bronnen-studie verkregen kennis der „geschiedenis en der instellingen van den Islam door eigen „aanschouwing verrijken, dan biedt voorzeker Djiddah een „vruchtbaar arbeidsveld. Mohammedaansche kooplieden van aller „lei natie stallen hier in den bazar hunne waren uit; komende „en gaande pelgrims uit alle landen ontmoet men gedurende „de kleinste helft des jaars in Djiddah's straten. De meeste in- „woners dezer havenstad leven op eene of andere wijze van „de diensten, die zij aan de pelgrims van een bepaald land „bewijzen en zijn dus door hunne ervaring omtrent menig punt „met vrucht te raadplegen. Voor nadere kennismaking met „hadji's uit Nederlandsch Oost-Indië biedt het Nederlandsche „consulaat eene uitmuntende gelegenheid, dewijl zij allen zich „daar voor de viseering hunner passen te vervoegen hebben. Al „verder hebben vele Mekkanen belangen, die hen tot een korter „of langer verblijf te Djiddah nopen, en kan men dus omtrent „het Heilige der Heiligen, ook in deszelfs voorhof, belangrijke „inlichtingen inwinnen.”

Toch bleef Mekka het eigenlijke doel van de reis. Den 21^{en} Februari 1885 kwam dr. Snouck Hurgronje daar aan in gezels-

¹ „Mijne reis naar Arabië”.

schap van eenige heilbegeerigen uit onze koloniën, zonder dat er voor iemand te Mekka aanleiding bestond te vermoeden, dat hier onder den naam van *Abd al-Ghaffâr* een ongeloofige den gewijden grond betrad. Want door oefening had dr. Snouck Hurgronje het zoover weten te brengen, dat hij zich met gemak kon bewegen in zijne nieuwe omgeving overeenkomstig de daarin gangbare vormen en gebruiken; met tact wist hij in den omgang alle punten van overeenstemming te vinden, elke ongewenschte discussie te vermijden en zijne kennis en ijver voor de studie der heilige wetenschap sloten verder mogelijk wantrouwen tegen hem uit.

Hoe nuttig dr. Snouck Hurgronje de weinige maanden van zijn verblijf te Mekka heeft besteed, hoe belangrijk de resultaten waren, waartoe zijne waarnemingen hem daar leidden, is later voldoende bekend geworden. Het doel van den tocht naar Mekka mag dan ook zeker ten volle bereikt worden geacht, hoewel men het slechts kan betreuren, dat de zoo gelukkig begonnen onderzoekingen te Mekka plotseling gestaakt moesten worden en dr. Snouck Hurgronje, te midden van zijnen arbeid gestoord, tot een overhaast vertrek uit Mekka werd gedwongen, juist kort voor den aanvang van de jaarlijksche bedevaart. „De „ironie van het door Allah vooruit bepaalde lot” — zoo schrijft hij ¹ — „deed den dag van mijn vertrek [namelijk uit Djiddah „naar Europa] samenvallen met den grooten feestdag der pel- „grims, welken ik zoo gaarne zou hebben bijgewoond.”

De redenen, die dr. Snouck Hurgronje zoo onverwachts tot terugkeer noopten, zijn bekend. Een uitvoerig relaas der feiten heeft hij destijds zelf openbaar gemaakt, zoowel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* als in de *Münchener Allgemeine Zeitung* van Maandag 16 November 1885. De zaak kwam in het kort hierop neer:

In het jaar 1883 had de Straatsburger hoogleeraar dr. Euting met den franschen geleerde dr. Huber eene wetenschappelijke reis naar Centraal-Arabië ondernomen. Na daar eenigen tijd

¹ »Mijne reis naar Arabië”.

o. a. gemeenschappelijk een huis te Haïl, de hoofdplaats van den bekenden Bedawienen-vorst Ibn Rasjîd, bewoond te hebben waren de reizigers later, door omstandigheden daartoe gedrongen, ieder zijns weegs gegaan. Professor Euting had na eene gevaarlijke reis de haven El-Wedjh bereikt en was sedert teruggekeerd; maar dr. Huber, eerst naar Djiddah gereisd, had daarna nogmaals eene poging gewaagd om naar het binnenland te gaan, hetgeen hem echter het leven gekost had. Kort vóór de aankomst van dr. Snouck Hurgronje te Djiddah had men daar de treurmare ontvangen, dat de verdienstelijke Franschman vermoord was geworden.

De toenmalige Fransche vice-consul te Djiddah, De Lostalot, kreeg van zijne regeering de opdracht om te pogen dr. Huber's nalatenschap in handen te krijgen en naar Frankrijk op te zenden. Tot die nalatenschap werd geacht o. a. ook een steen met inscriptie te behooren, welke de aandacht der fransche geleerden had getrokken door eene verhandeling, geschreven door den bekenden Straatsburger hoogleeraar dr. Nöldeke. Deze had namelijk in Juli 1884 de sedert beroemd geworden „inscriptie van Taima” naar prof. Euting's teekening ontcijferd en gepubliceerd.¹ Men wist, dat de steen met dit opschrift zich nog in het door Euting en Huber bewoonde huis te Haïl moest bevinden en de Fransche vice-consul kreeg de bijzondere aanbeveling om te zorgen dat dit kostbare stuk behouden naar Frankrijk overkwam, daar men oordeelde dat Huber, die na de scheiding der reizigers het laatst het huis te Haïl verlaten had, een speciaal recht op dien steen mocht doen gelden.

Hoe zou men nu trachten dr. Huber's nalatenschap in handen te krijgen? Dit was inderdaad geen gemakkelijk uitvoerbare opdracht, maar tevens eene schoone gelegenheid voor zekeren door het fransche gouvernement naar Mekka verbannen Algerijn, Si Azîz geheeten, om zich verdienstelijk te maken. Deze Si Azîz, die niets vuriger verlangde dan naar zijn vaderland terug te keeren, en voor dit doel zich verplicht achtte

¹ Sitzungs-Berichte der königl. preussischen Academie der Wissensch. 10 Juli 1884.

de fransche regeering zooveel mogelijk gunstig voor zich te stemmen, bood aan om het in Haïl door de reizigers achtergelatene te gaan halen en tegen vergoeding zijner onkosten naar Djiddah te brengen, welk aanbod na eenig beraad werd aangenomen. Werkelijk begaf de Algerijn zich op weg, en slaagde erin zich van zijne opdracht te kwijten. De edele vorst Ibn Rasjîd had gedurende de afwezigheid zijner vreemde gasten hun huis niet geopend en zich dadelijk na inzage van Si Azîz' lastbrief bereid verklaard, deze al het achtergelatene mede te geven.

Wat deed nu echter de fransche vice-consul? Deze reisde met de door Si Azîz verworven schatten naar Parijs en verspreidde daar geheel onware voorstellingen omtrent de toedracht der zaak, blijkbaar met geen ander doel dan om zichzelf daarbij eene gewichtige, verdienstelijke rol te doen spelen in de oogen zijner landgenooten. Daarom trachtte hij het zóó voortestellen, alsof hij aan de grootste moeilijkheden het hoofd had moeten bieden en slechts door bijzondere waakzaamheid en slim beleid de zaken tot een goed einde had weten te brengen. Op den steen, zoo had hij beweerd, was de aandacht van velen gevestigd geweest. Euting had daarop jacht gemaakt onder den naam van *Abd al-Wahhâb* van Damascus uit, Snouck Hurgronje onder den naam van *Abd al-Ghaffâr* van Mekka uit, eindelijk de Turksche regeering „*de partout*”! Welk een man dus, deze vice-consul, die desondanks toch den door allen zoo vurig begeerden steen, voor Frankrijk had weten te bemachtigen!

Deze leugenachtige verhalen waren ook opgenomen in het nummer van de „*Temps*” van 5 Juli 1885 en hadden van daaruit hunnen weg gevonden naar het Oosten, hetgeen ten gevolge had, dat dr. Snouck Hurgronje plotseling op hoog bevel uit Mekka gebannen werd. Geven wij hemzelf daarover het woord: ¹

„De *wali* zowel als de *grootsjerief* (respectievelijk de Turksche „en Arabische autoriteiten) waren, naar hunne gewoonte in „in het heete jaargetijde, sinds lang te Taïf. Geheel onverwachts

¹ »Mijne reis naar Arabië”, in de *N. Rott. Courant* van 16 Nov. 1885.

„werd ik voor den *Kaïmmakâm* (plaatsvervanger) van den *Wali*
 „geroepen, die mij een Turksch bevelschrift van zijnen chef
 „voorlas, waarin order werd gegeven, mij, wegens mijne be-
 „moeiingen in verband met Abd al-Wahhâb (Euting) en Huber,
 „uit Mekka te verwijderen. Na weinige uren, die mij gegund
 „werden om mijne bagage gereed te maken, werd ik door
 „twee *askari's* (soldaten) naar Djiddah geëscorteerd. Hier ver-
 „nam ik aldra, dat de Fransche legenden, in Turksche en
 „Arabische bladen overgenomen, de autoriteiten tot mijne uit-
 „zetting genoopt hadden; men had nu immers gezien, dat ik,
 „evenals andere Europeesche geleerden, meer belang stelde in
 „beschreven steenen en dergelijke, dan in de studie der heilige
 „wet. Den Turkschen overheden kan men deze handelingen
 „niet euvel duiden; ook verder hebben zij mij zóó beleefd be-
 „handeld, dat De Lostalot er eene les aan nemen kon. Mijne
 „ophelderingen werden, na onderzoek, waar bevonden en aan-
 „genomen; de Parijsche leugens vonden echter intusschen hier
 „en daar geloof en maakten mij den terugkeer onmogelijk. Het
 „is De Lostalot's schuld niet, dat ik heelhuids teruggekomen ben.

... „Zoo eindigde, door de domheid en het gebrek aan
 „karakter van een consular ambtenaar, mijne onder de beste
 „voorteekenen begonnen reis. Gelukkig had ik toen reeds in
 „menig opzicht mijne ervaring verrijkt en mijnen blik op de
 „geliefkoosde voorwerpen mijner studie verhelderd.”

Te Leiden teruggekeerd, hervatte dr. Snouck Hurgronje daar
 zijne werkzaamheden als docent. Bovendien werden nu de, te
 Mekka verzamelde, gegevens bewerkt en gerangschikt, de uit-
 gave van het groote boek over Mekka voorbereid, hetgeen
 echter niet verhinderde, dat tevens een aantal, en daaronder
 zeer uitgebreide, verhandelingen in dien tijd van zijne hand
 verschenen, waaronder bijv. het bekende *Gids*-artikel „De Islam”
 (in Mei 1886), de „Mekkanische Sprichwörter und Redensarten”,
 als feestgave voor het VIIe Oriëntalisten-Congres te Weenen
 in den zomer van 1886, de hoogst belangwekkende historische
 studie, getiteld „der Mahdi” in de *Revue Coloniale Internationale*
 van 1886, eene uitvoerige biographie van den, in 1886 te Mekka

gestorven geleerde Ahmed Dahlân, vol interessante mededeelingen (onder den titel „een rector der Mekkaansche Universiteit”, opgenomen in de Bijdragen van het Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië van 1887) en de voordracht „über meine Reise nach Mekka” (opgenomen in de Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn, 1887).

Omstreeks dien tijd, in 1887, gaf hij tevens onderricht in de Islam-wetenschap aan de toen nog bloeiende Delftsche Gemeente-Instelling voor de opleiding van Oost-Indische ambtenaren. Het hem gedane aanbod, aldaar definitief de plaats in te nemen van den, 4 Februari 1887 overleden, hoogleeraar dr. A. W. T. Juynboll, had hij echter afgeslagen. Hij bleef te Leiden, waar hij den 9den Maart 1887 tevens tot lector aan de Rijks-Universiteit werd benoemd.

Intusschen was het reeds aangekondigde, en met verlangen verbeide, werk over Mekka zijne voltooiing genaderd. In 1888 en in het begin van 1889 verscheen het achtereenvolgens in twee deelen en overtrof, volgens bevoegde beoordeelaars¹, nog verre de stoutste verwachtingen, die men ervan had durven koesteren.

Had dr. Snouck Hurgronje door dit boek ook zijne vakgenooten tot zekere hoogte deelgenoot gemaakt van zijne ervaringen, voor den schrijver zelf hadden de persoonlijk in Arabië verkregen indrukken natuurlijk nog veel grootere beteekenis. „Für „mich” — aldus schrijft hij in de *Vorrede*, S. XIX, — „liegt „das Hauptresultat meiner Reise nicht sosehr in dem Zustande- „kommen dieses Buches, als in dem dauernden Einfluss meines „Aufenthalts im geistigen Centrum des Islam's auf meine ferneren „Islamstudien. Es war die lebhafteste Empfindung eines Mangels, „die bei mir den Wunsch erregte, mich einige Zeit völlig in „die muslimische Welt hineinzuleben. Wie dem Orientalisten „in Europa die von ihm studierten Sprachen meistens nicht „recht zum Eigenthum werden, weil er sie nur mit dem Auge „beobachtet und nicht mit dem Ohre, so bleibt seine Vorstel-

¹ Men zie bijv. Prof. De Goeje's aankondiging ervan in de »*Nederl. Spectator*» van 1889, no. 12.

„lung von dem geistigen und gesellschaftlichen Leben der „Orientalen gewöhnlich lückenhaft solange ihm nur die Bücher „als Zeugen dienen. Sehr erfreulich is es darum, dass man „sich jetzt, z. B. in Paris und in Berlin, durch die Gründung „praktischer Scholen mit orientalischen Hülflehrern diese „Lücken möglichst auszufüllen bestrebt. Nichts kann aber die „eigne Anschauung ersetzen, wengleich deren fruchtbare Wir- „kung durch fleissiges Quellenstudium bedingt is und ein „jahrelanger Aufenthalt im Orient an sich noch nicht, wie das „Publikum allzuleicht annimmt, zum Urtheil über alle und „jegliche Verhältnisse berechtigt. In dem so selten von Europäern „besuchten Lande konnte ich natürlich in mehr als einer Richtung „Material sammeln; mein Ziel blieb aber immer die Beobachtung „des Lebens des Islam's, und alles Andere diene mehr oder „weniger als Hülfsmittel zu dessen Erreichung. Somit wird die „Verwerthung meiner Beobachtung allmählich stattfinden, solange „der Islam den Hauptgegenstand meiner Forschung bildet.”

Kort daarop, in het voorjaar van 1889, ging zich voor dr. Snouck Hurgronje een nieuw en hoogst belangrijk arbeidsveld, thans in Indië, ontsluiten, een werkkring, waarin de eminente beteekenis van iemand met zijne gaven, na zulk eene voorbereiding, eerst ten volle tot haar recht zou komen. Meer dan eens, ja voortdurend, had dr. Snouck Hurgronje met grooten nadruk erop gewezen: „dat op geen natie de plicht van ernstige „studie van het Mohammedanisme in hooger mate rust dan op „de onze; dat eigenbelang en plichtgevoel Regeering en volk „tot dit inzicht behoorden te brengen.”¹ Immers de bevolking van het voornaamste gedeelte onzer Indische bezittingen is zuiver Mohammedaansch en het gevaar voor fanatieke uitbarstingen van geloofshaat blijft ons steeds bedreigen. „Wat helpt „ons” — schreef dr. Snouck Hurgronje („De Islam” in de *Gids* van 1886, blz. 14) — „uit den nood als eenige millioenen „Mohammedanen, door de kracht der dweepzucht bijeengehouden, den zegen van ons bestuur niet meer verlangen? Takt,

¹ N. *Rotterd. Courant* van 16 Nov. 1885.

„door ervaring verkregen en door juiste kennis van het eigen-
„aardige van den Islam geleid, kan hier veel, zeer veel doen.
„En, laten wij hoogere motieven dan behoudzucht gelden, is
„het dan niet onze moreele plicht, te zorgen dat wij omtrent
„den wereldgodsdienst, door millioenen onderdanen van ons Rijk
„beleden, dat wij omtrent den Islam, de onzinnige heerschende
„voorstellingen vervangen door een weinigje soliede kennis?
„Weelde zou dit zeker niet wezen.”

Jammer slechts, dat de Regeering bijna nooit in de gelegenheid is te beschikken over personen, bevoegd en bekwaam haar op dit gebied als deskundigen voor te lichten. Maar zoo ooit, dan bestond die gelegenheid thans, nu men zich iemand als dr. Snouck Hurgronje tot raadsman kon verwerven. Wat men mocht hopen, geschiedde. Dr. Snouck Hurgronje werd eerlang, officieel, adviseur der Ned.-Indische regeering.

De opdracht, waarmede hij aanvankelijk naar Indië vertrok, was voor niet langer dan voor een tijdvak van ten hoogste twee jaren gegeven. Hij werd, zooals het luidde, tijdelijk aan den Indischen dienst verbonden en gesteld ter beschikking van den Gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië „voor de plaatselijke beoefening van de instellingen van den Islam op Java, en zoo noodig ook in één of meer gewesten der Buitenbezittingen.” In Mei 1889 ving die twee-jarige termijn aan. Een gouvernementsbesluit dd°. 22 Juni 1889, n°. 25, stelde eene bijzondere instructie voor zijnen tijdelijken werkkring vast, waarbij hem Batavia als standplaats werd aangewezen.

Dr. Snouck Hurgronje begon zijne werkzaamheden met het instellen van plaatselijke onderzoekingen in verschillende gewesten van Java. De aard van dit onderzoek regelde zich, zooals van zelf spreekt, naar de omstandigheden en de beschikbare hulpmiddelen. Steeds bleef de aandacht daarbij in hoofdzaak gevestigd op de locale eigenaardigheden in de practijk van den Islam op Java, als gevolg van den invloed der inlandsche adat. Speciaal betrof het onderzoek den aard der rechtspraak van de zoogenaamde priesterraden en de verdere werkzaamheden der zgn. geestelijkheid, voorts het Mohammedaansche onderwijs in

de gewijde wetenschappen, de verbreiding der mystieke genootschappen en hunne beteekenis voor het leven der inlanders. Belangrijke waarnemingen werden gedaan en, behalve tal van eigene aantekeningen, van vele plaatsen geschreven documenten medegebracht, die als bronnen voor de kennis van de actueele toestanden en hun ontstaan konden dienen. Zijne onderzoekingen versterkten dr. Snouck Hurgronje meer en meer in de overtuiging, dat hetgeen tot dusver omtrent deze onderwerpen en het godsdienstig leven van den inlander in het algemeen bekend was in vele opzichten aanvulling en verbetering behoefde. Na het bezoeken van vele *pesantren's* en het verkeer met de daaraan verbonden leeraren werden geheel nieuwe inzichten omtrent het Mohammedaansche onderwijs verkregen. Ook de bijzondere adats op Java, bij het voltrekken van huwelijken overeenkomstig de moslimsche wet, in zwang, en andere plaatselijke instellingen van het familierecht werden nauwkeurig bestudeerd.

Intusschen was dr. Snouck Hurgronje in Maart 1891 blijvend in Indischen dienst overgegaan als „adviseur voor de Oostersche talen en het Mohammedaansche recht,” in de betrekking derhalve, die onvervuld was gebleven sedert het vertrek naar het moederland van den vroegeren adviseur mr. L. W. C. van den Berg, die te Delft de plaats van Prof. Juynboll aan de Instelling voor opleiding van Oost-Indische ambtenaren had ingenomen. Eene nieuwe instructie werd bij Gouvernements-besluit dd° 6 Mei 1891 n°. 3 voor dr. Snouck Hurgronje vastgesteld, en hem nu niet meer alleen de studie der instellingen van den Islam, maar ook, zooals het luidde, de beoefening der Arabische en Maleische talen opgedragen, met de bepaling, dat hij tevens kon worden belast met de leiding der studiën van anderen, wanneer er personen mochten zijn, die krachtens speciale opdracht der regeering zich in de door hem beoefende vakken zouden hebben te bekwamen.¹

Kort daarop, in Juli 1891, vertrok dr. Snouck Hurgronje

¹ Zooals dit later eenigen tijd het geval is geweest met dr. Ph. S. van Ronkel.

naar Atjeh, waar hij tot Februari van het volgende jaar bleef vertoeven. Reeds vroeger, te Mekka, was dr. Snouck Hurgronje in de gelegenheid geweest veel met Atjehers om te gaan en had hij aldaar veel geleerd omtrent het staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig leven van dit volk, maar een onafgebroken verkeer met de Atjehers in hun eigen land was, naar zijn oordeel, noodzakelijk om zich ten volle vertrouwd te maken met hunne levenswijze, zeden en begrippen, met hun geheele leven in al zijne voornaamste uitingen.

Welke hoogst belangrijke resultaten zijne onderzoekingen aldaar hebben opgeleverd, is algemeen bekend. Aanvankelijk werden die resultaten neergelegd in een geheim „*Verslag omtrent de religieus-politieke toestanden in Atjèh*”, den 23sten Mei 1892 aan de Regeering ingediend. In opdracht van den Gouverneur-generaal werd echter reeds spoedig daarop door dr. Snouck Hurgronje eene breede omwerking van het eerste gedeelte van dit rapport ter hand genomen en verscheen als resultaat van dien arbeid in het volgende jaar (1893) het eerste deel van „*De Atjèhers*”, in 1894 gevolgd door het tweede en laatste deel. Dit omvangrijke, van regeeringswege uitgegeven werk, weldra het meest bekende van dr. Snouck Hurgronje's tallooze geschriften, bevatte in werkelijkheid nog meer dan de titel op zichzelf scheen te beloven. Want een groot gedeelte van hetgeen de waarnemingen op Java aangaande de practijk der moslimsche instellingen aldaar hadden geleerd, was als toelichting in verschillende hoofdstukken van „*De Atjèhers*” opgenomen.

Het actueele van het Atjèh-vraagstuk, de schitterende wijze, waarop dit thans door een zoo bij uitstek bevoegd beoordeelaar was onderzocht en toegelicht, heeft zeker veel ertoe bijgedragen de populariteit te vermeerderen, die dr. Snouck Hurgronje ook vóór dien tijd reeds in zoo hooge mate genoot.

Na het voltooiën van dezen arbeid bleef dr. Snouck Hurgronje, voor zooveel zijne ambtelijke bezigheden dit toelieten, voortgaan zijne krachten te wijden aan het verzamelen van gegevens betreffende leer en practijk van het Mohammedanisme

op Java, alsmede aan de verdere bewerking van het taal- en letterkundig materiaal, dat zijn verblijf in Atjeh had opgeleverd. Reeds in 1892 had eene omvangrijke studie over de Atjehsche klank- en schriftleer in het Tijdschrift, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, bewezen hoezeer ook de linguïstiek tot zijn gebied bleef behooren. In datzelfde Tijdschrift verschenen ook, acht jaren later, zijne „*Atjehsche taalstudien*”. Tevens werd het plan voor een woordenboek van de Atjehsche taal ontworpen. Ten dienste van de samenstelling van dat woordenboek werd hem een tijdlang een ambtenaar toegevoegd, ten einde behulpzaam te zijn bij het overschrijven en rangschikken der daartoe betrekkelijke aantekeningen. Daarenboven verschenen voortdurend kleinere en grootere verhandelingen van zijne hand, vooral in het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, maar ook in andere binnen- en buitenlandse tijdschriften. Meermalen werden daarin verschillende vraagstukken uit het leven der tegenwoordige Mohammedanen toegelicht uit geschriften en *fatwa's* (wetgeleerde consulten) door moslimsche autoriteiten op dit gebied in de laatste tijden uitgegeven. Men denke slechts aan zijne verhandelingen: „*Ein Arabischer Beleg zum heutigen Sklavenhandel in Singapore*” (in het Zeitschrift der Deutschen morgenl. Gesellschaft, Bd. 45), „*Sajjid Oethman's gids voor de priesterraden besproken*” (Batavia, 1895), „*Eenige Arabische strijdschriften besproken*”, „*Iets over verjaring in het Moehammedaansche recht*” en „*Islam und Phonograph*” (de drie laatste stukken in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.)

Voortdurend had hij intusschen gelegenheid zijne omvangrijke kennis van personen en toestanden in het oosten te vermeerderen, en hoezeer dit ook door de Indische Regeering gewaardeerd werd, bleek herhaaldelijk. Zoo werd o. a., ten einde te voorkomen, dat voor de vervulling eener opengevallen plaats van penghoeloe of lid van een priesterraad personen werden voorgedragen, die voor die betrekkingen niet geschikt moesten geacht worden, door de Regeering als regel aangenomen, om op dergelijke voordrachten niet te beschikken, alvorens vóór

het gevoelen van dr. Snouck Hurgronje daaromtrent ingewonnen te hebben.

Hoe men ook bij de wetgeving in Indië dr. Snouck Hurgronje's gaven en kennis op prijs wist te stellen, bleek vooral bij het tot stand komen der huwelijks-ordonnantie van 1895, feitelijk eene schepping van dr. Snouck Hurgronje. Deze ordonnantie, welke blijkens haren considerans wilde: „voorkomen „de misbruiken en verwarring voortspruitende uit het sluiten „door onbevoegde personen van huwelijken tusschen Mohammedanen volgens de leer van den Islam en het kennisnemen door „hen van verstootingen van aldus gehuwde vrouwen, en de „schade, die daaruit voor partijen of hare afstammelingen zoude „kunnen voortvloeien”, is opgenomen in het Indische Staatsblad van 1895 n°. 198. Later gaf Ind. Staatsblad 1898 n°. 149 eene aanvulling daarop en werden in verband daarmede ook de voorschriften ter verzekering van de richtige uitvoering der ordonnantie (opgenomen in het Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 5080) op nieuw vastgesteld bij Gouvernements-Besluit dd° 19 April 1898, om in sommige opzichten de bedoeling beter te omschrijven en de regeling beter aan haar oogmerk te doen beantwoorden. (Zie *Javasche Courant* van 29 April 1898 en de verbetering opgenomen in een extra-bijvoegsel van het nummer van 6 Mei d. a. v.).

Het buitengewoon belang, dat dr. Snouck Hurgronje allengs door eigen toedoen, door zijn ernst, energie en werkkraft aan zijnen werkkring had weten te verleenen, rechtvaardigde voorzeker den maatregel der Indische regeering om nogmaals, bij Gouvernements-Besluit dd° 8 April 1898 n°. 7, zijne instructie te herzien en zijne functiën uittebreiden. Hij werd nu in het algemeen: „Adviseur voor Inlandsche Zaken”, terwijl hem daarbij, in verband met de voorloopige opheffing der betrekking van *resident* ter beschikking van den Gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden, in het bijzonder werd opgedragen zich naar dat gewest te begeven zoo dikwijls, en er te vertoeven zoolang als noodig zou zijn in het belang zijner werkzaamheden, aan welke opdracht hij sedert meermalen gevolg heeft gegeven.

Het is dan ook geen geheim, dat zijne adviezen in de laatste jaren een overwegenden invloed hebben uitgeoefend op het beleid der zaken in Atjeh, vooral nadat Toekoe Oemar's afval ten slotte den stoot had gegeven tot opheffing van het zoo scherp door dr. Snouck Hurgronje afgekeurde „concentratie-systeem”. Naar zijne overtuiging kon dit halfslachtige stelsel, dat onze troepen doelloos binnen eene enge ruimte opgesloten hield, dat bovendien schatten gelds verslond, nooit tot de pacificatie van Atjeh leiden. Het liet den Atjehers, die persoonlijk belang hadden bij het voortduren van den oorlogstoestand vrij spel om hun bedrijf voort te zetten en daartoe van de rustige, landbouwende bevolking „in Allahs naam” oorlogscontributiën te heffen; daarentegen moest het den vreedelievend gezinden onder de Atjehers alle vertrouwen op ons gezag en onzen steun benemen. Grootte resultaten zijn dan ook bereikt sedert de weg der actieve staatkunde overeenkomstig dr. Snouck Hurgronje's adviezen is ingeslagen en de opeenvolgende militaire excursies de politieke atmosfeer gezuiverd hebben.

Reeds geruimen tijd tot Ridder in de orde van den Nederlandschen leeuw bevorderd, viel in Maart 1898 aan dr. Snouck Hurgronje de zeldzame onderscheiding te beurt, op grond zijner onschatbare diensten den lande in het belang der koloniën bezwen, tot Commandeur in die orde verheven te worden.

Ook in de wetenschappelijke wereld werden zijne verdiensten erkend en gehuldigd. Zoo telt de Koninklijke Akademie van Wetenschappen hem sedert 1888 onder hare leden. Men kan, vooral in het belang van Nederlandsch-Indië, dr. Snouck Hurgronje slechts dankbaar zijn, dat hij steeds heeft geweigerd gevolg te geven aan de schitterende aanbiedingen, die hem gedurende zijn verblijf in Indië werden gedaan om weder naar Europa terugtekeeren. Het professoraat hem aangeboden aan de hoogeschool, zoowel te Leiden als te Cambridge, heeft hij afgeslagen, meenende in zijnen Indischen werkkring nuttiger werkzaam te kunnen zijn.

Terugziend op het leven van dezen rusteloos voortarbeidenden geleerde, staat men versted over het vele dat hij gedurende

de korte, nauwelijks twintigjarige periode zijner werkzaamheid tot stand heeft kunnen brengen. En het geldt hier eenen man, nog in den vollen bloei zijner krachten, van wien men ook voor de toekomst de grootste verwachtingen mag blijven koesteren, vooral op het gebied der waarneming van het leven der Oostersche maatschappij tot in hare fijnste schakeeringen. Want daarin vooral zal hij ongeëvenaard blijven.

Moge wellicht op den duur, bij het voortbouwen op de door dr. Snouck Hurgronje gelegde grondslagen, zijn werk in onderdeelen worden gewijzigd, sommige zijner wetenschappelijke conclusiën voor aanvulling vatbaar blijken, dan zal toch op hem steeds van toepassing blijven het Arabische spreekwoord:

„Den voorrang verdient hij, die begon,”

„Ook, waar een navolger het nog schooner mocht volmaken.”¹

II

Een volledig overzicht, zelfs ook maar van den hoofdinhoud der talrijke geschriften van dr. Snouck Hurgronje kan men hier niet verwachten. Wij zullen ons uit den aard der zaak tot eenige vluchtige opmerkingen over den literarischen arbeid van den vruchtbaren schrijver moeten beperken.

Het eerste werk dat, in 1880, van de hand van dr. Snouck Hurgronje verscheen, *Het Mekkaansche feest*, was eene historisch-critische studie over den *hadj*. De bedevaart naar Mekka, het volvoeren der religieuse plechtigheden bij de heiligdommen aldaar en op eenige plaatsen in de onmiddellijke nabijheid van Mekka, behoort tot de godsdienstplichten van ieder geloovig Mohammedaan. Ja, de Wet heeft dien *hadj* zelfs verheven tot een der vijf steunpilaren, waarop het geheele gebouw van den Islam heet te rusten.

Toch zijn de hoogst eigenaardige ceremoniën van den *hadj* niet door Mohammed uitgevonden. Dat zij, integendeel, reeds uit den tijd vóór den Islam dateerden, was reeds lang bekend.

¹ Al-fadhli lil-mobtadi wa-in absano 'l-moqtadi. Burekhardt, Prov. n° 494.

Zoo had wijlen prof. Dozy reeds getracht in zijn bekende werk *De Israëlieten te Mekka* (Haarlem, 1864) de stelling te verdedigen, dat het Mekkaansche feest van Israëlitischen oorsprong was. Zeker is het, dat Mohammed, toen hij den *hadj* bij zijnen godsdienst inlijfde, een niet-oorspronkelijk-moslamsch element in den Islam opnam. Daarin ligt trouwens op zich zelf niets vreemdends. „Geen godsdienst” — schreef dr. Snouck Hurgronje in de inleiding van zijn *Mekkaansche feest* (blz. 3). — „heeft „gezegevierd zonder opneming, in veranderden vorm, van voor- „stellingen of gebruiken, die niet tot zijn wezen behoorden. „De christelijke dogmatiek, de katholieke heiligenkalender zijn „daar om het te bewijzen; juist die goden, waaraan men het „meest gehecht was, werden na de verwoesting hunner tempels „gered door overbrenging naar de vergadering der heiligen; „die voorstellingen, welke men niet ontberen kon, werden in „een nieuw gewaad gestoken en zoo op de kerkvergaderingen „binnengeleid. Zoo leveren de leer en gebruiken van een gods- „dienst hoogst gewichtige bijdragen tot de kennis van de door „hem vervangen cultus en mythologie.”

Door dr. Snouck Hurgronje werd nu voor het eerst een critisch-historisch onderzoek ingesteld naar de redenen, die den Profeet hadden geleid tot het opnemen van den ouden *hadj* in den Islam, en uit de Arabische bronnen — vooral Koran en Traditie — tot in bijzonderheden aan het licht gebracht, op welke wijze die annexatie had plaats gegrepen. Tevens gaf hij daarbij eene gedetailleerde beschrijving van den Mekkaanschen eeredienst, vooral van die gedeelten, welke het belangrijkste waren voor het historisch onderzoek, waardoor dit geschrift dus tevens een hoofdstuk van de Mohammedaansche „Wet” en een belangrijk gedeelte van 's Profeten biographie behandelde.

Zoo betrof o. a. een gewichtig onderdeel van het onderzoek het ontstaan der moslamsche opvattingen omtrent de rol door den oud-testamentischen aartsvader Abraham als godsman gespeeld. Dit punt moest hierbij wel nader toegelicht worden, omdat de Mekkaansche heiligdommen en de daaraan verbonden ceremoniën door de Mohammedanen onmiddellijk met den aarts-

vader Abraham — of Ibrâhîm, zooals zij den naam verbasterd hebben — in verband worden gebracht. Door de latere moslimsche schrijvers op een dwaalspoor gebracht, had men vroeger wel gemeend, dat er reeds vóór Mohammed personen in Arabië waren geweest die, geen bevrediging meer vindende in den heidensch-Arabischen godsdienst, een nieuw geloof, nl. „den godsdienst van Ibrâhîm” omhelsd hadden, en dat Mohammed eenvoudig had voortgebouwd op de grondslagen, door die voorgangers (de zgn. „hanffen”) gelegd. Aan dr. Snouck Hurgronje gelukte het de onjuistheid dier voorstelling aan te toonen door, verschillende verzen des Korans onderling kritisch vergelijkende, te bewijzen, dat de moslimsche Abraham-legenden eerst ontstonden door de denkbeelden, daaromtrent door Mohammed verkondigd in de tweede periode zijner profetische loopbaan, dus gedurende zijn verblijf te Medinah, en wel tengevolge van zijne disputen en onaangenaamheden met de aldaar gevestigde Joden.

Naar Mohammed's opvatting toch was de godsdienst, dien hij zijnen Arabischen landgenooten openbaarde niets anders dan hetgeen vóór hem ook Mozes den Joden, Jezus den Christenen, en vele andere profeten ieder aan zijn eigen, dikwijls verder niet nader aangeduid, volk hadden verkondigd. Met vertrouwen had hij zich daarom aanvankelijk te Mekka voor de waarheid zijner leerstellingen op de oudere openbaringen, met name die der Joden en Christenen beroepen. Immers Gods openbaringen mochten onderling in uiterlijken vorm (bijv. in de taal) verschillen, *in wezen* konden zij, naar Mohammeds oordeel, van elkander niet afwijken. Maar te Medinah bleek aan Mohammed in den, aldaar niet te vermijden, omgang met de Joden, al spoedig dat hij zich deerlijk vergist had, dat de Joden integendeel er niet aan dachten den Islam als den waren godsdienst te erkennen, dat zij bovendien in tallooze opzichten met hem van meening verschilden.

Dit heeft Mohammed tot het besluit gebracht, dat de Joden bijgevolg moesten afgedwaald zijn van den waren weg, dat zij, zooals hij het noemde, hunne openbaring *verdraaid* hadden. Maar

dan mocht de Islam ook niet langer gecontroleerd worden naar het Jodendom, dat geen zuivere maatstaf bleek te zijn. Toch blijvende bij zijne oorspronkelijke voorstelling, dat hij den Arabieren geen nieuwen godsdienst verkondigde, maar eene sedert lang geopenbaarde waarheid; leerde Mohammed voortaan, dat de oervorm van de ware religie te zoeken was in hetgeen Ibrâhîm, de stamvader van Joden zoowel als van de Arabieren in zijn tijd had verkondigd. Van dien oervorm was Mohammeds prediking slechts eene latere, eene Arabische, maar onveranderde reproductie. Tot dien godsdienst van Ibrâhîm hadden ook de Joden weder terug te keeren.

Juist in die tijden noopten de omstandigheden Mohammed tot het opnemen van den *hadj* in zijnen godsdienst. Geen wonder dus, dat hij den oorsprong van den Mekkaanschen ritus tot op Ibrâhîm trachtte terug te voeren. Zou de bedevaart naar Mekka voortaan een godsdienstplicht voor de moslims zijn, dan moest ook Ibrâhîm reeds den *hadj* als zoodanig gekend hebben. Dat leert dan ook werkelijk de Koran. Van dien tijd eerst dateert dus het ontstaan van de Mohammedaansche Ibrâhîm-legende en van de voorstellingen, die men ten onrechte had gehouden voor overoude „locale traditiën” van Mekka. Een kern van historische waarheid mag men in die verhalen niet zoeken; naar vorm en inhoud behooren zij blijkbaar eerst in den tijd van den Islam thuis. Dit alles voor het eerst duidelijk in het licht gesteld te hebben, behoort ongetwijfeld tot de groote verdiensten van dr. Snouck Hurgronje's eerste geschrift.

Belangrijk ook waren de *Nieuwe bijdragen tot de kennis van den Islam*, eene verhandeling, die niet lang na *Het Mekkaansche feest* verscheen, en welke werd opgenomen in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië* (4^e volgreesk, 6^e deel). Naast eenige andere onderwerpen had dr. Snouck Hurgronje daarin hoofdzakelijk de bekende Mohammedaansche belasting, de *zakât* (blz. 365—388) en de vier dusgenaamde „grondslagen” of „wortelen” der heilige wet (blz. 392—420) aan een historisch-critisch onderzoek onderworpen. Nog menigmaal daarna kwam hij in latere geschriften op het thema der

vier grondslagen van de wet, en al wat daarmede samenhangt terug; het uitvoerigt in eene verhandeling, getiteld: *Le droit musulman* in de *Revue de l'histoire des religions* (Tome XXXVII), waarin hij de vroeger door hem verkregen resultaten omtrent ontwikkelingsgang en wordingsgeschiedenis van de Mohammedaansche wet in haar geheel nogmaals schetste en, met vele aantekeningen en opmerkingen verrijkt, ook voor niet-Hollandsch lezenden uiteenzette.

In diezelfde *Revue* (Tome XXX), in eene studie, getiteld: *Une nouvelle biographie de Mohammed* gaf dr. Snouck Hurgronje in 1894 ook een résumé van de uitkomsten van zijn vroeger onderzoek naar de wijze, waarop de *zakât* — een oorspronkelijk geheel in vrijheid beoefende deugd, de *weldadigheid* in den algemeenen zin des woords — allengs herschapen was in de verplichte, nauwkeurig gereguleerde, vermogensbelasting van den lateren Islam. Aanleiding daartoe gaf het verschijnen van eene nieuwe, populaire biographie van den Profeet, geschreven door den Zwitserschen hoogleeraar Grimme.¹ Deze schrijver was namelijk op den origineelen inval gekomen, den Profeet der Arabieren als een hedendaagsch socialist voor te stellen. Mohammed, die als wees in zijne jeugd zelf de ellende der armoede had leeren kennen, zou, volgens prof. Grimme, op lateren leeftijd het plan hebben opgevat door eene kunstig uitgedachte belasting een einde te maken aan het schrille contrast tusschen rijkdom en armoede, zooals dat destijds te Mekka bestond. Als een krachtig propaganda-middel voor die belasting, althans als een „geistiges Zwangsmittel” om zijn plan bij de Mekkanen ingang te doen vinden, zou Mohammed toen de leer van den Islam hebben uitgedacht! Den Islam had men dus niet uit vroegere godsdienstvormen te verklaren „denn näher betrachtet” — meende prof. Grimme — „ist er keineswegs als ein Religionssystem ins Leben getreten, sondern als ein Versuch sozialistischer Art, gewissen überhandnehmenden irdischen Misständen entgegenzutreten.” Om het onge-

¹ Hub. Grimme, *Mohammed*, I. Das Leben, nach den Quellen. Munster, 1892.

rijmde van dergelijke dwaze voorstellingen aan te toonen, bracht dr. Snouck Hurgronje nogmaals eenige hoofdtrekken van Mohammeds biographie in herinnering, daarbij o. a. ook wijzende op de denkbeelden, die inderdaad aanvankelijk de drijfkracht hebben gevormd, welke Mohammed deed opstaan als een boetprediker onder zijn volk.

Veel hiervan had dr. Snouck Hurgronje reeds vroeger uiteengezet voor den Nederlandschen kring zijner lezers in het bekende Gids-artikel, getiteld „De Islam”, verschenen in het Mei-nummer van *De Gids* van 1886. Dat stuk was geschreven naar aanleiding van Mr. P. van Bemmelen's werk *L'Egypte et l'Europe*. Deze bekende Nederlandsche rechtsgeleerde was destijds door zijn ambt van jure mixte in Egypte in nauwere aanraking met de Islam-quaestie gekomen, waardoor zijne belangstelling voor dezen godsdienst in die mate was opgewekt, dat hij in een uitvoerig hoofdstuk in het tweede gedeelte van zijn boek over Egypte zijne denkbeelden omtrent verleden, heden en toekomst des Islams had blootgelegd (*L'Egypte et l'Europe*, II, Chap. X, pag. 394—761). Nu was mr. Van Bemmelen een leek op dit gebied en, hoezeer ook diens van groote belesenheid getuigenden arbeid waardeerende, kon dr. Snouck Hurgronje zich begrijpelijkerwijze in vele opzichten niet met diens voorstellingen vereenigen. Vandaar de nadere opheldering en toelichting van vele der, door mr. Van Bemmelen besproken, vragen in *de Gids* van 1886. Het is een fraai afgewerkte en hoogst belangrijke schets, welke in groote trekken de hoofdmomenten der biographie van den profeet, het ontstaan en de verdere ontwikkeling der verschillende takken van gewijde wetenschap bij de Mohammedanen en den invloed van den Islam op het leven zijner belijders weergeeft. Overeenkomstig den aard van het tijdschrift, waarvoor het bestemd was, is het in populaireren vorm geschreven, met weglating van alle geleerd apparaat. De waarde van dit stuk moet hoofdzakelijk daarin gezocht worden, dat men hier in een welafgerond geheel leert kennen de voorstellingen, die een zoo bevoegd deskundige zich, op grond van nauwgezette studie en

scherpe waarneming, vormde omtrent de voornaamste onderwerpen van zijn geliefkoosd studievak.

Maar niet tot het gebied van den Islam alleen bepaalde zich dr. Snouck Hurgronje's literarische werkzaamheid. Zoowel zijn verblijf te Mekka als dat in Atjeh gaven aanleiding tot het verschijnen van omvangrijke linguïstische bijdragen, in het bijzonder de reeds bovengenoemde *Studiën over Atjèhsche klanken schriftleer*, *Atjèhsche taalstudiën*, en de *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*.

Wat deze spreekwoorden en zegswijzen betreft, zij spelen bij de Arabieren eene geheel eigenaardige rol. Zij zijn belangrijk, niet alleen uit taalkundig oogpunt, maar ook voor de ethnographie in het algemeen. Dr. Snouck Hurgronje schreef daaromtrent aan zijn bekenden vakgenoot prof. Goldziher te Budapesth. (zie *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft* Band XL, S. 366): „Die Massen von Geberden und sententiösen Ausdrücke (dictons), ich meine Redensarten, welche *jedermann* bei gleichartigen Empfindungen in gleicher Weise gebraucht, waren mir, in der Mekkanischen Gesellschaft ungeheuer auffallend. Ich möchte fast sagen, ein Drittel des Gesprochenen wird von den Mekkanern nicht in neugedachter oder neugebildeter, sondern in hergebrachter Form geäußert. Natürlich sind Sprichwörter zahlreich, aber die „dictons“ sind „zahllos.“

Nu kon dr. Snouck Hurgronje echter niet volstaan met die spreekwoorden en zegswijzen eenvoudig in tekst en vertaling mede te deelen, want op die wijze zou hij zijnen lezers in de meeste gevallen als het ware eenige onoplosbare raadsels hebben opgegeven. Nadere toelichting was dus onontbeerlijk. Maar in dit opzicht werden de grenzen dan ook ver overschreden en de zeer gedetailleerde ophelderingen betreffen niet alleen taalkundige problemen, maar bevatten ook eene menigte van onschatbare gegevens over tal van onderwerpen, eene boeiende illustratie van de eigenaardige toestanden, zooals dr. Snouck Hurgronje die te Mekka leerde kennen. Telkens werd blijkbaar iedere gelegenheid aangegrepen om het fragmentarische beeld,

dat de spreekwoorden van het maatschappelijk leven te Mekka konden geven, in deze of gene richting tot een meer volkomen geheel afteronden.

Dat een man als dr. Snouck Hurgronje, gewoon zichzelf bij de studie zulke buitengemeen hooge eischen te stellen, zich dikwijls ten hoogste moest ergeren over de oppervlakkigheid die helaas het meerendeel der in Europa verschijnende literatuur over den Islam kenmerkt, laat zich begrijpen. Daarbij in hooge mate strijdvaardig van natuur, weerhield hij zich, zoo noodig, niet, onbewimpeld zijne meening te zeggen, zonder aanzien des persoons en ook daar waar zijn oordeel in geen enkel opzicht vleierend voor andere schrijvers was. Talrijk zijn zijne kritieken, recensies en andere geschriften van polemischen aard. Hoeveel ook daaruit dikwijls te leeren valt, zal ieder onpartijdig vakman kunnen getuigen.

Verschillende belangrijke geschriften met stilzwijgen voorbijgaande, moeten wij ons thans beperken tot de beide hoofdwerken van dr. Snouck Hurgronje: zijn *Mekka* en de *Atjèhers*.

Het boek over Mekka bestaat uit twee deelen. Het eerste deel bevat, na eene topographische beschrijving der stad en hare gewijde plaatsen, de geschiedenis van Mekka en van de daar regeerende Sjeriefen.¹ Na de verbrokkeling van het rijk der Abbasidische chaliefen hadden de afstammelingen van Mohammeds kleinzoon Hasan zich voortdurend meer invloed in den Hidjáz verworven. In het begin der 6e eeuw (van de Hidjrah) slaagde één hunner, Qatâdah, erin, te Mekka eene dynastie te stichten, die zich sedert onafgebroken tot op heden heeft weten te handhaven, zij het dan ook, dat zij de soevereiniteit van Turkije moet erkennen. „Het materiele uitgangspunt der macht van deze Aliden,” — schrijft dr. Snouck Hurgronje in zijne biographie van den rector der Mekkaansche Universiteit (Bij-

¹ Sjerief beteekent „bedele”. In den Islam geeft men tegenwoordig dien titel, evenals dien van sajjid, d. i. „heer”, uitsluitend aan de Aliden, d. w. z. de afstammelingen van Mohammeds dochter Fâtimah, die gehuwd was met Ali. Deze Aliden vormen, zooals bekend is, eene soort van adel in de Mohammedaansche maatschappij. Over het verschil tusschen sajjid en sjerief zie *Mekka*, I, blz. 56—57 en *De Atjèhers*, I, blz. 158, noot 1.

dragen, 5e volgrees, dl. II, blz. 372) — „was een niet onbelangrijk grondeigendom in Westarabië, waarin zij zich van den aanvang des Islams af verheugden. Hun belangrijken invloed op de bandelooze Bedawienen, den grooten eerbied, dien de stedelingen van Arabië, de pelgrims en de vreemde Moslimsche vorsten, zelfs de soevereinen van het heilig gebied hun steeds betoond hebben, danken zij aan hunne onbetwistbare afkomst van dien Profeet, wiens wetten door niemand minder gekend en ijveriger overtreden zijn dan door hen. Sedert meer dan 7 eeuwen geldt „onze Heer” (*sejjidanâ*) als de legitieme vorst van Mekka; in de oogen der onderdanen wordt deze legitimiteit niet of nauwelijks benadeeld door de steeds in eere gehouden gewoonte van „onze heeren, de Sjeriefen” om elkander te bestrijden, door de chronische verdringing van den eenen tak door den anderen. De onderdanen zoowel als de heeren zelven zouden zich Westarabië zonder dien strijd nauwelijks kunnen denken; evenzeer zijn zij gewend aan het denkbeeld, dat een vreemd vorst door zijn machtwoord, of soms ook door zijne troepen, de partijen nu en dan tot een wapenstilstand dwingt. Zij weten zeer goed, dat de benoeming van een Grootsjerief door den Sultan van Turkije slechts de vorm is, waarmede hij den buiten zijn toedoen door een der zonen Qatâdah's verkregen invloed bezegelt. Zulk een invloedrijk persoon is trouwens het eenig bruikbare instrument om, in naam des sultans en ter zijde gestaan (soms gedwarsboomd) door diens vertegenwoordiger den Wâlf, den Hidjâz te besturen.”

Eene geschiedenis van Mekka was tot dusverre nog niet geschreven. Wel had Burckhardt indertijd in zijne *Travels in Arabia* eene goede voorstelling gegeven van de politieke toestanden in den Hidjâz tijdens zijn verblijf aldaar, maar overigens was dit onderwerp nog weinig bekend in Europa.

Slechts waren de gewichtigste, oudere, Arabische geschriften over Mekka's geschiedenis, voorzooverre de Europeesche bibliotheken daarvan handschriften bezaten, door den Duitschen hoogleeraar Wüstenfeld in Arabischen tekst uitgegeven, onder den titel *Die Chroniken der Stadt Mekka* (Leipzig, 1857—61) met

een beknopt overzicht van den inhoud dier kronieken in het Duitsch ten behoeve van niet-Arabisten, waaraan hij later (in 1885) nog eenige gegevens voor het leven der Sjeriefen in de 11^e eeuw (der Hidjah) in Duitsche bewerking had toegevoegd. (*Die Scherife von Mekka im XI (XVII) Jahrhundert*). Bovendien bevatten tallooze andere Arabische werken berichten omtrent de geschiedenis van eene stad als Mekka, de geboorteplaats van den Islam, het doel der bedevaart en het godsdienstig centrum voor de Mohammedanen door alle eeuwen heen. Deze bronnen moesten echter vooraf kritisch bewerkt worden.

Daarenboven had dr. Snouck Hurgronje te Mekka nieuwe bronnen voor de geschiedenis leeren kennen, die een inzicht verleenen in de gebeurtenissen der laatste eeuwen te Mekka en aansluiten aan de door prof. Wüstenfeld uitgegeven Chronieken. Het waren: een geschiedwerk in 1684 geschreven door zekeren Sindjârî, en een boek van Sajjid Ahmed Dahlân. Laatstgenoemde was, tijdens het bezoek van dr. Snouck Hurgronje aan Mekka, hoofd der geleerden in de Heilige stad; hij stierf kort daarop in 1886. Het door hem geschreven geschiedwerk besprak dr. Snouck Hurgronje in de boven reeds genoemde biographie van Ahmed Dahlân in de Bijdragen van het Instituut (5^e volgrees, deel II). Dat werk bevat eene geschiedenis der vorsten, die over Mekka geregeerd hebben, van Mohammed tot op onzen tijd en is vooral belangrijk als eene voortzetting van Sindjârî's arbeid, uitvoerig de gebeurtenissen van 1684—1884 behandelende. Daar het laatste gedeelte allerlei details over nog levende personen, vooral uit de Sjeriefen-familie, bevatte, had de overleden schrijver zijn handschrift wijselijk nog niet openbaar gemaakt. Dr. Snouck Hurgronje, die persoonlijk bevriend met hem was, behoorde tot de weinigen, die het handschrift hadden mogen inzien; hij had er zelfs een afschrift van mogen laten nemen.

Over Mekka's geschiedenis had dr. Snouck Hurgronje bij grootere uitvoerigheid gemakkelijk ettelijke boekdeelen kunnen vullen. Het lag echter niet in zijne bedoeling in bijzonderheden te treden, slechts om een historisch overzicht te geven van

het verleden der Mekkaansche maatschappij, die hij in het 2^e deel ging beschrijven. En door de omstandigheden, waaronder hij te Mekka maandenlang met de Mekkanen als Mekkaan had omgegaan en den tegenwoordigen toestand door eigen aanschouwing grondig had leeren kennen, was dr. Snouck Hurgronje de aangewezen persoon om de berichten uit het verleden tot een geheel samen te vatten en zich daarbij op het juiste standpunt te stellen. Belangwekkend is o. a. wat hij mededeelt omtrent de bekende secte der Wahhabieten en hun terrorisme te Mekka in het begin der 19^e eeuw.

Men kan dus het 1^e deel beschouwen als een historische inleiding op de beschrijving der tegenwoordige maatschappelijke en religieuze toestanden te Mekka, zooals die in het 2^e deel wordt gegeven. Dit deel is verdeeld in vier afdeelingen, waarin dr. Snouck Hurgronje achtereenvolgens het openbare leven, het familieleven, de wetenschap en de *Djawaak* beschrijft.

De beschrijving van het openbare leven te Mekka, in het eerste hoofdstuk, wordt ingeleid met eene ontleding van de verschillende bestanddeelen, waaruit de uiterst gemengde bevolking der heilige stad is samengesteld. In het bijzonder wordt daarbij de toestand der talrijke slaven nader toegelicht, wier lot, volgens den schrijver, veel dragelijker is dan men zich dit meestal pleegt voor te stellen. Zelfs schrijft dr. Snouck Hurgronje daaromtrent o. a. het volgende: „Die Tausende von Negern und Abyssiniern, die nach muslimischen Ländern entführt sind und sich ihres früheren Lebens noch erinnern, betrachten sich selbst als durch die Sklaverei zu Menschen geworden; alle sind zufrieden und keiner sehnt sich nach seiner Heimath zurück.” Vandaar ook 's schrijvers slotsom: „Der Antisklaverei-schwindel in Europa ist beim grossen Publikum eine ehrlich gemeinte Dummheit; die Männer der hohen Politik aber nahen das falsche Feuer mit ganz anderen als humanitären Zwecken: so tritt die christliche Welt dem Islam mit Missverständniss und Lüge entgegen!” (*Mekka*, II, S. 23).

Voor de bevolking van Mekka is de bedevaart, die jaarlijks duizenden van pelgrims daarheen voert, begrijpelijkerwijze de

hoofdbron van bestaan. Ieder tracht op zijne manier zooveel mogelijk voordeel te trekken van de vromen, die Allahs heilighdommen bezoeken. Dezen zijn voor den Mekkaan als het ware de jaarlijks terugkeerende oogst. Daardoor ontstond ook het belangrijke gilde der Sjech's of Metawwif's, de lieden die hun beroep er van maken den vreemdelingen tot gids te zijn gedurende hun verblijf in de heilige stad, maar tevens bij alle denkbare gelegenheden den pelgrims hunne diensten en bemiddeling opdringen, en zich daarvoor rijkelijk laten beloonen. „Der fromme Pilger, der sich auf dem heiligen Boden idyllische Zustände geträumt hat, wird schrecklich enttäuscht, wenn er hier grade zur Zeit der Wallfahrt fast nur fieberhaftes Streben nach Gewinn beobachtet.” (Mekka, II, S. 10—11). Tot in details wordt de organisatie en de uitoefening van dit eigenaardig Mekkaansch beroep beschreven.

Van bijzonder belang voor de kennis van de practijk van den Islam is voorts de schildering van het openbare leven te Mekka, zooals ons die in het 1e hoofdstuk naar tijdsorde en naar de indeeling van het Mohammedaansche jaar gegeven wordt. Men leert daarin achteréenvolgens de viering der godsdienstige feestdagen en gezette tijden (als bijv. de vastenmaand) en verschillende andere gebruiken van de Mekkaansche maatschappij kennen. „Gerade deshalb, weil die nach Europa gelangten Berichte über Mekka fast ausnahmslos direct oder indirect auf Pilger zurückgehen”, — zoo besluit dr. Snouck Hurgronje dit belangrijke hoofdstuk, — „sind wir im Vorhergehenden etwas näher auf die Darstellung des eigenen Lebens der Mekkaner eingegangen, sofern sich dieses, so zu sagen, auf der Strasse und in der Oeffentlichkeit beobachten lässt.”

Het 2^e hoofdstuk heeft meer uitsluitend betrekking op het *familieleven* der Mekkanen. Levendig wordt ons het meer intieme, huiselijke leven beschreven, vooral de plechtigheden en feesten bij geboorte, besnijdenis, huwelijk en vele andere gelegenheden, ook de gebruiken bij sterfgevallen. Wij leeren er hoe het gezin is samengesteld, welke rol de slaven en slavinnen daarin spelen, hoe de kinderen worden opgevoed en in hoevele

opzichten het verkeer in den huiselijken kring en de omgang tusschen de beide geslachten verschilt van de toestanden, zooals die ten onzent bestaan. Men verbaast zich over de opmerkingsgave die de schrijver bij dit alles toont te bezitten en die hem in staat stelde telkens tot in bijzonderheden te kunnen afdalen. In deze beide hoofdstukken vertoont de Mekkaansche samenleving een merkwaardig beeld en krijgt men een diepen indruk van de luxe dezer pronk- en feestlievende menschen, hunne opgewektheid, levenslust en gastvrijheid. „Ich muss es noch einmal sagen”, schrijft dr. Snouck Hurgronje (Mekka, II. S. 11), „wer die Mekkaner ausserhalb der Pilgerzeit beobachtet (hier sind sie wie Kaufleute auf der Börse) findet sie leutselig, bis zur Verschwendung gastfrei, geistreich, ganz dem geselligen Leben ergeben, und ungeheuchelter Frömmigkeit.”

Het 3^e hoofdstuk behandelt de beoefening der wetenschap te Mekka. In het vorige hoofdstuk had de schrijver reeds het een en ander medegedeeld over de kunst der Mekkaansche geneesmeesters en hoe dezen op hunne wijze de zieken behandelen. Wat te Mekka bestudeerd wordt, is eigenlijk uitsluitend de heilige wetenschap, de wet, geloofsleer en mystiek benevens de daarbij behorende hulpvakken, zooals de grammatica. Die vakken worden dagelijks, vooral in de gaanderijen der groote moskee, door een aantal leeraren onderwezen. Boeiend is de beschrijving die men hier te lezen krijgt van de methode van onderricht, de verdeling der lesuren, de resultaten die men met dit onderwijs gewoonlijk bereikt, de onderwerpen welke van het meeste belang worden geacht en vele andere merkwaardigheden meer. Met nadruk wordt gewezen op de groote beteekenis die de beoefening der heilige wetenschap te Mekka voor het geestelijk leven in de geheele Mohammedaansche wereld heeft. Ook de werking der mystieke orden en broederschappen, hun doel, de wijze waarop zij propaganda maken, hunne verhouding tot de meer officiële wetenschap en de gevaren, waarmede deze groote corporatiën, waarin men blindelings aan de bevelen der sjech's pleegt te gehoorzamen, de publieke orde kunnen bedreigen, worden hier besproken.

Ten slotte handelt het 4^e hoofdstuk over de *djawah*, onder welke benaming men te Mekka alle volken van het Maleische ras in den ruimsten zin van het woord pleegt te verstaan. Uitvoerig schetst dr. Snouck Hurgronje daarin, naar eigen aanschouwing, de Djawah-pelgrims, hun optreden en hunne lotgevallen te Mekka, de oplichterijen waaraan zij voortdurend in het gewijde gebied blootstaan. Sedert de verbetering der verkeersmiddelen is het aantal dezer pelgrims zeer toegenomen. De invloed, dien de bedevaart op de ontwikkeling dezer lieden uitoefent, wordt echter, naar 's schrijvers oordeel, meestal zeer overschat, daar de ervaring, volgens hem, leert dat de overgrootte meerderheid der hadji's na korten tijd weder in hun vaderland terugkeert met even veel of weinig kennis, fanatisme en slechts weinig meer levenservaring dan zij reeds bezaten toen zij den tocht naar Mekka aanvaardden.

Van meer beteekenis voor de verspreiding van den Islam zijn de geloovigen, die zich voor langeren tijd te Mekka vestigen met het doel om er dieper in de heilige wetenschap door te dringen dan hun dit in hun vaderland mogelijk is. Wanneer zij niet voorgoed te Mekka blijven, worden zij later zelve de leermeesters en voorgangers op godsdienstig terrein in hun eigen land. Daarom is het ontstaan van de grootte Djawah-kolonie te Mekka te beschouwen als een der diepst ingrijpende gevolgen van den *hadj* uit Nederlandsch-Indië. Van die kolonie schrijft dr. Snouck Hurgronje: „dort is das Herz des religiösen Lebens im ostindischen Archipel, und immer zahlreichere Adern führen von da aus in immer schnellerem Laufe dem ganzen Körper der muhammedanischen Bevölkerungen Indonesiens frisches Blut zu. Hier laufen die Fäden aller mystischen Genossenschaften der Djawah zusammen, hier beziehen sie die Litteratur, mit welcher sie auf der Schule bekannt gemacht werden, hier nehmen ihre Leuten durch die Vermittelung angesiedelter Freunde und Verwandten am panislamitischen Leben und Streben Theil" (*Mekka*, II, S. 391). Dat dus het laatste hoofdstuk over de Djawah vooral niet het minst belangrijke van het geheele werk is, volgt hieruit van zelf. Speciaal

voor de kennis des Islams en der moslims in Nederlandsch-Indië is dit 4^e hoofdstuk van het grootste gewicht.

Hoewel *De Atjehers* naar vorm en inhoud sterk afwijkt van *Mekka*, mag het in alle opzichten een waardig pendant daarvan heeten. Reeds bij oppervlakkige kennismaking met dit werk herkent men de meesterhand die ook *Mekka* voltooide. Hoofddoel was ook hier het beschrijven van den invloed, dien de Islam op het staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig leven der Atjehers uitoefent. Daar over Atjeh echter nog maar zeer weinig bekend was, kon de schrijver zich niet te zeer beperken en waren menigmaal uitweidingen op aanverwant gebied niet te vermijden. „Daar godsdienstig en niet-godsdienstig, „Mohammedaansche en inheemsche elementen in het leven van „een volk, gelijk in dat van een individu, onafscheidelijk verbonden zijn, mocht ik mij bij mijne observatie niet angstvallig beperken. Voor hem, die den Mohammedaanschen factor „in het bestaan van een volk werkelijk wil doorgronden, zijn „de spelen der kinderen, de vermaken der ouderen, de profane „litteratuur, de inrichting van dorp en provincie in vele opzichten even belangrijk als de boeken, die men bij het godsdienstonderwijs gebruikt, de mystieke orden, die in het land „propaganda maken, de positie der wetgeleerden. Zijn nu bovendien ook die meer profane zaken van Atjeh nog uiterst gebrekkig bekend, dan is er geen reden, waarom ik niet tot „tijd en wijle, dat elk dezer onderdeelen door eenen specialist „zal kunnen worden ter hand genomen, het mijne aan het „publiek zou mededeelen.” (*De Atjehers* I, Voorbericht, blz. XII.)

Het werk is in zeven groote afdelingen verdeeld, waarin achtereenvolgens de navolgende onderwerpen worden behandeld: 1°. de indeeling van het Atjehsche volk in stammen en geslachten, de samenstelling der bevolking en de inheemsche bestuursorganisatie; 2°. de indeeling van het jaar; de gebruiken, feesten, ceremoniën welke op vaste tijden van het jaar in Atjeh plaats hebben; 3°. het familieleven; 4°. de wetenschap; 5°. de Atjehsche literatuur; 6°. spelen en vermaken in Atjeh; 7°. een hoofdstuk,

speciaal gewijd aan den „godsdienst”, waarin hetgeen voorafgaat over den invloed van den Islam op de Atjehers gedeeltelijk geresumeerd en voorts nader opgehelderd en tot een goed afgerond geheel aangevuld wordt.

Wat het 1^e hoofdstuk groot actueel belang geeft, is de heldere uiteenzetting, aan het slot, van de politieke verhoudingen, zooals die in lateren tijd in Atjeh ontstaan zijn. Naar de eeuwenoude, inheemsche bestuursinrichting berust alle politiek gezag, onder normale omstandigheden, bij de erfelijke adat-hoofden (*oelëëbalang's*) der verschillende landschappen. Wel heet eene sultans-dynastie te heerschen over Atjeh in zijn geheel, doch deze vorsten hebben sinds lang niet veel meer te beteekenen en worden slechts in hunne eigene onmiddellijke omgeving gehoorzaamd, zoodat de *oelëëbalangs* als de eigenlijke hoofden kunnen beschouwd worden. Als mededingers dezer traditioneele gezaghebbers hadden zich nu echter gedurende den langdurigen oorlogstoestand in Atjeh zekere vertegenwoordigers van den godsdienst buitengewonen invloed verworven. De Islam kent geen priesters, maar groot is de vereering voor personen, die door zekere studie van de gewijde boeken of door een bijzonder vroom leven boven de menigte uitblinken. Hoe nu sommigen dezer lieden, die in gewone tijden slechts eene zeer ondergeschikte rol in de Atjehsche samenleving spelen, en in weinig beteekenende functiën zekere eischen der wet hebben te handhaven, door de omstandigheden begunstigd, een abnormaal gezag verkregen door zich bij het aanzetten der bevolking tot den heiligen oorlog op den voorgrond te plaatsen en de inning der geldelijke bijdragen voor dien strijd, benevens het beheer dier krijgskas, geheel aan zich te trekken, vindt men boeiend en zaakkundig aan het slot van het 1^e hoofdstuk beschreven.

Het 2^e, 3^e en 4^e der hierboven genoemde zeven hoofdstukken herinneren het meest aan de methode, waarop deze zelfde of althans gelijksoortige onderwerpen in dr. Snouck Hurgronje's werk over Mekka waren behandeld. Zooals ons daar de practijk van den Islam ten aanzien van het familieleven, het godsdienstig onderwijs, het ritueel en de viering der godsdienstige

feesten in het hart van Arabië waren beschreven, leeren wij hier den vorm kennen, dien deze instellingen in de Atjehsche maatschappij hebben aangenomen, waarbij bovendien ook telkens licht wordt ontstoken over analoge toestanden op Java. Voor onze kennis van den invloed der inheemsche adat op de Mohammedaansche instellingen zijn deze hoofdstukken onschatbaar. Ook verrijken in deze hoofdstukken allerlei bijzonderheden onze kennis van de ethnologie ten aanzien der Atjehers en speciaal is dit het geval in het hoofdstuk, handelende over de Atjehsche spelen en vermaken. Bekend is ook het hoofdstuk over de Atjehsche letterkunde en daarin vooral de beschrijving van het heldendicht, dat den laatsten oorlog met de Compagnie bezingt, hetwelk dr. Snouck Hurgronje voor het eerst, uit den mond van den Atjehschen dichter zelf, op schrift heeft gebracht. (*De Atjehers* II blz. 106—122.)

In het slot-hoofdstuk over den „godsdiens^t” herinnert dr. Snouck Hurgronje nogmaals aan de beteekenis, die de Islam in werkelijkheid voor het leven en denken der inlanders heeft en bestrijdt hij met nadruk de algemeen gangbare dwaalbegrippen welke te dien opzichte nog bestaan. Vòòr alles onderscheide men theorie en practijk in het Mohammedanisme, leert hij; want in alle moslimsche landen wijkt het werkelijke leven sterk af van de theoretische leer. Dit wordt dan door verschillende voorbeelden duidelijk gemaakt; waarop de schrijver concludeert: „Hieruit volgt van zelf, dat die practische leer „niet, gelijk de dogmatiek en de wet der school, over de geheele Moslimsche wereld dezelfde is, maar dat zij in zekere „mate afhangt van de ethnologische eigenaardigheden en de „staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling der verschillende volken, die den Islam belijden. De leer der school is „universeel, die van het leven vertoont overal een min of meer „plaatselijk karakter.”¹ En verder: „De adats, die het leven der Bedawienen van Arabië, der Egyptenaren, der Syriërs of Turken beheerschen, zijn voor een goed deel *andere* dan die

¹ De Atjehers II, bldz. 304.

der Javanen, Maleiers of Atjèhers, maar de verhouding dier adats tot de wet van den Islam en de taaiheid, waarmede zij zich in weerwil dier wet handhaven, zijn dezelfde. Het gewoonterecht der Arabieren of de „Uitmuntende Qanoen” (de wereldsche wetgeving) der Turken zijn anders dan de geschreven en ongeschreven adatwetten onzer Indonesiërs, maar zij laten even weinig ruimte aan de sjar’at of sjar’ (geopenbaarde wet), al erkennen zij even volmondig den goddelijken oorsprong dezer laatste. Dit alles moesten onze schrijvers over den Islam der Indonesiërs bedenken; dan zouden zij ophouden met het weinigje, dat zij van het Inlandsche leven observeeren, te toetsen aan de hun nog gebrekkiger bekende leer en wet van den Islam om tot de verrassende conclusie te geraken, dat Javanen, Maleiers, Atjèhers enz. geen volken van theologen ijuristen, geene uit was gekneede boeken-moslims zijn.”¹

Alleen de gezindheid van een volk kan de maatstaf zijn voor den aard zijner belijdenis des Islams, meent dr. Snouck Hurgronje. „En ieder kan het weten, dat ook onze Indonésische Moslims niets anders dan Moslims willen zijn, dat zij aan dien godsdienst de kracht ontleenen om hardnekkig aan andere pogingen tot bekeering weerstand te bieden, dat elke politieke beweging bij hen een Moslimsch karakter vertoont, dat wie hier en daar onder hen met succes iets nieuws of buitengewoons predikt, dit steeds doet met het voorgeven, hun den waren Islam te leeren.”²

Eene belangwekkende beschouwing over de toekomst van den Islam in het algemeen besluit het boek over *De Atjèhers*. Hoewel het, zooals de schrijver zelf opmerkt, altijd min of meer vermetel is op historisch gebied voorspellingen omtrent de toekomst te doen, die maar al te vaak door de uitkomst gelogenstraf worden, toch heeft zeker het oordeel van iemand, die den Islam zoo door en door kent, en niet slechts in theorie, maar ook uit eigen waarneming in den langdurigen omgang

¹ *De Atjèhers* II, bldz. 307—308.

² *De Atjèhers* II, bldz. 308.

met Mohammedanen van allerlei landaard, aanspraak op onze volle belangstelling.

Voor koloniale mogendheden als de onze, die over eene talrijke moslimsche bevolking het bestuur hebben uitte oefenen, blijft groote machtontwikkeling tegenover den Islam, volgens dr. Snouck Hurgronje, vooralsnog onontbeerlijk. De trotsche leer, dat slechts de Mohammedanen, als de ware geloovigen, tot heerschappij hier op aarde zijn gerechtigd, blijft een groot bezwaar voor de goede verstandhouding tusschen de moslimsche onderdanen en hunne ongelooovige beheerschers, totdat de eersten hebben geleerd zich onvoorwaardelijk te bukken onder een krachtig Europeesch bestuur. Want dan zullen ook de ijdel gebleken verwachtingen omtrent de grootheid des Islams hier op aarde allengs een meer onschuldig karakter aannemen en verschoven worden naar de periode waarin een toekomstige heilstaat aan het einde der dagen door den Mahdî zal worden gesticht!

De omstandigheden hebben het voor Nederland onvermijdelijk gemaakt de Atjêsche bevolking de overmacht van ons bestuur te doen gevoelen; eene taak, die niet gemakkelijk, noch benijdenswaardig is. „Maar zij moet vervuld worden” — zoo besluit dr. Snouck Hurgronje zijn werk — „en van de wijze waarop dat geschiedt, zal de verhouding der overige Nederlandsch-Indische Mohammedanen tot onze regeering in niet geringe mate afhangen.”

III

Het navolgende bibliographische overzicht van dr. Snouck Hurgronje's werken beoogt zooveel mogelijk volledig te zijn. De enkele naam van eenig auteur met vermelding van diens geschrift daarachter wil aanduiden, dat dr. Snouck Hurgronje eene aankondiging of recensie van dat werk schreef. Bij het citeeren der tijdschriften, welke verhandelingen van dr. Snouck Hurgronje bevatten, zijn de hier volgende afkortingen gebezigd:

Bijdragen Instituut = de Bijdragen, uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië te 's Gravenhage.

Tijdschr. Batav. Genootsch. = het tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

D. Litt. Zeit. = Deutsche Litteratur-Zeitung.

Litt. Blatt Or. Phil. = Litteratur-Blatt für Orientalische Philologie.

Z. D. Morg. Gesellsch. = Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellsch.

Revue hist. relig. = Revue de l'histoire des religions.

Nov. 1880.

Het Mekkaansche feest. Leiden, E. J. Brill. VIII en 199 blz.

Dec. 1882.

Nieuwe bijdragen tot de kennis van den Islam. (*Bijdragen Instituut*, 4^e Volgreeks, 6^e Deel, blz. 357—421).

1883.

Mr. L. W. C. van den Berg. *Minhādġ at-tālibīn*. Vol. I. (*Ind. Gids*, April 1883).

Prof. de Louter over godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken. (*Ind. Gids*, Juli 1883).

Een en ander over het Inlandsch onderwijs in de Padangsche Bovenlanden. (*Bijdragen Instituut*, 1883; Feestnummer).

De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië. Leiden, E. J. Brill, 1883.

Nogmaals „de Islam in Oost-Indië” naar aanleiding van prof. De Louter's brief. (*Ind. Gids*, Sept. 1883).

Het Leidsche Oriëntalisten-Congres. Indrukken van een Arabisch congreslid vertaald en ingeleid. Leiden, E. J. Brill, 1883. (Naar aanleiding van een verslag van Amin al-Madani in het Egypt. nieuwsblad *Al-Borhān* van 22, 25 en 29 Oct. en 1 en 5 Nov. 1883).

1884.

Dr. I. Goldziher, Die Zāhiriten. (*Litt.-Blatt Or. Phil.*, I, S. 417—29.) Aankondiging van hetzelfde werk. *D. Litt. Zeit.*, 1884, n°. 16.

Mr. L. W. C. van den Berg's beoefening van het Mohammedaansche Recht. (*Ind. Gids*, blz. 363—434, en blz. 737—816). Naar aanleiding daarvan: Zelfverdediging of zelfverlaging? (*Ind. Gids*, Dec. 1884.)

De laatste vermaning van Mohammed aan zijne gemeente uitgevaardigd in het jaar 1880 n. Chr. vertaald en toegelicht. (*Ind. Gids*, Juli 1884).

Lud. Krehl. Das Leben des Muhammed. (*D. Litt. Zeit.*, 1884, n°. 41).

1885.

G. A. Wilken, Das Matriarchat bei den alten Arabern. (*D. Litt. Zeit.*, 1885, n°. 1).

Aus Arabiën. *Münchener Allgem. Zeitung*, Montag, 16 Nov. 1885.

Mijne reis naar Arabië. *N. Rotterd. Courant*, 16 Nov. 1885.

(Bijschrift tot de „Bijdrage tot de kennis van het water uit de Zemzempot te Mekka” door dr. P. van Romburgh).

1886.

Der Mahdi *Revue Colon. Internat.*, 1886, I, blz. 25—59.

Mohammedaansch recht en rechtswetenschap. (*Ind. Gids*, Jan. 1886).

De fiqh en de vergelijkende rechtswetenschap (*Rechtsgel. Magazijn*, 1886; deze beide laatste opstellen verschenen naar aanleiding van twee brochures van prof. Köhler in Würzburg over moslimsch recht).

Aus Briefen des dr. Snouck Hurgronje an dr. Goldziher in Budapesth (*Z. D. Morg. Gesellsch.*, Bd. XL., S. 365—366. Over gebaren en spreekwijzen gebruikelijk in de Mekkaansche conversatie).

T. P. Hughes. A dictionary of Islam. (*Ind. Gids*, Maart 1886).

Urianisme. (*Ned. Spectator*, 1886, n°. 14.)

De Islam. (*De Gids*, 1886, n°. 5.)

Een brief van dr. Snouck Hurgronje. (*Ind. Gids*, Juni 1886. Naar aanleiding van uitlatingen van mr. Piepers).

Twee populaire dwalingen (*Bijdragen Instituut*, 5^e Volgreeks, Dl. I, blz. 356—377. (Over de beteekenis van „hidjrah” en het sluiergebod).

Mekkanische Sprichwörter und Redensarten gesammelt und erläutert. Herausgegeben als Festgabe zum VIIten Orient.-Congresse in Wien vom „Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië”. Haag, Nijhoff, 1886.

Arabische Sprichwörter und Redensarten. (Verhandl. des VII Orient.-Congr. zu Wien, S. 109—114).

A. Müller. Der Islam im Morgen- und Abendland. (*D. Litt. Zeit.*, 1886, n°. 23 en 1887, n°. 40).

C. Poensen. Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java. (*Ind. Gids*, Aug. 1886).

Een Arabisch bondgenoot der Ned.-Indische Regeering. (*N. Rotterd. Courant* van 14 en 16 Oct. 1886. Over Sajjid Oethman. Later opgenomen in *Mededeelingen*, Ned. Zend.-Genootschap, 1887, blz. 41—63).

Van Berchem. La propriété territoriale et l'impôt foncier. (*Litt. Blatt Or. Phil.*, III, S. 94—103).

Derenbourg. La science des religions et l'islamisme. (*Litt. Blatt Or. Phil.*, III, S. 103—108).

1887.

Ueber meine Reise nach Mekka. (*Verhandl. der Gesellsch. f. Erdk. zu Berlin*, Bd. XIV, S. 138—153).

Dr. C. Landberg's Studien geprüft. Leiden, E. J. Brill, 1887.

Een rector der Mekkaansche universiteit. (*Bijdragen Instituut*, 5^e Volgr., Dl. II, blz. 344—404).

Fränkel. Die aram. Fremdwörter im Arabischen. (*Wiener Ztschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, 1887, S. 69—76).

Mr. J. H. Abendanon. De rechtstoestand van den Inlander in Algerië vergeleken met de beginselen te dien aanzien in Ned.-Indië geldende. (*Ind. Weekbl. v. het Regt*, 1887, n°. 1273).

1888.

A. Le Chatelier. Les confréries musulmanes du Hedjaz. (*D. Litt. Zeit.*, 1888, n°. 2).

Ethnographisches aus Mekka. (*Intern. Archiv. f. Ethnogr.*, I, S. 146—154).

Mekka. Mit Bilder-Atlas. Haag, Nijhoff, 1888—89. 2 deelen.

Nog iets over de Salasila van Koetei. (*Bijdragen Instituut*, 5e Volgr., Dl. III, blz. 109—120).

Een Mekkaansch gezantschap naar Atjeh in 1688. (*Ibid.*, blz. 545—54).

Rückert. Der Koran in Auszüge übersetzt. (*D. Litt. Zeit.*, 1888, n°. 42).

De Sjattârijjah-secte. (*Mededeelingen*, Ned. Zend. Genootschap, XXXII, blz. 186.)

1889.

Bilder aus Mekka. Mit kurzem erläuternden Texte, Leiden, Brill.

Contributions récentes à la connaissance de l'islam. Travaux de MM. Wellhausen, Goldziher, Doughty. (*Revue hist. relig.*, XX, pag. 64—90).

1891.

Enkele zegswijzen en een raadsel der Hadhramieten. (Feestbundel prof. De Goeje, blz. 17—31).

Ein Arabischer Beleg zum heutigen Sklavenhandel in Singapore. (*Z. D. Morg. Gesellsch.*, Bd. XLV, S. 395—402).

1892.

Studien over Atjêhsche klank- en schriftleer. (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XXXV, blz. 346—442). Naar aanleiding daarvan:

Dubbele repliek. (*Ind. Gids*, 1893. Tegen opmerkingen van de H.H. van Dissel en Fokker).

1893.

De Atjehers, Batavia en Leiden, 1893—94; 2 deelen; benevens een atlas met platen tot dit werk behoorende, verschenen in 1895.

Een onbevoegd advocaat. (*Java-Bode*, 18 April 1894. Tegen opmerkingen van den heer Van Kesteren over *De Atjehers* in *De Ind. Gids* van 1894, blz. 433—57).

Over inlandsche spelen waarbij de zaden van de Kemiri gebruikt worden. (*Intern. Archiv. f. Ethnogr.*, VIII, S. 62. Vgl. *Teysmannia*, jaarg. 1893, blz. 786).

1894.

Une nouvelle biographie de Mohammed. (*Revue hist. relig.*, XXX, blz. 48—70; en blz. 149—178. Met betrekking op Grimme's Mohammed, Munster, 1892).

„Mensch” en „ding” als voegwoord. (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XXXVII, 622—624).

Vier geschenken van Sajjid Oethman. (Notulen Batav. Genootschap, XXX, blz. cv—cxi, bijlage XIV. Over 4 werken door Oethman gedrukt, waaronder vooral eene wederlegging der Wahhâbitische leer, geschreven door den Sjaf. moefti te Mekka Bâ Beçel).

Iets over priesterraden. (Feestbundel prof. Veth, blz. 64—66).

1895.

Sajjid Oethman's „Gids voor de priesterraden” besproken. Batavia, H. M. van Dorp en Co. 1895.

De Chabar Mama' Si Hetong. (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XXXVIII, 444—456).

1896.

Eenige Arabische strijdschriften besproken. (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XXXIX, blz. 379—427).

Le droit Musulman. (*Revue hist. relig.*, XXXVII, blz. 1—22; 174—203).

1897.

Iets over verjaring in het Moehammedaansche recht. (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XXXIX, blz. 431—457).

Kokos-raspel auf Java. (*Intern. Archiv. f. Ethnogr.*, X, S. 157—158)

1898.

Muhammedanisches Recht nach schafitischer Lehre von Eduard Sachau. (*Z. D. Morg. Gesellsch.*, Bd. LIII, S. 125—167).

Een nieuw werk over Sjafi'itisch recht. (*Wet en Adat*, blz. 362—363. Over hetzelfde werk van prof. Sachau).

Rechtstoestand van kinderen, buiten huwelijk geboren uit inlandsche vrouwen, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden. (*Het recht in Ned.-Indië*, LXIX, blz. 133—136. Vgl.: „Toelichting” en „Tweede Toelichting betreffende de erkenning van natuurlijke kinderen volgens het Moh. recht” in hetzelfde tijdschrift, geschreven naar aanleiding van opmerkingen van mr. Cohen Stuart).

1899.

Een onbezonnen vraag. (*Java-Bode*, 23 en 24 Nov. 1899. Betreffende eene vraag van den heer Van Sandick in *De Locomotief* van 21 Oct. 1899 over Atjeh).

1900.

Berichtigung. (*Z. D. Morg. Gesellsch.*, Bd. LIII, S. 703—704. Over de vervulling van het rectoraat aan de Azhar-universiteit te Kaïro), Atjehsche Taalstudien. (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XLII, 144—262). Islam und Phonograph (*Tijdschr. Batav. Genootschap*, XLII, 398—427).

LEIDEN, Januari 1901.

Th. W. J.

OLIVE SCHREINER.

OLIVE SCHREINER.

Vóór den oorlog in Zuid-Afrika kende men Olive Schreiner in Nederland hoofdzakelijk, waarschijnlijk zelfs haast uitsluitend, als de schrijfster van *The Story of an African Farm*. Toen even vóór den oorlog de vrouw van den heer Cronwright zich voor de Boeren in de bres ging stellen, begon zij ook als publiciste onze aandacht te trekken. En sedertdien is zij zoozeer als kampioen van de Boeren op den voorgrond getreden dat men thans bij het noemen van haar naam misschien niet meer in de eerste plaats aan haar kunstschrijven denkt. Maar omdat zij het eerst als auteur bij ons bekend is geworden, moge een vluchtige schets van haar litterairen arbeid voorafgaan aan de behandeling van haar politieke figuur.

Met een opsomming is men vlug klaar: *The Story of an African Farm* (1883), *Dreams* (1891), *Dream life and real life* (1893) en *Trooper Peter Halket of Mashonaland* (1897). Ziedaar de som van haar arbeid. En hiervan is het eerste werk het voornaamste, niet alleen omdat het den hoogsten opgang heeft gemaakt maar ook omdat daarin het beste voorkomt dat Olive Schreiner heeft geschreven.

Er is een tijd geweest, een jaar of tien geleden zal het zijn, toen *The Story of an African Farm* hier meer bekend werd en weldra eenigen tijd het boek bleef, dat jonge meisjes elkaar leenden en dat in elke min of meer litteraire tafelconversatie te pas kwam. Velen snakten naar wat reine lucht in de

naturalistische atmosfeer en de meesten die met *De Kleine Johannes* dweepten, meenden in Waldo veel gelijkenis te vinden met Johannes. Ten onrechte, Johannes is een dichter in een rijk van fantasie en stemt met zijn omgeving. Maar Waldo is een dromer in een rijk van werkelijkheid en dissonneert dan ook voortdurend.

Toch was het succes van de *African Farm* niet onverdiend. Het is een origineel en een nobel boek.

Het is de geschiedenis, de innerlijke geschiedenis, van een paar kinderen die opgroeien op een hoeve in Zuid-Afrika, op een van die eenzame, uitgestrekte boerenlandgoederen die mijlen in den omtrek onder den helderen Afrikaanschen hemel en in de felle Afrikaansche zon hun hooge weivelden strekken. In die eenzaamheid en in die geweldige uitgestrektheid ontwikkelt zich Waldo, de knaap, tot een mystieken dromer. Vermoedelijk heeft Olive Schreiner zelve het onwaarschijnlijke gevoeld van zulk een fijnen, zeer gedifferentieerden bloei op zulk een bodem en in zulk een omgeving en heeft zij daarom van Waldo's vader een Duitscher gemaakt, om daardoor den dromerigen aanleg van den knaap te verklaren. Maar die verklaring is onvoldoende. Waldo is, ook volgens het oordeel van personen die het leven op Afrikaansche hoeven kennen, een onmogelijke figuur in *die* omgeving. Dat Lyndall, het meisje, óók zoo onwettelijk is, zou ik niet durven te beweren. Een vrouw stijgt, geloof ik, lichter boven het peil van haar omgeving dan een man. En Lyndall neemt ook, anders dan Waldo, haar hoogste vlucht nadat zij in de „beschaafde” wereld is geweest. Dan komt zij terug met allerlei denkbeelden over bevrijding van de vrouw, waarin Olive Schreiner voor het eerst — later heeft zij het nog meermalen gedaan — haar hart uitstort over wat zij de slavernij vindt van haar geslacht. Er is in die gedeelten vaak al de passie van een evangelist die met zijn geloof uitgaat als met een brandende fakkel om de harten te doen ontvlammen.

Wanneer wij bedenken dat dit boek het eerste werk was van de schrijfster, dan ligt de onderstelling niet zoo ver, dat

ze in Lyndall veel eigens heeft gegeven. Misschien mogen we zelfs verder gaan en het vermoeden uiten dat ook in Waldo de schrijfster een deel van zichzelf heeft gelegd. Lyndall zegt herhaaldelijk dingen die als een echo van Olive Schreiner klinken. Er is een plaats in het boek waarin beschreven wordt hoe Lyndall, als Tante Sannie haar met Em heeft opgesloten, een gat in den wand tracht te maken. Em vraagt: Denk je dat het gaan zal? — En Lyndall antwoordt: Neen, maar ik probeer het. — Dat typeert Lyndall en dat is even kenmerkend voor de vastberadenheid en de taaie kracht van Olive Schreiner als kampioen voor vrouwen-emanipatie. Leest men daarentegen de droomerijen van Waldo, dan voelt men dat de schrijfster ook daarin zichzelf heeft gegeven. In *Dreams* en in *Dream life* is het nog altijd een drijven en stijgen van gedachten als in Waldo's wereld van fictie.

En wellicht is zoo ook het ontstaan van het boek te verklaren en het halfslachtige wezen ervan, half wolk half aardkluit. De schrijfster, die veel te zeggen had en een evangelie in zich voelde, zocht den vorm in de eigenaardigheden van haar land. En zoo kregen een knaap en een meisje op een Afrikaansche boerenhoeve dingen te zeggen die een vrouw uit heel andere kringen had gedacht. De realiteit werd bijzaak, werd naar voren gehaald of naar achteren geschoven als een tooneelrequisiet, naar de luim van de schrijfster die de regie voerde. Dit is te meer jammer omdat de schildering van die reële omgeving lang niet het minste is in het boek. Tante Sannie is ons geteekend in al haar lichamelijke en geestelijke gewichtigheid. Maar vooral Bonaparte Blenkins is een onsterfelijke figuur, een zeer levend, zeer compleet type van een schijnheiligen intrigant in een vorm welke alleen in *die* omgeving past. Welke Afrikaansche schrijvers ook na Olive Schreiner mogen opdagen, haar komt de eer toe van de Zuid-Afrikaansche reïncarnatie van Tartuffe te hebben geschapen. Zij heeft den Afrikaanschen Tartuffe uit den Afrikaanschen bodem gestampt.

En dat heeft ze gedaan met den drogen, pittigen Engelschen humor van een Dickens. Maar sterker, fikscher dan

Dickens. Als ze realiteit behandelt heeft ze weinig woorden noodig. Ze zegt de dingen kort, precies. Haar zinnen staan en stappen met klank en kracht; toch zonder hiaten. Ze schrijft bij uitstek bondig. Soms met een helder hamerenden stijl haar argumenten indrijvend. Soms vluchtige, ver-opstijgende gedachten vlug en lucht als korte pijlen wegschietend. Soms met een koppig herhaalde periode, als een korte golf die staag terugklotst. Vooral als ze haar emancipatie-ideeën predikt (of anderen in den mond legt) is er een beslistheid in haar stijl, in de korte, gesloten hoofdzinnen, als bij een spreker die kort zijn argumenten uitstoot en na elken zin de lippen saamklemt en wat zwijgt, met een zoo-is-het-gezicht. Tusschen elke twee zinnen hangt die beslistheid die even doet nadenken, en daarom is er geen hiaat; ze stooten niet.

Maar het hoogste heeft Olive Schreiner geleverd in haar droomgeschrijf. Zij heeft de allegorie opgevoerd tot een poëtische hoogte die sinds Spenser in de Engelsche litteratuur niet meer was bereikt. En ook in dit opzicht heeft ze het beste gegeven in de *African Farm*.

De heerlijke sproke van *The Hunter* is velen bekend. Ze staat ook in *Dreams* en is bovendien in menige bloemlezing opgenomen.

Waldo zit op een dag buiten, bezig met het bekerven van een grooten stok dien hij op zijns vaders graf zal plaatsen. Een vreemdeling komt, zet zich naast hem, vraagt wat de figuren op den stok beduiden en als de knaap, verlegen, een ontwijkend antwoord geeft: *Only things* — dan zegt de vreemdeling, in den vorm van een parabel, wat hij er op leest.

„In een vallei daar was een jager” . . . . .

Op een dag, zich buigend over de boorden van een meer, zag hij het glijdend spiegelbeeld van een witten vogel. Hij keek op — maar zag niets meer. Het beeld liet hem geen rust doch toen hij er over sprak met zijn vrienden, lachten zij hem uit en verklaarden hem verder voor gek.

Een oud man dien hij eens ontmoette, ondervroeg hij. De oude man was de Wijsheid, al meenden sommigen dat hij Kennis heette. Deze noemde hem den naam van den vreemden vogel:

„Zijn naam is Waarheid. Hij die den vogel ééns heeft gezien, heeft nimmer meer rust. Hij blijft er naar verlangen tot zijn dood.”

En dan volgen een reeks stoute aanvallen op de godsdienstige begrippen van onze maatschappij. De jager weeft, op de spoel van Verbeelding en met den draad van zijn Wenschen, een gouden net, spant dat uit en legt er eenige korreltjes lichtgeloovigheid in, die hij nog van zijn vader had en die hij in zijn borstzak bewaarde. Hij ving verschillende mooie vogels in zijn net; de eene vogel riep: „Een God-mensch! — Een God-mensch!” . . . de andere: „Onsterfelijkheid!” . . . en een derde: „Loon na 't sterven! — Loon na 't sterven!” . . . en de menschen kwamen kijken en vonden de vogels zeer mooi en de jager was heel blij, overtuigd dat de Waarheid er wel bij was en dat ze wel gauw zou ruïen en witte veeren krijgen.

Maar Wijsheid, de oude man, verklaarde dat al die vogels waren van het geslacht Leugen.

Wanhopig vroeg de jager hoe hij dan de Waarheid vinden kon.

Het antwoord komt in dit mooie gedeelte van den dialoog:

„Hij, die zich opmaakt om de Waarheid te zoeken, moet deze dalen van bijgeloof voor altijd verlaten en niets meenemen wat hem vroeger waard was. Eenzaam moet hij trekken naar het land van Absolute Negatie. Daar moet hij toeven en verleiding weerstaan. Als de dag daalt dan moet hij dien volgen naar het gebied van de brandende zon. De bergen van harde werkelijkheid zullen vóór hem rijzen. Die moet hij beklimmen. *Achter* deze ligt de Waarheid.”

„En hij zal haar grijpen! Zal haar in zijn handen houden!” riep de jager uit.

De Wijsheid schudde het hoofd.

„Nooit zal hij haar zien. Nooit zal hij haar bezitten. De tijd is nog niet gekomen.”

„Er is dus geen hoop?” riep de jager.

„Er is dit:” zei de Wijsheid, „sommigen hebben die bergen beklommen, krans na krans van barre rots bestegen en,

daar in die hoge streken zwerfend, 't geluk gehad om op te rapen van den grond: één zilverwitte veer, gevallen uit de wiek van Waarheid.

„En het zal geschieden”, zei de oude man, opstaande gelijk een profeet en vingerwijzend omhoog, „het zal geschieden dat, als vele van die veeren door menschen zijn verzameld en zijn geweven tot een koord en dat koord tot een net..... dat in dat net de Waarheid zich kan laten vangen. *Waarheid alleen kan Waarheid binden.*”

De jager besloot te gaan. Hij werd wegens zijn goddeloos bedrijf door zijn medemenschen gehoond en gesteendigd. Maar hij ging. Hij weerstond de verleiding van de Zinnelijkheid en beklom de onmetelijk hoge rotsen. Eerst vond hij nog een weg, daarna een smal voetpad — eindelijk moest hij zijn eigen pad zich langzaam bouwen, rotsblokken stapelend. Telkens als hij dacht dat hij den top had bereikt, bleek daarboven weer een hoge rotswand te rijzen. Maar hij weerstond de Echo's van Wanhoop en werkte voort, al maar voort.

Tot hij ten laatste, na jaren arbeid, weder op een bergvlak gekomen, merkte dat hij sterven ging. Toen strekte hij zich uit, eenzaam, op den harden grond en werd bitter bij de gedachte dat het werk zijns levens hem niets gebaat had. Anderen zouden na hem komen, op zijn treden stappen en lachen om zijn onbeholpen werk.

Tranen welden onder zijn rimpelige oogleden. Was Waarheid nu ook gekomen in de wolken, hij had haar toch niet kunnen zien: de mist des doods was in zijn oogen.

„Ik hoor hun blijden stap”, zei hij, „zij zullen stijgen — stijgen”.....

Hij bracht zijn rimpelige hand aan zijn oogen.

Toen, langzaam, uit de witte lucht daarboven, door de hoge stilte, kwam iets omlaag — omlaag — omlaag. Zacht vlokte 't neer en viel op de borst van den stervende. Hij voelde 't met zijn handen. Het was een veer. Hij hield haar vast.

Zoo stierf hij.

Als men deze parabel gelezen heeft tot de laatste letter van dit aangrijpende slot, dan begrijpt men dat ze Waldo de tranen in de oogen bracht. Er is zulk een gang in, zulk een stijging, ze is als verhaal zóó boeiend en als allegorie zóó verheven dat men haar bij het lezen *beleeft*. Wetend dat dit alles maar gefabel is, kan men zich van de gedachte aan werkelijkheid niet losmaken. En telkens weer, bij het steeds stijgen van de fantasie, krijgt men een uitkijk op werkelijkheid, zooals bij het rondklimmen in een hoogen toren van tijd tot tijd een uitkijk door een venster.

Wat Olive Schreiner in haar verhalen in 't groot het meest is mislukt, het samensmelten van fictie en realiteit, dat maakt de kracht uit van haar parabels.

Dit komt wellicht doordien in een allegorisch verhaal de werkelijkheid ondergeschikt is aan de tendenz. Terwijl die ondergeschiktheid anders schaadt.

Over de eischen van de realiteit is Olive Schreiner in haar laatste werk, *Peter Halket*, geheel gestruikeld. De onopgeloste dissonant die in de *African Farm* niet al te hinderlijk was, klinkt voortdurend door *Peter Halket* en maakt dit onbeduidende verhaal van een soldaat der *Chartered* die, bij de gruwelen welke hij tegen kaffers moet plegen, een visioen krijgt van Christus, vervelend en onmogelijk.

Olive Schreiner zal de verborgenheden van het Engelsche beschavingswerk in Zuid-Afrika misschien nóg wel eens beter uitbeelden.

Want waarom zouden wij niet nog veel verwachten van deze schrijfster die al zooveel gaf, waarover men zich verbazen moet.

Hoe ontwikkelde zich dit sterke auteurstalent in *die* omgeving? De Zuid-Afrikaansche litteratuur vóór, en tot dusver ook na Olive Schreiner, is niets. Noch in 't Hollandsch noch in 't Engelsch heeft eenig Afrikaan buiten haar iets van betekenis geschreven. Deze Afrikaansche, dochter van een Duitschen lutherschen dominé in de Kaapkolonie, kleindochter (van moederszijde) van een Londenschen independenten-predikant, doet

als *The Hunter*, werpt op jeugdigen leeftijd al de geërfde dogma's weg en zoekt zichzelf een weg omhoog. Maar vanwaar kreeg zij de krachten zoowel voor de ontwikkeling van haar zeer vrijzinnige denkbeelden op maatschappelijk en geestelijk gebied? En wat gaf, in haar Afrikaansche omgeving, de aanleiding tot die ontwikkeling?

Want men wete wel dat zij, toen zij in 't midden van de jaren Zeventig naar Londen toog voor physiologische studies, de *African Farm* al kant en klaar in haar zak had. George Meredith, wien zij het manuscript te lezen gaf, kreeg een compleet verhaal in handen. Zijn raad was alleen de aanleiding tot de *uitgave* (onder den schuilnaam Ralph Iron), niet tot het schrijven.

Misschien zou iemand, die Olive Schreiner en haar omgeving goed kent, een verklaring kunnen geven van dit merkwaardige verschijnsel.

Mij was het er slechts om te doen, een vluchtig denkbeeld te geven van het litteraire werk van deze vrouw, die misschien nog eens doet voor de Kaffers van Zuid-Afrika wat Harriet Beecher Stowe voor de negers van Amerika en Multatuli voor de Javanen heeft gedaan.

Haar andere werk, haar deelneming aan de Zuid-Afrikaansche politiek, waarin zij niet de vreemde, hoog gecultiveerde bloem op nauw ontgonnen bodem is, maar juist de Afrikaansche in Afrika, laat ik ter behandeling over aan iemand die daartoe betere bevoegdheid heeft dan ik.

C. K. ELOUT.

* * *

Moge al Olive Schreiner als schrijfster zich het eerst aan de wereld hebben geopenbaard, haar grootere bekendheid dankt zij aan haar politieke agitatie in de Afrikaansche kwestie. Dit feit heeft mij het sterkst getroffen bij het zoeken naar biographische gegevens over haar. De „*Encyclopedia Britannica*” acht, in de jongste uitgave, haar zelfs nog niet waardig opgenomen te worden in de rei van bekende personen, hoewel

Olive Schreiner een Engelsch-Afrikaansche is, die haar boeken schrijft in de taal van Engeland en haar krachtige betoogen tegen de Afrikaansche politiek van Groot-Brittannië voornamelijk gesteld heeft om het volk van het machtige Britsche rijk te overtuigen van de verschrikkelijke misdaad, die zijn machthebbers begaan in het zonnige Afrika. Ook de Engelsche uitgave, bevattende biographieën van bekende personen, negeert het bestaan van Olive Schreiner volkomen. Meyer's Konversation's Lexikon wijdt haar enkele woorden; doch pas in een der supplementen, en — dit is het opmerkelijkste — dit Lexikon noemt haar in de eerste plaats als politieke persoonlijkheid en teekent haar daarna als schrijfster.

Wm. T. Stead, de Engelsche vredesapostel, heeft nog niet lang geleden in zijn tijdschrift „The Review of Reviews” zijn landgenooten haar in zijn geestdriftige taal voorgesteld in haar zijn, haar willen en haar streven.

En even ongeëerd als de Zuid-Afrikaansche schrijfster in Engeland is, even weinig populair was zij het, tot kort voor den oorlog, in haar eigen geboorteland. Wel was haar naam bekend en ontbraken in geen openbare leesbibliotheek haar werken, doch een schrijfster die tot het hart van haar volk sprak, was zij niet. Haar denkbeelden waren niet in het gevlei van de Afrikaansche Jingo's zooals de ideeën van een Rider Haggard; maar konden evenmin de sympathie en geestdrift wekken van den Hollandschen Afrikaner. Zij leefde haar kalm bestaan na haar terugkeer uit Engeland waarheen zij in de helft van 1870 gereisd was om er haar geestelijke opvoeding te voltooien. Zooals de meeste Engelsch-Afrikaansche families kwam zij weinig in aanraking met de Hollandsche Afrikaners. Zij bleef te midden van haar eigen kringetje, bleef vasthouden aan de ideeën die zij in Engeland had opgedaan. Waar zij den Hollandschen Afrikaner trof, daar bleef deze natuurlijk voor haar gesloten: haar denkbeelden van Engelsch-Afrikaansche strookten niet met de zijne, en tot redetwisten met een vrouw is een Boer niet gemakkelijk te bewegen.

Die onbekendheid met het waarachtige karakter der Boeren

spreekt uit al haar werken, spreekt zelfs uit de enkele studies die van tijd tot tijd van haar hand verschenen zijn.

Een nobele, aangrijpende liefde voor haar geboorteland ademt al haar schrijven; maar de machtige strijd, die Zuid-Afrika reeds sedert een eeuw beroert, is lang aan haar voorbijgegaan zonder dat zij hem heeft gevoeld, heeft begrepen. En die strijd, de worsteling van de Engelsche overheersching tegen den Hollandschen vrijheidszin, is juist de hartslag van het politieke leven van Zuid-Afrika, het eenige onderwerp dat allen belang inboezemt.

Wie niet in Afrika is geweest, kan zich ook het opgewekte politieke leven dat daar heerschte, niet voorstellen. De politieke vraagstukken van den dag werden door ieder besproken, van den jongen man wiens gelaat nog nauwelijks de eerste baardstoppels vertoonde, tot den ouden, afgeleefden Boer; op de openbare vergaderingen waren het niet alleen bezadigde mannen die het woord voerden, ook jongelingen van twintig jaar zeiden er hun oordeel. En aan elk politiek vraagstuk ligt de levenskwestie van het groote Afrikanerras ten grondslag.

Die levenskwestie heeft Olive Schreiner bijna nooit aangevoerd en waar zij het deed, was haar uitspraak onjuist. Ik wil geenszins zeggen dat zij den Hollandschen Afrikaners vijandig was. Nooit is zij dit geweest; doch haar onkunde heeft haar den Boer geheel verkeerd doen beoordeelen en haar vaak beweringen in de pen gegeven die, aan een ander brein ontweld, zeker als een belediging voor het Afrikanerras zouden zijn aan te merken.

Wie niet vertrouwd is met de Zuid-Afrikaansche politiek moet het gewis verwondering baren, dat de groote beroering door een Olive Schreiner zoo lang onbesproken is gebleven, vooral in aanmerking genomen haar nauwe bloedverwantschap tot den gewezen Eersten Minister van de Kaap-kolonie. Die broeder heeft echter evenmin beslist partij gekozen. Hij trachtte tusschen beide vijandelijke groote stroomingen door te sturen. Tot die partij der zoogenaamde onafhankelijken behoorde ook Olive Schreiner. Zij geloofde dat Engelsche en Hollandsche

Afrikaners rustig te zamen konden leven in Zuid-Afrika. En dit was zeker mogelijk geweest, indien vreemde elementen Zuid-Afrika met rust hadden gelaten. Der schrijfster was deze gedachte niet euvel te duiden. Zij behoorde door haar afstamming eigenlijk tot geen der beide partijen: haar vader was een Duitscher, haar grootvader van moederszijde een Engelschman, en door haar opvoeding was zij van de oprechte Hollandsche Afrikaners verwijderd. Zij had in Engeland tien jaren van haar jeugd doorgebracht, tien jaren van den tijd waarin het hart — en het hare zeker — het meest vatbaar is voor indrukken. Zij was de Engelsch-Afrikaansche. Niet in de handhaving van de Hollandsche zeden en gewoonten zag zij het behoud van Afrika, maar in de verengelsing der Hollanders. Het „Afrika voor de Afrikaners” had voor haar een andere beteekenis dan voor de oprechte Hollandsche Afrikaners.

In haar *Words in Season* gaf zij een portret van den Zuid-Afrikaanschen Hollander, zooals zij zich dien in de toekomst dacht:

„Men vindt in de Kaap-kolonie en de beide republieken een groot aantal beschaafde en welopgevoede Zuid-Afrikaansche Hollanders, die het Engelsch als hun spreektaal gebruiken, en in geen opzicht verschillen van het overige deel der negentiende-euwsche Europeanen. Onze meest bekende rechters, onze wel-sprekendste rechtsgeleerden, onze bekwaamste geneesheeren zijn vaak menschen van Hollandsche afstamming; de lijsten der jaarlijksche examens van onze Kaapsche hoogeschool worden grootendeels ingenomen door Hollandsche namen.... In vele gevallen gaan zij (de Afrikaners) naar Europa om te studeeren, en ongetwijfeld worden zij door dezen studietijd en de vriendschapsbanden in Engeland, even nauw aan Brittannië verknocht als wij die geboren Engelschen zijn.... Doch behalve dezen zijn er nog onze oude, eenvoudige landbouwers of Boeren, die men in al hun oorspronkelijkheid het best vindt in de middellandsche districten der Kaap-kolonie, in Transvaal en den Vrijstaat, en die wel het voornaamste deel uitmaken der mannelijke bevolking van Zuid-Afrika. Vasthoudend aan hun oude

zeventiende-eeuwsche gewoonten en zeden, en sprekend hun Afrikaansche taal, zijn zij voorbestemd snel te verdwijnen en hun plaats af te staan aan hun eigen, beschaafde, moderne kinderen; maar op het oogenblik vormen zij nog een groot en machtig ras. Elk jaar echter wordt de afscheiding tusschen de Zuid-Afrikaners en hun broeders van Engelsche afkomst, die later zijn geland, onduidelijker."

Aldus dacht Olive Schreiner nog kort vóór het uitbreken van den oorlog. Hoe kon dus de wording van het groote Afrikaansche volk haar aangrijpen?

Toen dus in 1881 de Afrikanerbond werd opgericht, kon zij niets gevoelen voor het ideaal, dat zij later zou verheerlijken: de handhaving van den Hollandschen invloed in de Kaap-kolonie. Een bond, die met dezelfde eerlijke bedoelingen het behoud van den Engelschen invloed had voorgestaan, zou evenmin haar steun hebben gehad.

Indien zij als haar broeder, de bekende politicus, eerzuchtige denkbeelden had gekoesterd, had zij wellicht de hulp van den Afrikanerbond gezocht. Nu hield zij zich buiten die politiek, waarvan zij den waren omvang en de noodzakelijkheid nog niet begreep.

Het dient hier gezegd dat de Afrikaner-bond zijn doel wel duidelijk had omschreven, doch in de keuze der middelen om tot dit doel te geraken zoo dubbelslachtig was, dat die houding op iemand als Olive Schreiner, met meer hart en temperament dan praktischen zin, weinig indruk moest maken, wellicht haar geheel onbegrijpelijk moest voorkomen. Om dit beweren duidelijk te maken, moet ik vele jaren teruggaan en in breede trekken het optreden van den Afrikaner-bond sedert zijn stichting schetsen.

Na den oorlog van 1880 voelden de Afrikaners in de Kolonie den drang, die uit deze gebeurtenis geboren was, om zich nauwer aaneen te sluiten en over geheel Zuid-Afrika een solidaire macht te vormen die haar nationale zelfstandigheid zou kunnen verdedigen en beschermen. Jan Hofmeyr, die te Kaapstad de *Zuid-Afrikaansche Volksvriend* en het *Zuid-Afrikaansche Tijdschrift*

uitgaf, en reeds sedert '79 parlamentslid was, greep de gelegenheid met geestdrift aan om de vage denkbeelden der Afrikaners vasten vorm te geven. De Afrikaner-bond werd opgericht, doch begon een kwijnend bestaan. Het gelukte Jan Hofmeyr wel zijn geestdrift aan anderen mede te deelen. Het doel van den Bond vond echter hoofdzakelijk steun bij de warme Afrikaners wier wenschen niet altijd gingen in de richting der idealen van Jan Hofmeyr, die een vereeniging wilde van beide blanke rassen in Zuid-Afrika en geen overheersching van den Engelschman over den Hollandschen Afrikaander of omgekeerd.

Spoedig voelden Jan Hofmeyr en Reitz dat het noodzakelijk was praktischer te worden, wilde de Bond niet uit gebrek aan levenssappen afsterven. Onmiddellijke politieke resultaten zouden hem sterker moeten maken en tegelijkertijd zijn invloed moeten vergrooten. Daarom werd een samensmelting tot stand gebracht met een ander politiek lichaam, dat zich ten doel stelde de belangen der landbouwende bevolking van de Kaap-kolonie te beschermen. De oplossing dezer vereeniging in den Bond had in 1883 plaats, voornamelijk door het werken van Jan Hofmeyr.

Nu waren de bloei en de invloed van den Afrikaner-bond verzekerd.

De heethoofden onder de Afrikaners, tot welke partij voornamelijk ds. Du Toit en zijn aanhang behoorden, hadden in het reglement een artikel willen zien opgenomen, vaststellende dat de Bond ook beoogde het vervangen der Engelsche vlag door de republikeinsche Afrikaansche vaan. Jan Hofmeyr en Reitz moesten al hun invloed aanwenden om dit artikel te doen plaats maken voor een ander van minder revolutionaire strekking.

Wel was er een bepaling opgenomen die een soort van algemeenen raad vaststelde voor alle Afrikaners over geheel Zuid-Afrika, doch al heel spoedig werd deze bepaling, om zeer verklaarbare redenen, buiten werking gesteld.

Niet zoodra was nu de Bond in staat zijn invloed naar buiten te kunnen doen gelden of hij begon zich met alle kracht te

bewegen in de richting eener politiek die vóór alles onmiddellijke resultaten voor de Afrikaners zou opleveren: de bescherming der landbouwende bevolking van de Kolonie. Het verbouwen van de wijndruif en het maken van wijn waren en zijn nog de voornaamste bedrijven der Kolonisten. Heftig waren de Kapenaars dus gekant tegen een accijns op wijnen, die de tegenpartij in het Kaapsche parlement steeds heeft willen invoeren.

Ook in de Kafferpolitiek, die in Zuid-Afrika in zulk een nauw verband staat met den landbouw en waaromtrent het gevoelen der Afrikaners gemeenlijk niet strookt met dat der politiseerende Engelschen, had de Afrikanerbond besloten met beslistheid zijn houding te toonen.

De uitvoering van dit politiek program drong zoozeer alle andere, hogere plannen op den achtergrond, dat de Bond den aartsvijand der Afrikaners, Cecil Rhodes, bijna blindelings steunde. Thans klinkt dit vrijwel onbegrijpelijk; doch, heeft Winston Churchill Zuid-Afrika het land der leugens genoemd, het land der politieke verrassingen is het nog meer. Wie toch kan zich heden ten dage voorstellen dat de aarts-Jingo, ds. Du Toit, in 1883 de republikeinsche vaan op Tafelberg wilde planten? Wie kan zich nu begrijpen dat Rhodes in 1895 in het parlement een motie ondersteunde waarin Jan Hofmeyr dank werd gebracht voor de belangrijke diensten der Kolonie en het moederland bewezen? Wie kan nu nog zonder verbazing lezen dat Rhodes' naam bovenaan staat op een adres van hulde, Jan Hofmeyr bij zijn aftreden als parlamentslid aangeboden; dat Rhodes voorzats ter gelegenheid van een feestmaal „onze(n) Jan” — zooals de Kapenaren hem noemden — aangeboden in die dagen?

Toen Sir Hercules Robinson in 1890 vervangen was door een jingoistischen Hoogen Commissaris, Sir Henry Loch, zag Rhodes zijn kans schoon om aan het bewind te komen. Kort na het optreden van Sir Henry viel het Kaapsche ministerie en de parvenu van Kimberley werd Eerste Minister met den steun van den Bond. Deze had van het kabinetshoofd de ver-

zekering ontvangen dat hij tegen accijns op wijnen was en ook ten opzichte van het inboorlingen-vraagstuk de meeningen der Afrikaners deelde. Rhodes was in die dagen reeds een machtige persoonlijkheid als directeur der De Beers-Maatschappij en der „Consolidated Goldfields of South Africa”. Met behulp der Afrikaners had hij reeds het noorden — het tegenwoordige Rhodesia — voor de blanken geopend, en de Afrikaners meenden in Matabele- en Mashonaland een nieuw arbeidsveld voor hun zonen te zien.

Rhodes had zooveel overwicht op de leden van den Bond dat een groot deel hem steunde in zijn anti-Transvaalsche politiek. Den 17^{en} Juli trad hij als Eerste Minister op en reeds in het einde van dezelfde maand werd er door zijn werken een ultimatum aan de regeering der Z. A. R. gezonden naar aanleiding der Swazieland-kwestie. En een tweede maal, toen inwoners van Transvaal, Vrijstaat en Kaap-kolonie een onafhankelijken trek beraamden naar Mashonaland, — welke gebeurtenis in de historie bekend is als de Adendorff-trek — onthielden een groot deel der Afrikaner-parlementsleden Rhodes evenmin hun steun, zoodat wederom een oorlog tusschen Engeland en Transvaal onvermijdelijk scheen.

Hier dient getuigd dat Hofmeyr zich met deze agressieve politiek moeilijk kon vereenigen. Men wil zelfs dat de oorzaak van zijn aftreden als parlamentslid in zijn tegenzin in deze anti-Transvaalsche politiek gezocht moet worden. Jan Hofmeyr stond in dezen natuurlijk niet alleen. Hij had zijn volgelingen en deze waren vele; meer nog onder de kiezers dan onder de afgevaardigden.

De Bondspartij, die Rhodes schraagde in zijn politiek, telde onder haar leden ook Schreiner, den gewezen Eersten Minister. Ik wil gelooven dat zij geheel te goeder trouw was, dat zij niet inzag waarheen Rhodes stuurde, dat deze tweedracht onder de Afrikaners wilde en waarom hij die tweedracht wenschte. In elk geval bereikte de aartsvijand der Afrikaners zijn duiwelsch en eerzuchtig doel en diende hij terzelfder tijd zijn persoonlijke belangen.

Openlijk behoorde hij tot den Bond; doch heimelijk was hij met lijf en ziel der kapitalistische politiek, die den ondergang van het vrije Afrikanerdom gezworen had, toegedaan. De bond, die zich de handhaving der Afrikaner-rechten voor oogen stelde, dacht toen als Olive Schreiner, en was doordrongen van de noodzakelijkheid der samensmelting van beide rassen. In Rhodes zag hij den man die deze samensmelting tot stand zou brengen, en onbeperkt vertrouwde een groot deel zijner leden hem, totdat de verraderlijke strooptocht kwam, — dien de *Cape Times* den inval durfde heeten van „lion-hearted Jameson”, — en Rhodes in al zijn duivelachtigheid zich aan de Afrikaners openbaarde. Met één slag waren hun de oogen geopend, was de eenheid hersteld, zagen zij de gevaarlijke helling waarop zij waren gesleept met ongekende listigheid.

Rhodes trachtte zich nog te redden, en een der eerste personen met wie hij, nadat te Kaapstad het officieele bericht was bekend gemaakt dat Jameson's bende de grenzen van een bevrienden staat was overgetrokken, een onderhoud had, was Jan Hofmeyr. Maar de duivelsmacht was gebroken. Rhodes' politiek rijk was uit. Hij nam zijn ontslag als Eerste Minister.

De Afrikaners in de Kolonie hadden duur geleerd. Niet alleen wisten zij nu dat Rhodes niet hun man was, maar bovenal waren zij tot bewustheid hunner roeping gekomen. Het ware doel van den Bond dat ver uit het oog was geraakt bij het volgen van hun vijand, stond hun nu weer duidelijk voor den geest. *Ons Land* vertolkte die gevoelens toen de jonge Smuts, de tegenwoordige Staatsprokureur der Z. A. R., schreef in het begin van '96:

„Waarlijk, het Afrikanerdom over geheel Zuid-Afrika bevindt zich thans op het kritieke oogenblik van zijn bestaan. Nu of nooit: nu of nooit moet het fundament van een alles omvattend nationalisme gelegd worden. Het ijzer is heet en het smedingsuur is gekomen.

„De scheidsmuur is verdwenen. Laten wij nu pal bij elkander staan. Het gevaar is nog niet verdwenen; integendeel, nooit

heeft het Afrikanerdom een politiek van koloniale en republikeinsche vereeniging meer noodig gehad. En nu het „psychologisch moment” gekomen is; nu ons volk over geheel Zuid-Afrika ontwaakt is; nu een nieuwe gloed in onze harten is ontstoken, laten wij nu den hoeksteen van een waarlijk vereenigd Zuid-Afrika leggen op den bodem van een zuiver en omvattend nationaal gevoel.”

Ons Land voorzag toen reeds de worsteling die komen zou. Rhodes was op den achtergrond van het politieke tooneel gedrongen. De Hooge Commissaris, Sir Hercules Robinson, dien hij evenals den Bond als zijn willoos werktuig had gebruikt, nam zijn ontslag en werd, evenals in 1890, vervangen door een jingo.

Stead weet in de *Review of Reviews* van Juli 1899 te vertellen dat Rhodes de benoeming van Sir Alfred Milner begunstigde. Zeker is het dat de man van „Groote Schuur” met zijn grondige menschenkennis ook den tegenwoordigen Hoogen Commissaris zoover gebracht heeft dat deze zijn plannen in de hand werkte. De huidige oorlog is het gevolg der grondwettige middelen die Rhodes voor de Parlementaire Commissie van onderzoek in Engeland verklaarde te zullen aanwenden; om het kapitalistische jingoïsme meester te doen worden van den politieken toestand in Zuid-Afrika.

Waar een deel der kolonische Afrikaners dus zoo afdwaalden van hun idealen, daar was het moeilijk te verwachten dat Olive Schreiner met haar Engelsche opvoeding die idealen zou begrijpen. Zij sloot zich in haar denkbeelden vrijwel aan bij haar broeder; hoewel zij meer nog dan hij in het verengelschen van Zuid-Afrika de oplossing van het Zuid-Afrikaansche vraagstuk zag.

De Jameson-inval deed ook bij Olive Schreiner den terugslag gevoelen van de siddering die het hart der Afrikaners had bevangen. Maar haar machtige stem bleef nog stil en klonk den Afrikaners nog niet tegen met de bezielende kracht van thans. Er zouden nog heftiger schokken noodig zijn om haar oogen te openen en haar beslist partij te doen kiezen in den strijd: Afrika voor de Afrikaners of voor de Engelschen.

Haar huwelijk met den heer S. C. Cronwright, die jaren lang te Kimberley had gewoond, de verschillende Zuid-Afrikaansche mijndistricten had bezocht, en spoedig een beslist tegenstander van Rhodes was geworden, deed het eerst zijn invloed gelden. Cronwright's naturellenpolitiek, die lijnrecht staat tegenover die van den parvenu der Diamantstad, spreekt duidelijk uit *Peter Halket*. Maar dit boek met eene zeker sterke politieke strekking raakte nog geenszins het groote Zuid-Afrikaansche vraagstuk. Het bewoog zich echter reeds in de richting ervan omdat het den strijd aanbod tegen het begeeren der goud- en diamantkoningen.

Toen verscheen plotseling, kort voor den huidigen oorlog, van de hand van Olive Schreiner het vlugschrift *Words in Season*. Hartstochtelijk was haar beroep op Engeland, het Engeland dat zij nog hoog vereerde. Zij sidderde bij de gedachte dat haar Afrika, dat zij zoo lief had, in een vreeselijken, verwoestenden oorlog zou gewikkeld worden. Maar de waarachtige beteekenis van de worsteling die op het punt stond te beginnen, begreep ze niet ten volle. Zij meende nog in den strijd te zien alléén het willen en begeeren van een geldzuchtige kliek millionnaires. Uit haar betoog sprak meer liefde tot haar land dan groote, heilige liefde tot het volk, waartoe ook zij behoorde.

Maar haar edel, geestdriftig woord trof de Afrikaners als een openbaring, zij begonnen erin te zien het ontwaken der sluimerende, nobele hartstochten der eerlijke Engelsche Afrikaners, hartstochten die, eenmaal ontketend, met geweld die elementen der Afrikaansche samenleving naar het kamp der mannen zou voeren, die strijden voor Zuid-Afrika's vrijheid, grootheid en zelfstandigheid.

Wie toen zou voorspeld hebben dat Olive Schreiner eenmaal door haar krachtige, hartstochtelijke taal de Boeren in dien grooten strijd zou aanmoedigen; de vrouwen zou wijzen op het heerlijk ideaal waarvoor hun mannen streden, wijzen alleen om haar te troosten en te sterken in haar lijden, zou in de schrijfster zijn meest ongeloovige toehoorder gevonden hebben. Staatssecretaris Reitz in zijn rotsvast geloof in de groote

toekomst der Afrikaners was de eerste, die voelde dat Olive Schreiner eenmaal de strijdster zou worden voor de Hollandsche Afrikaners, en met al zijn voortvarendheid zette hij zich aan het vertalen van *Words in Season*, een werk dat hij echter door zijn drukke staatsbezigheden spoedig aan anderen moest overlaten.

Maar onze schrijfster was toen nog niet de overtuigde geloovige in Zuid-Afrika's toekomst. Haar Engelsche opvoeding, haar Engelsche denkbeelden en vooral haar vertrouwen in Britsche edelmoedigheid benevelden nog haar juisten blik in haar eigen hart.

Dezelfde omkeering die bij haar zou plaats hebben, zou eveneens nog bij een deel der Afrikaners moeten komen. Hoe ook *Ons Land*, het orgaan van den Bond, in '96 had aangedrongen op een politiek van breed Afrikanisme, het zou nog lang duren voor dit denkbeeld zou verwezenlijkt worden. Wel was de partij der ware Hollandsche Afrikaners in het Parlement sterker en meer éénsgezind geworden; doch er waren nog te veel elementen onder, die, hetzij uit nog niet geheel verdwenen Britsche sympathieën, hetzij uit een aangeboren zwakheid die hen wars maakte van krachtig handelen, wilden blijven sturen in het politieke vaarwater der samensmelting van beide blanke rassen.

Na enkele woedende aanvallen op het Sprigg-ministerie en een paar moties van wantrouwen in dit kabinet, trad het eindelijk af. Eindelijk — want deze heeren vonden het zitten aan de groene tafel zoo aangenaam, dat zij het bewijs van wantrouwen, uitgesproken door de meerderheid der Volksvertegenwoordiging, zich niet aantrokken en eerst na herhaalde en krachtiger uitingen hun plaatsen noode verlieten. Het Parlement werd ontbonden en niettegenstaande een kiesrechtwet, die er op gericht was de plattelands-bevolking, dat wil zeggen de Afrikaners, bij de verdeeling der zetels in de Wetgevende lichamen zooveel mogelijk leden te ontfutselen, kwam de Bond met een kleine meerderheid in het Parlement terug, en deze meerderheid werd nog grooter, toen nieuwe algemeene verkiezingen werden uitgeschreven onder een gewijzigde redistributiewet, die nog onbillijker was tegenover de meerderheid

der bevolking, de Hollandsche Afrikaners, dan de oude.

Rhodes had inmiddels niet stil gezeten, al hield hij zich in het openbare politieke strijdperk op den achtergrond. Tegenover de meer aaneengesloten macht van den Bond zou hij een solidaire macht der Jingo's plaatsen, die door allerlei middelen alles wat Engelsch was onder haar vaan zou trachten te vereenigen. Hij beschikte over geld, over invloedrijke politieke vrienden, over een groote menschenkennis en over een geweten dat voor geen middelen, hoe laag en gemeen ook, zou terugschrikken. Al was zijn politieke nederlaag in het Parlement verkregen, zoolang hij leefde was die man nog even gevaarlijk; want wat Rhodes ook moge zijn, genialiteit in zijn schurkenpraktijken kan niemand hem ontzeggen.

De Zuid-Afrikaansche Liga werd door hem te Port-Elizabeth opgericht. Deze zou haar arbeidsveld voornamelijk vinden in Transvaal, waar de gemoederen moesten worden opgehitst tegen de Boeren-regeering en waar de oogen der Britten moesten worden verblind. Snel werden alle groote Engelsche bladen onder den invloed van den Rhodes-geest gebracht, om de openbare meening zoowel in Zuid-Afrika als in Engeland te vergiftigen. De redactiekantoren dier bladen waren de particuliere correspondentiebureaux der groote pers in Groot-Brittannië.

Met diabolische sluwheid wist Rhodes in de onmiddellijke omgeving van den Hoogen Commissaris zijn handlangers binnen te smokkelen, die Sir Alfred Milner aanhoudend hun waarschuwingen tegen het gevaar voor een pan-Afrikaner-samenzweering tegen het Britsche gezag in het oor fluisterden. Deze taal vond bij den jingoïstischen gouverneur te eerder gehoor, omdat hij Zuid-Afrika en de Afrikaners niet kende, en het of- en defensief verbond der twee republieken en omdat de aaneensluiting der Kaapsche Afrikaners in zijn oogen onmiskenbaar op zulk een samenzweering wezen. Tegelijkertijd werd de bekende agitatie in Johannesburg begonnen, welke eindigde met het zenden der petitie aan de Koningin van Engeland, om te vragen een einde te maken aan de grieven, waaronder hare onderdanen aan den Rand gedrukt gingen.

Het verdere verloop der gebeurtenissen in Z.-Afrika die tot dezen oorlog leidden, mag ik algemeen bekend achten. Maar niet om daarop te wijzen, schreef ik dit alles.

Het was noodig de houding van den Bond tegenover deze misdadige Rhodes-agitatie in het licht te stellen. Jan Hofmeyr toch liet het kwaad in de Kolonie en de omgeving van den Hoogen Commissaris vrij ongehinderd voortwoekeren, en stelde zich tevreden met den grooteren invloed, dien de Afrikaners in het Parlement hadden verkregen. Terwijl aan de eene zijde de Kolonisten werden belasterd en er een verwoede veldtocht tegen hen werd gevoerd, bleef aan de andere zijde hun politieke organisatie het zwijgen bewaren op alle aantijgingen. Jan Hofmeyr en de gematigde kopstukken van den Bond lieten zich wederom door Rhodes misleiden en vergaten dat er een tijd komt, waarop zwijgen geen goud meer is, doch spreken plicht wordt. De laster deed zijn vernielend werk. Sir Alfred Milner, die werd opgehitst tegen de Afrikaners, begon hen en vooral den Bond als de aartsvijanden van het Britsche gezag in Zuid-Afrika te beschouwen. Rhodes zegevierde wederom. En toen de Hooge Commissaris voldoende verblind was, achtte Rhodes ook het oogenblik gekomen om zijn laatste troefkaart uit te spelen. De Britsche regeering werd gedwongen zich met de binnenlandsche aangelegenheden der Z.-A. Republiek te bemoeien door de petitie aan de koningin van Engeland. Het teere punt was in het politieke debat gesleurd en het omzichtig voorbereide programma zou zich van zelf geleidelijk afspelen, om te eindigen met de bloedige apotheose.

De Z.-A. Liga zweeg nu; maar de Rhodes-pers roerde zich des te heftiger. Een oogenblik scheen het alsof het geheele plan zou mislukken. Het was in Augustus '99, toen de Z.-A. Republiek het aanbod had gedaan van stemrecht na vijf jaar verblijf.

De *Times* in haar boek over den huidigen oorlog, verklaart dat er na dit aanbod een mildere stemming begon te heerschen onder de verantwoordelijke personen in Engeland. Die stemming was echter niet naar Rhodes' zin en onmiddellijk begonnen de jingo-bladen te Johannesburg naar de Londensche pers te seinen

dat de Uitlanders — wat in dit geval wilde zeggen: de millionairs — nog zoovele andere grieven hadden, dat zij zich met dit aanbod nimmer tevreden gesteld konden gevoelen. Tegelijkertijd zond het Uitlander-comité een telegram met nieuwe eischen en werd aangedrongen op een spoedig beëindigen der crisis, daar de gespannen toestand in Zuid-Afrika niet langer houdbaar was.

De Bond, wel te verstaan Jan Hofmeyr e. a., bleef bij Transvaal aandringen op toegeven, en zelfs toen de regeering te Pretoria niet verder kon gaan zonder voetstoots de suzeriniteit van Engeland te aanvaarden, scheen Jan Hofmeyr nog geneigd naar de hoofdstad der Z.-A. R. te komen, om er wederom zijn invloed aan te wenden tot het doen van nieuwe concessies aan Engeland. Tenminste allerlei tendenz-berichten werden er enkele dagen voor den oorlog te Pretoria verspreid, dat de leider van den Afrikanerbond nogmaals het voornemen had te trachten een minnelijke schikking te bewerken. De vlieger ging echter niet op, alle hoop op zulk een schikking was vruchteloos; Engeland en de Hooge Commissaris wilden alleen den oorlog, en de regeeringsbladen te Pretoria en Bloemfontein verklaarden in hun artikelen dat Jan Hofmeyr's komst niets meer zou baten, dat hij heel beleefd zou worden ontvangen, maar onverrichterzake naar Kaapstad terug zou kunnen gaan. Niet Pretoria, maar Londen was de plaats waar hij thans zijn invloed behoorde aan te wenden.

Het is mij niet bekend of Jan Hofmeyr werkelijk het hem toegedichte voornemen koesterde. Wel weet ik dat hij, even voor de laatste parlamentszitting, te Kaapstad in een caucus-vergadering van den Afrikaner-bond nog een verzoenende houding bepleitte. Zelfs toen achtte hij een samensmelting der beide rassen nog mogelijk. Maar de jonge Malan had een krachtig woord gesproken in *Ons Land*. Geen halve maatregelen meer, zoo had hij geschreven. „Vanaf den Jameson-inval hebben wij die toegepast en die halve maatregelen hebben dezen oorlog na zich gesleept!”

Malan's woord sloeg in. De caucus-vergadering was storm-

achtig; maar de jonge Malan won het pleit. Jan Hofmeyr zag in dat zijn tijd voorbij was; dat een jong, kernachtig geslacht in Zuid-Afrika zou regeeren; „onze Jan” verliet Kaapstad en de politiek. Schreiner trad uit, hij keerde der Afrikanerpartij den rug toe, en hem volgden een paar anderen; maar de Bond was van dat oogenblik in werkelijkheid het lichaam, dat het in 1880 zich had voorgesteld te zullen zijn.

Olive Schreiner zou dezelfde politieke ontwikkelingsperiode meemaken als de Bond. Van den Jameson-inval tot het vrouwen-congres te Somerset-Oost is haar „Sturm- und Drangperiode”, en een vergelijkende studie van haar linkende politieke gedachten in *Words in Season* en de kerngezonde taal van haar brief aan het vrouwencongres met het optreden van den Bond in vroeger jaren onder Hofmeyr's leiding en de houding van thans, toont een drang in dezelfde politieke richting.

De oorlog dien zij had willen verhoeden, brak uit. Olive Schreiner zweeg. Zij wilde zich blijkbaar niet mengen in den strijd die tusschen mannen moest worden uitgevochten. Als begaafde vrouw had zij haar plicht gedaan. Maar haar echtgenoot heeft, voorzeker ook op haar aansporen, de reis naar Engeland ondernomen om daar te getuigen van de afschuwelijk wreede misdaad die de Britsche politiek in Zuid-Afrika beging.

De heer Cronwright hield in Engeland onder bescherming van het Stop-the-War-, zoowel als van het South-African-Conciliation-Committee verschillende redevoeringen, om het publiek een beter inzicht te geven in de Zuid-Afrikaansche politiek van Rhodes c. s.

Al dien tijd zweeg mevrouw Schreiner; maar toen de vrouwen der Kaap-kolonie zich aangordden tot den strijd, liet ook zij weer haar krachtige stem hooren. Het was haar bekende brief aan het Vrouwencongres te Somerset-Oost. Een vol jaar had de oorlog gewoed, haar schrijven was gedagteekend 11 October 1900, en in dien brief legde zij aan de wereld alles bloot wat zij in die twaalf maanden had gevoeld, had geleden, had gestreden.

In dat jaar was alles, wat aan heilige liefde voor Engeland in haar was, afgestorven. Zij had Engeland hoog gehouden in

devote vereering, en dat Engeland had de strijdende Afrikaners bespot, belasterd; zijn leger had vrouwen van haar dak beroofd en met haar kinderen in het veld gejaagd, en Groot-Brittannië had al deze misdaden aanschouwd, zonder één machtig, éénstemmig protest te doen hooren. Zij had dit protest verwacht. Immers in haar *Words in Season* schrijft zij: „Wij zien echter met vertrouwen nog verder, van het individu naar het groote hart van Engeland — het volk. Het groote, fiere, vrijheidlievende hart van Engeland is nog niet dood. Onder een dun laagje goud hooren wij het nog kloppen. Achter den verschrompelden, nietigen Engelschen bastaard, die alleen roept „Goud!” verrijst de groote zuivere Engelschman, die luider nog roept: „Rechtvaardigheid en eer!” Wij doen een beroep op hem; de historie zal zich niet herhalen.”

Maar zij moest tot de ontdekking komen dat het geroep van „Rechtvaardigheid en eer” overbruld werd door het geschreeuw van „Goud”. Zij had gehoopt en gebeden dat het Engeland hare liefde tot besef en inkeer zou komen; maar het bleef verhard. Toen was Engeland voor haar geworden de *verdrukker*.

Aangrijpend schrijft zij:

„Wat mij zelve betreft, heb ik Engeland lief gehad. Tien jaren van mijn jeugd heb ik er doorgebracht; velen der mannen en vrouwen die door de banden van genegenheid en medegevoel het nauwst aan mij verbonden zijn, leven nog op Engeland's grond. Gedurende die tien jaren geloofde ik samen met duizende andere jonge mannen en vrouwen, dat het Engeland dat wij lief hadden en waarvoor wij werkten, een macht was die zich recht en vrede ten doel stelde. Dat een land, dat gesteund had een Polen, hulp had gezonden aan Griekenland, Italië had geholpen in zijn strijd tegen Oostenrijk, een land welks schrijvers den roem van Marathon en Thermopylae, van Tell en Arnold von Winkelried verkondigd hadden; welks volk zijn schaamte en afschuw niet had verholen voor de misdaden en fouten door George III en zijn slaafsche ministers begaan toen zij met geweld het instinct van onafhankelijkheid en zelfbestuur in de mannen en vrouwen van de Amerikaansche

koloniën zochten te vernietigen, en tevens luide geroemd had op zijn bloedverwantschap met Washington, Adams en Franklin, de aanvoeders der Amerikaansche natie in haar weerstand tegen Engeland; — dat het, na dit alles gedaan te hebben, op zijn ouden dag in handen zou vallen van gewetenlooze lieden en onder hun leiding trachten zou om de knie te zetten op den nek van twee kleine, dappere volken, terwijl het met gretige handen naar hun goud en landerijen greep, dat had ik althans nooit mogelijk geacht.

„Thans is Engeland voor mij dood. . . .”

En toen Engeland voor Olive Schreiner was afgestorven, was tegelijk de nevel voor haar oogen opgetrokken en zag zij de toekomstige grootheid van haar volk. Als de taal der profetesse van het komende vrije Zuid-Afrika, klonk het toen:

„In bloed gebaad en van droefheid overstelpt als Zuid-Afrika heden is, komt toch de tijd dat dit land het tehuis zal zijn van een sterk en onafhankelijk volk. Het zal zijn plaats innemen naast Frankrijk en Rusland en Duitschland en de Vereenigde Staten van Amerika, onder de naties der toekomst.

„Ik heb groote verwachtingen van dit ons volk.”

Dat was ook de taal van Staatssecretaris Reitz in zijn „Eeuw van Onrecht” — want al is dit vlugschrift grootendeels niet door hem geschreven, de opzet is de zijne, de strekking is zijn geloof, zijn overtuiging, zijn ziel, — en het is een opmerkelijk verschijnsel dat Reitz, de Hollandsche Afrikaner en Olive Schreiner, de Engelsche Afrikaansche, beiden de begaafde vertegenwoordigers van twee zoo verscheiden stroomingen: Reitz, de wakkere strijder voor den Hollandschen invloed; Olive Schreiner, de lauwe Afrikaansche die vast geloofde in de voortreffelijkheid van de Engelsche bescherming voor Zuid-Afrika, — het is een opmerkelijk verschijnsel dat beider denken thans in één richting gaat. Dat is het symbool van de komende eenheid van Zuid-Afrika.

De Afrikaners van Hollandschen bloede in de Kaap-kolonie, die evenals Olive Schreiner eerbied en liefde hadden voor Engeland, tevreden zich gevoelden onder de Britsche vlag, hebben het Engeland hunner liefde, evenals zij, uit hun hart

gerukt. Zij hebben het geloof verloren in Britsche eerlijkheid, Britsche grootmoedigheid. Hun oogen zijn geopend en hun hart heeft zich geneigd tot de zijde, waartoe zij als Afrikaners behoorden. De Britsche orkaan die de twee bloeiende republieken veranderd heeft in een puinhoop; de Britsche beul die het bloed van hun bloed heeft vergoten; de Britsche woesteling die hun dochters en nichten heeft verkracht, hun verwanten heeft uitgehongerd; de Britsche provoost-geweldenaar die hun zonen en vaders onschuldig in den kerker heeft geworpen; zij allen hebben hun het lange lijden herinnerd der vaderen en hun de oogen geopend voor de grootheid van den strijd die wordt gestreden. Die Afrikaners zijn dezelfden die een smelting der beide blanke rassen gewild hadden. Zij hadden de tienduizend Kolonisten, die zich bij den eersten inval aan de zijde der republikeinen hadden geschaard, beklaagd. Zij hadden hun handeling afgekeurd. Zij wilden loyaal blijven aan de Britsche vlag. Maar Engeland dwong hen met ruw geweld naar het republikeinsche kamp. Samensmelting der rassen is onmogelijk gemaakt. Engeland schreeuwt den weifelaars toe het gevleugelde woord van den Duitschen keizer: „Wie niet met mij is, is tegen mij en wie tegen mij is, dien zal ik verpletteren.”

De Kolonisten worden getergd, gespuwd, getrapt en gegeeseld totdat zelfs de lijdzaamste opspringt om zich tegen zijn beul te verzetten. Ieder die nog recht en eerlijkheid hoog houdt in de Kolonie, hetzij Engelschman of Hollander, wordt door Brittannië zelf de sympathie voor Engeland uit het hart gerukt, zooals de *South African News* na de veroordeeling van haar hoofdredacteur openlijk schreef.

De Jong van de *Worcester Advertiser* was een kalm jong-mensch, bij wien niemand zulk een heftigheid zou verwacht hebben. Engeland heeft hem tot een held gemaakt, tot een martelaar voor het vrije Afrika. Olive Schreiner, de Engelsche, is naar het kamp der Hollandsche Afrikaners gejaagd. Zoo graaft Engeland zijn Afrikaansch graf. Het vergeet zelfs de sprekende cijfers, dat in '91 de Hollandsche Afrikaners in de Kaap-kolonie reeds 147.000 zielen meer telden dan de Engelsche

Afrikaners, en dat in de laatste tien jaren het ras snel in aantal is toegenomen. Het vergeet die cijfers, die Brittannië moesten herinneren dat het de Kolonisten, die zoo sterk in aantal zijn, dient te ontzien.

Indien er een macht ter wereld was die de Kaap-kolonie wilde wapenen, dan zou het schrikbeeld der Engelschen werkelijkheid worden: John Bull zou nog dit jaar in zee worden gedreven.

Maar die mannen moeten zwijgen. Zij mogen zelfs niet hun meeningen en denkbeelden zoo onomwonden uiten als Olive Schreiner het deed. De krijgswet is een vreeselijk wapen in de hand van den Brit, en een Afrikaner die in de gevangenis is opgesloten, is volkomen machteloos de strijders voor het recht der Afrikaners te helpen, hoe warm zijn hart ook moge kloppen voor de heilige zaak. Beter een vrije Afrikaner zonder wapen dan een opgesloten Afrikaner. Wellicht komt er een dag dat de Engelschen op nieuw een aantal geweren in handen der Boeren achterlaten; dan komt er wederom gelegenheid voor een gelijk aantal Kolonisten om in de rijen der strijders te treden, met den heiligen eed te zullen sterven of overwinnen.

Zooals de Transvalers en Vrijstaters wier huis verbrand, wier vrouw en kinderen zijn weggevoerd, wien alles is ont-nomen, moeten strijden tot zij van den vijand eervolle voorwaarden kunnen afdwingen, zoodat zij ook na den oorlog vrij kunnen leven, zoo is ook de Kolonist, die zich eenmaal onder de republikeinsche vaan heeft geschaard, verplicht tot het einde mede te strijden, indien hij niet sneuvelt of gevangen wordt gemaakt. Aan terugtreden valt niet meer te denken. Transvalers, Vrijstaters en Kolonisten zijn dus even vastberaden en onverzoenlijk.

De Kolonisten strijden niet voor de vrijheid der Republieken. Wat baat hun die vrijheid? Zij hebben den Mauser aangenomen uit de handen der republikeinen, om tegen Engeland te worstelen voor de vrijheid van Zuid-Afrika.

Uit die Kolonisten vullen de Boeren hunne gedunde gelederen aan. Voor tien gesneuvelden staan twintig man in de Kolonie gereed het geweer op te nemen. Wapenen hebben zij zelf niet en ammunitie evenmin; maar als de republi-

keinen een wapen beschikbaar hebben, zullen zij het hanteeren.

Dit groote gevaar ziet Engeland niet in. Het meent, in zijn belachelijke onkunde van Zuid-Afrikaansche toestanden, het handjevol Boeren ten slotte wel meester te zullen worden, en gelooft dat elke Boer die sneuvelt voor de Afrikaners een onherstelbaar verlies is; maar het rekent buiten de verbitterde, getergde Kolonie; het rekent buiten de jonge Kapenaars, de halve Engelschen van Danie Theron, zooals generaal de Wet ze noemde; de krachtige jonge mannen voor wie hij en President Steyn zulk een bewondering hebben. De Kaap is het reserve-depôt der Boeren en hoe meer Kolonisten zich aansluiten, hoe onverzoenlijker, hoe hardnekkiger de strijd zal worden. Die rebellen willen eenmaal na den oorlog ongehinderd terug naar hun land. Hun ideaal is, ook in de Kolonie de republikeinsche vlag te planten. Met dat ideaal voor oogen hebben zij zich aangesloten, en alleen als dat ideaal bereikt is, zouden zij gelukkig het geweer kunnen neerleggen. Hoe sterker dus dit contingent in het Boerenleger wordt, hoe krachtiger de worsteling voor een vrij Zuid-Afrika zal zijn.

En de toekomst? De toekomst is aan de Afrikaansche vrouw. Olive Schreiner zegt het:

„Gij zegt dat alle mannen die de wapenen dragen, kunnen gedood worden. Ja, maar wat zult gij dan doen met de vrouwen? Indien er slechts vijfduizend oprechte Afrikaansche vrouwen overblijven en alle andere Afrikaners zullen zijn uitgemoord, dan zullen die vrouwen een ras opvoeden, dat gelijk zal zijn aan het eerste.

„De kleinkinderen en achterkleinkinderen van de mannen die onder de klippen liggen, zullen zeggen, als zij die steenhoopen voorbijgaan: „Daar liggen onze grootvaders of overgrootvaders die in den grooten vrijheidsoorlog gesneuveld zijn,” en de afstammelingen van de mannen die daar liggen, zullen de aristocraten zijn van Afrika. Mannen zullen hun afstamming tot hen terugrekenen en zeggen: „mijn vader — of mijn grootvader — ligt in een dezer graven”....

De mannen strijden en moeten overwinnen, omdat Engeland hun geen andere kans heeft gelaten. De vrouwen voeden haar

kinderen op in den haat tegen Engeland: zij vormen de meisjes tot ware Afrikaansche moeders, zij harden de jongens voor den strijd, hen makend tot patriotten die het jeugdige leven met liefde voor het vrije Zuid-Afrika zullen geven.

Dat is een macht waartegen niet te strijden valt voor Engeland. Zoolang de oorlog nog alleen gevoerd werd tegen de beide republieken was de Britsche taak licht in verhouding tot het reuzenwerk van thans, nu het zwaartepunt naar de Kolonie is verplaatst, waar de onverzoenlijksten de wapenen opvatten, nu de vroegere volgelingen van Rhodes al hun wankelmoedigheid afschudden, nu er niet meer gestreden wordt voor het behoud der republieken, doch voor het „Afrika voor de Afrikaners”.

Dit gevaar voor het Engelsche gezag heeft een man als John X. Merriman duidelijk ingezien. Hij heeft er in het Kaapsche Parlement den 24^{en} Sept. 1900 voor gewaarschuwd: „Alleen als Engeland zich edelmoedig betoont, kan het Zuid-Afrika behouden; doet het dit niet, dan zal het Zuid-Afrika verliezen.”

Elke dag uitstel is voor het machtige Groot-Brittannië een stap nader tot zijn Zuid-Afrikaanschen ondergang. Het zal de Kapenaars niet tegenhouden met zware straffen. Integendeel, het zal er hun haat door aanvuren, hun vrijheidszin door aanwakkeren. Geweld heeft op een Afrikaner steeds een uitwerking tegenovergesteld aan de gewenschte.

Noch Reitz, noch Olive Schreiner stellen het „Afrika voor de Afrikaners” in de naaste toekomst. Beiden betwijfelen of zij het zullen beleven; maar tegen den achtergrond, waar de strijd woedt, komen hun figuren uit als de profeten van het Afrikaansche volk.

Reitz vermaant in het door hem geïnspireerde „Een Eeuw van Onrecht” de mannen, te strijden als de helden van Thermopylae, niet versagend, al is de overmacht schijnbaar te groot; Olive Schreiner wekt de moeders, vrouwen en dochters op, getrouw te blijven aan de eenvoudige zeden en gewoonten, aan de edele tradities der eerste stichters van het Afrikaner-volk.

Reitz spreekt als Afrikaner tot de Afrikaners; Olive Schreiner als Afrikaansche tot de Afrikaanschen. Zij is in geen enkel opzicht Engelsche meer: „Zoolang *wij*, het volk van Zuid-

Afrika, vasthouden aan de oude, eenvoudige, brave idealen en gewoonten en levenswijze van de eerste stichters van het Afrikaansche volk, zal de toekomst van Zuid-Afrika verzekerd zijn," zegt zij in haar reeds aangehaalden brief, sprekend dus ook voor zich zelf. De klove, die tusschen Reitz en Olive Schreiner vóór den oorlog nog bestond, heeft Engeland zelf gedempt.

Met gespannen verwachting zie ik Olive Schreiner's komende werken tegemoet. Ik weet niet of zij aan een nieuw boek bezig is. Het ware te hopen; want dit boek zou zeker de weerspiegeling zijn van den strijd dien zij heeft gestreden, van haar wedergeboorte als oprechte Hollandsch-Afrikaansche.

Een schoone toekomst wenkt haar. Wanneer zij zich losmaakt van haar geïdealiseerde personen; wanneer zij de Afrikaners geeft zooals zij zijn, zal van haar een opvoedende kracht uitgaan. Zij kan *de* schrijfster worden van Zuid-Afrika: zij heeft als eerlijke Engelsche gevoeld, zij heeft als oprechte Afrikaansche leeren denken. Zij kan dus Engelschen en Afrikaners begrijpen.

Het is bijna zeker dat na dezen rampzaligen, onchristelijken oorlog een jong-Afrikaansche literatuur zal opbloeien. De mannen die gestreden en geleden hebben, zullen hun leed willen schilderen, om het voor latere geslachten te bewaren, opdat deze er hun kracht uit mogen putten, hun onafhankelijkheid op prijs leeren stellen. Weinigen zullen in staat zijn, artistiek te boekstaven wat zij hebben gevoeld. Maar die weinigen zullen gelezen worden, en waar vroeger in Zuid-Afrika de lust tot lezen ontbrak, zal hij nu worden geboren.

Aan Olive Schreiner, de begaafde, is in de allereerste plaats de taak toegewezen om het volk dat zij lief heeft, dat het hare is geworden, eene letterkunde te schenken, die den zin voor het schoone, het edele, het hoogere zal ontwikkelen. Zij kan voor de Engelsch-lezende Afrikaners worden, wat Reitz voor de Hollandsch-lezende Afrikaners zal zijn, indien de oorlog hem spaart.

Ik hoop voor de Afrikaners en voor Afrika dat Olive Schreiner die taak zal begrijpen.

F. ROMPEL.

ANDRÉ ANTOINE.

ANDRÉ ANTOINE.

Als Antoine alleen de knappe acteur was, dien iedereen in hem ziet — ik ken menschen die hem den grootsten tooneelspeler noemen dien zij ooit zagen —, en de buitengewone regisseur, die doodgewone acteertjes wonderlijk mooie creaties laat leveren, ik zou hem in deze reeks niet hebben opgenomen: het is niet alleen zeer moeilijk, het is ook een weinig dankbaar werk, te schrijven over kunstenaars van wier werk men geen proeven kan geven, terwijl ook over den indruk dien hun kunst maakt slechts weinig valt te zeggen.

Maar Antoine is meer dan acteur of regisseur: hij is tooneel-directeur, en dat wel in dien ongewonen zin van het woord, dat hij niet alleen een schouwburg en een tooneelgezelschap bestuurt, maar dat hij het tooneel een richting, een nieuwe, eigen richting heeft aangewezen en nog aanwijst. Antoine is een rusteloos ijveraar voor zijn eigen, persoonlijke denkbeelden, een hervormer, en een gelukkig hervormer, die wat hij wilde bereiken gedaan heeft gekregen bij zich thuis, maar die bovendien zijn ideeën heeft zien doordringen tot daar waar zij het sterkst zijn bestreden. Ik tracht niet te overdrijven; ik zal niet beweren, dat het realisme op het tooneel niet gekomen zou zijn, wanneer Antoine niet was geboren. Het realisme moest komen daar, zooals het elders, in andere kunsten is doorgedrongen. Maar het is zeer de vraag of het ooit zulk een frisschen, gezondmakenden wind zou hebben doen waaien door

dulle magazijnen vol conventies, of het ons zoo de oogen zou hebben geopend voor valsheid en onnatuur, wanneer een minder talentvol, minder doorzettend man dan Antoine het had verkondigd en in practijk gebracht. Ik ben vast overtuigd, dat de geschiedenis van het tooneel niet alleen in Frankrijk maar in een groot deel van Europa niet kan worden geschreven zonder dat de naam van Antoine daarbij wordt genoemd.

Antoine is een man van beteekenis, als mensch die grooten invloed heeft ge oefend op de richting die de tooneelkunst in onzen tijd is gevolgd.

Op 26 Maart 1892 was het zeer vol in het Grand-Théâtre te Amsterdam, vooral op de duurderer rangen. Een publiek, bijna uitsluitend van mannen, waaronder vele critici, letterkundigen, bekende tooneelliefhebbers. Er heerschte een zekere spanning in de zaal, die toenam toen het bijna halfnegen werd en het scherm nog maar altijd niet omhoog ging. Maar veel gestampt werd er niet, men bleef den vreemdelingen goedgezind, ook toen een hunner kwam aankondigen, dat de koffers niet op tijd waren aangekomen en men nog wat geduld moest hebben. Men had te veel te praten over hoe schuin het wel wezen zou, en of dat Théâtre-Libre, dat zoowat niemand ooit gezien had, werkelijk zoo iets bijzonders was, zoo iets revolutionnaires als de bladen wel bericht hadden. Ik herinner mij alles bijzonder levendig van dien avond, o. a. een heftig standje, waarover het wachtend publiek veel plezier had, van een bekenden tooneelliefhebber met iemand die voor hem zat en hem hinderde.

Bindelijk, het scherm! En dadelijk Antoine als Rousset en mad. Barny als vrouw Rousset. Ik zie Antoine nog, dien rooden boerenkop boven dien blauwen boerenkiel, en vooral die boerenlompheid, dat boeren-zitten, boeren-loopen, boeren-rooken. *Blanchette* deed het dadelijk, het stukje sloeg in, men was gepakt door den krommen wegwerker, uitmuntend gespeeld door Gémier, door vrouw Rousset's klacht dat haar dochter haar niet wilde kennen toen zij op kostschool was, door Elise's uitbarsting,

prachtig gespeeld door Jeanne Dulac. In de pauze veel gepraat, veel discussie. Alida Klein was vooral opgewonden over Jeanne Dulac: „Zoo te kunnen spelen!” riep zij met een stralend gezicht.

Na *Blanchette L'Ecole des Veufs*, het buitengewoon cynische stuk van Georges Ancey: een vrouw, een irrégulière, tusschen een vader die gek op haar is en dien zij dus naar haar pijpen laat dansen, en een zoon op wien zij verliefd is en door wien zij zich dus laat commandeeren. Het werd uitmuntend gegeven. Het leek niet moeilijk te spelen, maar dat was toch maar schijn; andere acteurs zouden er toen zeker al heel weinig van gemaakt hebben. Minder nog van de tweede en volgende bedrijven, dan van het eerste: dit speelt in den salon van een huis, waaruit straks de vrouw des huizes zal worden uitgedragen. Twee vrienden van den zoon komen om als bewijs van deelneming mee te gaan naar het kerkhof: zij weten niet recht wat zij zeggen zullen. Een van de heeren die meegaat ziet een van de vrienden voor den zoon des huizes aan. Twee van de genoodigden praten even, in een paar zinnnetjes maar, over hun eigen zaken; er komen meer menschen, dames ook, die wij maar even door de kamer zien gaan. .... het eind is dat een aanspreker de familie komt uitnoodigen hem te volgen. Niets schijnt eenvoudiger, maar juist dat gewone, bekende zeurige doen uit het dagelijksche leven trof als bijzonder knap vertoond: het werd zoo eenvoudig, zoo gewoon, zoo absoluut waar gedaan. En dat werkte als iets heel nieuws, als een openbaring bijna, het was geen tooneelspelen om zoo te zeggen, men begreep wel, men zou er zeker niet mee tevreden zijn als er niet meer te zien was op het tooneel, maar men voelde toch dat hier een andere richting werd aangewezen, die minder nog zelve geheel te volgen was, dan wel de fouten van de tot nog toe gevolgde zou doen ontdekken. En men zag ook in, dat in *Blanchette* eigenlijk hetzelfde was gegeven, plus dan het dramatische van het gezin, uiteengerukt door de na haar verkeerde opvoeding gedeclasseerde Elise: gewoon, echt, waar doen.

Bovendien hadden de acteurs en vooral Antoine zelf figuren

laten zien, waarin zij geheel waren opgegaan: Antoine was als de oude heer in *L'École des Veufs* bezeten door zijn begeerte naar die vrouw, die hem tot een laffen, deerniswaardigen lammeling maakte.

Zooals dien eersten avond, zoo was het ook bij een volgende voorstelling, in *Tante Léontine* en *Leurs Filles*: er werd niet naar getracht effect te maken door trucjes, maniertjes: men wilde waar zijn, ook in een wel wat vaudeville-achtig stuk als *Tante Léontine*, dat eenigszins uit het kader van de stukken van het Théâtre Libre viel, er hoofdzakelijk in hoorde door de brutaliteit waarmede de schrijvers, Boniface en Bodin, een nog al scabreuze situatie op het tooneel hadden gebracht. De quaestie is hier deze, of ouders voor een bruidschat aan hunne dochter geld zullen aannemen van een zuster van den man, die haar groot fortuin heeft geërfd van een ouden hertog met wien zij heeft geleefd; het slot is een algemeene verzoening met de weer als familielid erkende rijke tante. Heel goed was ook hier Antoine, als de oude weifelende burgerman, die het geld van zijn zuster niet durft weigeren, omdat zijn vrouw het wil aannemen. *Leurs Filles* van Pierre Wolff was een echt Théâtre-Libre-stuk: een episode, een stukje uit het leven van een cocotte, waarin alles zeer rauw wordt gezegd, zonder ergens doekjes om te winden; immoreel is het volstrekt niet, integendeel, het wekt groote deernis op met zulk een ongelukkige vrouw, die er wanhopig over is, dat haar dochter denzelfden weg opgaat als zij, een deernis die haar intusschen volstrekt niet met een aureooltje omgeeft, in den trant van Marguërite Gauthier.

Bij volgende bezoeken aan ons land, in 1893 en 1894, speelde Antoine Jacques Damour van Hennique naar de novelle van Zola, *Deux tourtereaux* van Ginisty en Guérin, *La Fille Elisa*, door Ajalbert naar den roman van De Goncourt, *Les Fenêtres* (Perrin en Couturier), *Les Fossiles* van De Curel, *Boubouroche* van Courteline enz., en van niet-Franschen o. a. *Spoken*, *Een Faillissement*, *De Macht der Duisternis*, *De Wevers*, werken dus van twee Noren, een Rus en een Duitscher, en

van een Zweed, Strindberg, *Mademoiselle Julie*, gegeven op een voorstelling aangeboden aan de Nederlandsche pers, die Antoine begrepen en gewaardeerd had als die van bijna geen ander land of andere stad — alleen te Milaan was men even enthousiast geweest als te Amsterdam. Zooveel succes als bij zijn eerste bezoek had Antoine de volgende jaren niet: het nieuwtje was er natuurlijk een beetje af, het gezelschap was niet telkens even goed, en dan, de nieuwe wijze van spelen was ook tamelijk spoedig hier gevolgd, had tenminste bij gezelschappen als dat van Kreukniet en Poolman, die het eerst *Blanchette*, later ook *La Dupe* en *La Fille Elisa* in het Hollandsch gaven, van De Vos en Van Korlaar ingang gevonden, het was dus niet iets zoo buitengewoons meer.

Maar hier had Antoine dus reeds invloed geoefend.

Eer ik daarover verder spreek, wil ik iets meer zeggen over Antoine zelf. André Antoine is in 1858 te Limoges geboren, als de zoon van arme, eenvoudige ouders. Op school was hij een ijverige, hardwerkende jongen, dikwijls de eerste van zijn klasse. Als belooning kreeg hij meermalen een beurs, waardoor zijn opvoeding aan zijn ouders weinig of niets kostte. Lang is hij intusschen niet op school geweest; hij was nog een jongen toen hij kantoorbediende werd, eerst bij een zaakwaarnemer, daarna in den boekhandel van Didot. Toen hij daar was, maakte hij kennis met een procureursklerk, Visteaux¹ geheeten, die zijn vriend werd. Visteaux was lid van een liefhebberijtooneelgezelschap en kende een leeraar in het voordragen. Hij was de aanleiding dat Antoine begon te denken aan tooneel en declameeren, dat hij liefde kreeg voor de dramatische kunst: in dien tijd hebben de beide jongens om zooveel mogelijk van het tooneel te zien meer dan eens gefigureerd in verschillende theaters, o. a. hebben zij in het Théâtre-Français de twee wachters gespeeld in *Jean Ducier*.

---

¹ Visteaux noemde zich op de affiches *Mévisto*, hij heeft een tijd lang bij Antoine gespeeld, later elders. Verleden jaar trad hij op in de *Boite à Fursy* den vroegeren *Chat Noir*.

Antoine heeft later in een brief aan Sarcey een herinnering opgehaald uit een tijd, denkelijk nog iets vroeger zelfs dan dit figureeren. Hij schreef er over, — het was in het laatst van 1890 — dat bij hem de stukken zoo anders gemonteerd werden, dat er vooral zoo heel anders werd gespeeld, dan in andere theaters. Hij wijt dat grootendeels daaraan dat de ouderwetsche acteurs het tooneel beschouwen als een tribune, vanwaar zij spreken tot een publiek, en niet als een gesloten ruimte binnen welke iets gebeurt. „Ik herinner mij,” schrijft Antoine verder aan Sarcey, „dat u in een conférence bij Ballande, in 1873, een anecdote vertelde over een acteur van het Palais-Royal, ik geloof Arnal of Ravel, die, toen hij zijn hoed ergens moest ophangen, bleef heen en weer loopen langs het voetlicht, zoekende, alsof hij het heel echt meende, naar een spijker in den vierden muur. Dat heeft mij toen zeer getroffen en u soheen het heel juist te vinden. Zoo is u misschien dus zelf wel de oorzaak van mijne proefnemingen van tegenwoordig.” Dat was geweest in 1873, Antoine was dus 15 jaar.

In 1876 werd Antoine klerk aan de gasfabriek, op een salaris van 150 francs per maand. Maar zijn liefde voor het tooneel was intusschen zoo groot geworden, dat hij al gauw trachtte weg te komen.... naar het Conservatoire. Tevergeefs: tweemaal deed hij examen, geen van de twee keeren konden de examinateurs eenig talent in hem ontdekken. Het klinkt curieus.

Van 1880 tot 1882 vervulde Antoine zijn dienstplicht: hij stond goed aangeschreven bij zijn chefs, hij schreef op het bureau van een generaal, hij scheen een bruikbaar, ijverig mensch, maar niets meer. Na zijn dienstdienst kwam hij aan de gasfabriek terug en was ook daar weer de hardwerkende klerk. Hij werd lid van een liefhebberij-tooneelgezelschap en speelde daar ijverig mee. Daar deed hij eens het voorstel in plaats van de gewone afgezaagde stukken, die meestal door liefhebbers worden vertoond, iets nieuws in studie te nemen. De meerderheid was niet voor dit buitenissige idee, maar eenige leden deden met Antoine mee en zoo werden vier stukjes in één bedrijf in studie genomen: *Jacques Damour*, *Mademoiselle Pomme*, een

nagelaten werk van Duranty door Paul Alexis omgewerkt, *Un préfet* door Arthur Byl, en *La Cocarde* van Jules Vidal. De repetities werden gehouden in een wijkhuis in de Rue Lepic, om een biljard. Om de onkosten te dekken — het zou een invitatie-voorstelling worden — had Antoine voor een volle maand salaris geteekend.

De voorstelling was een succes. Hennique, de tooneelbewerker van *Jacques Damour*, had een repetitie bijgewoond en was zoo tevreden geweest, dat hij op de generale repetitie Zola meebracht; Zola nam Daudet mee naar de uitvoering. Deze had plaats op 30 Maart 1887 in het kleine schouwburgje in de passage de l'Elysée des Beaux-Arts.

Zelf heeft Antoine over die eerste voorstelling van het Théâtre-Libre — zoo heette het troepje toen al — iets verteld in een brief aan Emile Bergerat. Die brief, opgenomen in een artikel over Antoine, verleden jaar door den geadresseerde geschreven in den *Figaro*, is van 11 April 1887 en werd geschreven om Bergerat te vragen een stukje af te staan voor de tweede voorstelling. Antoine schrijft:

„..... Hebt u in den laatsten tijd hooren spreken over het „Théâtre-Libre”, dat in eenige entrefilets is genoemd? Dat is dit: Wij zijn bij elkaar een half dozijn amateur-tooneelspelers (kantoorbedienden, zelfs wijnhuishouders, er zijn allerlei soort van menschen bij), die zoowat comédie spelen in kleine tooneel-vereeningen. Twee maanden geleden ben ik op het denkbeeld gekomen, uit die verschillende vereeningen de minst slechte bestanddeelen te kiezen, te probeeren die tot een geheel te maken en die kleine bescheiden instelling in den dienst te stellen van de jongeren.

„De eerste soirée had plaats Woensdag 30 Maart, maar door een mooie onhandigheid van mij, werd dien zelfden avond in de Bouffes *La Gamine* gespeeld. Wij hadden dus geen pers. Toch waren er Emile Zola, Daudet, Lapommeraye, Henri Fouquier, Denayrouze, Paul Alexis, Céard, Hennique, en een dertig tooneelberichtgevers en reporters.”

Na de opnoeming van de stukken op het programma, gaat

Antoine voort: „Den volgenden dag zijn de journalisten, die de voorstelling hadden bijgewoond, zoo goed geweest te zeggen, dat het heel knap en zeer litterair was geweest. De heer De Lapommeraye heeft ons lof toegezwaaid, de heer Denayrouze heeft mij een volleerd acteur genoemd. De overdrijving springt in het oog, maar ik druk op deze détails, omdat zij ten slotte mijn introductie bij u zijn.” En daarna kwam dan het verzoek om een stuk in één bedrijf voor de volgende voorstelling.

Antoine wist ook wel bij wien hij kwam. Emile Bergerat heeft in zijn leven veel overhoop gelegen met gewone tooneel-directeuren, die van de producten zijner curieuze fantazie niet gediend waren — hij vertelt, dat hij, juist toen hij Antoine's brief ontving, een stuk terug had gekregen dat hij aan de Comédie-Française had aangeboden — en was dadelijk bereid een der jongeren te zijn, in wier dienst Antoine zijn Théâtre-Libre wilde stellen. Hij schreef Antoine, die bij hem kwam met Visteaux. De laatste deed het woord, maar Bergerat zegt, dat hij dadelijk in den ander Antoine had herkend. „Men kon er zich trouwens niet in vergissen, alleen al als men de oogen zag van dien ander, die bevelende, onderzoekende, ronde, strakke kijkers, die niet knipten, van een gletscherblauw, die den aanvoerder verraden en die het vriendelijkheidswerk van glimlachen heelemaal aan den mond overlaten. Er is te Chantilly, in de schilderijenverzameling van den hertog van Aumale een portret van Bonaparte uit den tijd toen het daagde voor het Consulaat, met precies de oogen van Antoine. Als ge iemand tegenkomt met zulke oogen, sta hem dan alles toe wat hij vraagt, want zij werpen uit den witten blik van de Daad; al wat die man wil, dat zou hij toch krijgen, ook zonder uw toedoen..... had geweigerd.” Bergerat heeft den curieuzen indruk dien Antoine's oogen maken hier zeer goed weergegeven. Reeds als Antoine op het tooneel is, hebben die lichte, scherpkiijkende oogen iets treffends, maar als men tegenover hem staat, krijgt men heel sterk het gevoel dat men te doen heeft met een man van groote doorzettingskracht, en die u door en door kijkt.

Wat Bergerat in dit artikel verder vertelt is een aardige bijdrage tot de geschiedenis van de moeilijkheden, waarmee Antoine in den beginne had te kampen. De repetities van *La Nuit bergamasque*, dat was het stuk dat Bergerat van de Comédie-Française terug had gekregen en aan Antoine toevertrouwd, werden gehouden op de vreemdste plaatsen, soms was het alsof de acteurs zich te verbergen hadden voor de politie, zoo kropen zij weg, ergens achter in een café waar niemand kwam, in een winkel die niet verhuurd was, eens zelfs repeteerden zij bij het licht van vier kaarsen op flesschen in een tuintje op Montmartre. Vóór negen uur kon er niets worden gedaan, want de acteurs waren bedienden of kooplui en konden eerst komen als hun werk was afgelopen. Er werd gerepeteerd tusschen vier kale muren, zonder stoelen, ook al schreef de mise-en-scène ze voor. Een langwerpige zeshoekige kist, die madame Barny eens meebracht om de geldkist van een vrek voor te stellen en waarmee Antoine over den grond had gerold, diende later als stoel voor de dames, en nog wat later als tafel om te middernacht een stukje te eten. Mévisto, die een dronken soldenier voorstelde, zwaaide bij wijze van rapier een veerloozen plumeau, dien hij ergens in een gang had gevonden; een ander tokkelde een liedje op den hoed van Bergerat. En zoo verder.

Een paar repetities mochten eindelijk gehouden worden op het tooneeltje in de passage de l'Elysée des Beaux-Arts, waar ook de uitvoering plaats zou hebben. Daar deed iedereen dienst als machinist, decoratieschilder, lampenist, costumier en souffleur. De eigenaar had er in toegestemd voor de liefdesverklaringen een stukje karpert te leveren, maar kwam het dadelijk als het niet meer noodig was opnemen en weghalen. Curieus was, dat bij den uitgang een stuk karton hing waarop geschreven was: „Heeren artiesten! Wie het laatst weggaat wordt uitgenoodigd het gas uit te doen” — natuurlijk liet Antoine, de klerk van de gasfabriek, de zorg om dat te doen nooit aan een ander over.

De voorstelling had bij een goed publiek, waaronder vele critici, een groot succes.

De onkosten van de voorstellingen liepen met dat al mooi

op: het troepje raakte leelijk in de schuld. Op de 1200 brieven die Antoine schreef en, om de porto's uit te sparen, zelf bezorgde, kwam geen enkel antwoord. En toch had hij geschreven aan menschen die, naar hij veronderstellen kon; belang stelden in het tooneel.

Schuld of niet, in October 1887 had de derde uitvoering plaats, waarbij *Soeur Philomène*, door Vidal en Byl getrokken uit een roman van de Goncourt's, en *L'Évasion* van Villiers de l'Isle-Adam werden gespeeld. Nu was heel het litteraire Parijs aanwezig en behaalde Antoine als acteur verbazend succes. Het gevolg was dat op een circulaire waarin vier voorstellingen werden toegezegd, op welke men zich tegen 100 frs. de plaats kon abonneeren, eenige antwoorden kwamen. Antoine kon nu voortgaan en een betere gelegenheid zoeken voor zijn voorstellingen, die hij vond eerst in het Théâtre Montparnasse, daarna in de Menus-Plaisirs. Dit laatste theater is hij trouw gebleven: het is het tegenwoordige Théâtre-Antoine op den Boulevard de Strasbourg. In het seizoen 1887—1888 werden in het geheel zeven voorstellingen gegeven, zowat om de maand of iets langer, gevolgd door een of twee herhalingen, waarop 18 stukken, groot en klein, werden opgevoerd. In de volgende seizoenen ging het ongeveer evenzoo: in drie jaar bracht Antoine in het geheel 125 bedrijven voor de eerste maal voor het voetlicht.

Wat was nu de aard dezer stukken? Dat is niet met één woord te zeggen. Antoine nam die eerste paar jaar zowat van alles aan. De reeds genoemde stukken van Bergerat en Villiers, Catulle Mendès' *La Femme de Tabarin*, De Banville's *Le Baiser*, behooren tot een heel andere richting dan de werken van Jean Jullien, Ancey, Paul Alexis, Bonnetain, Descaves, Salandri en anderen. Deze laatste zijn meest stukken spelende onder den middenstand, in bourgeois-kringen zou men kunnen zeggen, enkele onder het volk. Zij behandelen voor een deel onaangename, pijnlijke gevallen, waarin de personen zich over het algemeen als laagstaande wezens laten kennen. Er is een lust bij deze schrijvers om te laten zien hoe de menschen, vooral

in bourgeois-kringen, door de gemeenste drijfveeren bewogen worden: geldzucht speelt een heel groote rol en leidt tot de schandelijkste bedriegerijen en manoeuvres; wij krijgen staaltjes van de grofste onzedelijkheid, een man bijv. die de minnaar is zoowel van de moeder als van de dochter (*La Sérénade* van Jean Jullien); lafheid tegenover de publieke opinie is een bijna algemeene karaktertrek. Blijspelen zijn die stukken over het algemeen niet; zij heeten soms wel zoo, maar de hekeling van de menschelijke ondeugden wordt te dikwijls geeseling, geeseling ten bloede toe, zoodat de lach zeer pijnlijk wordt of heelemaal verstijft. Een gedeelte der stukken speelt onder demi-mondaines, of een nog dieper gezonken soort vrouwen; en ook als deze de hoofdpersonen zijn wordt de taal zoo scherp mogelijk afgeluisterd en weergegeven. Na deze karakteriseering van de stukken van Antoine's eersten tijd, zal men begrijpen dat ik boven schreef, dat *Tante Léontine*, wat vaudeville-achtig, in één opzicht nl. door de scabreuze situatie, wel tot de Théâtre-Libre-stukken behoorde.

Hier komen wij op een der belangrijke punten: de schrijvers die Antoine gespeeld heeft, die hij heeft aangemoedigd zoodat zij meer schreven, hebben gestreefd naar waarheid bij het schrijven van de taal, die ieder hunner personen moest spreken: een werkmans hebben zij de taal van de werkplaats, een trottin die van de straat, een boer die van het land laten spreken. Zij hebben daarbij meermalen argot gebezigd, waarbij zelfs de Franschen soms een oogenblik gek zaten te kijken. Natuurlijk moesten in een schouwburg waar dit een der eischen was de stukken in verzen in een slecht blaadje staan: Antoine heeft daarvan dan ook heel weinig gespeeld: *La Nuit bergamasque*, de dolle fantazie van Bergerat, een poging om „le vers comique” in eer te herstellen is er een van; *Le Baiser*, dat fijne poëtische dingetje van De Banville is een tweede, meer herinner ik er mij niet. Wij zullen zien, dat Antoine het vers op het tooneel voor een onding houdt en dat hij meent dat het genre dood is.

Maar de taal is toch niet de hoofdzaak in de nieuwe formule die Antoine's schrijvers voor hun stukken volgden: het

voorgestelde, het gegeven van het stuk moest iets heel anders wezen dan de klaargemaakte gevalletjes, welke de oudere schrijvers, die men eens heeft saamgevat in het curieuze woord „Dumasardaugier”¹ door hun personen van vaste makelij lieten afspelen. De père noble, de raisonneur, de ingénue, de altijd weer terugkeerende, eeuwige personen, die de schrijvers als poppen aan draadjes hielden, waren niet op hun plaats op een tooneel dat trachten wilde het leven te geven. Antoine wilde menschen hebben op zijn tooneel, en om dat te bereiken moesten zijn schrijvers individuen geven, geen tegenwoordigers van klassen van menschen; daarvoor moesten die individuen geplaatst worden in de hun eigen omgeving, in huizen die de hunne waren, zij moesten hun eigen meubelen om zich hebben, hun eigen kleeren dragen, en niet zijn een willekeurige meneer of mevrouw in 'n salon. En eindelijk, wat in het stuk gebeurde, moest niet wezen een uitgedacht intrigetje met een uiteenzetting, verwickeling, ontkenning, zooals ze in het leven nooit voorkomen, maar een stuk leven. Hier hebben wij de beroemde „tranche de vie”, wat niet wil zeggen, misschien is het niet overbodig dat nog eens te verklaren, dat een paar uur levens welke ook, van elk onzer wie ook, geschikt zouden zijn om op het tooneel te worden gebracht, maar dat een tooneelstuk moet zijn een daarvoor uitgekozen en voor het tooneel geschikt gemaakt gedeelte uit het leven van de op het tooneel gebrachte menschen, zoodat dan ook de formule in haar geheel luidt: „une tranche de vie mise à la scène avec art.” Men heeft dit laatste te dikwijls vergeten of opzettelijk genegeerd en gevraagd of dan op het tooneel zou kunnen worden vertoond een meneer die opstaat, zich scheert, zich aankleedt, ontbijt, zijn courant leest enz. De tegenwerping is eigenlijk te kinderachtig om weerlegd te worden: op de keus van het stuk leven, maar vooral op de wijze waarop het voor het tooneel gereed gemaakt is komt het aan. Het is er mee als met de schilderijen der impressionisten, met een stuk met

¹ Dumas, Sardou, Augier.

b alletdanseressen van Degas, bijvoorbeeld, of een stuk straat van Breitner. Wie niet goed toeziet zou zeer goed kunnen meenen, dat een photographie hetzelfde zou kunnen geven, dat het schilderij is gesneden uit het geheel dat de artiest mét één blik gezien heeft in den „foyer de la danse” of op straat. Niets is minder waar: zoo schijnt het, en juist dat het zoo schijnt bewijst hoe groot de kunst is van den schilder, kunst van kiezen, waarvoor ontzaglijk veel studies noodig zijn en die evenveel combineeren is als uitkiezen, in de eerste plaats — kunst van uitvoeren in de tweede maar voornaamste plaats.

Het spreekt vanzelf, dat er in de richting der „tranches de vie” ook verdwaald zijn geraakt, te ver gegaan zijn; er zijn stukken vertoond, die niet interesseerden, omdat zij stukken leven te zien gaven, welke niet belangrijk genoeg waren, niet met genoeg kunst voor het tooneel gereed gemaakt. Daaronder behoort bijv. het eerste bedrijf van *L'Ecole des Veufs*, waarvan ik in het begin heb gesproken: feitelijk waren die tooneelen, die gerust weg hadden kunnen blijven, omdat zij ook van het vervolg niets inleidden, niet belangrijk genoeg — Ancy had er niet genoeg kunst aan besteed om ze „bühnenfähig” te maken, ze trokken dan ook alleen de aandacht als curiositeit.

Nog in een andere richting zijn de schrijvers die werkten voor het Théâtre-Libre te ver gegaan. Dat dit gebeurd is, is niet onnatuurlijk. Verschillende schrijvers zijn bij Antoine angekommen met werken van allerlei soort; daarvan koos Antoine natuurlijk wat hem het meest aanstond. Zoo hebben de schrijvers natuurlijk al gauw gezien wat bij Antoine in den smaak viel en zij zijn in den geest dier aangenomen stukken verder gaan schrijven en hebben in die richting het voorgaande weer willen overtreffen. Zoo is ook in het Théâtre-Libre op te merken geweest, wat Jean Jullien in een zijner critieken „le ton de la maison” heeft genoemd: de auteurs leverden één soort van stukken; Jullien heeft zelfs beweerd dat Pierre Wolff de personen van één zijner stukken had gekozen uit het repertoire van het Théâtre-Libre. Waar is, dat dezelfde soort van personen zich wel eens herhaalt, dat ook

een bepaalde soort van geestigheid veel voorkomt: „Que tu es jeune”, zegt de zoon in *L'Ecole des Veufs* tot zijn vader. In *Les Maris de leurs Filles* vraagt een zoon 500 francs aan zijn moeder.

„Ce n'est pas deux sous”, zegt de goede vrouw.

„Non, c'est vingt-cinq louis” is het antwoord van den jongen. Dergelijke ruwe of cynische geestigheden, „mots d'auteur” natuurlijk, behoorden wel een beetje tot den „ton de la maison” in den beginne.

Maar overigens heeft Antoine van alles gespeeld in zijn theater, allerlei waar anderen niet aan durfden. En daarbij heeft hij een aantal jongeren, die thans hunne stukken overal gespeeld kunnen krijgen, de gelegenheid gegeven hun werken op het tooneel te zien, het beste middel voor een tooneel-schrijver om te leeren. Onder de in ons land ook gespeelde stukken heb ik genoemd *Les Fossiles* van De Curel. Een stuk voor het Théâtre-Libre was dit stuk eigenlijk niet: de leden van een oude adellijke familie, die op het punt is uit te sterven en zelfs niet tegen een incestueuze echtverbintenis opziet om haar naam te laten voortbestaan, werden zeker niet op hun best uitgebeeld door Antoine en de zijnen, die meer gewoon waren menschen uit het volk en burgerluidjes voor te stellen dan een hertogelijke familie, maar De Curel zag zijn stuk toch spelen en dat was de hoofdzaak. Nadat Antoine de speelbaarheid van het stuk had bewezen en zoo de kastanjes uit het vuur gehaald, heeft de Comédie-Française *Les Fossiles* gespeeld.

Dat het door het Théâtre-Libre niet goed is gegeven heeft Antoine zelf toegegeven in een brief aan Sarcey. Hij noemde er evenwel nog een reden bij, die wijst op een nieuwe moeilijkheid, welke Antoine had te overwinnen. Hij schreef:

Mon cher maître,

Ja, u hebt volkomen gelijk en de heele wereld die het met u eens is ook: wij hebben het stuk van De Curel schandelijk vermoord. Trouwens, wij hebben ons daarom trent geen illusies gemaakt, noch hij noch ik.

Ziehier waarom: het Théâtre-Libre kan geen troep hebben. Hoe wilt u dat ik met de geringe middelen waarover ik beschik en die nauwelijks voldoende zijn om de zaal, de decors en het papier voor de programma's te betalen, een echten troep bij elkaar zal brengen en groepeeren?

Wij zijn nu, bij het begin van het jaar, heelemaal uit elkaar geslagen. Ga de menschen maar eens na die verleden jaar eenigszins aan elkaar gewend begonnen te raken:

Grand is in de Vaudeville;

Janvier, in het Odéon;

Luce Colas, in de Vaudeville;

Damoye, in het Odéon;

Mlle. Valdey, te Bordeaux;

France, in de Porte-Saint-Martin, enz. enz.

Zoodra een van mijn kameraden wat begint te doen, halen ze hem van mij weg en ik kan anderen zoeken.

De vertolking kan dus slechts van ondergeschikt belang zijn bij ons.

Ik ben veel blijder dat ik *Les Fossiles* heb ontdekt in een berg handschriften dan spijtig dat ik slecht comédie gespeeld heb. Ik ben als die kleine winkeliers, die geen bediende kunnen betalen; ik veeg zelf den winkel aan of breng de brieven rond. Het voornaamste is dat wij den jongeren de zekerheid blijven geven dat zij gelezen en gespeeld zullen worden, al is het heel slecht, wat beter is dan heelemaal niet. Tooneelspelers van talent zullen ze elders wel vinden.

Geen geld, dus de acteurs liepen weg als ze ergens anders een behoorlijk salaris konden verdienen en Antoine kon opnieuw beginnen met afriichten.

Onder de belangrijke stukken die Antoine in die eerste jaren verder vertoonde, behooren *L'Envers d'une Sainte*, van De Curel, *Le Père Lebonnard* van Jean Aicard, waarmede de Italiaan Ermete Novelli tegenwoordig zooveel succes heeft; *La Mort du Duc d'Enghien*, dat de censuur in een publiek theater —

het Théâtre-Libre werkte nog met abonnés — verboden had; *Le Maître* van Jean Jullien, ook te Rotterdam in het Hollandsch gespeeld; een vrijwel mislukte poging om het schouwburgpubliek ook belang in te boezemen voor stukken waarin geen liefde voorkomt, waarin vooral de wetenschap wordt behandeld, *L'étoile rouge* van Henri Fèvre; ook het door de censuur verboden stuk van Maurice Barrès, waarin vele toespelingen op de politiek en de politici van den dag, *Une journée parlementaire*. En van de buitenlanders van wie ik reeds eenige stukken genoemd heb, Tolstoï, Ibsen, Björnson, Strindberg, Hauptmann. Het mag zeer merkwaardig heeten dat Antoine werken van buitenlanders in Frankrijk opvoerde, dat hij het belang inzag van die stukken voor de Fransche kunst, terwijl de Franschman, zooals bekend is, zoo verbazend exclusief is, en als regel van het buitenland niets weet en niets wil weten. Antoine is werken van vreemden blijven spelen: eenige weken geleden heeft hij *Voerman Henschel* opgevoerd en dat hij dit stuk eerst nu gespeeld heeft, ligt alleen daaraan dat hij contracten met andere schrijvers had na te komen. Toch hebben die buitenlandsche stukken, naar wij zien zullen, volgens Antoine maar weinig invloed gehad op de Fransche tooneelschrijfkunst.

Ook een Hollandsch stuk heeft Antoine gespeeld, Heijermans' *Ahasverus*, het stuk, waarin een episode uit de Jodenvervolgingen in Rusland werd behandeld en dat in den Salon des Variétés te Amsterdam werd gegeven, eerst onder den naam van een fictieven auteur.

Tot 1895 heeft het Théâtre-Libre bestaan, van elk stuk dat het in studie nam twee of drie voorstellingen gevend, veel reizend, zowel in de provincie als in het buitenland — in 1892, 1893 twee maal: 1894 in ons land, in 1894 ook in Duitschland, waar Antoine een der eerste Fransche acteurs is geweest die na den oorlog er zich vertoond hebben — en voortdurend kampend met geldzorgen. In dat jaar moest Antoine het eindelijk opgeven. Hij nam een engagement aan in den Vaudeville-schouwburg, waar hij een rol creëerde in Lemaitre's *L'âge*

difficile.¹ Maar deze verbintenis duurde niet lang. Antoine werd benoemd tot directeur van den Odéon-schouwburg, een door den staat gesubsidieerd theater, het „tweede Théâtre-Français”, dat wel eenigszins de taak heeft werken van jonge schrijvers, die voor de Comédie-Française nog niet heelemaal goed genoeg zijn, op te voeren . . . . maar hij werd niet alleen directeur: naast hem werd Ginisty benoemd. Dat zulk een tweehoofdig bestuur niet bestaandbaar was, is duidelijk. Zooals Bergerat zeide: men kan Antoine willen hebben of niet, maar hengsten van zulk bloed spant men niet met twee aan zonder dat zij slaan of op de achterbeenen gaan staan. Antoine is dan ook niet lang, slechts van 4 Juni tot 29 October 1896, officieel persoon geweest; hij nam zijn ontslag en wist het Théâtre-Libre weer op te richten. Maar nu als een geregeld theater, geen „théâtre-à-côté” meer, maar een schouwburg, voor ieder toegankelijk tegen betaling aan de kas, alle avonden spelende, een financiële onderneming met aandeelhouders ook. En dit Théâtre-Antoine geeft voorstellingen, die behooren tot het allerbeste dat men te Parijs zien kan, in een ander genre niet minder dan de voorstellingen van klassieke stukken in het Théâtre-Français of van echt Parijsche moderne comédies als die van Lavedan of Capus in de Variétés.

Antoine is zelf een der eerste acteurs van het Théâtre-Antoine. Hijzelf, onlangs geïnterviewd door een paar medewerkers van den *Figaro*, noemde zich geen acteur „de premier plan”. „Ik ken mijn vak niet,” zeide hij. „Gémier heeft veel meer talent dan ik. Ik speel met juist begrip, maar ik ben mijn vak niet genoeg meester. . . . ik heb niet genoeg middelen om mij uit te drukken.” Dit is zeker niet onjuist. Antoine is geen veelzijdig acteur, zijn repertoire is beperkt. Maar, zooals hij zeide, „il joue intelligemment” en dat zelfs in zeer sterke mate. De rollen, die hij zich zelve toebedeelt, heeft hij dan ook wel

¹ Nogal curieus is, dat ook Judic, de bekende operetten-zangeres, in dit stuk een rol speelde; zij stelde daarin een oudere dame voor, en had in deze comedierol, vooral door haar uitmuntende dictie een zeer verdiend succes. Antoine en Judic!

zoo begrepen, dat dit niet meer te verbeteren valt. Vroeger heeft hij wel eens rollen gespeeld die niet voor hem geschikt waren, Oswald in *Spoken* bijv., maar dat zal hij, nu hij een grooter, vast gezelschap heeft, vermoedelijk wel niet meer doen. De rollen, die hem het best passen, zijn, geloof ik, die van eenigszins ruwe, misschien nog beter, grove menschen, die hun zin doordrijven, die blijven betoogen, soms tienmaal hetzelfde, die in uitbarstingen een en al razernij zijn; in zulke rollen komt het hardnekkige dat in Antoine's gezicht ligt nog meer naar voren, wordt tot iets bull-dog-achtigs; het eenigszins zware bovenlijf met de vierkante schouders zakt om zoo te zeggen door op de iets te korte beenen, de eene schouder gaat iets de hoogte in, ook de kin gaat in de schuinte mee omhoog en met herhaalde bewegingen van den eenen arm hamert Antoine wat hij betoogen wil in de hersens van de menschen met wie hij spreekt. Zoo iets gaf hij in *Blanchette*, ook, maar veel kalmer, in *La Clairière* van Donnay en Descaves, waarin hij de stichter is van een communistische kolonie.

Een tweede soort van rollen, waarin Antoine nog meer effect maakt, waarin hij sterker aangrijpt, is die van menschen bezeten door hun hartstocht, die hen tot de grootste lafheid brengt. Zoo was hij in *L'École des Veufs*; iets dergelijks, maar nog sterker misschien, nog afgrijselijker, gaf hij in *Coeurblette*, dien lammeling, die zijn vrouw bedriegt en tegen haar brutaal optreedt, om ondertusschen alles te verdragen van zijn maîtresse wie hij niet heeft durven zeggen, dat hij getrouwd is en die hem dwingt haar zelfs zijn heele huis te laten zien, wanneer zij toevallig hoort, dat hij een vrouw heeft. In zulk een rol wordt Antoine tot een tragische figuur en men krijgt bijna medelijden met dien willoozen ellendeling; dan worden die bevelende oogen flauw, de zware oogleden vallen over ze heen, de wat vooruitstekende onderlip, die verraadt, dat Antoine een zeer onaangenaam mensch kan wezen, wordt slap, en zoo is Antoine het beeld van lamheid en lafheid.

Zeer goed zijn van hem ook kleine typen, als de oude heer in *Boubouroche*, een koffiehuisbezoeker dien Antoine ergens zegt

goed moet hebben bestudeerd en buitengewoon knap weergaf. Ook de oude Akim in Tolstoi's *Macht der Duisternis*, de stotterende, in lompen gehulde nachtwerker, was een prachtige figuur. En het mag verwonderlijk heeten, dat Antoine van den Pierrot in het kleine gracieuze niemendalletje in verzen, *Le Baiser* van De Banville, nog een betrekkelijk fijn figuurtje wist te maken.

Antoine vertoont in zijn wijze van spelen tamelijk sterk de eigenaardigheden van den acteur, die realistisch wil doen: zijn spreken is niet altijd duidelijk, wat door zijn, men zou bijna zeggen, geliefkoosde houding, met den rug naar het publiek, nog erger wordt. Dat zijn natuurlijk opzettelijkheden, die men bij een hervormer als Antoine in den koop moet nemen.

„Gémier heeft meer talent dan ik”, zeide Antoine. Hij had gelijk, Gémier, die reeds bij Antoine was toen hij in 1892 in ons land was, en die nu zoo ver is, dat hij in September zelf directeur wordt van een schouwburg waar hij een der eerste tooneelspelers zal zijn, is een buitengewoon goed acteur; hij heeft nuancen in zijn spel, die Antoine niet geven kan, en is verwonderlijk „echt” op het tooneel. Maar het is zeer de vraag of hij het zonder Antoine wel zoover zou hebben gebracht. Antoine heeft hem aan het Théâtre-Libre in drie jaar 42 rollen laten spelen, waarvan 29 creaties waren . . . en dat onder zijn leiding.

Welk een goed regisseur, om niet te zeggen drilmeester, Antoine voor zijn acteurs is, blijkt al eenigszins uit den brief aan Sarcey, dien ik boven aanhaalde. Nauwelijks waren zijn acteurs eenigen tijd bij hem, of men zag, dat zij wat schenen te kennen en engageerde hen elders. Maar overtuigender bewijs kregen wij er van toen de Amsterdamsche tooneelcritici na de voorstelling van *Mademoiselle Julie* in het Grand-Théâtre Antoine een krans aanboden en toen ook eenige zijner acteurs ontmoetten. Mme. Nau, een knappe actrice van veel temperament, die de hoofdrol had gespeeld, werd gecompimenteerd en antwoordde: „Ah, nous ne sommes que des machines”, en toen men daartegen opkwam, voegde zij er bij: „Oui, nous sommes des instruments, des instruments à précision si vous voulez, mais

c'est lui qui nous fait marcher". Later zeide zij nog: „sans lui nous n'aurions pas compris cette pièce". Zulk een lof uit de mond van een actrice zegt heel wat.

Antoine heeft heel wat acteurs en actrices gehad bij zijn gezelschap; velen zijn een paar maal heengegaan maar telkens weer teruggekomen, en Antoine kan in de meeste theaters van Parijs menschen aanwijzen die bij hem geweest zijn en van hem geleerd hebben. Zoo heeft hij van zelf invloed gehad op de wijze van spelen aan het Parijsche tooneel in het algemeen. Want altijd heeft hij er op gewerkt zijn acteurs natuurlijk te doen spelen. De stukken, die hij speelde, brachten dit van zelf mee. Antoine heeft zich daarover eens verklaard in een ander, zeer lang schrijven aan Sarcey, van wien hij na de straks genoemde voorstelling voor de Nederlandsche pers, zeide: „Il est très bienveillant mais il ne comprend pas". Het is dezelfde brief, waarin Antoine Sarcey herinnerde aan dien acteur die een jas wilde ophangen aan de vierde zijde van de kamer, die het tooneel voorstelde.

In dit schrijven wijst Antoine er op, dat drie nieuwe stukken, realistische stukken, in verschillende Parijsche theaters gevallen waren, ook door de vertolking, schoon ze gespeeld waren door zeer verdienstelijke acteurs. Dat kwam doordat de manier van in scène zetten en spelen voor die stukken niet deugde: „une oeuvre vraie veut être jouée vraie" en de menschen in die stukken waren menschen als wij, levende in kamers als de onze, menschen die leven, denken en zich bewegen als wij, bij de kachel, onder de lamp, om een tafel en niet voor een souffleurshokje, die spreken als wij, met dezelfde weglatingen en familiere wendingen.

Maar zoo konden de acteurs van het Théâtre-Français niet spelen, zij die niet naar elkaar keken, maar naar het balcon, die niet gewoon kunnen loopen, niet gewoon kunnen zijn. Décori (een bekend boulevard-acteur), zegt Antoine, heeft het heele métier in zijn beenen zitten, en dat kan niet dadelijk verdwijnen. „Zeg aan Janvier (een acteur van Antoine), die geen „métier" kent, naar den schoorsteen te gaan, en hij

gaat er eenvoudig, op de voor den man dien hij voorstelt logische manier heen; Décori heeft een bepaalden loop, een „tooneelloop”, die het hem honderdmaal meer moeite zou kosten af te wennen, dan hij gehad heeft hem te leeren.” En dan vertelt Antoine van twee artiesten van een ander theater, wien hij *Deux tourtereaux*, een stukje van zijn repertoire, niet heeft kunnen leeren, omdat hij ze niet gewoon naar een tafel kon laten gaan, of in een stoel kon laten zitten zonder dat zij in de zaal keken en een bijzonder air aannamen.

Dit alles is zeer natuurlijk; het spreekt van zelf dat een klassiek stuk anders moet worden gespeeld dan een modern. Maar dat het noodig was dit alles te zeggen, en aan Sarcey, bewijst wel hoe weinig men in de deftige tooneelwereld van de juistheid dezer stellingen toen — in 1890 — nog overtuigd was, bewijst dat men die onnatuur niet zag. Ook waar men, wat de realiteit in de stukken betreft, niet meegegaan is, heeft Antoine meer realisme in spel en in tooneelschikking doen doordringen. Men vraagt nu welke kamer past voor een hoofdpersoon, en bestelt maar niet een willekeurigen salon. In den tijd toen het Théâtre-Libre pas bestond is er wat gespot met dat realisme in de aankleding van het tooneel! Bijna geen voorstelling van het Théâtre-Libre of de deftige critiek, met Sarcey aan het hoofd, maakte aanmerking, evenals op de huiselijke wijze van spreken van de acteurs, waardoor zij niet verstaan kon, zoo ook op de intieme inrichting van de kamers op het tooneel, die haar natuurlijk vooral hinderde, wanneer Antoine die kamers niet meer verlichtte dan men kamers gewoonlijk doet. Niets te hooren en niets te zien, dat was de gewone klacht. Mogelijk heeft Antoine, zooals iedereen die nieuwe denkbeelden in tegenstrevende hersenen wil hameren, wel eens wat overdreven; ik heb reeds gezegd, dat hij wel eens slecht verstaanbaar was, hij is het nog wel eens. Maar zoowel dit niet-declameeren, als die tempering van het licht kwamen voort uit het streven om het leven uit te beelden, den toeschouwer zooveel mogelijk het gevoel te geven dat hij het leven van menschen als hij zelf is bespiedt, meeleeft, quasi zonder mede-

weten van die menschen. En dit te bereiken is het doel van al Antoine's trachten geweest. Waar de acteurs het tooneel gebruikten als een tribune van waar zij hun tirades in de zaal konden slingeren, daar behoefde naar het stemmen van dat deel van het tooneel-orkest, dat het tooneel zelf is, op denzelfden toon als de spelers, natuurlijk niet omgezien te worden: waar wij menschen als wij willen zien met hun kleinheid, hun strijd om persoonlijke belangetjes, hun lijden dat als het onze meestal binnen vier muren wordt afgespeeld, daar moeten wij dat alles zien in de lijst waarin het behoort, waarin het eerst echt leeft.

Toen Antoine in 1887 in zijn liefhebberij-gezelschap het voorstel deed eens iets nieuws te spelen en iets anders dan de gewone stukken, was Augier 67 jaar en had reeds lang zijn laatste stuk, *Les Fourchambault* geschreven; Dumas was 63 en had zijn laatste werk, *Francillon* ook reeds laten spelen; Sardou had ook reeds zijn veelsoortige handigheid getoond en men wist wat hij kon, wat men te verwachten had, al moesten bijv. *Belle-maman*, *Oléopâtre*, *Madame Sans-Gêne* en eenige andere stukken nog volgen. Deze drie beheerschten met eenige mindere goden, die vrijwel naar hun formule werkten, en een aantal vaudeville-fabrikanten het tooneel in Frankrijk. Het is zeker waar dat de stukken van Dumas fils iets nieuws hebben gebracht, maar uit de verte schijnt het verschil met de toen bestaande minder groot, dan het in den tijd toen zij ontstonden vermoedelijk heeft geschenen. Ik weet niet of men *Le Demi-monde* bijv., een der eerste stukken van Dumas, in 1855 realistisch heeft gevonden, maar ik geloof niet, dat men moeite heeft gehad onder de acteurs die Hugo, Dumas père, Ponsard, Legouvé, Scribe, ook Augier reeds speelden, vertolkers te vinden voor dit of andere stukken van Dumas. Dit is zeker, realistisch in den zin waarin wij het woord gebruiken was noch de burgerlijk-romantische Augier, noch de stellingen verkondigende, zijn geestigheid graag toonende Dumas, noch de amuseur Sardou.

Nu heeft natuurlijk Antoine het realisme niet uitgevonden. Zola had reeds een groot deel van zijn werken uitgegeven; ook zijn deeltje *Théâtre* waarin o. a. *Thérèse Raquin* (1873) dat zeker niet vrij is van romantiek, maar waarin toch ook heel wat realisme is te vinden; Henri Becque had in 1882 *Les Corbeaux*, in '85 *La Parisienne* laten vertoonen, twee stukken waarin een onmiskkenbaar streven is naar het weergeven van de echte werkelijkheid — *La Parisienne* behoort nu tot het repertoire van het Théâtre-Antoine; uit romans van De Goncourt waren reeds eenige stukken gemaakt, die stukjes leven hadden bevat, o. a. *Renée Mauperin* door Céard bewerkt. Veel was dit intusschen voor het tooneel nog niet. En zoo kon Antoine daar toch de hervormer worden.

Men heeft in den beginne zeer met hem verlegen gezeten. In de *Revue des deux Mondes* schreef in dien tijd Louis Ganderax de *Revue dramatique*. En nu leze men eens na wat deze schrijver in de afleveringen van 1 en 15 September 1888 heeft gezegd over het Théâtre-Libre. In het kort gezegd komt het hier op neer, dat al die jongelui van het Théâtre-Libre — Ganderax gaat een tiental stukken na — van de maatschappij en van den mensch al een heel treurig idee hebben, „wat een troep!” enz.: de auteur heeft, zooals ik reeds heb opgemerkt, daarin lang geen ongelijk. Dat is de inhoud van het eerste gedeelte. En nu is het tweede hoofdzakelijk daaraan gewijd te betoogen, dat die jonge auteurs, omdat zij zulke leelijke voorbeelden van het menschelijk geslacht op het tooneel hebben gebracht, zich niet moeten verbeelden dat zij een nieuwe tooneelschrijfkunst hebben gevonden, immers Molière heeft het nog veel erger gemaakt! De bewijzen krijgen wij er bij.

Maar, vraagt Ganderax, hebben de nieuwe schrijvers een nieuwe wijze van samenstellen hunner stukken, van uitdrukken gevonden? Dat ontkent hij. Eén stuk is een afbeelding van de werkelijkheid, maar dat is vervelend, de overige zijn wreed, hard, cynisch, zonder ophouden, zonder een oogenblik te laten lachen, of als zij tragisch zijn, dan zijn zij het zonder dat zij medelijden opwekken. En dan de bewering dat men al genoeg

droevige dingen in de wereld voor niets krijgt, daarvoor heeft men niet nog geld uit te geven — een citaat uit Sarcey's geliefden grappenschrijver Gondinet. Ten slotte verlangt de schrijver dat de auteurs die voor het Théâtre-Libre werken voor de variatie ook eens wat fatsoenlijke menschen zullen laten optreden.

Zoo werden het nieuwe theater en de nieuwe tooneelschrijfkunst behandeld in het eerste Fransche tijdschrift.

Van een nieuwe wijze van voorstellen en van schrijven; van het veel meer persoonlijk worden der ten tooneele gevoerde menschen, al hebben zij dan dezelfde eigenschappen en ondeugden als Molière's personen; van een dichter naderen tot de werkelijkheid, in détails, die ook in het leven van zooveel beteekenis zijn, in het geheel durven voorstellen van het tragische en sombere in ons bestaan, zonder, voor de variatie, dadelijk lichtzijdjes ook te laten zien, in het toonen van het dramatische in soms één enkel oogenblik zonder voorbereiding of ontkenning — van dit alles heeft de criticus van de *Revue des deux Mondes* niets bemerkt. Hij behandelde het Théâtre-Libre en zijn schrijvers met een spottende minachting, sprak over hen alsof zij nauwelijks thuis hoorden in hun tijd.

En toch dateert van dien tijd een omkeer in de Fransche tooneelkunst en door deze in die van de meeste andere volken. Ik bedoel nu niet die kunst, die alleen amuseeren wil, alleen wil laten lachen: Feydeau zal wel niet veel gevoeld hebben van den invloed van het realisme. Maar de kunst van het Théâtre-Libre was ernstige kunst, zooals ook die van het Théâtre-Antoine bijna altijd ernstig is. Men gaat daarheen om van schoonheid te genieten. Schoonheid? Bij die afgrijselijkheden? Zeker,

Il n'est pas de serpent ni de monstre odieux
Qui par l'art imité ne puisse plaire aux jeux . . .

zegt Boileau. Bij Antoine zoekt men schoonheid, niet amusement, evenals men naar een schilderijtentoonstelling ook niet gaat om te lachen, maar om genotgevende kunst te zoeken.

De ernstige kunst heeft, geloof ik, wel den invloed van het realisme, van de „tranche de vie”, van het streven naar waarheid ondervonden. Als men nagaat wie op het oogenblik in Frankrijk de tooneelschrijvers zijn, dan ziet men onder de eersten zeker ook Brieux, De Curel en Lavedan, die allen hunne stukken bij Antoine hebben zien vertoonen: Brieux, die reeds stukken door de Comédie-Française zag aangenomen, heeft zijn laatste, *Résultat des Courses* en *Les Remplaçantes* zelfs weer aan Antoine gegeven. Lavedan's latere stukken, *Le vieux Marcheur* en *Catherine* bijv. zijn geen van beide wat men Théâtre-Libre-stukken zou kunnen noemen. En toch is er in die stukken iets anders dan in die van vóór 1887, ze zijn anders van bouw, minder zwaar, aan minder regelen gebonden, toch is misschien onbewust het denkbeeld, dat een „tranche de vie” als het werkelijk leven is, voldoende is op het tooneel, gegaan door het hoofd van den schrijver van *Catherine*, zoetelijk en conventioneel-lief als dit stuk is.

Donnay, die *Amants* schreef en *La Douleureuse*, heeft zeker den invloed van het conventie-brekende „stuk leven” gevoeld; trouwens zijn laatste, met Descaves tezamen geschreven stuk, *La Clairière*, is bij Antoine gegeven. Stukken van Albert Guinon zijn ook wel gespeeld bij Antoine en ook zijn werk draagt er de sporen van, o. a. het ook in Nederland vertoonde *Le Partage*. Zoo zouden er waarschijnlijk meer zijn te noemen, zelfs de werken van een man als Hervieu, schrijver van *Les Tenailles* en *La Loi de l'Homme* zijn niet heelemaal meer Dumas-genre.

Intusschen, het moet gezegd, verdwenen is dit volstrekt niet. Hoe het staat met de Fransche tooneelschrijfkunst nadat de Théâtre-Libre-beweging er over heen is getrokken, blijkt het best uit het interview met Antoine zelf, dat in den *Figaro* heeft gestaan en waaruit ik reeds een paar zinnen over Antoine's spelen heb aangehaald. Hem werd gevraagd of naar zijn meening de oude vormen der dramatische kunst, het burgerlijk drama, de vaudeville enz. zouden verdwijnen?

Neen, was zijn antwoord, het publiek wil vaudevilles en

niets anders, en hij gaf daarvan het sprekende bewijs, dat hij die op zijn repertoire twee of drie vaudevilles had (niet werk van Courteline, dat, zeide Antoine, is hooge comédie), welke hij had gespeeld omdat zij korreltjes echte comédie bevatten, met die stukken steeds meer geld heeft gemaakt dan met andere. Wel meent Antoine, dat er een neiging bestaat bij het tooneel om zich wat meer met sociale vraagstukken bezig te houden; het tooneel krijgt genoeg van bed- en echtbreukgeschiedenissen, van de psychologie, die daarbij hoort, en van romaneske geschiedenisjes. Er zijn menschen onder het publiek die iets anders van het tooneel vragen, dan het in de laatste dertig jaar heeft gegeven. Van alle sociale vraagstukken is in dien tijd alleen het huwelijk bestudeerd. Wie heeft zich bekommerd om het leger, om de magistratuur? Eén stuk, *La Robe rouge* heeft zich bezig gehouden met de misbruiken in de wereld der justitie. Maar Antoine maakte zich geen illusies; hij verheelde zich niet, dat hoe meer het tooneel quaesties zal behandelen, waarmede het verstand gemoeid is, de menigte des te meer zich van die pogingen om kunst, sociale kunst te geven, zal afwenden.

En, gevraagd of hij meende dat het buitenland, dat de Scandinaviërs met name, invloed hadden gehad op de tegenwoordige Fransche tooneelschrijfkunst, verklaarde Antoine, dat hij van dien invloed geen spoor kon ontdekken; hij zag tot zijn verdriet alleen den noodlottigen en doordringenden invloed van Dumas fils, op Hermant, Hervieu, Donnay, en bij de echte Théâtre-Libre-schrijvers, bij Ancey, Jullien, Wolff, Brioux, Fabre alleen dien van Becque. De Curel schijnt een uitzondering te maken, maar het verschil is alleen dat hij een echte dichter is.

Antoine overdrijft hier waarschijnlijk, een overdrijving voortkomende uit zijn pessimisme. Want de tooneeldirecteur Porel, directeur van den Vaudeville, vrijwel een tegenvoeter van Antoine, over hetzelfde onderwerp geïnterviewd, meende in de tooneelwerken van tegenwoordig toch ook minder conventie te zien dan vroeger, o. a. in de oplossingen, die niet noodzakelijk

meer een bevredigend slot behoeven te vormen: nu mag het ook eindigen zooals het in het leven afloopt. Op rekening van Antoine schreef Porel dit intusschen niet. Hij houdt al wat het Théâtre-Antoine doet en gedaan heeft voor „du théâtre d'atelier”, een tooneel van proefnemingen, schetsen, studies, waar de schrijvers eens wat probeeren, waar men dingen kan doen, die goed zijn op een klein tooneel, maar op een groot niet; het Théâtre Antoine heeft volgens hem niets blijvends opgeleverd, ook niet wat de mise-en-scène aangaat, die ook niet dezelfde kan zijn op een klein tooneel als op een groot.

Wat dit laatste betreft, is ook Antoine niet overtuigd dat hij veel bereikt heeft bij het publiek, het groote publiek. Dit ondervindt onbewust den invloed van de nieuwe wijze van werken, maar bemerkt ze nauwelijks, waardeert ze niet. Eenige weinigen, zoekers, kunstenaars, fijnproevers genieten ervan, merken die juistheid en waarheid van spel en mise-en-scène op, de rest niet, die zou niet eens bemerken als men tot de oude wijze van werken terugkeerde.

Nog op één punt meent Antoine dat de zin voor realisme sterker geworden is bij het publiek; hij houdt het drama in verzen voor dood, hij meent dat het publiek in den regel op den loop gaat als het alexandrijnen moet aanhooren. En hij zou het een ongeluk noemen als het drama in verzen herleefde, dat zijn oorsprong vindt in een aangeboren behoefte om te „gasconneeren”, mooi te praten, te spreken als men niets te zeggen heeft. Hij bewondert *Berénice* en den *Oid* — zelf speelde hij op het Théâtre-Antoine *Britannicus* — en *Hernani* ook, als mensch van Latijnsch ras, maar hij noemt den invloed van Victor Hugo en de romantiek noodlottig.

En Porel noemt het drama in verzen eeuwig, de superieure kunst, het tooneel par excellence! Het succes van de stukken van Rostand schijnt hem gelijk te geven.

Maar dit kunnen ook de uitzonderingen zijn die Antoine op zijn regel toeliet.

Ik heb getracht een lijst in handen te krijgen van alle stuk-

ken die Antoine sedert 1887 heeft opgevoerd; dat is mij evenwel niet gelukt; wel heb ik haar van de stukken gegeven door het Théâtre-Antoine, dat is sedert 30 September 1897. Onder de 71 stukken, groot en klein, in die vier seizoenen vertoond, zijn er die reeds in deze schets zijn genoemd; Antoine heeft zijn meeste oude stukken ook willen vertoonen aan het betalende publiek: *Blanchette*, *Boubouroche*, *L'Ecole des Veufs*, *Soeur Philomène* enz., ook de reeds vroeger genoemde stukken van buitenlanders, als *Mademoiselle Julie*, *Une faillite* enz. Genoemd mogen nog worden *Hannele* van Hauptmann en van Franschen de geestige stukken van Courteline: *Les Gaités de l'Escadron*, *L'article 390*, *Le Commissaire est bon enfant*, *Le Gendarme est sans Pitié*, scherpe hekelingen van allerlei officieele dingen, die de ambtenaar-schrijver zoo goed had kunnen waarnemen; een stuk van Richepin, *La Gitane*; een van Pierre Loti, *Judith Renaudin*; verder van Jules Renard, Tristan Bernard, Pierre Véber, Romain Coolus enz. en van verschillende andere reeds vroeger genoemde schrijvers, ook Molière's *Médecin malgré lui*.

Antoine is tegenwoordig in de tooneelwereld een figuur van den eersten rang — ook Porel noemde hem een superieur artiest — en ver daarbuiten bekend, om niet te zeggen beroemd. Hij heeft de eer genoten, consecratie van den roem, te worden gecaricaturiseerd, o. a. bijzonder goed door den fijnen Italiaanschen teekenaar Cappiello, en hij is ridder van het Legioen van Eer — Bergerat zegt wel dat men hen „de guerre lasse” benoemd heeft, maar dat wordt door niets bewezen.

Hij heeft met taaie volharding nu meer dan vijftien jaar gewerkt om het tooneel te verbeteren en op te heffen. Al dien tijd is het hooghouden van de kunst zijn eerste zorg geweest. Van gemakkelijke succesjes heeft hij niet willen weten; wanneer zijn richting algemeen werd gevolgd, zou het gauw gedaan zijn met de schuine kluchten en amusante niemendaltes: de kunst is voor Antoine een veel te ernstige zaak dan dat hij dergelijke onbeduidendheden zou willen spelen.

Dat hij met zulke denkbeelden nog betrekkelijk weinig in-

stemming heeft kunnen vinden, spreekt van zelf: het tooneel is natuurlijk voor de meeste schouwburgdirecteuren vooral, om niet te zeggen uitsluitend, een broodwinning, en zij spelen dus wat het publiek en niet een élite-publiek maar het groote publiek, dat 100, 200 voorstellingen van één stuk mogelijk maakt, gaarne ziet. En voor die menigte is Antoine's streven nog vrijwel zonder direct aanwijsbare gevolgen gebleven.

Maar de tooneelschrijfkunst heeft toch vooral door zijn toedoen den invloed van een streven naar meer waarheid, meer echt leven ondervonden; de vaste tooneelfiguren, de zich altijd herhalende karakters zijn verdwenen, de gewone mensch met zijn tegenstrijdigheden, zijn impulsies, zijn dikwijls niet verklaarbare handelingen is op het tooneel toegelaten; een stuk bevat niet meer noodzakelijk een netjes afgerond en behoorlijk afgesloten avontuurtje: wanneer het maar een oogenblik van werkelijk, trillend leven geeft is het genoeg. In de moderne tooneelschrijfkunst wordt het leven maar zelden als iets moois, iets idyllisch voorgesteld; de schrijvers zien meer zijn tragische dan zijn bevredigende zijde. En het is niet minder tragisch, omdat de personen geen koningen zijn, niet in paleizen wonen of peplums dragen; er wordt niet minder geleden onder een modernen jas dan onder een riddercostuum. En door het vertoon van het leven van menschen als wij, geïndividualiseerd en duidelijk getoond in hun eigen omgeving, komt het lijden der tooneelfiguren ons zeer zeker nader.

Daarmee wordt natuurlijk niets te kort gedaan aan onze eerbied voor een Shakespeare of een Racine of aan het verlangen hunne werken te zien opvoeren. Hier zijn twee geheel verschillende vormen van ééne kunst: behooren de werken van een Michel Angelo en een Israëls niet tot één kunst? Men kan voor één stuk van Shakespeare de geheele moderne tooneelschrijfkunst willen geven en toch er zich over verheugen, dat niet meer alleen de invloed van Dumas en Augier merkbaar is op het moderne tooneel.

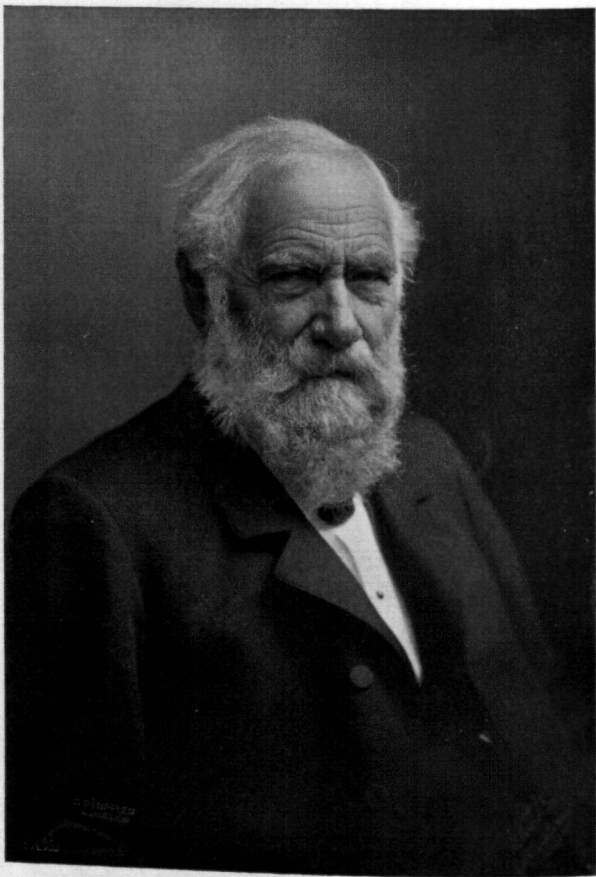
Dat de tooneelschrijfkunst zich niet alleen meer bezighoudt met liefde en geld is voor een deel ook aan Antoine's streven

naar realisme te wijten. Ook buiten Frankrijk. Het is moeilijk te bewijzen, maar mij schijnt het toch, dat het Théâtre-Libre bijv. op het werk van een Heijermans niet zonder invloed is gebleven.

De mise-en-scène en het spel in schouwburgen, die zeggen niets van Antoine te willen weten, dragen er toch de sporen van dat hij zijn zoo totaal van de hunne verschillende voorstellingen heeft gegeven. Ook bij ons en in andere landen is dat het geval.

En hoe meer het publiek zal gaan inzien, dat de schouwburg niet is een amusement maar een plaats om te genieten van schoonheid, des te meer zal blijken dat Antoine op den vorm dier schoonheid een grooten invloed heeft gehad.

MAX VON PETTENKOFER.

MAX VON PETTENKOFER.

„De openbare hygiëne stelt zich niet ten doel voor het lang leven en het welzijn van de individuen op zich zelf zorg te dragen — haar taak is veelmeer de innerlijke kracht van de gansche bevolking te verzekeren en te verhoogen.”

Met deze woorden opende Reclam den eersten jaargang van de „Deutsche Vierteljahrsschrift für öffentliche Gesundheitspflege” in 1869, en na hem hebben tal van anderen in ongeveer dezelfde bewoordingen het herhaald. Want het bleef noodig, en het is het nog, den volke te verkondigen dat de gezondheidsleer niet voor het persoonlijk geluk der enkelen werkt in de eerste plaats, maar voor het welzijn der gemeenschap; dat de wetenschap der hygiëne in haar toepassing is een altruïstische wetenschap bij uitnemendheid. De private hygiëne dreigt egoïsten te kweeken, de openbare hygiëne eischt vóór alles een zich schikken naar anderen, een opofferen van eigen vrijheid in het belang van zijn buurman. Natuurlijk, ten slotte beoogt ook zij het welzijn van het individu en de tegenstelling zóó is misschien ook niet vrij van onbillijkheid. Ook de private hygiëne, de zorg voor zich zelve, is noodig en mag niet verwaarloosd worden. Maar zij kan het hoogste niet zijn en door haar alleen wordt waar geluk niet verkregen. Die het „ben ik mijns broeders hoeder?” doordrijft tot het uiterste — zooals het zeker niet bedoeld is door hen die met-

ijver en talent de behartiging der private hygiëne willen bevorderen — die kan in teedere zorg voor zich zelven zijn honderd jaar wel halen misschien, maar bevrediging vindt hij niet. Zijn innerlijke kracht heeft nooit in al haar volheid tot ontwikkeling kunnen komen, en slechts daardoor vinden wij geluk, nooit door het leven alleen.

Evenwel, het onderscheid kan nauwelijks meer streng worden doorgevoerd. Ook de private hygiëne heeft haar aandeel in de algemeene ontwikkeling gehad. Zonder dat zou ook de vooruitgang niet mogelijk zijn geweest. Zoolang nog de „makrobiotik,” de kunst om lang te leven, op den voorgrond stond en in zekeren zin het eind van alle hygiënische wijsheid kon zijn, zoolang was men nog te zeer in enge begrippen gevangen om voor de werkelijke eischen van de wetenschap een geopend oog te hebben. Maar zoodra men leerde inzien dat dit doel niet het hoogste mocht zijn en een mensch het recht had meer te verlangen, zoodra men vooral door den vooruitgang der natuurwetenschap in het algemeen een juister begrip had gekregen van den weg die gevolgd moest worden bij de bearbeiding van het terrein, was de tijd aangebroken dat een geheel nieuwe gezondheidsleer kon worden opgebouwd. De physiologie had ons de verrichtingen van het gezonde menschelijk lichaam doen kennen en eerst daarna kon de private hygiëne worden wat zij wezen moest: een toegepaste physiologie. De wijze waarop de organen werkten werd ons geopenbaard en daarmee ook de kennis gegeven van hetgeen van die organen, die gezamenlijk ons lichaam vormen, kan en mag worden geëischt, en hoe wij hun arbeid kunnen ondersteunen. En wat dus de private hygiëne wil, en nu langzamerhand kans ziet te bereiken omdat de weg gebaad is, al de krachten van het individu in harmonische samenwerking tot uiting te doen komen, dat wil de openbare hygiëne ten opzichte van de som der individuen, van de bevolking. Alle omstandigheden die op haar normale krachtsontwikkeling van invloed kunnen zijn en deze hinderen en belemmeren misschien, moeten onder-

zocht en gekend worden en zoo gewijzigd dat zij haar niet meer deren kunnen.

De man die dat het eerst, niet helder had ingezien misschien — want ook vóór hem was die ruimere beteekenis van de taak der hygiëne niet verborgen meer — maar tot een begin van uitvoering wist te brengen, was hij, wiens naam aan het hoofd van deze bladzijden staat: Max von Pettenkofer. De lijnen van het gebouw dat moest verrijzen, waren getrokken, zoo ongeveer getrokken althans, maar de bouwmeester, die de schets zou voltooien en den bouw zou ter hand nemen was nog niet gevonden. En die bouwmeester werd hij. Klaar en duidelijk wees hij aan, hoe alles worden moest en zonder ophouden heeft hij gearbeid, zijn gansche lange leven door, aan het leggen van het fundament en aan de voltooiing. Wie na hem kwam vond nog genoeg te doen natuurlijk, maar de grondslag was gelegd. En zijn werk was goed en behoefde niet meer te worden afgebroken. Slechts hier en daar op een andere wijze te worden voortgezet dan hij het zich had voorgesteld misschien. De geschiedenis van zijn arbeid schrijven beduidt een overzicht geven van de geheele nieuwere hygiëne, zooals wij die tegenwoordig kennen. Dat is het wat zijn persoon en wat hij werkte van belang maakt voor een ieder. „Um den Todten trauert der Erdkreis” — voor onze Hollandsche ooren klinken deze woorden uit de necrologie van zijn leerling Prof. Lehmann uit Würzburg misschien wat pathetisch — in hun diepere beteekenis zijn ze waar, ook voor ons.

De hygiëne is een wetenschap die, meer dan eenige andere wellicht, van haar beoefenaren algemeene natuurwetenschappelijke ontwikkeling verlangt. Zij heeft niet genoeg, zooals Pettenkofer zelf het eens uitdrukte, aan de physiologie van het lichaam, maar behoeft de physiologie van de geheele omgeving van den mensch, van alles wat op zijn gezondheid van invloed kan zijn, en de kennis van wat daaraan ontbreekt, hare pathologie, tevens. „Zij moet nauwkeurig bekend zijn met den toestand der lucht, van het water, van den bodem,

van de voeding en de woning en de kleeding en het bed enz., om zoo te zeggen met de buiten het organisme voortgezette physiologie en pathologie van alles waarmee dit in verband staat." En ook met de eischen van de toegepaste wetenschap, van de techniek, had hij er nog bij kunnen voegen. Natuur- en scheikundige, ingenieur — de hygiënist moet alles tegelijk zijn. Maar geneeskundige toch steeds in de eerste plaats. De geheele physiologie van de omgeving loopt uit op de physiologie van den mensch, waaraan ze dienstbaar moet worden gemaakt, en die alleen door den geneeskundige goed kan worden gekend.

Dat Pettenkofer zooveel doen kon in zijn leven en zooveel succes had van zijn werk, is voor een groot gedeelte zeker daaraan toeteschrijven dat hij, dank zij zijne opleiding en zijn werkzaamheid vóór hij zich aan de hygiëne wijdde, zoo volkomen de hulpwetenschappen beheerschte. Hij begon zijn loopbaan als apotheker, maar de uitoefening van dat vak kon hem toch al spoedig niet meer bekoren. Het werd hem in de apotheek van zijn oom Xaverius Pettenkofer, Koninklijk Hof-apotheker te München, te benauwd en hij nam dus zijn toevlucht tot een andere loopbaan, die met zijn toekomstigen arbeid niet zoo direct verband hield, hij ging op de planken en werd acteur. Maar dit viel ook niet mee bij nadere kennis-making, en aan den tact van zijn nicht Helene Pettenkofer, die toen reeds zijn hart had veroverd en met wie hij naderhand getrouwd is, had hij het te danken dat hij zich spoedig eervol retireeren kon en weer een meer gerangeerd leven aanvangen. Met de apotheek was het echter uit. Iemand die acteur was geweest kon onmogelijk meer apotheker zijn, meende zijn gestrengte en deftige oom; die was hoogstens nog goed genoeg voor medicus. Voor den talentvollen en ijverigen jongen man was dat vonnis geen bezwaar, hij werd medicus, maar de chemie bleef zijn lievelingsstudie. Na zijn promotie ging hij werken bij Liebig, en zijn nadere aanraking met dezen grooten geleerde is zeker niet zonder invloed gebleven op zijn verdere

ontwikkeling. Want later werkte hij geheel in de lijn die Liebig steeds gevolgd heeft en die ook voor zijn aspiraties de meeste bevrediging beloofde: in de lijn der toegepaste wetenschap. En al spoedig vond hij in Liebig's laboratorium eenige dingen, die de aandacht op hem vestigden: eenige reacties van belang voor het onderzoek der urine, en vooral een reactie op galzuren, die nu nog onveranderd gevolgd wordt.

Toen hij terugkwam in zijn vaderstad werd door de autoriteiten weldra besloten partij te trekken van zijn groote scheikundige bekwaamheden en de „Obermedicinal-Ausschuss" stelde voor een buitengewoon professoraat in geneeskundige scheikunde voor hem te creëren. Maar voordat het zoover kwam had Pettenkofer wat anders moeten ondernemen en had hij een betrekking aanvaard als chemicus bij de munt. Ook daar heeft hij zeer bijzonder werk verricht en het kostte hem later, toen de zaak van het professoraat in orde gekomen was, moeite er van te scheiden. Maar het sprak van zelf dat hij in zijn nieuwen werkkring niet minder goed op zijn plaats was en dat hij ook daarin spoedig van zich deed spreken. Ééne vondst werd voor zijn verder leven van zeer groot belang. Hij was er in geslaagd een tweetal soorten antiek kunstglas, waarvan het geheim der bereiding verloren was gegaan, het Haematinon- en Aventurienglas opnieuw te vervaardigen en daardoor had hij zich de groote gunst verworven van den kunstlievenden Koning Max II van Beijeren, die hem later zeer te stade kwam. Na korte jaren werd hij ordinarius en inmiddels was hij ook, na den dood van zijn gestrengen oom, weer apotheker geworden; maar thans alleen in naam. Hij kreeg de hoofdleiding van de Hofapothek en hij behield die tot niet lang voor zijn dood. En langzamerhand begon zijn arbeid meer bepaald in de hygiënische richting te komen. In 1858 publiceerde hij een geschrift over de bepaling van het koolzuur in de lucht door middel van barytwater en daarmee was feitelijk de grondslag voor zijn verderen arbeid gelegd. Nu nog is de „Pettenkofersche Flaschenmethode" de methode van koolzuurbepaling en de

conclusies omtrent de hygiënische beteekenis van de koolzuurophooping in de lucht van onze kamers aanvaardden wij nog steeds. Dat was het wat hem nu tot den arbeid dreef en wat steeds aan zijn werk een bepaalden stempel gaf, zijn wensch om een vaste experimenteele basis te krijgen voor wat tot dusver eigenlijk maar op redeneering en vermoeden berustte, om cijfers te geven in plaats van ontboezemingen. „Ieder vak, dat nieuw ontstaat, heeft altijd al langen tijd van te voren, in de hoofdzaak althans, bestaan in de praktijk.” De hygiëne was er wel, en bewust en onbewust werd zij toegepast in het dagelijksch leven, maar als vak en als wetenschap bestond zij niet en moest zij nog geschapen worden. Er waren experimenten noodig om maten en cijfers te krijgen, zonder welke geen wetenschap mogelijk is.

Ik wil die methode van koolzuurbepaling even in het kort beschrijven, omdat daarop tal van andere onderzoekingen baseerden, die later werden ondernomen en die weer in ander opzicht van het grootste belang zijn. De methode berust op de omstandigheid dat koolzuur en baryt een onoplosbare verbinding van baryumcarbonaat vormen en daarin de hoeveelheid opgenomen koolzuur nauwkeurig kan worden bepaald. Bij de toepassing wordt eerst op een bepaalde wijze barytwater bereid en eene oplossing van zuringzuur, die dienen moet om het koolzuurgehalte te bepalen, en daarna een zorgvuldig gereinigde en geijkte flesch, van nauwkeurig bekenden inhoud en gewicht dus, met de te onderzoeken lucht gevuld. Daartoe wordt de flesch op den vloer van het vertrek geplaatst en de onderzoeker pompt ze vol met een blaasbalg met een slang, in 40 tot 60 slagen, en in rechtopstaande, eenigszins afgewende, houding om zekerheid te hebben dat zijn eigen uitademingslucht zich niet met de lucht in de flesch vermengt. Daarna wordt de flesch gesloten met een dubbele caoutchouckap, en de temperatuur van de lucht en de barometerstand in het vertrek afgelezen, waarbij ook de temperatuur van den barometer zelve niet vergeten mag worden. Dan zuigt men uit de flesch

met barytwater 100 gram op met een pipet, en laat de vloeistof onder de voorzichtig opgelichte caoutchouckap in de flesch met lucht vloeien. Daarin wordt ze zacht geschud, zoodat de geheele wand er mee in aanraking komt en na een half uur ongeveer, wanneer de absorptie van het koolzuur is tot stand gekomen, in een klein fleschje overgeschonken en staan gelaten om de volledige bezinking van het pas gevormde baryumcarbonaat tot stand te laten komen. Van het heldere vocht dat bovendrijft wordt dan 25 kubiekcentimeter afgezogen en bepaald hoeveel zuringzuur-oplossing nog noodig is om het te neutraliseeren. Het verschil met de bekende hoeveelheid die vóór de proef noodig was om dit te weeg te brengen, wijst dan de hoeveelheid koolzuur aan die in het barytwater is opgenomen. Want de oplossing van zuringzuur was zóó gemaakt dat juist een vierde gedeelte koolzuur, bij 0° C en 760 mm. barometerdruk gemeten, dezelfde werking had. De hoeveelheid lucht die het koolzuur leverde was bekend en met een eenvoudige berekening wordt bepaald hoeveel die zou bedragen hebben ook bij 0° temperatuur en denzelfden barometerstand. Daaruit kan dan ten slotte het koolzuurgehalte, op de gewone wijze, pro mille worden vastgesteld.

Men ziet, er is aan de zaak heel wat vast en er mag niets vergeten worden dat op de uitkomst van invloed kan zijn. Ook als model van een preciese hygiënische waarneming scheen mij de schildering van de proef niet oninteressant. Maar langs dezen weg werden dus door Pettenkofer zijn eerste hygiënische observaties verkregen. Als grens van de koolzuurhoeveelheid die in de lucht van een vertrek nog mag worden toegelaten, vond hij een gehalte van 1 pro mille, dat is dus ruim driemaal zooveel als in zuivere lucht aanwezig is. Stijgt het gehalte boven die grens, dan ondervinden wij in toenemende mate onbehagelijkheid. Later is gebleken dat die feitelijk van het koolzuur alleen niet afhankelijk is. In een atmosfeer waarin zuiver koolzuur wordt geproduceerd, in een gistfabriek b. v., kunnen wij zonder eenigen hinder veel grootere percentages ver-

dragen. Wat ons in een volle zaal of kamer benauwt is dus niet zoozeer het koolzuur als wel de andere vluchtige producten die de mensch afscheidt, maar daar deze zelf niet nauwkeurig te bepalen zijn en hun ontwikkeling met die van het koolzuur parallel gaat, zijn wij terecht de luchtverontreiniging blijven meten door de koolzuurbepaling en houden wij vast aan de grens van 1 pro mille. En daarmee was een maat verkregen voor alles wat met de bewoning van vertrekken in verband staat en voor de eischen die daarbij moesten worden gesteld ten opzichte van de verwarming en de verlichting en de ventilatie, en kon ook de bewerking van die zaken worden ter hand genomen.

Maar de toepassing kon nog op veel ruimer schaal mogelijk zijn, als er een apparaat geconstrueerd werd dat voor experimenten op het levende organisme geschikt was. De middelen die Pettenkofer ten dienste stonden waren niet toereikend daarvoor, maar toen was het dat hem de vorstelijke gunst te stade kwam. Koning Max stond hem uit zijn private kas f 10.000 voor het doel af en toen kon eerst de koolzuurbepaling, zooals Lehmann het uitdrukt, zijn grootste triomfen gaan vieren.

Pettenkofer toog aan het werk en maakte zijn beroemd geworden respiratie-apparaat voor den mensch. Een kamer van blik, met venster en deur, ongeveer 13 kubiek meter groot, en zoo dat er niets in of uit kon dat niet precies gemeten of gewogen kon worden. Met een stoom-luchtpomp werd er een luchtstroom door geblazen van minstens 20 kubiekmeter in het uur. Door een buis die onder en boven in de kamer uitmondde werd de lucht die gebruikt was weer weggezogen, en door een meter geleid om het volume te bepalen. Uit die buis werd weer door een kleine buisleiding een deel afgevoerd om op zijn water- en koolzuurgehalte te worden onderzocht en ten slotte in een kleinen meter ook gemeten te worden. Daaruit kon dan aanstonds alles wat de geheele hoeveelheid uitgezogen lucht bevatte berekend worden en, daar de samenstelling van de van buiten ingedreven lucht bekend was, juist

worden nagegaan wat er in de kamer veranderd was, in qualitatieven en quantitatieven zin beide. En door het proefdier of den persoon, op wien geëxperimenteerd werd, den proefmensch, dranken en voedsel te geven van nauwkeurig bekende samenstelling en in een bepaalde hoeveelheid, en aan den anderen kant alles wat hij weer afscheidde, zijn urine en zijn faeces, precies te onderzoeken, kon de geheele stofwisseling in het lichaam bespied worden. Door eindelijk een gezond persoon te nemen of iemand met een bepaalde ziekte, en door hem arbeid te laten verrichten of te laten rusten, kon men de beteekenis van verschillende invloeden leeren kennen. Voor den proefpersoon die in de kast zat opgesloten en zich moest contenteeren met wat men hem van uit de buitenwereld toeblijs aan lucht, of aan drank en voedsel toemat en die op commando nog werken of rusten moest, geen toestand om hem er om te benijden, maar voor de wetenschap een inrichting van overgroot belang.

In dit apparaat werden door Pettenkofer en Voit, en later door Voit alleen of met hulp van anderen, de fundamenteele proeven genomen over de voeding, die nu nog aan alles wat wij daarvan weten ten grondslag liggen. Voor de vegetariërs en natuurgeneeskundigen en allen die in een vegetarisch diët het alleen-zaligmakend beginsel zien een voortdurende steen des aanstoets en een bron van ergernis, omdat sinds dien het vertrouwen op de noodzakelijkheid van een eiwithoudende voeding op vasten grond steunt en hun richting een stoot heeft gekregen dien zij wel nooit te boven zal komen. En een ergernis te meer, omdat tegen deze proeven alle bespiegeling en theoretisch geredeneer zoo machtig weinig doen kan en eene afdoende bestrijding niet mogelijk is.

Uit de physiologie weten wij dat het geheele verbruik van stof in het lichaam gevonden wordt door het verbruik in al de verschillende biologische eenheden van het lichaam, de cellen, bij elkaar te nemen. Dezen nemen uit de lympe, die uit de bloedcapillairen in de weefsels transsudeert, de stoffen

op die zij noodig hebben, en bewerken die met behulp van de in het bloed voorhanden zuurstof, door de aan ieder specifiek toekomende scheikundige krachten, tot opbouw van hun cellichaam en als vergoeding voor hetgeen verloren ging. Dat is wat wij de stofwisseling noemen, zooals Immanuel Munck het proces schildert in zijn bewerking van het hoofdstuk voeding in Weil's Handboek der Hygiëne. Een eeuwige cyclus van toevoer en verbruik, waarvan de studie ons steeds meer met bewondering vervult voor de buitengewone doelmatigheid waarmee het geheele proces zich afspeelt en de telkens weer van een nieuwen kant zich openbarende, vroeger niet vermoede, eigenschappen, men zou haast zeggen menselijke of verstandelijke eigenschappen, van de cel. Maar dit is het terrein der hygiëne niet. Dat begint pas als wij, wetende hoe het in het lichaam van den normalen mensch toegaat, de voorwaarden willen kennen onder welke het proces op de beste wijze in stand gehouden wordt. Doch het een gaat in het ander over natuurlijk. In het apparaat van Pettenkofer werd veel gevonden waarmee ook de physiologie haar voordeel kon doen en voor een goed begrip van de zaak is het ook wel nuttig de methode in haar geheel te kennen. De mensch voedt zich, door zijn longen met zuurstof, en langs den gewonen weg, door de maag, met drank en voedsel, eiwitten, meelstoffen of koolhydraten en vet, in laatste instantie met water, stikstof en koolstof. Het verbruik van het eerste is gemakkelijk te berekenen. Men meet de hoeveelheid die in drank en voedsel naar binnen gaat en hetgeen er door de nieren en ingewanden in urine en faeces, en door de longen en de huid weer uitkomt. Het verschil is in het lichaam achtergebleven. Het verbruik van stikstof, het hoofdbestanddeel van het eiwit, wordt gemeten door de kennis alweer van wat wordt ingevoerd en van wat met de faeces het lichaam verlaat en verder door de weging van wat als stikstofhoudend eindproduct (ureum enz.) in de urine verschijnt. Dat zijn dus twee wegen die men heeft na te gaan, en bij de koolstof heeft men er ten slotte drie.

Die verlaat het lichaam als koolzuur door de longen en verder ook langs den weg van nieren en darm. De aschbestanddeelen, de anorganische elementen van onze voeding, worden evenzoo gevonden door het verschil in gehalte tusschen voedsel en drank en de afscheiding.

Voit vond nu in het apparaat dat bij honger, als er dus geen voedsel in het organisme kwam, al de zuurstof die door de ademhaling werd opgenomen, gebruikt werd tot omzetting van het eiwit en vet van het lichaam in zijn eindproducten. Voor die proeven werden honden gebruikt, maar voor een of twee dagen leende er zich ook een mensch voor. Bij uitsluitend vleeschvoeding ging er, als er maar weinig gegeven werd, nog lichaams-eiwit en vet verloren, en eerst als er veel gegeven werd kon er een surplus verkregen worden dat in het lichaam achter bleef. Gaf men niet vleesch alleen, maar vet en meelkost er bij, dan werd dit resultaat al veel spoediger bereikt. Vet op zichzelf werd gemakkelijk teruggehouden, maar met koolhydraten, zelfs met groote hoeveelheden, was dit niet mogelijk. Al de ingevoerde koolstof kon steeds in de uitscheidingen terug worden gevonden. Maar juist door hun gebruik kon bereikt worden dat het vet niet werd aangetast. Zij beschermen dus als het ware het vet, dat als zoodanig met het voedsel genomen wordt of dat door de ontleding van het eiwit ontstaat en geven het lichaam gelegenheid dat voor zich te behouden. Door al deze waarnemingen ower de stofwisseling in haar geheel, onder den invloed van verschillende voedingsmiddelen, kon bepaald worden welke stoffen en hoeveel daarvan moest gegeven worden om een lichaam op dezelfde hoogte te houden of tot een andere samenstelling te brengen. Van groot belang was hierbij de studie van de rol die de zuurstof in de stofwisseling speelt. Vroeger stelde men zich voor dat de zuurstof zelf de naaste oorzaak was van de ontleding, dat dus in het lichaam een bepaalde hoeveelheid daarvan opgenomen werd, die dan de stoffen oxydeerde. Bij deze proeven bleek echter dat de zuurstof-opneming onder overigens gelijke om-

standigheden zeer ongelijk van grootte is, en dat er geen sprake kan zijn van een directe verbinding met de koolstof en waterstof, maar dat de ontleding in haar werk gaat als bij de verbranding van hout b.v., waar door de ontstekings-temperatuur ontledings- of splijtingsproducten ontstaan die zich langzamerhand met de zuurstof verbinden.

Een zeer belangrijk resultaat was ook de ontdekking dat niet, zooals Liebig steeds geleerd had, het eiwit van de spier zelve de bron van de kracht is, die bij arbeid ontwikkeld wordt, in dier voege dat dit eiwit bij den arbeid wordt ontleed en door zijn eigen omzetting en de daarbij ontwikkelde warmte de kracht levert, maar dat bij arbeid en bij rust dezelfde hoeveelheid stikstof tot uitscheiding komt, zonder dat de spierwerkzaamheid als zoodanig daarop eenigen invloed uitoefent. Bij een krachtig man is de omzetting van het eiwit grooter omdat hij meer spieren heeft dan een zwakke, maar of hij werkt of rust maakt geen verschil. Alleen de koolzuuruitscheiding is grooter bij arbeid en die levert den maatstaf voor de intensiteit van de stofwisseling, dat is van de verbranding in het lichaam. Daarmee werd weer een ander groot man in het gelijk gesteld, die dadelijk, bij de ontdekking van de zuurstof, de zaak zoo had opgevat: Lavoisier. Die intensievere verbranding geschiedt niet ten koste van het eiwit, maar van de stikstofvrije elementen van ons lichaam en ons voedsel, van het vet vooral en van de koolhydraten. In het algemeen worden de beteekenis en de waarde van eenig voedsel gemeten naar de beteekenis die het heeft voor de verbranding in het lichaam, waarbij dan de maat van de verbranding geleverd wordt door de bepaling van het aantal caloriën.

Een calorie noemt men, zooals men weet, de hoeveelheid warmte die noodig is om 1 kilogram water van 0 tot 1 graad te verhitten. De geheele hoeveelheid warmte die een lichaam levert bedraagt voor een volwassen man van 70 kilogram 3000 caloriën, dat is dus de warmte die noodig zou zijn om 3000 liter water van 0 op 1° Celsius te brengen of 30 liter van

0° tot het kookpunt van 100°. Geheel juist is deze meting naar de calorïënwaarde niet, omdat niet al het voedsel voor productieve verbranding dient, maar een deel van het eiwit, zooals wij gezien hebben, dienen moet tot vergoeding van het lichaams-eiwit dat in ieder geval, zelfs bij honger, wordt omgezet en als ureum in de urine het lichaam verlaat. Maar voor de vergelijking van de waarde van het voedsel in verschillende landen en bij verschillende personen is de maatstaf toch zeer bruikbaar, omdat ten slotte bij ieder mensch op de wereld die warmte, zóóveel per kilo van zijn lichaamsgewicht, moet worden geproduceerd. En het gold nu te bepalen hoeveel van de verschillende soorten van voedingsmiddelen moest worden gebruikt om dit effect op de gemakkelijkste en voor den mensch minst hinderlijke wijze te bereiken. De getallen die Voit daarvoor vond, bij rustigen arbeid van een gewoon krachtig man, 118 gram eiwit, 56 gram vet en 500 gram koolhydraten, zijn later misschien, ten opzichte van het eiwit, iets te hoog bevonden, en met 100—110 gram eiwit blijkt het ook wel te gaan, maar aan de fundamenteele waarde van zijn onderzoekingen doet dit niet af. In het respiratie-apparaat werden, zooals hij het zegt, voor de eerste maal bij den normalen mensch alle uitscheidingsproducten gecontroleerd en de grootte van de gezamenlijke stoffelijke ontledingen vastgesteld, en dit geschiedde op een wijze die een basis gaf voor alle verdere onderzoekingen, en die hier en daar wat gecorrigeerd en aangevuld, maar niet principiëel verbeterd kon worden. Dat is de groote beteekenis er van.

Pettenkofer had den stoot tot al deze onderzoekingen gegeven en het apparaat er voor geconstrueerd, maar de uitvoering had hij toch voor het grootste deel aan zijn leerling Voit overgelaten en hij verzuimde later ook nooit er op te wijzen, dat aan dezen eigenlijk het grootste deel van de eer voor de belangrijke resultaten toekwam. Zelf had hij telkens weer andere dingen die zijn aandacht vergden. Zoo de kleeding b. v. en de vaststelling van de verschillende principes die ons bij de beoor-

deeling daarvan leiden moeten. Ook dit gebied lag geheel braak. Wel was hier vroeger ook wel arbeid geleverd en met name een bekwaam en ijverig onderzoeker aan het eind van de 18de eeuw, Graaf van Rumford — die destijds ook voor de leer van de voeding zeer veel gedaan had — had de zaak reeds experimenteel onderzocht, maar dat alles was feitelijk vergeten of verloren gegaan en de quaestie moest opnieuw ter hand worden genomen. Weer een quaestie van private hygiëne, maar eene van zeer groot belang en waarover allerlei onjuiste denkbeelden heerschten, hoewel de menschheid ook hierin weer instinctief den rechten weg was opgegaan. Wij kleeden ons om ons te beschutten tegen de koude, maar wij mogen verlangen dat wij dat zoo kunnen doen dat wij van onze kleeren alleen genieten en geen last hebben. In dat opzicht zijn wij, in vergelijking met vroegere tijden, zeer bepaald sterk vooruitgegaan. De ouden drapeerden zich in lange gewaden en dat was fraai en schilderachtig, maar zeer onpraktisch, en tegenwoordig zou niemand meer den tijd en het geduld hebben om aan zijn toilet zooveel tijd te besteden als toen voor een behoorlijke uitmonstering met al die groote doeken noodig was. En ook niet den lust, al kon men het, om zooveel aan zijn kleeding ten koste te leggen als destijds, veel algemeener dan nu, geschiedde. In latere jaren heeft de kleeding den vasten vorm van drapeering aangenomen, „den festen Faltenwurf” zooals Rubner het uitdrukt, en dat beteekent, naar zijn meening, een vooruitgang in de cultuur die niet onderschat mag worden. Maar hoe men het doel, dat men beter dan vroeger maar toch nog maar vaag voor oogen had, het best bereiken kon en welke middelen men daarvoor noodig had, wist men niet. Pettenkofer heeft deze zaak behandeld, behalve in streng wetenschappelijken vorm in de vaktijdschriften natuurlijk, in een van zijn „populäre Vorträge”, die als model kunnen gelden voor de wijze waarop men een wetenschappelijk onderwerp voor het groote publiek behandelen moet. Luchtig en aangenaam geschreven, met tal van aardige

toelichtingen en voorbeelden uit het dagelijksch leven, en toch volmaakt degelijk en ernstig in de geheele opvatting, geven zij een indruk en een beeld, zooals men het niet beter verlangen kan. In de voordracht die ons nu interesseert: „Ueber das Verhalten der Luft zum bekleideten Körper des Menschen”, geeft hij in de eerste plaats een korte schildering van wat de lucht in het algemeen voor ons bestaan beteekent. Wij hebben er voor onze ademhaling alleen reeds 9000 liter daags van noodig, dat is een volume drie duizend maal zoo groot als het volume van ons vaste en vloeibare voedsel, dat maar ongeveer drie liter inneemt. „Van onze geboorte tot onzen dood moeten wij zonder ophouden aan den blaasbalg trekken, om het orgel van ons leven niet te doen verstommen”. En behalve voor onze ademhaling hebben wij nog lucht noodig, en in veel grooter hoeveelheid, om de geheele oppervlakte van ons lichaam, dat steeds door lucht omgeven moet zijn. Voor de beoordeeling van onze kleeding zijn juist die lucht en de rol, die onze huid ten opzichte daarvan te vervullen heeft, van belang. Zij dient ons voor de reguleering van onze lichaamswarmte. Wij verliezen warmte door uitstraling, geleiding en verdamping van het vocht op onze huid. Vooral de beide eersten kunnen wij moeielijk missen en stoornissen in het mechanisme daarvan voelen wij terstond. Stel dat wij zijn in een kamer van een hotel, die in langen tijd niet verwarmd was en waarin wij de kachel hebben laten aanleggen. Dan kan de thermometer in de kamer een voldoende temperatuur aanwijzen en toch hebben wij het nog koud. Dat komt van de lage temperatuur van de muren en van alle voorwerpen, die in de kamer staan en die pas na langeren tijd de warmte aannemen, maar nu nog een deel ook van onze warmte eischen. Wij stralen te veel uit en dat maakt ons huiverig. Alleen als een vertrek wat men noemt goed doorgestookt is, kunnen wij er ons behagelijk in voelen, want dan is alles wat er in is warm. Stel verder, omgekeerd, dat wij zijn in een volle concertzaal. Wij stikken er half na eenigen tijd, maar als wij nu

op een thermometer zien, kan het blijken dat deze volstrekt niet hooger staat dan in de kamer van zoeven. En als wij in de pauze in een andere zaal komen behoeft het daar volstrekt niet kouder te zijn om te maken dat wij ons verkwikt en opgelucht voelen. Dat komt van de menschenmassa, die wij nu kwijt zijn. Daar aanstonds, te midden van al die anderen, even warm als wij, straalden wij niet genoeg uit. En daarom kwam de huid ons te hulp, wij gingen transpireeren en voerden op die wijze onze warmte weg en de dames moesten de waaiers ter hand nemen om de lucht in sneller beweging over zich heen te laten trekken en zoo door geleiding, en als het kon ook door verdamping van het zweet, zich van de overtollige warmte te ontdoen. Vooral de laatste bron van warmteverlies kan zeer belangrijk worden. De proefpersoon in het respiratie-apparaat verdampte in rust maar 900 gram water in de 24 uur, maar 2000 gram — overeenkomende met 1120 caloriën — als hij hard gewerkt had. Zoo kan het gebeuren dat na zwaren arbeid de mensch, namelijk zijn bloed, niet alleen niet warmer maar zelfs kouder wordt, en ook dat kon dikwijls bij de proeven duidelijk worden geconstateerd. Het warmteverlies door geleiding heeft ten gevolge dat wij onder onze kleeren steeds door een opstijgenden luchtstroom omringd zijn. De lucht die wij door ons lichaam verwarmen stijgt in de hoogte en de koude lucht van onderen komt er voor in de plaats en het is alleen aan de gesteldheid van onze huidzenuwen, die een luchtstroom beneden een snelheid van 1 meter in de seconde niet kunnen waarnemen, te wijten dat wij van dat tochtje niets gewaar worden. Bij een kachel verloopt het proces met meer kracht en daar kunnen wij de luchtbeweging zien, maar ieder mensch is in mindere mate ook een kachel en de lucht doet tegenover hem juist hetzelfde.

Wij doen dus met ons lichaam, met onze huid en onze longen — want ook door de uitademing gaat warmte verloren — wat wij kunnen om te zorgen dat wij niet te warm worden. Omgekeerd is het minder gunstig gesteld. Als het geldt be-

scherming te vinden tegen de koude, zijn wij met onze eigen hulpmiddelen spoedig aan een eind. Als het te koud voor ons wordt vernauwen zich de bloedvaten in onze huid en wordt het bloed naar binnen gedrongen en dus minder blootgesteld aan het gevaar dat het aan de koude lucht te veel van zijn warmte moet afstaan. Maar heel krachtig is dit middel van het lichaam om zich te beschermen niet en na eenigen tijd worden de vaatzenuwen, die de vernauwing teweeg brengen, ook vermoeid en keert het bloed in de huid terug. Daarom moeten wij, tenzij wij in de tropen wonen of een warmte genieten zooals wij nu in de maand Juli gehad hebben, ons lichaam bedekken en de kleeding ter hulp roepen, voor onze gezondheid, zooals Pettenkofer zegt, nog veel onontbeerlijker dan voor onze deugdzaamheid en voor onze schoonheid.

Zoodra wij ons lichaam met de eene of andere stof, hoe dun ook, bedekken, influenceeren wij op alle drie de genoemde wijzen van warmteverlies, zonder een enkele van hen geheel op te heffen. De uitstraling wordt belemmerd in de voorname plaats. Zelfs de dunste sluier is warmer dan in het geheel niets. Hij houdt onze eigen warmte toch altijd nog iets langer bij ons, voor hij ze heeft overgenomen en op zijn beurt weer aan de buitenwereld heeft afgestaan. Evenwel, toch niet alle stoffen doen dat. Er zijn er die de warmtestralen niet absorbeeren, maar ongehinderd door zich heen laten trekken, de zoogenaamde diathermane stoffen, maar voor onze kleeding komen die niet in aanmerking. Zooals die gemaakt wordt kunnen wij zeggen, dat zij altijd onze warmte een tijdlang vasthoudt, en de toestand is feitelijk zoo, dat wij, om weer Pettenkofer's woorden te gebruiken, onze kleeren voor ons kou laten lijden. Wij staan onze warmte af aan iets dat nauwelijks kouder is dan onze huid en dit koelt naar buiten, voor ons onmerkbaar, steeds meer af, totdat het aan den anderen kant weer veel meer nadert tot de temperatuur van de buitenlucht en soms nauwelijks warmer is dan deze. Met de huid of de vacht van de dieren is het niet anders. De

dieren met een dikke pels zijn zeer koud op het aanvoelen, en eerst dieper in de haren voelt men de lichaamswarmte. Men heeft dus zijn kleeven zoo te kiezen dat ze hiervoor het meeste effect sorteerden, en Pettenkofer waarschuwt er tegen om in dit opzicht te veel op ons zelf te vertrouwen en aan ons lichaam te hooge eischen te stellen. Harding is een fraaie zaak, maar overdrijving schaadt en met wat men een jas kan laten doen, behoeft men zijn lichaam niet lastig te vallen.

Over de beteekenis van de uitstraling van verschillende stoffen liet Pettenkofer een van zijn leerlingen proeven nemen op een met warm water gevulden cilinder, die met de stoffen bekleed werd. Het verschil bleek niet groot te zijn en ook Rubner, de Berlijnsche hoogleeraar, die tegenwoordig het kleedingsvraagstuk bewerkt en wat Pettenkofer begonnen is op de meest geniale en „erschöpfende” wijze voortzet, kon verklaren dat de verschillende stoffen die wij voor onze kleeding benuttigen, bij gelijke dikte ten opzichte van hun warmtegeleidingsvermogen nauwelijks verschillen. Dit hangt samen met hun porositeit, en de meer poreuse stoffen, flanel en tricot, zouden veel warmer zijn als de lucht er niet zoo ruimen toegang door had en deze er stil in stond. Flanel bestaat maar voor 9 pct. uit wol en voor 91 pct. uit lucht. Maar dat is er juist een voordeel van. Wel verschil echter bestaat er ten opzichte van de opneming van de zonnearmte. Dat doet katoen het minst en zijde b. v. meer, maar ook hier is het verschil nog niet groot. Dit laat zich pas gevoelen als men verschillende kleuren neemt en dan ook weer alleen tegenover de directe zonnestralen, niet in de schaduw. Dat wit het koelst is en zwart het warmst is bekend, maar dat blauw en zelfs lichtblauw ongeveer met zwart gelijk staat en dus in de zon bijna even warm is, weet men misschien niet zoo goed. Een verder onderzoek gold de bescherming die verschillende lagen van de stof verleenen. Daarbij bleek dat door een dubbele laag, de eene vlak op de andere, de warmte maar weinig minder langzaam wordt afgevoerd. Maar geheel anders werd het

zoodra de lagen maar los op elkaar worden gelegd en er dus een laag lucht tusschen werd gelaten. Dan werd het warmtegeleidingsvermogen dadelijk met ongeveer een derde verminderd. Een experimenteele bevestiging dus van de aloude ervaring dat slechts voldoende ruime kleedingstukken, handschoenen b. v., ons goed tegen de koude beschutten. Wij leeren er uit dat de kleeren ook niet bestemd zijn de lucht van ons verwijderd te houden, want flanel is al weer veel warmer dan het ondoordringbare leer, maar alleen om te maken dat de op haar weg door onze kleeren verwarmde lucht ons omringt met een luchtslaag, met zoo weinig beweging dat wij haar niet meer voelen. Buiten onze kleeding heerscht de wind, daaronder windstilte. „Wij dragen in onze kleeren in de buitenlucht en zelfs in het hooge Noorden de lucht van het Zuiden mee.” Op die toegankelijkheid voor de lucht berust ook het groote verwarmend vermogen dat juist in de haren van een pels zit. Zoodra men die haren afscheert gaat er tweemaal zooveel warmte door de pels heen. Een oud bekend experiment leert dat een dier, wiens huid men kaal geschoren heeft en met olie of vernis bestreken, spoedig bezwijkt, en ten onrechte heeft men dat altijd in verband gebracht met de huiduitwaseming die er door opgeheven zou zijn. Feitelijk sterft zulk een dier door de koude, zelfs in een warme kamer. Nu de beschuttende laag op de huid is verwijderd, vloeit er zooveel warmte weg, dat de geheele warmte-oeconomie wordt verstoord en de lichaamstemperatuur in enkele uren een aanzienlijk aantal graden daalt. Een goede pels beschut het dier echter in den winter en hindert het niet in den zomer. Alleen worden dan de grenzen van de koude en warme zône in het haar wat naar binnen of buiten gebracht.

In zulk een geval, bij een dier of een mensch met een pels, wordt het warmteverlies door straling bijna of geheel opgeheven. De uiteinden van de haren zijn even koud als de buitenlucht en stralen niet meer uit. De lichaamswarmte heeft hen niet meer kunnen verwarmen en blijft geheel voor het

lichaam bewaard. Dit is vooral bij hevige koude het geval. Het warmteverlies gaat dan alleen door geleiding, door overdraging van de eigen warmte op de luchtlaag onder de kleeven, die langzaam naar buiten ontwijkt. Ook de verdamping wordt bij groote koude zeer gering, maar op onnatuurlijke, en dan voor ons gevoel zeer hinderlijke wijze wordt ze tegengegaan door impermeabele stoffen, caoutchouc en dergelijke, die daarom ook steeds maar tijdelijk verdragen worden.

Weer andere proeven betroffen de veranderingen in de permeabiliteit en de geleiding bij vochtigheid. Hoe meer de lucht in een stof door water wordt verdrongen, hoe geringer haar warmtegevend vermogen wordt. Ook dat is bekend. In natte kleeven krijgen wij het koud, want water geleidt de warmte veel beter dan lucht. Een nat pak kleeven kan voor de verdamping van al het vocht dat het bevat ons 420 calorïen van onze lichaamswarmte ontrooven. Maar wol is ook in dit opzicht beter dan linnen of katoen. Zij neemt veel meer water op, maar niet zoo spoedig, en zij staat het ook niet zoo spoedig en veel gelijkmatiger weer af. Buitendien heeft zij, gelijk Rubner vond, nog een ander groot voordeel. Als zij nat wordt kan het water nooit al de poriën sluiten, maar zelfs bij volkomen verzadiging met water blijven nog 74 percent er van vrij voor de luchtventilatie. Bij linnen is dit maar 43 percent, en hoe meer de poriën gesloten worden, hoe meer wij de onaangenaam vochtige broeikas-atmosfeer gewaar worden, die ons treft in iedere vochtige warme lucht. Dit heeft evengoed betrekking op het vocht dat van ons lichaam in de kleding wordt opgenomen als op het water dat er van buitenaf inkomt, en de snelle verwijdering hiervan, onder ruime toetreding van de lucht, is een van de eerste voorwaarden om onze huid droog en frisch te houden en ook zelf frisch te blijven voor de reukorganen van onze bureu. De afscheidingsproducten van onze huid, voornamelijk het zweet, rieken niet in verschen toestand, maar ze worden spoedig ontleed en dan is de geur buitengewoon onbehagelijk. Door wol trekt het zweet in een

oogenblik heen en kan het spoedig verdampen, in linnen blijft het met het andere vet en vuil dat van de huid afkomt stagneeren en wordt het een rijke bron voor de onfrischheid die ons treft in een lokaal waarin veel menschen zijn.

Een kleedingstuk van zeer bijzondere soort is het bed. Pettenkofer legt er terecht zeer bijzonderen nadruk op, dat dit niet anders kan beschouwd worden dan als een bekleedingsapparaat voor den nacht, dat onze aandacht in dubbele mate waard is, omdat wij er een groot deel van ons leven in doorbrengen en in een toestand waarin wij nog veel hulpbehoevender zijn dan over dag. 's Nachts is onze stofwisseling geringer en produceeren wij dus minder warmte en door onze horizontale ligging bieden wij een veel grooter aangrijpingspunt aan den kouden luchtstroom die steeds van beneden naar boven langs ons henen trekt. Ook is de gelijkmatige bedwarmte van beteekenis voor den bloedsomloop in onze huid, die door haar op een bepaalde hoogte wordt gehouden en zoo aan de inwendige organen op zijn beurt een gelijkmatige werking en daardoor rust verzekert. Dit alles maakt dat wij het bed, ons nachtkleed, evenmin mogen veronachtzamen als onze kleeding overdag, en dat ook voor dit kleed geldt, wat Pettenkofer vond en Rubner in alle opzichten bevestigde, dat poreuze stoffen de beste er voor zijn.

De kleeding is tegenwoordig voor velen een strijdvraag geworden, een leus waaronder men te velde trekt, met allerlei namen, Jaegerwol, Kneipp's linnen, Lahmann's reformkatoen, in het vaandel. Alle systemen, zegt Rubner in zijn interessant artikel in het feestnummer van de „*Vierteljahrsschrift*” ter eere van Pettenkofer's gouden doctor-jubileum, staan in diepen haat tegenover elkaar, tot den strijd gereed. Zij omgeven hun leerstellingen met groote reclame, met een soort mystiek, die juist in deze tijden van zoogenaamde „*Aufklärung*” bij duizenden een gewillig oor vindt. Maar juist daarom is het zoo goed dat mannen zooals hij, op nuchtere, streng wetenschappelijke wijs het onderwerp ter hand nemen en tegen al dien dwazen hocus-pocus ingaan. Op geen ander gebied misschien wordt er

zoo gekwakzalverd en zooveel dwaasheid aan den man gebracht. „Wij hopen te bewijzen dat men, om de waarde der kleeding te beoordeelen, het mystieke ter zijde latend, door maat en getallen zich leiden laten moet.” Want de beteekenis van de kleeding voor onze gezondheid gaat nog veel verder dan de directe hulp, die zij ons geeft in onzen strijd tot behoud van onze lichaamswarmte, en daarom vooral is het zooveel waard dat er juiste begrippen over worden verspreid. Liebig had het al gezegd: onze kleeren zijn aequivalenten voor onze spijzen — hoe beter wij ons kleeden, hoe minder voedsel wij behoeven. En Rubner zelf: „een slecht gekleed man, die al is het maar 5 of 10 percent meer warmte verliest dan iemand die goed gekleed is, zou er veel beter aan toe zijn en goedkooper uitkomen, als hij een deel van zijn geld dat hij nu voor zijn eten besteedt, voor zijn kleeding uitgaf. Hij zou zijn ingewanden niet zoo behoeven te bezwaren en bij dezelfde winterkoude even behagelijk kunnen leven als een ander, die, slecht gekleed, zijn lichaam met overmatig veel voedsel verwarmen moet.”

Wat de kleeding is voor het individu, is de woning voor het gezin. „Mantel en tent staan zeer dicht bij elkaar.” De bouwmaterialen zullen dus ten opzichte van porositeit en de doorgankelijkheid voor lucht en water aan dezelfde eischen moeten voldoen als de stof waaruit onze kleeding gemaakt wordt. De onjuiste meeningen over de beteekenis en het doel van de woning waren nog meer verbreid dan die over de kleeding misschien, en nog vaster scheen het geloof dat de wanden van ons huis toch zeker in de eerste plaats bestemd waren om ons af te sluiten van de buitenlucht. Maar wat voor de kleeding geldt, geldt ook hier: als dat zoo was zouden wij het er niet in uithouden; hoe poreuzer de wand is hoe beter. Wij voelen alweer de communicatie met de buitenlucht niet, omdat de snelheid waarmee ze in één goed gesloten vertrek ons bereikt, voor de waarneming door onze huidzenuwen niet groot genoeg is. Al de gewone bouwmaterialen zijn, gelijk

gemakkelijk aan te toonen is, voor lucht doorgankelijk en waar er gebruikt worden die dat niet of nauwelijks zijn, komt er bij den bouw zooveel kalk te pas, dat de verbinding met de buitenlucht toch zeker tot stand wordt gebracht. Maar van veel grooter belang nog dan bij de kleeding is hier de quaestie van de doorgankelijkheid voor water, omdat onze steenen omhulling, de muren van het huis, altijd opzettelijk en zeer intensief met water wordt gedrenkt als ze wordt gemaakt en steeds in zeer vochtigen toestand aan ons wordt afgeleverd. Pettenkofer rekent ons voor hoeveel water wel in die muren is opgesloten en dat is heel wat meer dan men misschien denkt. Een huis van drie étages, met vijf kamers op ieder, vordert 167000 steenen voor zijn bouw en ieder daarvan kan 10 percent van zijn gewicht van 5 kilo, dat is dus een halven liter water opzuigen. Stel dat er maar de helft inkomt, dan maakt dit voor al de steenen bij elkaar nog een hoeveelheid van 41.750 liter. De kalk neemt gemiddeld een vijfde deel in van de massa van een muur, maar ze is veel waterrijker en als men daarvoor nog eens die hoeveelheid neemt, blijft men zeker nog beneden de waarheid. Men kan dus zeker zijn dat de wanden van het huis, als het gereed is, 83.500 liter water bevatten, en die moeten er eerst weer uit, voor de woning zonder gevaar voor de gezondheid kan worden betrokken. Voor de gewone verdamping van die massa vocht is niet minder dan 34 millioen kubiekmeter lucht noodig en die strijkt ook niet in korten tijd over de muren heen. Als men echter flink stookt, zooals men gewoonlijk doet in een nieuw huis, gaat de verwijdering van het water veel gauwer. In een kamer van 100 kubiekmeter kunnen wij door gewone ventilatie met onverwarmde lucht maar 24 gram water per uur kwijtraken, meer kan die lucht niet bevatten. Maar als wij haar verwarmen tot 68° F. houdt ze ruim viermaal zooveel water vast en in plaats van 24 verdwijnen er nu 102 grammes water in het uur. Bovendien wordt de luchtwisseling, de ventilatie, door het temperatuurverschil van binnen- en buitenlucht zeker nog wel vijfmaal

zoo groot en het cijfer van 24 wordt dus per slot 510. Dat is dus het nuttig effect van het stoken.

Nu ziet men het echter dikwijls gebeuren dat een huis, dat volkomen droog scheen, weer vochtig wordt als men het gaat bewonen. De poriën in de muren, die in plaats van water lucht waren gaan bevatten, sluiten zich opnieuw, er komen vochtige plekken op het behang en al de ellende schijnt weer te beginnen. De gewone verklaring, dat de inwerking van het koolzuur dat wij uitademen op de kalk daar de oorzaak van is, houdt Pettenkofer voor onjuist. Veeleer moet de waterdamp, die wij zelf door onze ademhaling en onze geheele huishouding ontwikkelen, er aansprakelijk voor worden gesteld. Men kan het in oude droge gebouwen zien. De vensterruiten kunnen daar dikwijls, tengevolge van den geproduceerden waterdamp, sterk aanslaan; zij kunnen den damp, die zich op hun koude oppervlakte condenseert, niet doen verdwijnen, maar de muren blijven droog, want zij zuigen het water op. Zoolang een muur dat doet en nog genoeg poriën vrijhoudt voor de passage van de lucht, merkt men niets, maar er kan een oogenblik komen dat alle poriën weer met water gevuld zijn en dan komt, plotseling, de vochtige plek te voorschijn. De vochtvlekken op platen enz. ontstaan evenzoo. Zelfs door het eerste stoken in een nieuw huis kunnen ze te voorschijn komen. Uit de met waterdamp verzadigde warme lucht slaat het water op de koude wanden neer, en waar deze op de een of andere plaats geen poriën vrij hebben om het op te zuigen verschijnt een vlek.

Niets is minder waar, dan dat wij in onze kamers onbereikbaar zouden zijn voor de buitenlucht. Hoe stil en rustig het er ook zijn mag, de lucht is er in onafgebroken beweging. „Ook de muur heeft zijn leven en zijn physiologie.” Om de doorgankelijkheid van den wand voor de lucht te bepalen, en dus een maat te vinden voor de natuurlijke ventilatie, bracht Pettenkofer in de lucht van een vertrek koolzuur tot ontwikkeling en ging dan na welke verdunning van het koolzuurgehalte in een bepaalden tijd tot stand werd gebracht en

hoeveel lucht van buiten zich dus met de kamerlucht had vermengd. Langs dien weg vond hij dat in een kamer die gesloten was, bij een temperatuurverschil van 18° C. tusschen buiten en binnen, de lucht in een uur geheel ververscht werd. De kamer bevatte 75 kubiekmeter lucht en even zooveel kwam in den tijd van een uur door de muren en toevallige openingen naar binnen. Toen hij vuur aanlegde en alle deuren en vensters openzette steeg de luchttoevoer maar met 25 pct., en als hij daarentegen alles, zelfs de sleutelgaten dichtstopte, daalde ze maar met 28 pct. Door de muren alleen passeerden dus 54 kubiekmeter. Bij een temperatuurverschil van 4° echter kreeg hij maar een luchtwisseling van 22 kubiekmeter en het openzetten van een groot venster kon die maar met 20 kubiekmeter verhoogen. Zooveel kracht heeft dus de natuurlijke ventilatie in een volkomen gesloten kamer, maar van zooveel beteekenis is ook het verschil van temperatuur met de buitenlucht. De principes die ons voor de kunstmatige ventilatie moeten leiden, volgen hieruit van zelf. Ook daarvoor moeten wij eerst weten wat wij noodig hebben en wat dus van de ventilatie moet worden geëischt, en dan de toevoer van de lucht zoo regelen dat de noodige hoeveelheid naar binnen komt met zoo geringe snelheid dat de toestrooming niet voelbaar is.

De rol van de lucht in den bodem is misschien nog minder goed bekend. Pettenkofer behandelde die met bijzondere voorliefde, omdat alles wat met den bodem in betrekking stond hem steeds aangetrokken had. Wat wij den grond noemen is geen grond alleen, maar een mengsel van aarde, lucht en water. Zoo goed als wij zeggen dat wij in een huis dat op palen gebouwd is, feitelijk op het water wonen, zoo goed moeten wij inzien dat een huis dat op onbèhden zandbodem is opgetrokken eigenlijk in de lucht staat. Zelfs wat wij voor den meest vasten bodem aanzien, steen en rots, kan nog zoo poreus zijn als een grond van kiezel. En een hard bevroren bodem is voor onze spade niet meer toegankelijk, maar de lucht

sluit hij niet af. Wie daarom bij werken onder den grond bedolven wordt of onder het puin geraakt van een neerstortend huis, behoeft volstrekt niet den verstikkingsdood te sterven. Een bewijs daarvan leverde de beroemde natuurkundige Von Frauenhofer, die als jongen begraven werd onder het puin van een huis dat instortte, en na een tijd met veel moeite, maar levend uitgegraven werd. En een ander bewijs voor de permeabiliteit van den grond vinden wij in den merkwaardigen loop dien het gas uit gebarsten gaspijpen soms nemen kan. Ons huis werkt ten opzichte van alle lucht die in den bodem is als een groote schoorsteen. Wij trekken, vooral in den winter als wij stoken en het temperatuursverschil het grootst is, alles uit den grond waarop wij wonen door onze woning. Pettenkofer haalt daar een interessant voorbeeld van aan. Een kapelaan wordt in een pastorie op een ochtend bewusteloos op zijn bed gevonden en de arts, die gehaald wordt, diagnosticeert perniciëuse typhus. Maar een oude burgerjuffrouw, die hem voor zijn dood nog wilde zien en het verbod om bij hem toegelaten te worden getrotseerd had, maakt, zoodra ze in de kamer is, een andere diagnose: „Ik ruik gas”, zegt zij. Men lacht er om, want in het heele huis was nooit gas geweest, maar zij blijft bij haar meening en neemt, onder hevig protest, den kapelaan in een wagen mee naar huis, en toen zij aangekomen waren was hij al weer zoover beter dat hij zelf uit het rijtuig kon stappen. Maar den volgenden morgen werd de tweede kapelaan ziek gevonden, onder geheel dezelfde verschijnselen als de vorige. De arts triumfeerde weer, maar de juffrouw had reeds naar de gasfabriek gestuurd, en het bleek dat zij toch gelijk had. Er werd een meter of wat ver in de straat een lek gevonden, en achteraf werd alles nu duidelijk. De eerste kapelaan was gewoon hard te stoken en het gas werd dus eerst naar zijn kamer gelokt. Toen hij vervoerd was, was de kamer gelucht en onverwarmd gelaten en toen werd de, eerst minder warme, kamer naast de zijne het aantrekkingspunt. Toen het lek gerepareerd was hielden alle typhuse

verschijnselen voor goed op. De ervaring is leerzaam en dubbel de aandacht waard, omdat het gas in den bodem zijn karakteristieke lucht grootendeels verliest, zoodat men aan zijn aanwezigheid niet zoo gemakkelijk herinnerd wordt. En op dezelfde manier kunnen andere ongerechtigheden uit den bodem in onze huizen geaspireerd worden, koolzuur vooral, dat steeds aanwezig is. Pettenkofer heeft de hoeveelheid koolzuur die in de grondlucht wordt aangetroffen nauwkeurig onderzocht, maar geen afdoende verklaring voor de ontwikkeling kunnen vinden. Alleen kon hij met zekerheid aangeven, dat het gas niet uit het grondwater wordt opgenomen, maar omgekeerd door de lucht aan het water werd afgestaan.

Maar alles wat er in den bodem plaats had, zijn geheele physiologie, was vooral daarom voor Pettenkofer zoo belangrijk, omdat hij er den sleutel in vond tot verklaring van de verbreiding van twee ziekten, die in hun oorsprong nog steeds duister waren gebleven, van de typhus en de cholera. Wat daarmee in verband stond kwam in zijn geheele werk langzamerhand op den voorgrond, en de verdediging en steeds zorgvuldiger grondvesting van de localistische theorie van de verspreiding van die beide ziekten heeft later altijd een aanzienlijk deel van Pettenkofer's tijd en krachten in beslag genomen. En zoo gemakkelijk het is zijn buitengewone verdiensten ten opzichte van alle andere hygiënische vraagstukken te apprecieeren, zoo moeielijk is het om de juiste waarde te bepalen van zijn arbeid op epidemiologisch gebied. Want zijn theorieën daaromtrent zijn niet bevestigd geworden en men loopt gevaar zich in zijn waardeering door de nieuwere wetenschappelijke inzichten en ontdekkingen al te zeer te laten beheerschen en te vergeten dat nooit het succes als zoodanig, of men ten slotte gelijk blijkt te hebben of niet, de waarde van iemands arbeid bepaalt, maar de wijze waarop die arbeid is verricht en de vruchten die hij, afgezien van het eindresultaat, voor de wetenschap heeft afgeworpen. Dat is ook het eenige standpunt dat men ten opzichte van Pettenkofer's

epidemiologische verdiensten mag innemen, en als men dat doet kan het niet anders of ieder zal met grooten eerbied en dankbaarheid moeten getuigen van wat deze man voor onze kennis van het ontstaan en de verspreiding van de typhus en vooral van de cholera heeft gedaan. Met een zeldzaam talent en een bewonderingswaardige beheersching van het geheele enorme materiaal van feiten, die voor de kennis van de cholera-verspreiding van belang zijn, heeft hij den strijd gevoerd tot het einde toe en niet opgehouden den tegenstander in den hoek te drijven en hem te dwingen tot krachtsinspanning en hernieuwd onderzoek. In den strijd met hem was geen oppervlakkigheid en geen gemakkelijke overwinning mogelijk; ook de aanvaller moest alles verzamelen wat hem helpen kon en een welvoorzien arsenaal en goede wapenen hebben, om tegenover zulk een tegenstander het veld te behouden. Zonder Pettenkofer zou onze kennis van de verspreiding der cholera, wat diepte van inzicht en juiste waardeering der feiten betreft, niet in vergelijking kunnen staan met onze wetenschap van thans. Ik wil over deze zaak hier nu niet al te uitvoerig worden, omdat zij voor het groote publiek misschien niet zóó belangrijk meer is, maar het is natuurlijk toch niet mogelijk, en ik zou het ook niet willen, om er over te zwijgen en ik wil dus, in korte woorden, de quaestie even toelichten.

Nadenken en zorgvuldig onderzoek hadden Pettenkofer tot de overtuiging gebracht dat de typhus, die vooral in München sterk heerschte, en de cholera, die in de zestiger jaren geheel Europa teisterde, en die dus beide steeds zijn aandacht trokken, in hun ontstaan en voorkomen samen moesten hangen met den stand van het grondwater. Niet alsof dat grondwater zelf voor die ziekten zooveel beteekenis had, maar omdat zijn hooge of lage stand een index was voor de vochtigheid van de bovenste grondlagen en deze den maatstaf gaf voor de tijdelijke en plaatselijke dispositie voor een epidemie. Het water dat in den grond dringt — een derde ongeveer van de geheele hoeveelheid water die de regenval levert, daar twee

derden geacht worden dadelijk in vaarten of rivieren af te vloeien of te verdampen — zinkt in de diepte tot het op een onderdoordringbare laag komt, om daar, dieper of ondieper dus, al naar den aard van den bodem, als grondwater te blijven staan en zich langs die laag verder in den bodem te verbreiden.

Boven de grondwaterlaag komt een laag in den bodem, die droger of vochtiger is naarmate het grondwater door den toevoer van boven daalt of stijgt, en daarboven weer een laag die niet meer voor het grondwater, maar alleen direct voor het hemelwater toegankelijk is. Pettenkofer had nu gevonden dat een snel stijgen van den grondwaterspiegel met daaropvolgend sterk en aanhoudend dalen voor het uitbreken van een epidemie disponeerde, en dit hield weer verband met de bijzondere rol die de bodem bij het ontstaan van de ziekte speelde. Zijn waarnemingen hadden hem namelijk al zeer spoedig de overtuiging geschonken, dat er van een direct overgaan der ziekte van mensch op mensch geen sprake kon zijn. Dat er van den zieken mensch een zekere smetstof moest uitgaan stond bij hem vast, al kende hij den aard van die smetstof niet, maar daardoor alleen kon de ziekte niet verbreid worden. De stof moest een ander proces ondergaan voor hij voor den mensch gevaarlijk werd. Deze tweede schakel vond hij in den bodem. Als daarin de modificatie, de „rijping” van de besmettingskiem was tot stand gekomen, moest er nog een derde factor aanwezig zijn om het uitbreken der ziekte mogelijk te maken en dat was de persoonlijke dispositie van den mensch, tot wien de kiem uit den bodem toegang kreeg. Dat waren de drie factoren, de beroemde x , y en z , die voor het ontstaan van de typhus of van de cholera, voor welke ziekte ze altijd het meest besproken zijn, samen moesten werken. Aan de x werd later door Pettenkofer steeds minder en aan de y , aan den bodem dus, steeds meer waarde toegekend, maar het principe van de theorie bleef onaangetast, en voor de mogelijkheid van het ontstaan van y bleef de grondwaterstand de aanwijzing. En aan nog één ding werd hardnekkig vastgehouden;

aan de onmogelijkheid van de verspreiding der ziekte door het drinkwater. Aan tegenstanders had het hem, juist ten opzichte van dit laatste punt, reeds van den aanvang af niet ontbroken. Maar hij had met hen een gemakkelijk spel. Niet dat hij ieder overtuigen kon, maar hij kon hen spoedig tamelijk machteloos maken. Tegen Pettenkofer's feitenkennis en logica was eigenlijk niemand bestand. Totdat de ontdekking kwam van den cholera-bacil door Koch. Pettenkofer heeft die aanvankelijk met vreugde begroet, omdat ze hem een bevestiging was van wat hij op grond van redeneering en waarneming had meenen te moeten concludeeren, maar het was een diepe teleurstelling voor hem toen bleek, dat Koch zijn eigen cholera-theorie bouwde op de eigenschappen van zijn bacil, zonder eigenlijk eenige rekening te houden met wat hij in dertig jaren van hâden arbeid gevonden had. En nu de acten gesloten zijn, voor zoover dat gezegd kan worden van een zaak die altijd nog zooveel duisters bevat, en de rekening is opgemaakt, kan men zeggen dat, zooals bijna steeds, gelijk en ongelijk aan beide kanten waren. Het verzet tegen de beteekenis van het drinkwater is verstomd, nauwelijks iemand zal daaraan nu nog twijfelen. Maar ook de hooggestemde verwachtingen van de verjaging van alle nevelen door den kommabacil zijn niet in vervulling gekomen. Wij aanvaarden hem dankbaar als den onmisbaren factor voor het totstandkomen der ziekte en als den grondslag voor exacte studie, maar het eind van alle wijsheid was in hem nog niet gegeven. Veeleer heeft het den schijn alsof met zijn ontdekking de moeilijkheid slechts in een ander licht verschenen is, in plaats van te zijn opgeheven. Want steeds rijzen daar weer, als men soms meent het doel bereikt te hebben, de feiten die Pettenkofer vond, onweersproken nog en niet op zij te dringen, de nooit verklaarde onvatbaarheid van sommige steden, het parallellisme tusschen grondwaterstand en typhus -- het fundament, later nog door Virchow en Soyka aanvaard -- als zooveel waarschuwingen tegen een voorbarigen juichtoon, tegen iedere inbeelding dat

wij er al zijn. Pettenkofer's veel besproken en veel gecritiseerd experiment met de reïncultuur van cholera-bacillen, die hij innam om aan de wereld te bewijzen dat die bacillen alleen ons den sleutel tot het raadsel niet gegeven hadden, schijnt ons nu vreemd en overbodig misschien, omdat wij nu wel weten dat die praemisse nooit juist kon zijn en zeker nog heel wat meer dan de bacil voor de verklaring noodig is — gelijk wij dat weten voor iedere andere ziekte van bacillairen oorsprong, — maar dat wij dat erkennen en juist ten opzichte van de cholera en typhus zoo volkomen waardeeren kunnen, dat danken wij aan hem. Wat hij ons leerde omtrent de noodzakelijkheid van eigen dispositie en de dispositie van onze omgeving blijft ons eigendom, als een bolwerk tegen een te eenzijdige contagionistische opvatting, en daarvoor blijven wij hem dankbaar en eeren wij hem hoog, al blijkt hij in sommige opzichten te hebben misgetast.

Wat ons in al de onderzoekingen van Pettenkofer telkens weer treft en aantrekt is zijn liefde voor maat en getal, zijn streven om overal den geheelen loop te leeren kennen van het proces dat hem bezighield. Ook in zijn epidemiologische onderzoekingen missen wij dat niet. Wel was hij hier op een gebied, waarop hij met zijn methode, die van het experiment, eigenlijk niet veel doen kon. De gegevens er voor waren er nog niet en de groote beteekenis van de ontdekking van den pathogenen bacil voor de wetenschap is wel in de eerste plaats, dat zij eerst het experiment mogelijk gemaakt heeft. Wat Pettenkofer tot zijne beschikking had was alleen het experiment in het groot, de epidemie zelve, en hij heeft zich zelf wel eens uitgelaten over de gevaarlijkheid daarvan voor het trekken van scherpe conclusies, omdat wij de omstandigheden nooit geheel in onze macht hebben en dus de proef niet beheerschen kunnen. Maar toch vinden wij ook hier, en altijd weer, dien afkeer van alle gefilosopheer en ijdel redeneeren dat niet op waarneming berust, zijn heerlijken, vernietigenden spot tegenover wijs en deftig gepraat in de lucht, zonder kennis van de werke-

lijkheid. Ook hierin was het wel eens merkbaar dat hij zelf niet op geheel vasten bodem stond en menigen uitval, tegen de desinfectie b. v., kunnen wij nu niet meer onderschrijven; maar te lezen hoe hij de dwaasheden van de quarantaine te lijf gaat blijft een genot, en daarin is hij van onze instemming zeker. En hoe kwam overigens in al wat hij deed zijn waardeering voor het experiment op den voorgrond! In vele gemeenten heerschte groote vrees voor het kerkhof en er werd soms veel geld uitgegeven om het te verleggen. Pettenkoper zet een van zijn leerlingen aan het werk om te zien wat er in den grond van een kerkhof eigenlijk gebeurt en deze bevestigt zijn vermoeden dat er van een goed gesitueerde begraafplaats eigenlijk in geen opzicht nadeel te duchten is. Men klaagde over bodemverontreiniging door riolen en beerputten en een ander krijgt hierover zijn taak, omdat het noodig is te onderzoeken, „als men niet altijd op den bedriegelijken bodem van de bloote conjectuur wil blijven staan.” Weer een ander bewerkt het vraagstuk van de verontreiniging der lucht in huis door de privaten, ten opzichte waarvan men zich tot dusver alleen op de waarneming door neus en oog had moeten verlaten, en vindt dat een beerput gemiddeld op den kubiekmeter inhoud dagelijks een even groot volume gassen en dampen aan de lucht afgeeft, zoodat men in een groot huis of kazernewoning met een flinken beerput van 18 kubiekmeter ook 18 meter stank te wachten heeft. Maar ik kan al deze zaken onmogelijk uitvoerig beschrijven en voor den indruk dien ik wilde wekken is dat ook niet noodig. Ik heb, zonder er ook maar naar te trachten geheel volledig te zijn, de methode willen doen kennen, die Pettenkoper in de studie der hygiëne invoerde en die later nooit meer verlaten is, en daarvoor scheen het mij beter een paar onderwerpen duidelijk toetelichten dan over alles te schrijven wat hij gedaan heeft.

En wat is nu het voordeel van dit alles? Dat het voor ieder mensch op zich zelve beter en aangener is als hij in een gezonde omgeving kan leven spreekt van zelf, maar wat is de

hygiëne waard voor onze geheele maatschappij, en wat mag er dus door de overheid worden uitgegeven om haar te bevorderen? Het kon niet anders of de beantwoording van deze vraag, de vraag waarop ten slotte alles uitliep en wier beantwoording van de grootste beteekenis was voor de waardeering die hij het recht had voor zijn arbeid te eischen, moest een man als Pettenkofer, met zijn zin voor het preciese, aantrekken. Hij gaf ze in een tweetal voordrachten: „Ueber den Werth der Gesundheit für eine Stadt” op de hem eigen, klare en afdoende manier. Ziek zijn kost geld, in de eerste plaats omdat men meer geld moet uitgeven dan anders en in de tweede plaats, voor een groot deel van de menschheid, omdat men niet zooveel verdient. Als men die financieële schade voor allen gemiddeld stelt op één gulden per dag, rekent men ze zeker niet te hoog, want tegenover de gevallen dat ze minder bedraagt staan er zeker nog veel meer, waarin men met een gulden niet toekomt. De statistici nemen aan dat een mensch gemiddeld 20 dagen van de 365 in een jaar ziek is en de 170.000 inwoners van München konden dus geacht worden jaarlijks een gezamenlijke schade van f 3.400.000 te lijden. Dit aantal guldens, overeenkomende met het aantal ziektedagen, scheen exorbitant hoog en Pettenkofer trachtte het getal dus nog langs een anderen weg te berekenen om de uitkomst te kunnen controleeren. Hij ging de sterfgevallen na en de ziektedagen die ieder voor zijn rekening had. Gemiddeld bleek, volgens de registers in de ziekenhuizen, op iedere 34 zieken één doode te komen en iedere zieke 18.5 dag lang verpleegd te worden. In de gewone praktijk zouden deze cijfers waarschijnlijk grooter zijn, en men kan dus aannemen dat ze niet overdreven zijn. Nu had München een sterftecijfer van 33, dat is van iedere 1000 inwoners stierven er jaarlijks 33 en van al de 170.000 inwoners dus 5610. Dat cijfer, maal 34, geeft 180.740 ziektegevallen en dit weer met 18.5 vermenigvuldigd geeft het eindcijfer van 3.343.690 ziektedagen of ongeveer weer het getal van 3.400.000, zoeven langs een anderen weg gevonden,

zoodat dit wel geacht kan worden juist te zijn. De gezondheidstoestand van een stad wordt door het sterftcijfer gemeten, en München was in dat opzicht niet in een goede conditie. Andere, en vooral vele Engelsche steden hadden een veel lager sterftcijfer, Londen maar een van 22 b.v. Een daling van het cijfer met 3 per 1000 zou dus een besparing van f 346.800 jaarlijks geven — omdat men buiten de ziekenhuizen zeker 20 in plaats van 18.5 ziektedagen per ziektegeval kan rekenen — en de geheele daling met 11, tot het cijfer van Londen bereikt was, eene van f 1.271.600. Deze som, uit de zakken der burgers gespaard, zou dus door hen ook kunnen worden opgebracht om de hygiënische verbeteringen te verkrijgen die de daling van het sterftcijfer zouden kunnen teweegbrengen, en daarvoor zou derhalve ongeveer 2572 millioen geleend kunnen worden.

In de laatste sterftetabel van München vond ik een sterftcijfer van 26. De geheele daling tot 22 — en zelfs dat cijfer schijnt ons nu nog hoog tegenwoordig — is dus nog niet verkregen, maar de verbetering is toch groot, en in de allereerste plaats moet daarvoor aan Pettenkofer dank worden geweten. Want bij alles wat hij deed stond het belang van München en het nut, dat zijn geliefde stad van zijn arbeid zou kunnen trekken, op den voorgrond. „Vor meinen Augen wimmelt es von Arbeit, die erst gethan werden muss”, schreef hij in 1876. En hij is blijven werken tot het einde toe, geëerd en geliefd zooals het weinigen mannen te beurt valt, maar eenvoudig en vriendelijk voortgaande langs zijn weg, een zegen en een heerlijk voorbeeld voor allen die hem omringden. Toen Buchner, zijn opvolger aan het Hygiënisch Instituut te München hem kort voor zijn dood eens zeide, bij een van de vele bezoeken die hij steeds aan het grootsche Instituut, voor hem gesticht, kwam brengen: dat moet toch een heerlijk gevoel zijn als men zulke vruchten van zijn werk kan zien — wees hij allen lof van zich af. Zulk een ontwikkeling van de wetenschap kwam niet door een bepaald persoon, zij kwam van zelf, zooals ook struiken en boomen groeien door de kracht die in het

is. Maar in den invloed van die wetenschap zelve en haar be-
teekenis ook voor het dagelijksch leven had hij een vast
vertrouwen. „Overal en altijd is het bewaarheid geworden,
dat iedere vooruitgang in het leeren kennen van natuurwetten,
ieder nieuw feit, dat door het onderzoek gevonden is, iedere
nieuwe methode, die het ons heeft doen vinden, iedere nieuwe
weg, waarop de wetenschap ons heeft gevoerd, ten slotte ook
steeds zijn practische, en in den gewonen zin nuttige, gevol-
gen heeft gehad.” Doch hij begreep hoe moeilijk de taak was
van den hygiënist en hoe voorzichtig en bescheiden hij moest
zijn in zijn eischen en zijn optreden. „In vragen de openbare
gezondheidsregeling betreffende, moet de arts dikwijls een ge-
heel ander standpunt kiezen dan in zijn praktijk. De verhouding
van den arts tot zijn zieke is een zeer bijzondere, want hoe
groot ook de verantwoordelijkheid is die op den arts rust, hij
kan en behoeft toch slechts zich zelve en zijn geweten
rekenschap te geven. Hij is gewend zijn patiënten te bevelen
en voorschriften te geven die bindend zijn en blijft zijn macht
houden zoolang hij het vertrouwen behoudt. Dit absolute stand-
punt is in de praktijk noodzakelijk, maar voor de volvoering
van de taak die de openbare gezondheidsregeling oplegt is het
autocratische standpunt onhoudbaar en dit onderscheid wordt
nog veel te weinig gevoeld. Als Staat of Gemeente de genees-
kundige wetenschap consulteren, is noch de persoonlijke over-
tuiging van den om raad gevraagden arts, noch het vertrouwen
van het college, dat raad vraagt, voldoende. Staat en Gemeente
moeten de voorschriften, die zij in het belang van aller gezond-
heid opvolgen, niet voor zich zelf alleen, maar ook voor de
gemeenschap verantwoorden, daar deze en niet zij de kosten
en alle verdere gevolgen te dragen heeft. De arts kan geen
voorschriften geven die moeten worden uitgevoerd, maar
slechts voorstellen doen, en hij moet uit wetenschap en
ervaring het bewijs leveren dat zij goed zijn.” De hygiënist,
die zijn taak begrijpt, behoeft niet zoo te worden gevreesd!

In een van de „Chemische Sonnetten” die Pettenkofer

dichtte toen hij nog jong was en die hij alleen voor zijn vrienden beschikbaar hield, komt de volgende slotstrophe voor:

Entfesselt schnöden Zwangs und harter Pflichten,
Zog er des Lebens schwere Rüstung aus
Und schlummerte — im Schatten hoher Fichten.

In het exemplaar dat hij, eenige jaren geleden, aan prof. Buchner gaf, had hij in den voorlaatsten regel „er” doorgehaald en „ich” er voor in de plaats gesteld. Het was of hij een voorgevoel had dat hij des levens last niet tot het einde zou kunnen dragen. Het had hem alles geschonken wat een sterveling van het leven verlangen kan: roem en eer, en liefde van allen die hem kenden. Maar op den grond van zijn, naar ieder dacht vroolijk en kinderlijk eenvoudig gestemd, gemoed sluimerde een diepe zwaarmoedigheid. Zij heeft in het eind gezegepraald.

CESARE LOMBROSO.

CESARE LOMBROSO.

Het is met grooten schroom, om niet te zeggen met een kloppend hart, dat ik mij neerzet om voor „Mannen en Vrouwen van beteekenis” een levensschets te geven van Cesare Lombroso.

Ik weet wel, dat er hier te lande weinigen gevonden zullen worden, geneigd en bevoegd om een studie over het leven van dien bizonderen man te ondernemen en publiek te maken. Dit is mijn excuus, want ik ben er niet minder stellig van overtuigd, dat — al is mijn neiging daartoe groot, — vooreerst, de tijd, waarover ik beschik kort is en vooral, dat mijn bevoegdheid er toe zeer twijfelachtig is.

Want de bevoegdheid van iemand, die zoo ver van Lombroso staat, als de Hollander van den Italiaan noodzakelijk doen moet, zal uit den aard der zaak te veel te wenschen overlaten, om het mogelijk te maken dat hij zijn biograaf zal kunnen zijn.

Reeds vooraf moet ik dus bekennen dat ik hen zal moeten teleurstellen, die van mij zouden verlangen, dat ik de aan bijzondere levensomstandigheden zeer rijke geschiedenis van Lombroso aan een nauwkeurige analyse onderwerp. Mij ontbreken daartoe zoowel voldoende persoonlijke relaties met hem of

met zijn vrienden, als voldoende kennis van zijn intiemeren levenskring. Ik kan hem niet schrede voor schrede op zijn levenspad volgen, zooals het den biograaf zou betamen.

Men moet het dus voor lief nemen, wanneer datgene, wat hier over Lombroso onder den naam van levensschets gegeven zal worden, niet meer zal zijn, dan een ruwe greep uit de wereld, die hij door zijn werk heeft geschapen, met de bedoeling om de beteekenis van zijn arbeid uiteen te zetten. Er bijvoegen moet ik tevens, dat de poging, die hier gewaagd wordt om Lombroso's arbeid in het juiste licht te plaatsen, een poging is, gedaan door iemand, die er trotsch op is om onder zijn bewonderaars te worden geteld.

Daarnevens echter verlang ik nog iets. Niemand is meer bewonderd, maar niemand is ook meer belasterd en verguisd dan Lombroso. Weinigen zijn er in 't beschaafd Europa, die niet zijn naam kennen, en bijna altijd hebben zij dien naam aangetroffen, omringd door de meest tegenstrijdige en vaak hartstochtelijke beoordeelingen.

Hartstochtelijke geringschatting van het dollemanswerk, gelijk Lombroso's levensarbeid door sommigen genoemd is, komt niet minder dikwijls voor, als eerbiedig opzien tegen de onvergelykelijke vruchtbaarheid van zijn scheppenden geest, die, wat hij ook aanraakt, altijd in nieuwe richtingen van onderzoek weet te leiden.

Waar aan den eenen kant gesproken is van den geweldigen hervormer, den genialen verkondiger van nieuwe denkbeelden, van den profeet die een zegenvollen invloed zou oefenen op een volgende generatie, heeft men aan de andere zijde Lombroso hooren uitkrijten voor den onverstandigen en brutalen monomaan, een aanstellerig warhoofd, die, onnauwkeurig en vluchtig werkend, bezielde was met een streven, even gevaarlijk als onzinnig, dat, werd het ooit in een resultaat verwezenlijkt, de maatschappij zou schokken in haar grondvesten, misdaad den vrijen loop latend.

Vanwaar die uitersten bij de beoordeeling van Lombroso's

arbeid? Waarom, naast zoo welverdiende bewondering en vereering eenerzijds, zoo scherpe en vijandige kritiek aan de andere zijde? Wierp wellicht de reusachtige persoonlijkheid, naast het helle licht, dat van haar uitstraalde, ook donkere schaduwen naast zich, zoo was dat toch begrijpelijk te noemen en bij meer dan gewone menschen nauwelijks anders denkbaar. Waarom dan van velerlei zijde zoo uitsluitend de aandacht op die schaduwen gericht? Was dan wellicht het diep in 's menschen leven ingrijpende resultaat van Lombroso's arbeid aan dit verschil in waardeering schuld? Of werkten zijn persoonlijkheid en de aard van zijn arbeid beide daartoe meê? Ik wil beproeven om bij het bespreken van Lombroso's arbeid den sleutel te vinden, die ons den toegang opent tot de groote meeningsverschillen, waartoe dit werk aanleiding heeft gegeven.

Cesare Lombroso, in 1836 te Verona geboren, wekte reeds als kind en jongeling groote verwachtingen. Als student te Pavia, waar de anatoom-physioloog Panizza grooten invloed op zijn studies had, en later als student te Weenen, waar de physicus-klinicus Skoda hem vooral scheen te imponeeren en hem in de klinische onderzoekingsmethoden inleidde, was hij, zoowel bij tijdgenooten als bij zijn leermeesters, als een man bekend, die in de toekomst wat zou beteekenen. Op 20-jarigen leeftijd had de student reeds den doktorshoed verworven, en nog geen jaar later wist de universiteit te Pavia, waar hij gestudeerd had, hem aan zich te verbinden, door hem het hoogleeraarsambt in de psychiatrie op te dragen.

Lang bleef hij daar niet, daar hij weldra als hoogleeraar in psychiatrie en gerechtelijke geneeskunde naar Turijn werd beroepen, waar hij sedert bleef. Reeds zijn eerste onderzoekingen over cretinismus deden hem kennen als een breed aangelegd natuurvorschcr, terwijl zijn onderwijs doortrokken was van den strengen geest der natuurwetenschappen, wier experimenteele methode hij in zijn vakken toepaste, en zooals hij zegt, „*primo forse in Italia e non senza lotte e dolori, io ebbi ad introdurlò.*”

Onmiddellijk vangt voor hem een tijd aan van harden en ingespannen arbeid. Een handboek over gerechtelijke geneeskunde ^{1*} verschijnt van zijn hand, maar al zeer spoedig begint hij zijn langdurigen arbeid over de in Italië veel slachtoffers eischende ziekte, die pellagra heet.

Lange reeksen ² publicaties van zijn hand zien sedert 1863 over dit onderwerp het licht, die na 30 jaren werkens, in 1892 afsluiten met een der standaardwerken over deze merkwaardige ziekte, de „*Trattato profilattico e clinico della pellagra*”.

Al die arbeid, op zichzelf reeds een levenstaak, belet intusschen niet, dat talrijke kleinere artikels over vormen van krankzinnigheid, en ten slotte een handboek over krankzinnigheid het licht zien ³; dat in 1876 de eerste uitgave van zijn beroemd geworden studie over den misdadigen mensch, *L'uomo delinquente* ⁴, verschijnt, voorafgegaan door een studie over de verwantschap tusschen den genialen mensch en den krankzinnige, *Genio e follia* ⁵, boeken, waarvan in korten tijd meerdere, geheel omgewerkte nieuwe uitgaven noodzakelijk blijken te zijn en die elk voor zich den arbeid van een leven in zich sluiten. Al die arbeid verhindert evenmin, dat in 1880 het *Archivio di psichiatria e scienze penali* wordt opgericht, waarin jaar op jaar bijdragen van allerlei aard van Lombroso's hand verschijnen, gevolgd door de stichting der *Biblioteca antropologico-giuridica*, van welke de derde editie van *L'uomo delinquente* in 1884 als eersteling de serie opent.

Naast dit alles wordt de politieke agitator bestudeerd, en te zamen met Laschi publiceert Lombroso deze studie onder den naam van „*Il delitto politico*”; worden met Ferri de misdadige vrouwen en de prostituées aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen, waarvan het resultaat als *La donna delinquente* het licht ziet; worden vroegere en latere bekende politieke personen ⁶ en allerlei misdadigers beschreven, van den soldaat Misdea ⁷, die de kazerne-moorden doet, af, tot de regicide anarchisten ⁸ toe, en is er tevens tijd niet alleen om een studie

* Zie de aantekeningen aan het slot.

over den invloed van meteorologische⁹ en tellurische¹⁰ gebeurtenissen op den mensch en de samenleving ten beste te geven, om de *Palimsesti del carcere* te schrijven, om het antisemitisme in zijn invloed op de maatschappij na te gaan, maar ook om te zamen met Schiaparelli, Richet en anderen, Eusapia Paladino bij spiritistische séances aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, en over spiritisme te schrijven¹¹, of om met Ottolenghi het hypnotisme te bewerken.

Door dat alles de stichter eener nieuwe wetenschap, der crimineele anthropologie, geworden, heeft Lombroso een levendigen strijd te voeren met rechtsgeleerde en geneeskundige tegenstanders van zijn arbeid. Op congressen te Rome, Parijs begint een strijd die te Brussel, te Genève en nog hier in Amsterdam zal worden voortgezet, en hem altijd op de bres ziet om zijn meeningen te verdedigen. En om hem heen verzamelen zich een groot aantal Italiaansche sociologen en rechtsgeleerden, als Sighele, Enrico Ferri en Garofalo en medici, als Tamburini, Bianchi enz. enz., die een Italiaansche school voor strafrecht met hem helpen vormen, welke den naam van *positieve school* draagt.

Kortom, een stapel dikke boeken, hoog als een berg, een nog grooter aantal afdrucken en brochures zijn aanwezig, als levende getuigen van de reusachtige arbeidskracht, die van dien man uitgaat. Al die boeken, zij spreken van een belesenheid zonder weêrga, zij borrelen over van oorspronkelijke gedachten, dikwijls zoo kris en kras dooreen neêrgeworpen op het papier, dat het den lezer, die den schrijver volgen wil, waarlijk niet altijd even gemakkelijk wordt gemaakt, en dat er moeite toe behoort om zich tot een rustige lectuur te zetten. Maar die moeite wordt beloond.

Geen misdadiger van vroeger of later tijd, of Lombroso is de details van zijn leven te weten gekomen en heeft ze bij het ontwerp van den misdadigen mensch gebruikt, op een wijze, die altijd oorspronkelijk, maar volstrekt niet altijd vooraf te voorspellen is. Geen biografie van eenig beroemd mensch, of Lombroso kent haar, en gebruikt haar, als hij de genialiteit op haar

verwantschap met krankzinnigheid onderzoekt. Nooit weet men van te voren aan welk gebied van wetenschap zijn alles omvattende geest de bouwstoffen voor zijn werken zal ontleenen.

Is het dan wonder, dat men niet zoo dadelijk weet, waar men zijn reuzenarbeid zal aanvatten? Zoodra men zich tot taak stelt, minder nog Lombroso's leven, dan wel den aard en den invloed van zijn werk recht te doen wedervaren, dan bemerkt men, dat het uiterst moeilijk is om van een ontwikkelingsgang van Lombroso te spreken. Want van den aanvang af, is hij . . . . Lombroso, met al zijn groote deugden en zijn waarlijk niet kleine gebreken. Geesten als de zijne ontspringen, als Minerva, kant en klaar uit het hoofd van Zeus. Het is niet mogelijk om zijn wording te volgen en daarom beter en gemakkelijker de historische volgorde van zijn werk te laten rusten en datgene, wat hij gedaan heeft, naar de eindresultaten van zijn arbeid te beschouwen.

Dan ziet men Lombroso in meerdere gedaanten vóór zich, want Lombroso, gezien als onderzoeker der pellagra, is een geheel andere Lombroso dan de beschrijver der fysieke en psychische afwijkingen die de misdadiger vertoont. Deze weer verschilt hemelsbreed van den theoreticus, die met het oog op zulke afwijkingen een degeneratie-leer in 't leven roept, en er een „mixtum quid” van door atavisme en door pathologischen invloed verkregen eigenschappen in ziet, zonder zich aan de schijnbare tegenspraak tusschen die twee te stoeten. En de theoreticus van zoo even verdwijnt geheel, als hij zich als de bij uitstek practische vader van het positief strafrecht laat gelden.

Laat ons eerst een oogenblik stilstaan bij den onderzoeker der pellagra. Het kon den jongen, in krankzinnigengestichten werkzamen man niet ontgaan zijn, dat een zeer groot aantal krankzinnigen in Italië, aan pellagreuze psychosen leed, en tevens, dat het voorkomen der pellagra een der eerste schreden zijn moest, die de arts doen moest, wilde hij in Italië de accidenteele vormen van krankzinnigheid zien verminderen.

Deze ziekte toch, van pelle = huid en agro (agra) = ruw afgeleid, was reeds sedert lang in enkele landen, en in Italië vooral in het Po-dal, onder de arme volksklasse als een endemische ziekte bekend. Reeds in de 18de eeuw was zij beschreven als een zeer chronische ziekte, die met vage klachten over algemeen ziek zijn begon, daarna in het ruwe jaargetijde verergerde, om in den zomer weër te verbeteren. Langzamerhand voegden zich daarbij ingewandsstoornissen; diarrheeën, braken, voedselweigering, ontstonden er roode vlekken op de huid der handen en elders. Ten slotte paarden zich daaraan allerlei nerveuze afwijkingen, als verlammingen, krampen enz. en allerlei psychische stoornissen, die soms het beeld eener melancholie met sterken zelfmoorddrang, andere malen dat van een furibund delirium vertoonden. Dit was gewoonlijk het slottooneel der ziekte. De lijder aan pellagra ging te gronde.

Over de oorzaken dezer vreeselijke ziekte verschilden men zeer van meening, of liever op geen enkel punt was men te dien opzichte tot overeenstemming kunnen komen. De één meende, dat men den invloed der zonnestralen moest beschuldigen; de ander sprak van de gevolgen der langdurige inanitie, ten gevolge van het braken en de diarrhee; weër een ander zag de alcohol-intoxicatie als oorzaak der ziekte aan; sommigen meenden in pellagra een ietwat veranderden vorm van Syphilis of ook wel van Lepra te zien. Eerst in den jongsten tijd — Lombroso begint zijn onderzoekingen omstreeks 1860 of even daarna — had Ballardini verkondigd, dat een schimmelplant, die op de mais voorkomt, „Sporisorium maidis” (Verderame), de oorzaak der pellagra zijn kon. Dieren met door Verderame besmette mais gevoerd, werden mager. Een intoxicatie, aldus dacht Ballardini zich de oorzaak der pellagra. Een schadelijke parasiet wordt gegeten, en haar werking is een dubbele, deels vergiftig, deels ook schadelijk, omdat men denkt meel te eten, terwijl dit reeds door de parasieten verteerd is en men dus onvoldoende voedsel krijgt.

In dit stadium vindt Lombroso het pellagra-vraagstuk, en vat het op zijn wijze aan. Eerst moet de verspreidingswijze in

Italië bestudeerd. Zijn werk groeit echter aan tot een „*Studi per una geografia medica d'Italia*”, een zuiver statistischen arbeid. En dan, als de samenhang tusschen de maisbebouwing en de pellagra niet zoo onmiddellijk blijkt, begint zijn botanisch onderzoek. Ja, er komen in de mais meerdere parasieten voor, met name ook wel „*Sporisorium maidis*”, maar deze is zeldzaam, zeer zeldzaam, en zij mag dan schadelijk zijn: de oorzaak der pellagra „*non può essere una rarità da gabinetto*”.

Bovendien in maiskorrels, in maismeel en in uit mais gebakken brood vindt men allerlei, maar overigens op zichzelf onschadelijke bacteriën, gaat de bacterioloog Lombroso voort.

Voorals de mais bedorven is, is het aantal groot, maar aan dieren gevoederd, doen zij weinig kwaad.

Bacteriën kunnen de directe oorzaak der pellagra niet zijn. Maar wat dan, en daar vervolgt de chemicus Lombroso: Mais neemt onder de cerealiën een bijzondere plaats in, wegens den grooten vetrijckdom van het vruchtbeginsel der korrels. Dit vet kan, vooral als het vochtig is, onder den invloed van lagere organismen, gemakkelijk veranderen, wil men, rans worden, en uit de bedorven mais kan men wel degelijk een vergiftige stof extraheeren, die door Lombroso „*pellagrozeine*” wordt genoemd. Terwijl nu de niet bedorven mais die stof niet bevat, is die stof in staat zeer vergiftige werkingen, deels slaap-, deels krampverwekkende, bij dieren te veroorzaken, en dat terwijl de schimmel- en bacteriën-culturen uit korrels, meel of brood van mais gekweekt, geheel onschadelijk blijken te zijn. De bedorven mais, het onder den invloed van bacteriën rans geworden vet, dat een vergiftige stof bevat, het meel en het brood van bedorven mais gebakken, ziedaar de oorzaak der pellagra onder de lagere volksklasse in Italië.

Voeg daarbij, dat Lombroso een uitstekende beschrijving der symptomatologie en der pathologische anatomie der pellagra geeft, dan heeft men een kort overzicht van het door hem verdedigde standpunt in het vraagstuk naar de oorzaak der pellagra.

Tegelijkertijd, en daarom is het hier in de eerste plaats te

doen, leert men de eigenschappen van Lombroso kennen: de clinicus, de patholoog-anatoom, de statisticus, de botanicus, de bacterioloog, de chemicus en de physioloog werken allen in hem te zamen, maar dat wil daarom geenszins zeggen, dat Lombroso bij al die onderzoekingen op zoo onderscheiden gebied, zich in de détails niet vergist.

Het tegendeel is eer waar. Hier en daar worden werkelijke, zelfs groote fouten gemaakt.

Een heete strijd heeft om bijna elk deel zijner specieele onderzoekingen gewoed, omdat het chemisch gedeelte niet volkomen den toets der strenge chemie kan doorstaan, omdat het botanische gedeelte zwakheden voor een botanicus vertoonde etc.; maar dat neemt niet weg, dat de theorie, volgens welke bedorven mais de oorzaak van de pellagra is, en dat de daarin werkzame mikro-organismen slechts middellijken invloed hebben als maisbedervers, nog altijd overeind staat. Wanneer Neusser bijv. die theorie aldus modificeert, dat de door bacteriën aangevangen rottingsprocessen niet vergiftige stoffen leveren, maar dat daaruit eerst in het lichaam vergiftige stoffen gevormd worden, dan staat hij op de schouders van Lombroso, was zonder hem niet mogelijk.

Als pellagra-onderzoeker teekent zich Lombroso dus. Zijn breede geest zweeft over alles, neemt overal wat hem goeddunkt, borgt, om met Carlisle te spreken, hier het pik, ginds de zwavel en het touwwerk, om als een werkzame vulkaan het als levend vuur terug te geven. Maar diezelfde geestes-eigenschappen stempelen hem daarom niet tot den laboratorium-onderzoeker, die dag in dag uit naspeurt, en telkens zich weer controleert, dat er toch in het kleine stapje dat hij vooruit is gekomen, zich geen fout moge bevinden, die een volgenden stap onzeker zou kunnen maken. Dat is de arbeid van anders georganiseerden.

Voor hem is het schitterende gedachtenspel hoofdzaak. Uit twee ver uiteenliggende praemissen, die hij, bij zijn allesomvattend weten, hier of daar, in verborgen hoeken vaak heeft opgedaan, concludeert hij een nieuwe gevolgtrekking. Hij toetst die aan 't experiment en schat dit hoog, maar dergelijke ex-

perimenten moeten slechts toelichten. Geen zweem van den eleganten experimentator vindt men bij hem, want zij worden voor hem nooit de hoofdzaak.

Zijn geest, die in de breedte werkzaam is, kan zich niet tegelijk in de diepte ingraven. Onverstaanbaar is 't dan ook niet, als nu de chemici, de toxicologen, die hem nawerken, komen en hem zeggen: hier is een vergissing begaan, ginds is uw werk niet volkomen juist, maar naar dien eisch mag men Lombroso niet meten. Ware hij de man, die het strenge laboratorium-werk op al die gebieden kon verrichten, dan ware vermoedelijk zijn arbeid niet geslaagd, maar waren de geniale grepen voor de pellagra-aetiologie eveneens achterwege gebleven.

- Geen wonder echter, dat zoo iemand aan zijn tegenstanders vát op zich geeft.

Daarbij komt nog iets. Is eenmaal zijn oordeel gevormd, en door een reusachtig arbeidsmateriaal gesteund, is zijn overtuiging, meestal niet zonder grond, gevestigd, dan verstaat hij ook geen twijfel aan de waarheid van de door hem verdedigde meening. Hij die er nog aan twijfelt, is zeker door den banbliksem van den Jupiter tonans, die daar hoog troont, getroffen te worden. Is de oppositie hevig geweest, werden, niet geheel zonder recht, een aantal détails in zijn werk onder den voet geloopen, wordt zijn stellige overtuiging bestreden, dan voelt de meester zich diep teleurgesteld.

- Hoor slechts den aanvang der voorrede van zijn standaardwerk over pellagra. „Questo che presento”, zoo vangt die aan, „è il frutto di 29 anni di studii continuati in circostanze spesso „dolorose. Sì: la storia delle mie ricerche, pur così poco originali sulla pellagra, basterebbe a provare quanto la natura „umana ripugni profondamente ad ogni anche scarso progresso „e lo consideri quasi un delitto.”

- Nu is het ongetwijfeld waar, dat de man, die voor de arme bevolking om niet-bedorven mais vraagt, drogerijen op groote schaal voor de mais wil aanleggen om het bederf der vochtige mais te voorkomen, en zoo noodig, wetten verlangt

tegende bedorven mais, mag rekenen op tegenstand van agrarische zijde.

Maar nevens het ingrijpen van het resultaat van zijn arbeid in de samenleving blijkt hier toch nog de andere factor, in de persoonlijkheid van Lombroso gelegen, die het verschil in oordeelvellingen begrijpelijk maakt. Kwetsbaar in een teér punt, in zijn détail-onderzoekingen, vergoedt hij door de breedte zijner concepties ruimschoots wat in diepte te kort kwam; maar kwetsbaar is hij. En terwijl hij zijn eigen waarde zeer goed kent, zijn geestesgaven weet te staan ver boven die van anderen en strikt eerlijk in zijn wetenschappelijk werk is, smart hem uitgesproken twijfel te diep om hem objectief te doen blijven en hem geheel juist over zijn tegenstanders te doen oordeelen. Hun meeningen komen tegenover zijn gevestigde overtuigingen hem voor te zijn geïnspireerd of door onkunde of door haat tegen alles wat werkelijk vooruitgang is.

Langer dan wenschelijk is misschien, heb ik bij den onderzoeker der pellagra stil gestaan, deels omdat het toch niet aangaat, om het stuk levenservaring dat in de pellagra-onderzoekingen is neêrgelegd, tegenover de crimineele anthropologie op den achtergrond te stellen, deels echter ook omdat de deugden en gebreken van Lombroso in dit onderzoek zoo duidelijk uitkomen, dat de kennis ervan wenschelijk is voor de kritiek op het werk van den crimineel-anthropoloog.

Wanneer ik dan nu met eenige huivering overga tot den hoofdschotel van dit opstel, tot de schildering van den man, die de natuurlijke historie van den misdadiger heeft beschreven op een wijze, zooals dit te voren nimmer was geschied, haar tot middelpunt heeft gemaakt eener nieuwe wetenschap — de crimineele anthropologie — en tot grondslag van een nieuw strafrecht — het positieve strafrecht —, dan begrijpt men, dat de reden van bestaan dezer huivering is gelegen in de moeijelijkheid om in korte trekken weêr te geven, waar het zwaartepunt van dezen reuzenarbeid ligt.

Het ligt voor de hand, dat de deugden van Lombroso eerst

goed tot haar recht zullen kunnen komen bij de vraagstukken, die thans aan de orde worden gesteld. Had de pellagra-studie hem min of meer van zijn eigenlijk arbeidsveld weggevoerd, toen het hem in botanische, chemische en physiologische laboratorium-onderzoekingen wierp, op het thans betreden gebied bevindt hij zich geheel op het engere terrein van eigen studie. Van kindsbeen af gewoon, met de strenge methodiek der geneeskunde naar physische, physiologische en psychische afwijkingen bij krankzinnigen te zoeken, laat het zich begrijpen, dat een geest als de zijne, waar zijn werkring hem in voortdurende aanraking met misdadige personen bracht, zich niet neêrleggen kon bij een heerschende geestesrichting, die bij de studie van den misdadige uitsluitend open oog voor de misdaad heeft, en den bedrijver er van nauwlijks of in 't geheel niet een nauwkeurige bestudeering of beschouwing waard acht. Toch spreekt het bijna van zelf, dat de studie van den levenden mensch, die de bedrijver der misdaden is, aan de studie der misdaad vooraf zal moeten gaan.

De vraag, die Lombroso daarmee voor zich vond om op te lossen, was desniettemin geenszins een vraag, die voor de eerste maal gesteld was. Integendeel, eeuwen lang was zij aan de orde geweest en stellig zal zij nog zeer lang aan de orde blijven. De vraag of en binnen welke grenzen misdadigers zijn aan te merken als variëteiten van de menschensoort, door nauwkeurig te omschrijven eigenschappen bepaald, was waarlijk niet nieuw.

Voorloopers¹² van Lombroso waren er dan ook te over. Van Aristoteles af, die aan de kennis der physionomie beteenkennis toeschrijft voor de beoordeeling van de menschelijke eigenschappen, tot de „fisognomia” van Della Porta in-1586, tot de *Physionomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis* (1775) van Lavater en tot de phrenologie van Gall, toe, was toch eigenlijk nooit dit vraagstuk van de agenda geweest. Binnen welke grenzen bestaan er dan uiterlijke kenteekenen, uit welke de handelingen der menschen vooraf te kennen zijn?

Als Flourens met een achtergrond van hatelijkheid zegt,

„dat de menschen altijd zoeken naar uitwendige teekens om de geheime gedachten en verborgen neigingen te ontdekken; na Lavater is Gall gekomen, na Gall zullen anderen komen”, dan roert hij daarmee een streven aan, dat, zolang er natuurwetenschap geweest is en zal zijn, terecht bestaan heeft en zal bestaan.

Toch zijn zij, die de uitwendige verschijning der menschen onderzochten om er hun innerlijk wezen uit te leeren kennen, slechts voor een klein deel Lombroso's voorloopers. Veel meer nog dankt hij aan de groote psychiatrici der eerste helft van de 19de eeuw, die met Griesinger, Schreuder van der Kolk, Esquirol, Chiarugi en anderen aan het hoofd, het spiritualisme en de filosofie als grondslag voor de psychiatrie den rug hadden toegekeerd en er de waarneming van de lichamelijke en geestelijke stoornis van den krankzinnige in haar volsten omvang voor hadden in de plaats gesteld.

Op dien bodem kan eerst Morel's beroemde *Traité de la dégénérescence physique, intellectuelle et morale de l'espèce humaine* in 1857 ontstaan; op dien bodem kan eerst het onderzoek naar het voorkomen van moreele afwijkingen bij slecht ontwikkelde menschenlichamen gedijen, en de meening dat ook moreele gebreken als symptomen van ziekte mogen worden aangezien, geuit worden. Maar dan gaat de rollende steen voort; in 1865 komt d'Ailly verdedigen, dat misdadigers eigenlijk bij de krankzinnigen thuisbehooren, Maudsley spreekt reeds van misdadigheid als een variëteit der neurose.

Genoeg, reeds lang was het terrein voorbereid, waarop Lombroso zou ingrijpen met een lange reeks van onderzoekingen, onafgebroken van 1870—1900 toe.¹³ Wat al niet op dit gebied door hem werd tot stand gebracht, is in een opstel als dit niet te meten.

Vooreerst wordt een beschrijving van de physische, physiologische en psychische eigenschappen van den misdadiger gegeven, zoo volledig als zij nimmer te voren gegeven was. Dan wordt hem, nadat zijn symptomatologie om zoo te zeggen gemaakt was, een plaats aangewezen als bijzonder mensch, als een variëteit. De verwantschappen, die deze menschelijke va-

riëteit met sommige vormen van krankzinnigheid vertoonden, worden nader bepaald, en al doende daarnevens de verwantschap tusschen den genialen en den krankzinnigen mensch, tusschen den politieken agitator, de prostituée en den krankzinnige aan afzonderlijke studies onderworpen.

Daarmee is echter tevens de studie van de natuurkunde van den misdadigen mensch, als een nieuwe wetenschap, de crimineele anthropologie, geschapen en wordt een nieuwe horizon geopend voor de vergelijkende studie der misdaad, die beproeven zal haar bij planten en dieren, bij uitgestorven wilde en cultuurvolken te onderzoeken, en daartoe niet uitsluitend den historischen weg zal volgen.

Op dien grondslag wordt aan het strafrecht gevraagd om te volgen op den weg, waarop de natuurwetenschappen en de geneeskunde zijn voorgegaan, om als zuivere toegepaste wetenschap te fungeeren en zich niet te blijven blind staren op spiritualistische of philosophische begrippen. Want slechts een strafrecht, dat steunt op de natuurkunde van den misdadiger, dus op zijn aetiologie en zijn symptomatologie, zal in staat zijn de prognose van den misdadiger goed te stellen. Eerst daarop steunend zal het de taak, die het vervullen moet: bescherming der maatschappij tegen de misdadigers, naar behooren kunnen volbrengen, iets wat het van de philosophie alleen niet leeren kan.

Wil het voortgaan op den ouden weg, zich alleen bemoeien met aan de schrijftafel geconstrueerde begrippen over misdaad en slechtheid van menschen, niet allereerst die menschen zelf gaan bestudeeren; wil het hooghartig elke bemoeienis met de therapie en vooral met de prophylaxis der misdadigers afwijzen, dan zal het steeds verder en verder te kort gaan schieten in hetgeen men van dat strafrecht verwacht, en verwachten mag. Met den eisch, dat het strafrecht ook aan prophylaxis en therapie van misdadigers en misdaad dienstbaar zal worden gemaakt wordt Lombroso de vader van de zoogenoemde positieve school.

Maar bezien wij iets meer van nabij Lombroso's invloed. Een

der meest sprekende en meest bestreden resultaten van zijn onderzoek, de vaststelling van den geboren misdadiger en het z.g. misdadigerstype, moge wegens het belang, dat er zich aan vastknoopt, en ook omdat vermoedelijk op het congres, dat eerstdaags in Amsterdam zal dagen, ruim daarover zal gestreden worden, iets meer op den voorgrond treden.

Ieder die in gestichten of in gevangenissen komt, zal wel dadelijk getroffen worden door het feit, dat fraai gebouwde, mooie menschen daar niet of slechts bij uitzondering worden aange troffen. Dit leeft als waarheid in den volksmond, als deze van galgentronie en boevensnuit spreekt, maar de moeilijkheid die zich voordoet is, de lichamelijke afwijking of de afwijkingen, als zij werkelijk in de gevangenissen worden gevonden, zoo behoorlijk te beschrijven, dat men houvast aan het gevondene heeft. De eenige manier waarop dit te bereiken, is, aan het meten, wegen en beschrijven te gaan van hen, die wegens misdaad veroordeeld zijn. Wel zal de aldus verkregen feitenberg reusachtig zijn, maar dan behoort er een genie toe, om de kern er uit weg te nemen. Dat heeft Lombroso gedaan. Honderden schedels van veroordeelden heeft hij nagegaan, duizenden levende veroordeelden onderzocht, en uit dien warboel van maten en beschrijvingen wist zijn groote geest iets essentieels te halen.

Volgens Lombroso dan zijn de bewoners van gevangenissen gerangschikt rondom een middenpunt, dat hij het misdadigers-type noemt. Dit type is gekenmerkt door de minder goede ontwikkeling der voorhoofdshersenen — klein, smal, laag of vluchtend voorhoofd, sterke ontwikkeling van het voorhoofdsbeen, bepaaldelijk sterk voorspringende wenkbrauwbogen met groote voorhoofsboezems en dientengevolge diepliggende, dikwijls scheef geplaatste oogen, — naast zeer krachtige ontwikkeling van den aangezichtsschedel — breede, vooruitspringende bovenkaak en jukbogen, breede onderkaak, — terwijl tal van andere vormwijzigingen, bijv. die van de groote, ver van het hoofd afstaande lap-ooren, de lange armen, de aanwezigheid van een bijzondere groeve in 't achterhoofdsbeen, enz.,

wijzen op vormverwantschap met de hogere apen, de primaten, die een minder sterke ontwikkeling van het cerebrum, bepaaldelijk der voorhoofdshersenen, bezitten dan menschen.

Zulk een type, dat bij 40 pct. der veroordeelden zou worden aangetroffen, wordt met tal van andere afwijkingen aangevuld: hyperbrachycephalie, scheef, te hoog of te laag schedeldak enz., enz., scheefstand der oogen, onregelmatige tandimplantatie, sterke hoofdberahing, terwijl de baard gering is, dunne lippen etc. Zulke afwijkingen zijn verstaanbaar als voorbeeld eener menschelijke variëteit, die ten opzichte van de hersenformatie op lagere trap van ontwikkeling dan gewoonlijk bereikt wordt was blijven staan. In dien zin kenmerken zij een atavistisch type. Lombroso meent, dat inderdaad een soortgelijke lagere ontwikkeling zich nog heden ten dage bij wilden in hun anatomischen schedelbouw weerspiegelen zou, terwijl, de drijfveeren, die voeren tot wat wij misdaden noemen, bij hen ongeremd werkend, hen dan ook in hun dagelijksch leven voeren tot dezelfde daden, die wij misdaden noemen, maar die voor hen dit niet of nog niet zijn. Hij ziet te meer verwantschap tusschen dit atavistisch misdadigerstype en den wilde, omdat een zeker aantal bij den misdadiger voorkomende, deels physiologische, deels psychologische eigenschappen, ook bij wilden worden aangetroffen. De misdadiger neemt slecht pijn waar, de wilde eveneens; de misdadiger heeft een zeer scherp gezicht, de wilde ook, de wilde tatouëert zich, ook bij misdadigers is tatouage niet zeldzaam; enz. Er bestaat verwantschap in de snelle en ongeremde werking der hartstochten bij beiden; in één woord, krachtens zijn bouw en zijn eigenschappen is deze misdadiger een persoon, die op een vroeger ontwikkelingsstadium is blijven stilstaan en nu zich gedraagt als iemand, die in een wilden-maatschappij misschien op zijn plaats zou zijn, in onze maatschappij echter niet meer thuis behoort. Deze ontwikkelingsstoornis is aangeboren, en het bewijs dier stelling wordt geleverd zoowel door den stamboom van den misdadiger, die hem regelmatig met zonderlingen, krankzinnigen, zelfmoordenaars, geprostitueerden, alcoholisten en zelfs af en

toe met een genie in een familie te zamen brengt, als door de analyse van zijn geschiedenis, die toestaat om tot in de vroegste jeugd de misdadige neigingen te vervolgen.

Aldus in ruwe trekken de theorie van den „*delinquento nato*”, den drager van het misdadigerstype. Hij zou het middenpunt wezen, waaromheen de gevangenisbevolking zich groepeerde en van wien uitgaande in geleidelijken overgang de misdadiger uit gewoonte, de misdadiger uit hartstocht en de misdadiger, die slechts occasioneel tot misdaad kwam, uitloopers vormen om hem met den normalen mensch te verbinden. Daarmee is tevens de onderscheiding tusschen den geboren en den occasioneelen misdadiger uitgesproken.

Er is tegen den geboren misdadiger, zoowel als tegen een misdadig type ¹⁴ een zeer scherpe oppositie gevoerd. Allereerst door hen, die de misdaad uitsluitend bepaald willen zien door de omstandigheden, door het milieu (gelijk zij het noemen), waarin de persoon, die misdadiger worden zal, verkeert.

Iemand die schatten bezit, aldus redeneeren zij, zal niet stelen, maar is nog niet braaf, al komt hij niet met den strafrechter in aanraking. Integendeel, zoo algemeen zijn, volgens hen, de slechte tendenzen bij menschen, dat, als het wenschen van den dood van een Chinees geldelijk voordeel aanbracht met de zekerheid, dat geen straf kon worden ondergaan, de 400 millioen Chineezzen binnen een maand tijds van de aarde verdwenen zouden zijn.

Zij, die met dit sprekende voorbeeld hun stelling toelichten, meenen, dat de gevangenis de plaats niet is om misdadigers te bestudeeren. Immers daar bevinden zich slechts de door de strafrechters veroordeelden, en vele en allerhande, zelfs vrij ernstige misdadigers loopen nu eenmaal, 't zij omdat hun wanbedrijf buiten de wet viel, 't zij omdat 't hun niet bewezen kon worden, vrij in de maatschappij rond. De misdadiger is volgens hen het kind der armoede, der verkeerde opvoeding, kortom van het milieu, en de persoonlijkheid doet daar een bitter klein beetje toe ter zake.

Het ligt voor de hand, dat dit betoog, afgezien van de feitelijke onjuistheid, die elk paedagoog en medicus weet aan te

wijzen, zeer zwak is. Al loopen er duizenden in de maatschappij los, die al even misdadig zijn als de veroordeelden, dan zal nog de gevangenis de plaats zijn, waar de uitgezochte misdadigers, de veroordeelden, bijeen komen. Het onderzoek naar de eigenschappen van den misdadiger is reeds om die reden in de gevangenis even goed te verrichten, als bijv. dat naar de eigenschappen van krankzinnigen in een krankzinnigen-gesticht of naar die van zieken in een ziekenhuis. Niettegenstaande er zeer veel krankzinnigen in de maatschappij vrij rondloopen, is het onderzoek naar hun eigenschappen in een krankzinnigengesticht zeer geoorloofd.

Een vergelijking tusschen 100 schedels van veroordeelden en 100 niet-veroordeelden behoeft volstrekt niet te wachten op het uitgemaakt zijn van de vraag of er onder de laatste 100 misschien ook misdadigers waren. De eerste 100 zijn uitgezocht en als het verschil, dat Lombroso voor het misdadigers-type eischt, werkelijk bestaat, dan moet het volgens de eischen der kansrekening sterker spreken bij de 100 eerstgenoemden, dan bij de 100 niet veroordeelden.

Maar meer nog, de milieu-hypothese, die zoo eenvoudig klinkt met haar stokpaardje: wie 't al heeft, behoeft het niet te stelen etc., heeft haar Achilleshiel als men haar vraagt, hoe het dan wel komen mag, dat ondanks alle slechte omstandigheden, armoede, diepe ellende, omgeving van andere misdadigers, geen of geheel verwaarloosde opvoeding, men telkens weër menschen vindt, die desondanks braaf blijven, arbeidzaam zijn en zich en hun nakomelingschap opheffen uit de ellende, waarin zij zelf groot werden.

Neen, de milieu-hypothese, als zij met de anthropologische of individueele factoren geen rekening wil houden, schiet zeer stellig te kort; en wanneer zij aan de anthropologische school voor de voeten werpen wil, dat deze met de omstandigheden geen rekening houden wil, dan dwaalt zij. Deze zegt alleen, dat enkele personen, en als zoodanig neemt zij den geboren misdadiger als middenpunt aan, onder de denkbaarst gunstige omstandigheden toch misdaden bedrijven zullen, en dat er een gelij-

delijke rij van overgangen is, van deze gelukkig zeldzame individuen, naar hen, die een steeds sterker wordende nadelige groepeerings van omstandigheden van noode hebben, willen zij tot misdaad komen, en naar hen, die onder bijna elke denkbare groepeerings brave en edele menschen blijven.

Gevaarlijker echter dan deze te eenzijdige oppositie scheen een andere, die, geformuleerd door hen, welke het bestaan van een anthropologischen of individueelen factor naast ongelukkige omstandigheden wel toegaven, desniettemin zoowel het bestaan van den geboren misdadiger als van het misdadigerstype betwisten. Vooral ook onder geneeskundigen, gestichtsartsen werden zij gevonden. Hun redeneering is ongeveer de volgende. Het is niet te ontkennen, dat zoowel in krankzinnigengestichten als in gevangenissen een categorie van personen gevonden wordt, die allerlei anatomische afwijkingen in hun lichaamsbouw vertoonen. Evenmin is er aan te twijfelen, dat de stamboom der personen zich uit zenuwzieken, teringlijders, kortom uit zwakken, opbouwen laten. Er zijn dan ook daaronder zieken van zeer uiteenloopenden aard, ten deele zelfs vroeg in de jeugd ziek geworden, maar deze beantwoorden anatomisch niet aan één type. Anatomische afwijkingen worden inderdaad bij die personen, die zich wisselend in gestichten, verbeteringshuizen of gevangenissen bevinden, aangetoond, maar zij zijn van zeer verschillenden aard, doordat die, gelijk personen zelf, op zeer uiteenlopende wijze ziek geworden zijn.

Het is aan Lombroso zeer kwalijk genomen, dat hij, tegemoetkomend aan deze oppositie, zijn oorspronkelijk atavistisch misdadigerstype heeft gewijzigd, en het naast een atavistische beteekenis, tegelijkertijd een pathologische en wel een epileptische beteekenis heeft toegekend. Staan blijven op lageren ontwikkelingsstrap kan tot bepaalde vormwijzigingen voeren. Ziekte kan aan andere vormwijzigingen het aanzijn schenken. Maar niet tegelijkertijd kan een vormwijziging, als in het misdadigertype wordt ondersteld, zoowel op de een als op de andere wijze ontstaan zijn. Toch ligt juist dáár een der grootste verdiensten van Lombroso, dat hij, juist inziende dat alles

wat in de ontwikkelingscurve te veel naar de eene of naar de andere zijde van het gemiddelde afwijkt, zich bij uitstek leent om ziek te worden. De uitersten hebben het nu eenmaal overal het slechtst, want zij bieden minder weerstand. Daar ligt juist een der grootste grepen van Lombroso. Dit onderscheidt zijn degeneratie-leer van die van Morel, en verzoent haar met de ervaring der gestichtsartsen. Inderdaad, toen ik met dr. Behrends, voor jaren reeds, 50 idioten, 50 lijders aan epilepsie, 50 lijders aan vervolgingswaanin, 50 moordenaars, 50 soldaten en 50 geneesheeren met elkander vergeleek, kwam, afgezien van al de zonderlinge schedelvormen, die wij voor ons kregen, dit voor den dag (en dr. Van der Plaats toetste de grenzen der waarnemingsfouten dezer onderzoekingen aan de kansrekening), dat zeer kleine voorhoofden en groote aangezichten in de hoogste mate bij idioten, in mindere mate bij epileptici en lijders aan vervolgingswaanin, nog minder bij moordenaars, 't minst bij soldaten, 't allerminst bij geneesheeren werden gevonden.

Maar de verschuiving der gemiddelden in de gevonden curven is geen zeer groote, en dat kan geen wonder heeten, als men bedenkt, hoe zeer gemakkelijk de op den zwakken bodem verkregen ziekte den oorspronkelijken vorm wijzigen, geheel veranderen, ja overcompenseeren zal. Idioten hebben minder hersenen dan normale (s. v. v.) menschen, ook al vindt dr. Van Walsem hersenen van een idioot, die meer wegen dan de zwaarst bekende hersenen; 't zijn er dan ook hersenen naar.

In dien zin blijft dan ook voor mij het misdadig type van den geboren misdadiger, zooals Lombroso er de hoofdlijnen van aangaf, bestaan. Voor mij is het de eerste, eenigermate geslaagde, poging om den stam te definieeren, waaraan zich als takken nu eens bepaalde (hereditair overdraagbare) vormen van krankzinnigheid, idioten, epileptici, aan de andere zijde zondelingen, zelfmoordenaars etc., maar ook misdadigers ontwikkelen. Ik blijf het een der grootste grepen achten, die in den modernen tijd werden gedaan, dat Lombroso de geringe verschuiving van dit gemiddelde, te midden van den reus

achtigen feitenstapel, dien hij in de gevangenissen voor zich vond, wist te isoleeren. En tegenover zulk een verdienste voegt het, dat de kritiek op bijzaken niet de hoofdzak vermoordt, want het doet toch waarlijk weinig ter zake, of dat woord atavistisch verkeerd is, of het zich niet geheel meer dekt met de thans heerschende begrippen omtrent erfelijkheid, of bepaalde afwijkingen beter als pathologische dan als aangeboren veranderingen zijn aan te zien.

Waarom dan toch die verwoede aanvallen op de resultaten van zijn arbeid? Ook hier, naar 't mij voorkomt, om soortgelijke redenen als bij het pellagra-onderzoek.

Lombroso zoekt zijn materiaal overal. Hij zoekt, wat hij bij plant en dier misdaad zou kunnen noemen, met evenveel belangstelling op, als wat, in de spreekwoorden die in het volk leven, over de anatomische kenmerken van misdadigers door den volksmond gezegd wordt. Hij meet schedels bij honderden, levende menschen bij duizenden. Uit de kennis der dieventaal worden door hem argumenten voor de verdedigde stelling geput. Ook den invloed van voedsel, temperatuur, hoogte, hemellichamen op de gedachten en handelingen der menschen bestudeert hij, voor zoover het mogelijk is. Hij leest veel, enorm veel, en reproduceert het gelezene, daar waar het in zijn kraam te pas komt, en hij leest op elk gebied. Hij is van alle markten thuis, maar uit al die markten gebruikt hij dat, wat bruikbaar is, om den misdadiger rondom het atavistisch epileptisch type te rangschikken.

Het zou meer zijn dan van menschen verwacht mocht worden, als er in de bewerking van dien berg van détails geen reusachtige gapingen aanwezig waren, en als de kritische naderonderzoeker, die elk détail in dien reusachtigen stapel, dien Lombroso neergeworpen heeft, wil narekenen, niet heel dikwijls vergissingen vond. Daartegenover staat, om met Laplace te spreken, „que les découvertes consistent en des rapprochements d'idées susceptibles de se joindre et qui étaient isolées jusqu'alors.” Daar ligt juist het zwaartepunt. De in allerlei wetenschappen verstrooid liggende gedachten weet hij bijeen te voegen, omdat hij, in vogelvlucht wel is waar, over al die wetenschappen

heen ziet; daar ligt zijn kracht, zijn fout tevens, want moest het bijeengaren der denkbeelden en feiten van heinde en ver wachten tot dat de strenge kritiek elk afzonderlijk getoetst had, dan was Lombroso's werk stellig niet tot stand gekomen, dan bestond er nu geen crimineele anthropologie en was de studie van den misdadiger niet zoo ver, als zij nu is. Maar tevens dit ter verklaring der somwijlen gerechtvaardigde critiek op zijn werk. Want ook hier zweeft mij weêr het bekende beeld van Carlisle voor. Tot den vulkaan zegt men: het touwtje, dat gij daar hebt weggenomen, was niet zoo lang als gij gezegd hebt dat het was; bovendien hoorde het u niet toe. Gij hebt pla-giaat gepleegd en slecht de détails onderzocht, zijt dus geen onderzoeker; of wel de lucifer, waarmeê het vuur ontstoken werd, brandde twee maal langer dan gij hebt opgegeven, en het pik hebt gij ontleend aan een wetenschap waar niemand tegenwoordig meer bouwstoffen aan ontleent. Gij zijt dus niet ernstig en hebt neiging tot occultisme, enz.

Maar bij dit alles vergeet men, dat een vulkaan vuur heeft uitgebraakt, waarvan lucifer, touw, pik en nog veel meer deel uitmaakten, maar waartoe de preciese lengte van het touwtje enz. enz. bitter weinig meer afdeed, waarbij op andere wijze het vuur gevoed is dan door het aansteken met een lucifer.

Neen, 't is gelukkig dat Lombroso niet alleen met de maat te meten is, die men den laboratorium-onderzoeker aanlegt.

Toch geeft aan den anderen kant Lombroso zelf aanleiding genoeg om streng over zijn arbeid te oordeelen. Men leze maar weder de voorrede van zijn *Uomo delinquente*: „Ik weet wel, dat mijne door honderden exacte experimenten gerugsteunde onderzoekingen slechts zullen strekken om den lachlust der stommerikken, en de ongeloovigheid der mij welgezinden op te wekken.” Zoo staat er. De man, die er zelf op gewezen heeft, dat de haat tegenover nieuwe denkbeelden — het miso-neïsme zooals hij het noemt — een eigenschap is der groote menigte, boven welke de talentvolle en geniale mensch uitsteekt, door de waardeering van het nieuwe, door hetgeen hij „philoneïsme” noemt, kan toch niet rekenen op bijval van de groote menigte, mag ze immers van dien kant niet verlangen.

Voor hen schrijft hij niet en door hen kan hij niet gewaardeerd, wél verafschuwd worden. Want Lombroso is ondanks 't bezit van zijn talent en van zijn ontzagwekkende werkkraft, ook een profeet. Hij is niet alleen zoeker, maar ook de ziener, de verkondiger, de propagandist van hetgeen hij voor waar houdt. Wie aan zijn overtuiging raakt, raakt aan hem zelf.

Hij is niet zacht voor anderen, zijn persoonlijkheid leent zich daar niet toe. Geen wonder, dat anderen ook niet zacht voor hem zullen zijn.

Het is dus onder zulke omstandigheden niet geheel onbegrijpelijk, dat de niet altijd onrechtvaardige kritiek tegenover Lombroso al spoedig scherpe vormen aanneemt. Desniettemin, een deel van de scherpste dezer kritiek is te danken aan het door hem behandelde onderwerp.

Een individueele, anthropologische factor, als een integreerende factor bij den misdadiger invoeren, was het strafrecht dwingen tot de natuurwetenschappelijke methode van onderzoek.

Er was een tijd — nog niet heel lang geleden, — dat de geneesheer den gang naar het lijkenhuis om er autopsie te doen, verachtelijk vond, dat hij waarneming aan het ziekbed beneden zijn waardigheid achtte. Zijn arbeidsveld was de schrijftafel, daar construeerde hij de ideale vormen der ziekte, en in de boeken klopte alles. Toen kwam Morgagni en anderhalve eeuw later klopt er niets meer zoo goed, als toen het geval was. Wel denkt geen geneesheer meer aan studie zonder lijkenopeningen of zonder waarneming bij den levenden mensch, wél is zelfs door onvermijdelijke reactie de schaal misschien wat ver door geslagen, en wordt historisch weten daar te veel verwaarloosd, maar niemand spreekt tegen, dat Morgagni's invloed de geneeskunde reuzenschreden heeft laten doen.

Lombroso is in zeker opzicht de Morgagni voor den strafrechter. Hij heeft hem gedrongen meer dan vroeger den levenden misdadiger te bestudeeren, en op grond van de resultaten van die studie, niet op uitsluitend philosophische overwegingen, naar een begrip voor misdaad te zoeken.

Tot nu toe heeft zijn arbeid, nog niet $\frac{1}{4}$ eeuw na het verschijnen van *L'uomo delinquente*, een reusachtig succes gehad.

Niet alleen aan Lombroso's werk is dat te danken. De tijd was rijp. Het werk der „physionomisten”, hoe eigenaardig ook, was niet geheel onnut geweest, de opkomst der jonge psychiatrie had zijn invloed doen gelden. Behoef ik het in 't licht te stellen, dat er reeds een gansche schare jonge juristen bereid stond, en begonnen was om de natuurwetenschappelijke methode in te voeren. Het ligt niet op mijn weg om uiteen te zetten waar mannen als von Liszt, Prins, Van Hamel enz. waren, toen Lombroso's boek verscheen, of hoeveel zij medewerkten tot de ontkieming van een natuurwetenschappelijke beoordeeling van misdaad en misdadiger voordat de Italiaansche school voor positief strafrecht, met Enrico Ferri en Garofalo tot banierdraggers, haar eigen weg ging.

Lombroso's boek, en het in 1881 gevolgde eerste congres voor crimineele anthropologie, sloeg, zoo heeft een geestig Hollandsch schrijver gezegd, als „een bom in de antieke ruiten van het gebouw voor strafrecht.”

Nu, elke vergelijking hinkt. Ook deze. Lombroso's boek ware doodgezwegen en onbegrepen, als dat gebouw zoo antiek was geweest. Dat het geenszins is doodgezwegen, en zoo grooten invloed heeft uitgeoefend, is op zich zelf reeds een bewijs, dat de tijd voor de nieuwe beschouwingwijze rijp was. Maar niet te weerspreken valt het, dat die invloed niet zonder strijd verkregen is. Daartoe greep het te veel in het dagelijksch leven in.

Het strafrecht heeft de prophylaxis der misdaad, op grond van de kennis van den misdadiger, erkend. Van allerlei zijden is dit aanvaard. Andere berechting van kinderen dan van volwassenen, voorwaardelijke veroordeeling enz., zij zijn de erkenning van veel van hetgeen ook Lombroso gewild heeft.

Is daarom nu de strijd gestreden? Geenszins. Weldra zullen dagbladen en weekbladen getuige afleggen van den vrij vinnigen strijd tusschen de verschillende scholen, die in Amsterdam te wachten staat, maar in dien strijd zal één ding tevens blijken: groote vereering en waardeering voor den man, die het voeren van dien strijd mogelijk gemaakt heeft, voor Cesare Lombroso.

A A N T E E K E N I N G E N .

(1)

C. Lombroso. Medicina legale dell'alienazione mentale studiata col metodo sperimentale. Padova 1865.

(2)

1865. Studii per una geografia medica d'Italia.
1869. Esperienze per lo studio dell'eziologia e profilassi della pellagra.
1869. Sintomatologia della pellagra.
1870. Studi clinici ed esperimentali sulla natura, causa e terapia della pellagra.
1870. Anatomia patologica dei pellagrosi. { Hetzelfde.
Leichenbefunde bei pellagra. }
1880. La pellagra in Sissa (prov. di Parma) e Mirandola (prov. di Modena.)
1880. Sulla pellagra della prov. di Torino.
1880. La pellagra nell'Umbria e nel Friuli e la monografia del prof. Adriani.
1880. Dei preparati maidici nella cura di alcune malattie della pelle.
1881. Studii statistici sulla pellagra in Italia.
1881. Come s'impedisce esicura la pellagra.
1881. Studii sull'inchiesta ufficiale della pellagra in Italia.
1882. Profilassi della pellagra nella prov. di Torino.
1882. Memoria sulla pellagra e sulle condizioni della proprietà fondiaria della classe agricola in Italia.
1885. Lettere polemiche e politiche sulla pellagra.
1888. Studii clinici sulla pellagra.
Sui veleni del mais.
1892. Trattato profilattico e clinico della pellagra.

(3)

1870. Klinische Beiträge zur Psychiatrie, Leipzig.

(4)

1876. L'uomo delinquente in rapporto all'antropologia, alla giurisprudenza ed alle discipline carcerarie.

1888. L'uomo delinquente etc. Delinquente nato e pazzo morale. 3a Edizione completamente rifatta.
- (5)
1872. Genio e follia. 2da Edizione completamente rifusa ed ampliata.
1874. Genio e follia. 3a Edizione ampliata con 4 appendici. I giornali dei pazzi. Una biblioteca pazzesca.
1888. L'uomo di genio in rapporto alla psichiatria, alla storia ed all'estetica. 5a Edizione del genio e follia completamente mutata con tavole e figure (Bibl. Antrop.-giuridica. Serie I, Vol. IV).
1894. L'uomo di genio. Edizione completamente mutata.
- (6)
1888. Due Tribuni. Studiati da un alienista. Roma.
- (7)
1884. Lombroso e Bianchi. Misdea.
- (8)
- Gli Anarchisti. Biblioteca Antrop-giuridica. Serie II. Vol XXII. 1895.
- (9)
- Pensieri e meteore. 1878.
- (10)
- Lombroso e Rossi. Influenza della temperatura sulle rivoluzioni.
- (11)
- Lombroso, Grimaldi e Artu. Inchiesta sulla trasmissione del pensiero.
- (12)
- G. Antonini. I precursori di Lombroso. Piccola Biblioteca di scienze moderne. N° 22. 1900.
- (13)
1863. Tre lezioni al corso di chimica di malattie mentali nella università di Pavia.
1868. Tre mesi in Calabria.
Frammenti medico-psicologici.
1865. Medicina legale dell'alienazione mentale studiata col metodo sperimentale.
1869. Klinische Beiträge zur Psychiatrie. Physikalisch-statistische

- Studien mit Krankengeschichten. Mit Genehmigung des Verfassers gesammelt und aus dem Italienischen übertragen von Dr. O. Frenkel.
1871. I crani dei grandi uomini. Polemica.
1872. Genio e follia. 2^a Edizione.
1874. Genio e follia. 3^a Edizione.
1875. Memorie del laboratorio di psichiatria e medicina della regia Università di Pavia (Estratti dei diversi periodici).
1876. L'uomo delinquente etc. 1^a Edizione.
1877. Mantegazza e Lombroso. Il piacere ed il dolore. Teoria scientifica della sensibilità di L. Dumont. Con un sunto della esperienza sulla misura, l'espressione e gli affetti del dolore.
1878. Dell'influenza dell'orografia sulle stature. (Estratto dall'Archivio di Statistica. Anno II, Fasc. III.)
1878. L'uomo delinquente etc. Aggiuntavi la teoria della tutela penale del prof. Poletti.
1879. Considerazioni al processo Passanante.
1878. Pensieri e meteore. Studii di un alienista, seguite dalle osservazioni psichiatrico-meteorologiche del prof. A. Tamburini e dalle note sugli abitanti dei paesi in grande altezza del prof. G. Marmelli.
1881. L'Amore nel suicidio e nel delitto.
1883. Due Tribuni. Studiati da un alienista.
1884. Lombroso e Bianchi. Misdea e la nuova scuola penale.
1884. Sul mancinismo motorio e sensorio nel sano, nel pazzo, sordomuto, cieco-nato e nel criminale.
1886. Pazzi ed anomali.
1886. Polemica in difesa della scuola criminale positiva per C. Lombroso, E. Ferri, R. Garofalo, G. Fioretti.
1888. L'uomo delinquente etc. 3^a Edizione (Biblioteca antrop.-giuridica, Vol. I.)
1888. L'uomo di genio etc. 5^a Edizione di genio e follia (Biblioteca antropol.-giurid., Vol. IV).
1890. Lombroso e Laschi. Il delitto politico e le rivoluzioni in rapporto al diritto ed all'antropologia.
1890. L'anthropologie criminelle et ses récents progrès (Bibliothèque de philosoph. contemporaine).
1891. Palimpsesti del carcere. Raccolta unicamente destinata agli uomini di scienza.

1892. Les applications de l'anthropologie criminelle (Bibliothèque de phil. contemp.)
1892. L'uomo bianco e l'uomo di colore. Letture su l'origine e la varietà delle razze umane.
1893. Lombroso e Marro. Sui germi della pazzia morale nei fanciulli (Ac. di Torino).
1893. Lombroso e Ferrero. La donna delinquente, la prostituta e la donna normale.
1893. I (più) recenti processi bancari di Roma e Parigi (Archiv. di Psichiatria etc.)
1894. Gli anarchici.
1894. L'antisemitismo e le scienze moderne.
1895. Gli anarchici. Edizione con aggiunte (Biblioteca antropo-giuridica. Serie II, Vol. XXII.)
1897. Contributo all'antropologia dei Dinka. (Lombroso e Carrara. Atti della Societ. Rom. di antropologia.)

Behalve tal van verhandelingen afgedrukt in het „Archivio di psichiatria, scienze penali ed antropologia criminale”, van 1881 af, als
Il delitto negli animali.

Craniometria di 39 delinquenti e 66 normali del Piemonte etc.,
tal van kleinere verhandelingen als

Delitti di libidine,
Amori dei pazzi etc.

Studies over beruchte misdadigers, met Forel, over Lucheni, over
Bresci enz. enz.

(14)

Ik heb het voor het doel van dit opstel niet noodig geacht, het
misdadigers-type, dat eigenlijk op een geheel andere organisatie van
den misdadiger zal steunen, te détailleren. Slechts hier en daar heb
ik er een greep uit gedaan.

JULIETTE ADAM.

JULIETTE ADAM.

Frankrijk is in de vijftien laatste jaren voortdurend het terrein geweest, waarop de *Reactie* en de *Vooruitgang* met elkaar in botsing kwamen. De eeuwenoude strijd tusschen het *Liberalisme* en het *Conservatisme* schijnt in waarheid, naarmate de menschheid ouder wordt, meer en meer van vormen en van leuzen te wisselen. Het is of de voorstanders van het conservatieve begrip, inziende dat het pleit eigenlijk voldongen is, maar de wapens niet willende neerleggen, elke omstandigheid en elk feit, dat in staat is de groote massa in beweging te brengen, aangrijpen om den strijd voort te zetten en nieuwe aanhangers te werven, die alleen aangelokt worden door een vaandel of een embleem, waarvan zij de grondgedachte of de ware bedoeling niet begrijpen. Zoo mag men zeggen dat het Boulangisme, de Panama-quaestie, de Dreyfus-zaak hun groote beteekenis hebben gekregen, slechts omdat zij door de twee genoemde antipoden gebruikt werden om er een wapenkreet aan te ontleenen, en dat zij die stormen hebben kunnen teweeg brengen, welke er uit zijn voortgekomen, slechts omdat zij het jonge geslacht in een strijdperk gevoerd hebben, dat het reeds lang verlaten waande en als historisch monument beschouwde.

Verschillen inderdaad de rechten waarom gestreden wordt

of de zaken, welke het voorwerp vormen van het altijd durend geding tusschen de behoudende en de vooruitstrevende richting, de pleiters zelve ondergaan, huns ondanks, eveneens een verandering. Zij kunnen zich, in veel gevallen, niet onttrekken aan de evolutie welke het menschelijk geslacht ondergaat.

De vervorming der maatschappij, de verandering der sociale verhoudingen en proportiën, die het gevolg zijn van de verfijning, om niet te zeggen vooruitgang van den menschelijken geest en welke op haar beurt de verhooging veroorzaken van de niveau's waarop zich de verschillende maatschappelijke klassen bevinden, bewerken een algemeene verschuiving der denkbeelden, waaraan het individu, veelal onbewust, onderhevig is. Dit verschijnsel laat zich natuurlijk eerst na verloop van een tijdvak en alleen door historische vergelijking constateeren. Het maakt geen inbreuk op de principes zelve der partijen, welke slechts van plaats, van oppervlak hebben veranderd, doch welker onderlinge afstand nagenoeg dezelfde is gebleven. Op zuiver maatschappelijk gebied is het eveneens merkbaar. Zij die in de 18e eeuw den *tiers-état* vormden, maken heden ten dage deel uit van de *bourgeoisie* en zijn als zoodanig blootgesteld aan soortgelijke revendicaties, als zij zelve eens tot de noblesse en de clergé richtten. Gelijkerwijs zou menig liberaal van voorheen verschillende punten onderschrijven van het program van een conservatief van onze dagen. De orientatie der politiek is met andere woorden in veel opzichten veranderd, zonder dat de eindpolen tot elkaar genaderd zijn, d. w. z. zonder dat de begrippen, die de essentie der hoofdpartijen uitmaken, zich met elkaar hebben kunnen verzoenen.

Deze evolutie, die op zich zelve het voorwerp van een belangrijke historische studie zou kunnen vormen, wordt weerspiegeld in de loopbaan van tal van hedendaagsche politieke personen, namelijk van hen, wien het gegeven was in de dertig laatste jaren op den voorgrond te treden. Bijna allen die in dit geval verkeerden zijn van „plate-forme” veranderd. De republikeinsche fractie is zodoende in partijen gesplitst

geworden, welke de plaats hebben ingenomen, onder het Keizerrijk bekleed door de liberalen en conservatieven, met welke zij zich ten deele geassimileerd hebben. De hedendaagsche politieke toestand van Frankrijk is uit niets anders geboren dan uit die omzetting van denkbeelden, welke in veel opzichten meer de namen en uiterlijke vormen, dan het wezen der staatkundige verdeeldheden betreft.

De eminente vrouw, die het onderwerp is dezer schets, is evenmin geheel vrij gebleven van de strooming van haren tijd. Dertig jaar geleden maakte zij haar invloed op het terrein der officieuse politiek dienstbaar aan de idee van republikeinsche vrijheid en vaderlandsliefde, heden voert zij de pen tegen de Regeering, welke juist de „*défense républicaine*” tot richtsnoer heeft genomen, en vertegenwoordigt zij tevens bij uitnemendheid het begrip van *Chauvinisme*. In le *Siège de Paris* (Michel Lévy frères, 1873), een soort van journaal door Mevrouw Adam oorspronkelijk aangelegd voor haar dochter, die tijdens het beleg niet in Parijs was, maar niettemin een boek, dat in waarheid tot het werk is geworden dat voor altijd den naam der schrijfster vestigde, vindt men een uiting welke als haar politieke geloofsbelijdenis kan opgevat worden en tegelijkertijd in enkele woorden op kernachtige wijze het toenmalige republikeinsche begrip samenvat.

Het is in den namiddag van den 4en September 1870. Half Parijs is samengevloeid op en om de Place de la Concorde. De volksmenigte houdt het *Corps Législatif*, in het *Palais Bourbon* vergaderd, als 't ware in een onverbreekbare, door geen ruiterscharge te splijten, omklemming gesloten, een omklemming waarin de Volksvertegenwoordiging van het Keizerrijk aanstonds den laatsten snik zal geven. Overal worden te midden der foule, die kalm maar vastberaden is, redevoeringen gehouden. Niemand weet eigenlijk wat er gebeuren zal, maar allen hebben 't woord *déchéance* op de lippen. Daar wordt op eens in een groep voorgesteld de republiek uit te roepen, doch er zijn omstanders, die vreezen dat een revolutie het volk verschrikken, dat een republiek geen organiseerende, redding brengende elementen

zal bevatten. Mevrouw Adam, die zich niet ver van die groep bevindt, neemt op dat oogenblik het woord: „De Republiek”, zegt ze, „is noch een vrouw, noch een godheid welke verre „dient gehouden te worden van alle bezoedeling en op welke „het geringste smetje een vlek zou werpen. De Republiek is „de grootst mogelijke som van moed, verstand, werkzaamheid, „levensenergie, die een volk aan den dag kan leggen. Indien „het waar is dat de maatschappij een herhaalde en vergrootte „vorm van ons zelve is, dan is de Republiek het resultaat „van onze beste daden, een levend samenstel van onze plic- „ten, van onze rechten, van onze verst strekkende en steeds „uitgebreider belangen. De Republiek wordt niet uitgeroepen, ze „wordt gemaakt, zij *is*; ze wordt geboren uit u zelve, van „daag, te harer uur en vol levensvatbaarheid. Geen maatschap- „pelijk euvel, geen monarchistische kanker zullen haar ooit „dooden. Ergo: leve de Republiek!”

Mevrouw Adam was toen 34 jaar oud. Sinds dat oogenblik zal wellicht haar conceptie van het gemeenebest gewijzigd zijn; een dertigjarige praktijk van den regeeringsvorm welke voor de jonge staten die der toekomst is, heeft ook háár wellicht geleerd dat er niets absoluuts bestaat in de politiek en dat personen en ideeën alles, de vormen niets zijn.

Eer we verder gaan en Mevrouw Adam schetsen als politieke schrijfster, als letterkundige en als vrouw van de wereld, zij in 't kort de geschiedenis van haar leven in herinnering gebracht.

Juliette Lamber is geboren den 4^{en} October 1836 te Verberie, in het departement der Oise. Haar grootvader en vader waren geneesheer; de eerste gaf haar een skelet om er mee te spelen als pop, laatstgenoemde leerde haar zieke boeren oppassen, en reeds op vijftienjarigen leeftijd, bij gelegenheid dat er een epidemie in een naburig dorp woedde, kon zij de be wijzen leveren met vrucht van zijn lessen genoten te hebben. In de politiek werd zij eveneens vroeg ingewijd door haar grootmoeder die royaliste, haar grootvader, die bonapartist, en haar vader, die republikein was. Juliette was dus ten volle

hetgeen men *un enfant précoce* noemt. Dit blijkt ook daaruit dat men haar uithuwelijkte toen zij vijftien en een half jaar oud was, en wel aan een advokaat, Lamessine geheeten.

Dit huwelijk schijnt niet gelukkig geweest te zijn. De jonge vrouw zocht echter haar troost in lectuur en in het te boek stellen van haar indrukken en haar eerste pennevrucht ziet het licht in 1858 onder den titel van: *Idées antiproudhoniennes sur l'amour, les femmes et le mariage* en is onderteekend J. Lamessine. Dit werkje brengt haar in kennis met Georges Sand, met wie zij weldra bevriend wordt.

Intusschen was haar echtgenoot overleden. Te Parijs, waar zij zich gevestigd had, leerde zij eenigen tijd daarna Edmond Adam kennen, gewezen medewerker van Armand Carrel, ex-adjoint van de mairie van Parijs en secretaris-generaal van het Comptoir d'Escompte. Met dezen ridderlijken en hoog begaafden man, die in 1870 prefect van politie en daarna senator werd, huwde zij in 1868 en die echt was even gelukkig als de eerste te wenschen had overgelaten. Een zeer ernstige ziekte die zij kreeg, kwam kort daarop een schaduw werpen op de *lune de miel* der echtgenooten, maar was oorzaak dat zij onder den invloed geraakte van een tweede genegenheid, welke in de meeste harer zuiver literaire geschriften op den voorgrond treedt, een liefde namelijk voor het Zuiden. Daar was het, aan het strand van de Golf Juan, dat zij herstel was gaan zoeken en gevonden had. Bij het uitbreken van den oorlog was zij evenwel weer in Parijs terug. Door middel der hooge betrekking, waarin Edmond Adam door het gouvernement van den 4^{en} September geplaatst was, kwam zij spoedig in aanraking met alle personen, die zich tot leiders van de publieke zaak opwierpen. Zij maakte het beleg van Parijs mede en gaf reeds een paar jaar later, in den vorm van een dagboek, de indrukken en aandoeningen in het licht, die haar gemoed van vurige patriote verscheurd hadden. Volgens sommiger oordeel is zelfs haar *Siège de Paris* het beste wat er over dit onderwerp geschreven is, omdat het niets behelst, dan wat met eigen oog werd waargenomen en door de auteur ondervonden.

In het beleg van Parijs is voorzeker ook de bron te zoeken van een haat, die, samen met de liefde tot haar tweeden echtgenoot, haar later leven beheerscht heeft: de haat tegen Bismarck. In die twee gevoelens is zij, mag men zeggen, van 1870 af, geheel en al opgegaan, en het moet de triomf van haar leven geweest zijn, getuige te hebben kunnen wezen van den val van den ijzeren kanselier. Met haar echtelijke genegenheid is zij minder gelukkig geweest. Edmond Adam ontviel haar reeds in 1877. Van dat tijdstip af heeft zij zich met hart en ziel aan de politiek overgegeven. En het oogenblik was daarvoor niet ongunstig. De politieke gebeurtenissen van genoemd jaar verschaften haar stof in overvloed om voor het heil der Republiek tegen de legitimistische beweging werkzaam te zijn. Haar salon was toen het centrum waarin de weerstand voorbereid werd, die uitliep op de gebeurtenissen van den 16^{en} Mei. Nadat de overwinning behaald en de Republiek voor een poos beveiligd scheen tegen den royalistischen ondernemingsgeest, zocht mevrouw Adam een middel om de verkregen stelling te versterken en vond zij dit in de oprichting van een tijdschrift: *La Nouvelle Revue*, in welke zij twintig jaar lang haar denkbeelden heeft verkondigd over de binnenlandsche zoowel als de buitenlandsche politiek en waarvan zij directrice is gebleven tot 1899. Toen meende zij, dat het uur geslagen was om zich als zoodanig terug te trekken. Zij gaf de leiding der revue, die inmiddels een eerste plaats veroverd had onder de tijdschriften door de geheele beschaafde wereld gelezen, aan andere handen over. Daarmede had zij evenwel geen afscheid genomen van de internationale polemiek. Behalve door haar opstellen in sommige Parijsche bladen, bijvoorbeeld de *Gaulois*, gaat zij voort haar denkbeelden over de *grande actualité* uiteen te zetten in een kleine, elke veertien dagen verschijnende, brochure, zonder anderer medewerking geschreven en gepubliceerd onder den titel van: *Parole Française à l'Étranger*. Men behoeft slechts een enkele aflevering van dit werkje in te zien om er van overtuigd te worden dat Mevrouw Adam, sinds het tijdstip dat zij het voorbericht schreef voor het eerste nummer

der *Nouvelle Revue*, niets verloren heeft van haar strijdvaardigheid, van haar vaderlandsliefde, van haar stoutmoedigheid en — van haar oprechtheid.

* * *

Oprechtheid! Die eigenschap van mevrouw Adam is wel eens betwijfeld en zelfs ontkend geworden. Er zijn personen geweest — wij moeten er tot goed verstand der zaak bijvoegen dat het Duitschers waren — die beweerd hebben, dat haar kracht vooral gelegen was in de gemakkelijkerheid, waarmede zij de dokumenten, die zij voor haar politieke opstellen gebruikte, vervalschte. Deze beschuldiging moge voor den echten politicus, die bij Machiavelli ter schole is gegaan, slechts een matig gewicht hebben, van een meer algemeen standpunt beschouwd door den leek in de politiek, is zij ernstig genoeg om alle achting te doen weigeren aan het voorwerp ervan, vooral wanneer het een vrouw is. Immers, voor hem, die in het politieke leven, even goed als elke uiting van het maatschappelijk verkeer, de noodzakelijkheid eener moraal aanneemt, zijn eerlijkheid en oprechtheid de allereerste voorwaarden voor het toedragen van eerbied en achting. Voor ons derhalve zou de vrouw, die dertig jaar van haar leven aan de buitenlandsche politiek wijdde, en niet zelden grooten invloed uitoefende — zoo niet op den gang der gebeurtenissen dan toch op de publieke opinie — indien die aanklacht van oneerlijkheid gegrond was, voor altijd van haar voetstuk gerukt worden. Ik haast me daarom te verklaren, dat hij, die slechts eenmaal het voorrecht gehad heeft Juliette Adam te zien en te hooren spreken, de vaste overtuiging moet verkrijgen, dat hij een vrouw vóór zich heeft even oprecht als onbekwaam tot het begaan eener bedriegelijke daad.

Alleen reeds uit den toon van waarheid en innige overtuiging, waarop zij me een anecdote vertelde uit haar leven, welke met die beschuldiging in verband staat, bleek duidelijk dat het geen *cabotine* was die sprak, een scheldnaam, die haar eveneens soms door verwoede tegenstanders gegeven is geworden. Aanleiding tot het verhaal dat zij me deed, vond zij in

mijn vraag naar den persoon, die zich verborgen had gehouden onder het pseudoniem van Comte Paul Vasili. „Mag ik zeggen dat u het zijt?” vroeg ik. „Wel neen” — antwoordde zij lachend — „dat zou onjuist zijn. Mijnheer de Bismarck”, ging zij daarop voort, „was even nieuwsgierig als u. Na het verschijnen van *la Société de Berlin* had hij gezegd: Ik wil weten, wie Paul Vasili is, al moest het ook een millioen mark kosten. Kort daarop ontmoette ik in de salons van de Préfecture de Police een vriend van me, den Generaal de Pittié. „Mag ik u den Prins van Hohenlohe voorstellen?” vroeg hij me — de ambassadeur bevond zich namelijk niet ver van daar. „Impossible”, gaf ik ten antwoord. Ik wist trouwens waarom hij kwam. „Zeg aan den Prins,” vervolgde ik, „dat mevrouw Adam in staat is een misdaad te bedrijven; een politieke misdaad, wel te verstaan; dat zij in staat zou zijn mijnheer de Bismarck te vermoorden, als zij het nuttig achtte voor haar land, maar dat zij nooit, nooit een „indélicatesse” zal begaan. En dat zou het geweest zijn den persoon of de personen te doen kennen, die meegewerkt hadden aan bedoelde schets van de Berlijnsche groote wereld. Die woorden zijn ter oore gekomen van den prins van Hohenlohe. Of hij ze aan Bismarck herhaald heeft, weet ik niet, maar wel weet ik dat hij hem gezegd heeft: *Madame Adam est une femme sincère*. En”, besloot ze met een ernstigen glimlach: „*j'avoue, que j'ai toujours été un peu fière de cet hommage, rendu par un ennemi.*”

Alle Duitschers hebben dus niet zoo geoordeeld als zij, die mevrouw Adam van oneerlijkheid beschuldigd hebben.

Een diepere blik in haar karakter moet deze aantijging trouwens van zelf doen vervallen.

Het geheele politieke leven van mevrouw Adam kan namelijk samengevat worden in deze uitdrukking: een liefde tot haar land, zoo vurig, zoo grenzenloos, dat zij haar tot elke opoffering zou hebben kunnen leiden; zoo belangeloos dat zij haar leven veil heeft voor Frankrijk. En zelfopoffering — de Historie kan er ons het bewijs van leveren — sluit oneerlijkheid of affectatie buiten. Dat gevoel alleen heeft al haar politieke

geschriften in de pen gegeven, heeft al haar daden bestuurd, en haar houding tegenover de staatslieden der verschillende groote mogendheden aangegeven.

Uit dat gevoel alleen zijn voortgekomen haar haat tegen de Duitschers en tegen Bismarck in 't bijzonder, dien zij als den bewerker van Frankrijks rampen beschouwt; haar ingenomenheid met de Russisch-Fransche alliantie; haar republikeinsehe denkbeelden en later haar nationalistische opinie, met al de consequenties welke deze van haar belijders eischt.

Het was dan ook met een waren hartstocht, terwijl een glans van zelfvoldoening haar gelaat verlichtte, dat zij me zei en herhaalde: *je suis une chauvine*. Tot recht verstand der zaak is het hier wellicht de plaats voor een kleine uitweiding over deze politieke richting, waarvan Aurélien Scholl eens gezegd heeft: *Le patriotisme est à toutes les nations; le chauvinisme est à nous seuls*. Voor alles dient in 't oog gehouden dat aan den term van „chauvin” oorspronkelijk een idee van ironie gehecht werd. Eerst in de laatste jaren schijnen zij, die ultra-patriotische opinies koesteren, hem op zich zelve toegepast te hebben. Hoe 't zij, de brave Nicolas Chauvin, oud-grenadier van Napoleon, die 17 wonden had opgelopen benevens een eeresabel en 200 frank pensioen, en die reeds bij zijn leven voor het lapje gehouden werd om zijn naïeve, doch hyperbolische bewondering voor Frankrijk's militairen roem, zou er raar van opzien indien hij kon terug komen en ervan getuige zijn dat zijn naam 100 jaar is blijven voortleven. Reeds in 1831 was hij ironisch verheerlijkt geworden in een vaudeville van de gebroeders Cogniard, getiteld: *la Cocarde Tricolore*, waarin de schrijvers hem het liedje deden zingen:

J'ai mangé du chameau.

J'ai le ventre comme un tonneau.

woorden, die een enorm succes hadden. Maar na dat tijdstip was hij vrij wel in 't vergeetboek geraakt, zelfs onder de regeering van den neef des grooten Ooms, die eens zijn geestdrift had opgewekt. Het was ongelukkigerwijs aan een periode

van binnenlandsche troebelen voorbehouden, zijn naam weder op de lippen van den Parijzenaar te brengen, doch ditmaal zonder spottende bijgedachte. In allen ernst wordt hij thans als het embleem gebezigd van een vaderlandsliefde, misschien overdreven en onlogisch in haar consequentiën, maar niettemin oprecht in haar bedoelingen. Niettegenstaande die goede trouw was ons het chauvinisme van weleer — van 1830 — liever, ook al stemmen we niet geheel en al in met de uitspraak van Jules Noriac: *Le Chauvinisme a fait faire de plus grandes choses que l'amour de la patrie, dont il est la charge.* Het ernstige chauvinisme, hoe prijzenswaardig ook op zich zelf, heeft namelijk altijd iets bekrompens; de gezichteinder er van eindigt bij de grenzen van een stad, van een provincie, van een rijk, en een de menschheid omvattende horizon bestaat er niet voor. De Chauvinisten zullen dat echter, allen, niet even grif toegeven. Hoort slechts wat Mevrouw Adam aan het slot der voorrede schreef, die het 1e nummer van de *Nouvelle Revue* begeleidde:

„De hevige liefde, die wij voor Gallië koesteren, ons gevoel „van Latijnsche broederlijkheid, onze passie voor de vrijheid, „onze gehoorzaamheid aan de wetten door de practische weten- „schappen tot een wetboek vereenigd — maakt dit alles „een leerstuk uit? Zijn het niet veeleer dogmata, die door alle „Fransche eerediensten erkend worden en aan welke, hetzij „zij gescheiden of wel vereenigd zijn, wij een ruime plaats zullen „geven in een kerk, die wij zeker niet te klein zullen bouwen?”

Une église que nous ne bâtissons point petite. Heeft Mevrouw Adam die toezegging van het jaar 1879 altijd in het oog gehouden? Heeft zij zich, wanneer de storm der godsdienst- en rassenhaat over haar vaderland woei, altijd die woorden herinnerd? Is zij op het gebied der binnenlandsche politiek soms niet van dien stelregel afgeweken en heeft niet dikwijls de hartstocht der partijzucht zich meester gemaakt van een gemoed, waarin slechts plaats behoorde te zijn voor de liefde, „die alle dingen vergeeft.” De uitingen van Mevrouw Adam met betrekking tot de gebeurtenissen, in Frankrijk gedurende de laatste jaren voorgevallen, laten geen twijfel toe bij hem,

die op deze vragen zou moeten antwoorden. Te groote liefde maakt in vele gevallen afgunstig en onrechtvaardig. Laten we het daaraan toeschrijven dat haar chauvinisme Mevrouw Adam soms parten gespeeld heeft, welke niets van haar oprechtheid en groote verdiensten wegnemen, doch die haar tegenstanders haar als doodzonden hebben aangewreven.

Vergissen is menschelijk. De Directrice der *Nouvelle Revue* die op politiek terrein dikwijls een ware profetes geweest is, heeft op ander gebied somtijds misgetast, blind als zij was voor alles wat den Franschen naam in de schaduw stelde.

In *la Société de Berlin* komt een passage voor over Richard Wagner, welke, als we voor een oogenblik, trots haar verbod, Mevrouw Adam met Pierre Vasili assimileeren, een sprekend voorbeeld hiervan geeft. We veroorloven ons woordelijk te citeren, daar we van de lippen der schrijfster zelve een commentaar op haar opinie vernomen hebben, welke beter haar karakter teekent dan een uitvoerige analyse zou vermogen te doen. Pierre Vasili spreekt over de Gravin van Schleinitz en laat zich aldus uit: „Toch heeft, daar de vol-
„maaktheid nu eenmaal niet van deze wereld is, de bekoorlijke
„Gravin ook een zwakke zijde, een gebrek of liever een noot
„die valsch klinkt in de harmonie, welke haar persoonlijkheid
„kenmerkt. Dat gebrek bestaat in een hartstocht, wat zeg ik,
„in een waar fanatisme voor Wagner en zijn muziek. Zij is
„het geweest, die dezen komponist te Berlijn in de mode heeft
„gebracht. Zij spreekt over hem met godsdienstigen eerbied en
„als zij in zijn gezelschap was, zag zij tot hem op in een
„extase, gelijk aan die waaraan Maria van Bethanië onder-
„hevig was, wanneer zij aan Jezus' voeten lag. Om de waar-
„heid te zeggen beschouwt Mevrouw von Schleinitz Wagner
„ongeveer als den Verlosser. In de muziek van Wagner is
„het Germaansche karakter ten volle tot uitdrukking gekomen.
„Evenals de heer von Bismarck den praktischen kant er van
„te aanschouwen geeft, vertegenwoordigt Wagner de artistieke
„zijde ervan. De Duitsche muziek is hard, klankvol, zonder
„harmonie, vol geestkracht, gebiedend, barbaarsch, nagenoeg

„op dezelfde wijs als de natie dat alles is. Zij wil de anderen vernietigen, zij dringt zich aan iedereen op, en — wat een nog karakteristieker kenmerk is — zij is eerst tot ontwikkeling gekomen en heeft eerst bewijzen gegeven van een zelfstandig bestaan, op het oogenblik dat het volk een soortgelijke evolutie onderging. Wagner is de Bismarck van de muziek; zijn werk zal niet langer duren dan dat van den Kanselier; beiden beantwoorden aan de behoeften van hun land op een gegeven tijdstip; beiden zijn mannen van het oogenblik enz.”

Ik breek af om een zinsnede over hetzelfde onderwerp te citeren, aan een andere plaats ontleend: „Het is niet moeilijk te voorspellen dat het Wagneriaansche fanatisme nooit voet zal vatten buiten Duitschland en dat het, zelfs onder Wagner's landgenooten, ten lange leste tot een klein aantal partijgenooten beperkt zal blijven. Mijnheer de Bismarck is „de Wagner der politiek.”

Toen ik Mevrouw Adam ontmoette, kon ik niet nalaten haar te betuigen hoezeer boven weergegeven oordeel over iemand, dien ik als een Halfgod beschouw, mij bedroefd had. „Ik zal u wat zeggen,” antwoordde zij mij ietwat vertrouwelijk, en naar mij toescheen, eenigszins vergoelijkend, alsof zij die opinie niet zou onderteekenen zoo zij dat op het oogenblik moest doen. Er is tusschen Wagner en mij een persoonlijke quaestie. In 1859 was hij te Parijs, arm en ongelukkig, men kon met recht zeggen *qu'il n'avait pas de chemise sur le dos*, want hij droeg slechts „devants.” Ik had hem ontmoet en vond heel veel talent in hem. Ik vernam dat hij alle mogelijke moeite deed om fragmenten van zijn werken te doen uitvoeren en binnen acht dagen tijds had ik 20.000 frs. voor hem bijeengebracht. *On voulait bien dire jadis que j'étais irrésistible quand je me mettais à quêter pour quelqu'un* — voegde zij er bij, ofschoon die verklaring onnoodig was voor hem die heden nog Mevrouw Adam in 't gelaat ziet.

Met die 20.000 frank heeft hij zijn drie concerten in de Italiaansche Opera georganiseerd, die de aandacht van het Parijsche publiek op hem vestigden en die als 't ware den

eersten stoot gaven voor de opvoering van Tannhäuser. Wagner gaat intusschen weg, naar Brussel. Denkt gij dat hij na zijn terugkomst ooit aan mij en mijn vriendinnen gedacht heeft? Nooit! Zonder naar ons, Françaises, om te zien, wierp hij zich in de armen van de Prinses van Metternich. Dat was zijn dankbaarheid. Bij de première van Tannhäuser heb ik dan ook dapper meegefloten. En dan is daar natuurlijk zijn charge op de rampen van mijn volk, op het beleg van Parijs, die mij diep heeft gekwetst. Maar eigenlijk komt mijn wrok hieruit voort: Hij heeft de fransche, hij heeft onze nationale muziek den doodsteek toegebracht. Dat kan ik hem nooit vergeven, en dat heb ik ook altijd gezegd tegen mijn vriend en buurman Gounod — ik kwam dezen elken morgen tegen en we gaven elkaar altijd een zoen." — Zoo besloot Mevrouw Adam.

Echt vrouwelijk en tevens echt Fransch van opvatting, niet waar? schijnt ons Hollanders die commentaar! Men moge het niet eens wezen met de verschillende gevoelens welke dezen in den mond geven, er spreekt oprechtheid uit. Voor hem die zonder vooroordeel is, moet dat al *veel* zijn. In den tegenwoordigen tijd is het *alles*.

Wie vooral niet Mevrouw Adam van gebrek aan oprechtheid heeft kunnen beschuldigen, dat is Bismarck. Vijf en twintig jaar lang heeft zij hem voortdurend de waarheid gezegd in haar *Lettres sur la Politique Extérieure*, of liever heeft zij verkondigd wat zij voor waarheid hield. Dat zij ook daarin soms de maat is te buiten gegaan, zal geen niet-Franschman tegenspreken. Men moet bepaald geboren Franschman zijn en daarenboven de rampen van den oorlog van 1870 met eigen oog aanschouwd hebben, om zich in den gemoedstoestand van een landgenoot en misschien een afstammeling van Jeanne Hachette te verplaatsen. Wij voor ons kunnen alleen de stoutmoedigheid, de vasthoudendheid, de energie en het onwrikbare geloof aan de overwinning bewonderen, die een vrouw aan den dag legde in dien dagelijkschen pennestrijd tegen hem, die door ieder buiten Frankrijk als de grootste staatsman zijner eeuw is beschouwd geworden. Dat die vrouw het uur voorzien

had dat de stichter der Duitsche Eenheid in ongenade zou vallen, dat alleen is genoeg om haar in dien strijd de zege toe te kennen. Ziet hier toch wat ze in Mei 1880 schreef:

„Even als die Engelschman, die Crockett volgde, zoo volg ik Mijnheer de Bismarck, ten einde er bij te zijn wanneer hij verslonden zal worden. Zijn zweep is versleten, zijn oog wordt dof, zijn stem verraadt eer drift dan gezag; de beesten krijgen niet meer te eten en laten de tanden zien. Hij heeft ze zoo lang elkaar doen bijten, dat zij er eindelijk genoeg van zullen krijgen en er aan gewend zullen raken samen te wonen. Nu reeds vechten ze niet meer met elkaar; eens zal misschien de dag komen dat ze zich alle te zaam op den ruwen meester zullen werpen, die hen nooit heeft gespaard. *Je le verrai manger.*”

Ik beweer niet dat het een erg mooi, noch in casu een nauwkeurig beeld is, dat van den dierentemmer die door zijn élèves wordt opgegeten — een profetisch beeld is het echter wel geweest. Toch mag men zeggen dat de algemeene opvatting, die Mevrouw Adam van Bismarck had, onjuist was. Haar conclusie: *Ce qui manque à mr. de Bismarck c'est: la grandeur* zal door geen onpartijdig historicus tot de zijne gemaakt worden.

Wél heeft zij getoond te allen tijde een juisten blik op den politieken toestand van Europa te bezitten. En de Triple-Alliance en het Russisch-Fransche Verbond heeft ze als zooveel andere staatkundige bewegingen en evoluties voorzien. Wat ze ter bevordering van de aaneensluiting van Rusland en Frankrijk gedaan heeft, kan men nagaan uit de reeks artikelen van haar hand in de *Nouvelle Revue* verschenen.

In een kort bestek is het niet mogelijk deze ook maar aan te stippen. Geen enkel onderwerp, geen enkele quaestie van internationaal belang heeft zich voorgedaan of mevrouw Adam heeft ze behandeld, en behandeld met een scherpzinnigheid en grondigheid ongewoon bij een vrouw, niet zelden voortkomende uit een intuïtie die niets aan groote geleerdheid heeft te benijden. Over ons vaderland, dat zich in de tweede helft der 19e eeuw, helaas, weinig in het concert der mogendheden,

heeft doen hooren, is de Directrice der *Nouvelle Revue* natuurlijk altijd zeer kort geweest. Als zij echter van ons spreekt, is het met groote waardeering. Om maar een enkele zinsnede te noemen, herinner ik dat zij, over Hongarije schrijvende, Holland betitelt als een *pays de grands et solides bourgeois* en dat zij als essentieel hollandsche attributen noemt: *le caractère équilibré, tranquille; les goûts laborieux, économes en l'activité calme*. Mij zelven zeide zij dat Holland haar sympathiek was om de deelneming die het betuigde en de hulp die het schonk aan de Transvaalsche broeders. *Votre jeune reine s'est comportée comme une héroïne*, voegde zij er met groote warmte aan toe. Het behoeft namelijk geen betoog dat mevrouw Adam, die in de politiek altijd de zaak der verdrukten heeft voorgestaan en die, over Bismarck sprekende, getuigde: *les grands hommes ne perdent pas impunément le sens moral*, dat die vrouw een moedige profeet is. Men hoeft trouwens slechts *Parole française à l'étranger* van 21 Augustus jl. op te slaan, om dadelijk te zien hoe zij over de wijze van oorlogvoeren der Engelschen denkt. In genoemd nummer toont zij, punt voor punt, de ongerijmdheid van Kitchener's proclamatie aan. Op het „overwegende dat het land der Boeren is overgeleverd aan wanorde, hetgeen belet den akkerbouw te hervatten”, roept zij uit: „Dat zijt gij, de brandstichter, die dat proclameert? „gij die den oogst en de landbouwwerktuigen vernielt; gij „die, naar uw benden van huurlingen grijsaards, vrouwen „en kinderen opjaagt, welke nog een paar lapjes grond zouden „kunnen bebouwen, gij die dat „overwegende” durft opstellen?”

Het is niet dan noode dat ik mij weerhoud het geheele opstel te citeeren, zoo logisch is de weerlegging van alle overwegingen der beruchte proclamatie. De conclusie is deze:

„Om kort te gaan, milord! Uw proclamatie is vóór alle „dingen onwettig; zij is in directen strijd met de beginselen, die „door Engeland bij de Haagsche Conventie erkend zijn; zij is „misdadig; zij is vooral onzinnig en daarenboven nutteloos!” Hiermede kan Lord Kitchener het voorloopig stellen.

Men zal misschien, na al het voorgaande, vragen welke belooningen mevrouw Adam ooit geworden zijn, voor dertig jaren strijds in dienst der Fransche Republiek. Ik bedoel natuurlijk met belooningen uiterlijke eeretekenen of waardigheden, daar een leven van werkzaamheid en van trouw aan beginselen steeds innerlijke zelfvoldoening als hoogste belooning meebrengt. Indien Juliette Lamber als man was geboren, zou zij minister, voorzitter der Kamer of president der Republiek geworden zijn. Dat staat vast. Wellicht had zij dan den strijd echter niet zoo lang kunnen volhouden. Buigzaamheid van karakter schijnt namelijk niet tot haar hoofddeugden te behooren. Oprechtheid en medelijden, welke zij daarentegen in hooge mate bezit, zijn voor de leiders der politiek dikwijls nuttelooze ballast.

Bij gebreke van eeraambten zou mevrouw Adam echter ongetwijfeld een verzameling van ridderorden hebben kunnen verkrijgen als geen andere dame, indien zij deze niet steeds geweigerd had. En waarom zij dat deed, dat teekent alweer de vrouw van karakter. Edmond Adam had het grootkruis van het Legioen van Eer, dat de *Assemblée Nationale* hem toegekend had wegens zijn heldhaftig gedrag in de Junimaand van 1848, geweigerd, geen ridderorde willende ontvangen „alleen omdat hij zijn plicht gedaan had als republikein." *Moi, sa femme*, zegt dus mevrouw Adam, *je ne puis en porter*. Zij heeft slechts een uitzondering gemaakt voor het commandeurskruis van Sint-Anna, een Russische orde die zij evenwel niet draagt, maar onder haar kleinoodiën als een amulet bewaart.

Toch was er een onderscheiding voor haar weggelegd, die eenig in haar soort mag genoemd worden. Zij woont namelijk in een straat, die haar naam draagt. Aan 't einde van den Boulevard Malesherbes, dicht bij de barrière en niet ver van de Place Wagram, waar het standbeeld van den patriotschen schilder Alphonse de Neuville geplaatst is, bevindt zich de *Rue Juliette Lamber*. Deze was zoo gedoopt geworden door een bouwmaatschappij en de Gemeenteraad van Parijs, die besloten had geen straat meer naar nog levende personen te noemen; heeft voor de beroemde schrijfster van *le Siège de Paris* dat

besluit een oogenblik opgeheven en den gegeven naam bekrachtigd.

In haar hôtél, op den hoek der Rue Juliette Lamber gelegen, is het dat mevrouw Adam in de laatste jaren op bepaalde dagen haar genoodigden ontvangt. Op de invitatiekaarten staat meestal *Causerie de M. A ou B.* Men weet dus wat men hooren zal, en men is zeker dat aan het min of meer huiselijke debat dat op de causerie volgt, de gastvrouw een levendig aandeel zal nemen. Alle stijfheid is uit die bijeenkomsten gebannen, maar er heerscht een toon, welke in de salons van den tegenwoordigen tijd zeldzaam wordt en er zijn manieren in zwang, waarvoor menig parvenu der derde Republiek sommen zou besteden, als hij ze voor geld tot de zijne kon maken.

Gelijk wij reeds gezegd hebben, opende mevrouw Adam in 1871, dadelijk na den oorlog, haar salon, dat weldra de plaats werd, waar de voortreffelijkste krachten van het intellectuele Frankrijk zich vereenigden. In het appartement van den Boulevard Poissonnière, waar heden ten dage een andere — maar hoezeer van haar verschillende — *femme de lettres* (mevrouw de Rute) woont, een „home” vol oude meubelen, schilderijen, gravures en kostbare ornamenten, ontmoetten elkaâr allen, die zich geroepen gevoelden de jong geboren Republiek in het leven te houden en te versterken. Zoo deze, thans tot een dertigjarige Marianne opgegroeid, menschelijkerwijs gedacht, buiten alle levensgevaar verkeert, is dit voor een deel aan de vrouw te danken, die de meeste harer adoptiefvaders om zich heen vereenigde, hun moed insprak en hun de gelegenheid gaf, in dagen van crisis of gevaar de middelen te beramen om haar te redden. Dat de tegenpartij die samenwerking conspireeren noemde, zal de gastvrouw eer gevleid dan vertoornd hebben. De fransche vrouw was voor *frondeuse* in de wieg gelegd nog eer de *Fronde* bestond, en indien nog heden, zoo al niet in haar salon, dan toch in haar *cabinet de travail* soms plannen mochten worden gesmeed om een anti-nationalistisch kabinet ten val te brengen,

zou mij dat niet verwonderen. Juliette Lamber is ook in dit opzicht een waardige dochter van den franschen stam en ik vermoed dat zij, als haar de keus gelaten was, liever tijdens Mazarin of onder het Directoire dan in den tegenwoordigen tijd zou geleefd hebben.

Trots den tegenstand der andere partijen triomfeerde de republiek en met haar mevrouw Adam. Als natuurlijke terugwerking had deze zegepraal ten gevolge dat de samenstelling van haar salon eenigszins gewijzigd werd. Tal van invloedrijke politieke personen, die tot de habitués behoorden, kwamen namelijk op het kussen, hetzij dit voor hen neêrgelegd werd op den ministerzetel, den fauteuil van een president of den stoel van een ambassadeur. Anderen werden door den dood of een vrijwillige retraite aan het openbare leven onttrokken. Op die wijze werd de politieke beteekenis van den salon van Juliette Adam allengs minder, terwijl de kunstenaars- en letterkundigenwereld, zonder aanzien van staatkundige kleur, er meer en meer in samengebracht werd.

Al de personen van naam, die dien salon opgeluisterd hebben te citeeren, zou ondoenlijk wezen. Enkele namen als Dumas, Daudet, de Banville, de Bornier, Paul Déroulède, Claretie, Theuriet, Henry Gréville onder de letterkundigen; Bonnat, Henner, Laurens, Carolus Duran, Detaille onder de schilders; Guillaume, Chapu, Falguière, Mercié van de beeldhouwers, zijn voldoende om het gehalte van het geheel aan te toonen. Geleerden gelijk Janssen, Berthelot, Trélat of financiers als Heine, Koechlin—Schwarz, Siegfried kunnen daarnevens opgesomd worden om een denkbeeld te geven van een gezelschap zooals misschien geen hof of aristocratische huizinge in Europa kon of kan aanwijken.

Noch haar letterkundige arbeid, noch de beslommeringen, welke haar salon medebrachten, waren intusschen in staat Mevrouw Adam's werkkraft geheel en al in beslag te nemen. Weldra voegde zij de betrekking van directrice van een groot tijdschrift bij haar andere bezigheden en het is voornamelijk

als zoodanig dat zij buiten Frankrijk, in geheel het beschaafde Europa bekend is geworden.

Er behoorde voor een vrouw een groote mate van moed toe als concurrente op te treden van de *Revue des Deux Mondes*, die een twintigtal jaar geleden oppermachtig was in de fransche letterkundige wereld. Maar juist de moeielijkheden op dat oogenblik — 1879 — aan een dergelijke onderneming verbonden, prikkelden haar.

Het is bij alle dingen „*la lutte*” die haar het meeste aantrekt. Heeft zij eenmaal overwonnen, dan laat zij dikwijls de zaak varen. Zoo is het ook hier gegaan. De eerste aflevering der *Nouvelle Revue* verscheen den 1^{en} October 1879 en spoedig bleek het dat haar leidsvrouw bij uitnemendheid begaafd was voor haar taak. Terstond namelijk toonde zij, naast de zuivere theoretische bekwaamheden, de praktische vereischen voor zulk een werkkring te bezitten: een uiterst vlug opmerkingsvermogen, een talent van zich met alles waarin zij moet doorringen te assimileeren en vooral de gave de menschen te leiden en naar haar inzichten te doen buigen, zonder hen van zich af te stooten.

Dadelijk viel het verschil in het oog met de wijze van doen van den ouden heer Buloz, den gevreesden directeur der *Revue des Deux Mondes*. Veel literatoren van naam haastten zich dan ook hun medewerking te verleen en aan de jeugdige concurrente van de oude klassieke dame, die in de letterkundige wereld steeds een soort van terreur had uitgeoefend: Littré, Renan, Berthelot, Flaubert, Sully-Prud'homme, de Bornier, Leconte de Lisle, Ouïda, Sacher-Masoch, om maar een paar van die schare van uiteenlopende schrijvers te noemen. Naast dezen gaf mevrouw Adam, door een werkelijke intuïtie bijgestaan, in haar tijdschrift een plaats aan jonge letterkundigen. Zoo is de *Nouvelle Revue* in zekeren zin de ladder geworden waarlangs mannen als Paul Adam, Paul Bourget, Guy de Maupassant, Mirbeau en Rostand zijn opgeklommen tot het standpunt dat zij thans bereikt hebben. Van de directrice be-

vatte deze gedurende twintig jaar elke veertien dagen de reeds genoemde *Lettres sur la Politique extérieure*, die meer dan eens de diplomatieke kringen in beweging gebracht hebben en die, vereenigd, een geschiedenis van de Europeesche politiek der twintig laatste jaren vormen, nog door geen ander historisch werk overtroffen.

Ook de schetsen van de groote wereld in Parijs, Weenen, Londen, Rome, Berlijn en Madrid werden in de *Revue* gepubliceerd, eer zij afzonderlijk het licht zagen. Mevrouw Adam kende al die plaatsen, want geen land is er in Europa waar zij niet gereisd heeft. Het eenige land, dat zij niet kende, was Griekenland, en dat heeft zij verleden jaar bezocht. Hoewel overal in de hoogste kringen ontvangen, zou zij evenwel niet in staat geweest zijn de personen en toestanden zoo te teekenen als zij deed, indien zij geen medewerking had aangenomen. Wie deze verleend hebben heeft zij nooit geopenbaard, maar zij heeft, haar zelve buiten rekening latende, haar zegslieden samengevat onder den naam van den Comte Pierre Vasili, een pseudoniem dat bij de belanghebbenden heel wat nieuwsgierigheid, onrust en boosheid heeft opgewekt. Thans heeft zij de leiding der *Nouvelle Revue* neêrgelegd. Deze wordt evenwel onder de eens gegeven inspiratie voortgezet en treedt onder de leiding van haar bekwamen opvolger, P. B. Gheusi, in een nieuw tijdperk, dat niet minder bloeiend belooft te worden, dan hetgeen achter haar ligt.

* * *

Las Cases verhaalt in het *Mémorial de Sainte Héène* dat Mevrouw de Staël eens aan Napoleon gevraagd heeft wie hij voor „*la première femme du monde*” hield. De Keizer zou daarop geantwoord hebben: „*Celle qui a fait le plus d'enfants*”. Zonder van die opinie te zijn, welke evenwel, wat Frankrijk betreft, op het oogenblik meer gewettigd is dan in de dagen van het eerste Keizerrijk, voelen wij ons niet feministisch genoeg gestemd om den eerepalm toe te kennen aan een vrouw,

die in haar werken en streven de vrouwelijke roeping geheel en al verzaakt. Dit nu is met Mevrouw Adam niet het geval. Was er in haar politieke geschriften weinig plaats voor vrouwelijk sentiment, in haar zuiver letterkundige voortbrengsels welt dit overal als een nimmer verdroogde bron met altijd jeugdige onstuimigheid omhoog.

Het hoofdkenmerk van haar romans en novellen is zelfs een idealistische levensopvatting, die men lang niet altijd, ik zou bijna geneigd zijn te zeggen, slechts zeer zelden bij de fransche vrouw aantreft. Aan dat idealisme ontbreëkt echter een nuance, een element, dat we bij de meeste vrouwelijke auteurs wel vinden, namelijk het religieus-christelijke beginsel. 't Is ver van mij, te beweren dat Mevrouw Adam in haar bijzonder leven geen Christin is, maar in elk geval heeft zij godsdienstige moraal onvereinigbaar geacht met haar artistieke uitingen. Ik waag het niet over dien trek in haar karakter een oordeel te vellen. Ik geef gaarne toe dat deze in het minst geen afbreuk doet aan de bekoring die er van haar romans en novellen uitgaat, en aan de echt vrouwelijke eigenschappen van teederheid, naastenliefde en medelijden die deze sieren.

Al is *Laiide* een roman die evengoed door een vrijdenkster zou geschreven kunnen zijn, al is *Païenne* een samenstelling van minnebrieven, die aan het „Hooglied” zeer weinig te benijden hebben wat de conceptie der liefde betreft, zoo neemt dat niets weg van het diep vrouwelijk en toch hartstochtelijk gevoel dat er uit spreekt. Ongetwijfeld heeft mevrouw Adam iets van haar zelve in die werken neergelegd en heeft bij het schrijven er van de gedachte aan een machtige liefde, door haarzelve gekoesterd, haar voor den geest gezweefd. Eerstgenoemd werk, verschenen in 1878, schildert een vrouw, „dont” — om de woorden van de schrijfster zelve aan te halen — „dont le coeur est inondé de tendresse, dont l'imagination déborde de poésie, qui est inférieure à un fruit, à une fleur, à un animal, qui ne peut être ni désirée, ni respirée, ni dévorée.” Zulk een vrouw, overigens met alle mogelijke gaven van hart en geest

toegerust, wordt ons voorgesteld onder den invloed eener liefde, die natuurlijk onbeantwoord blijft. Voortreffelijk is de schildering dier vrouw, met haar gekrenkte fierheid en tot wanhoop gebracht gemoed, wanneer zij, met den man dien zij liefheeft, een huwelijk aangaat, waaruit bij onderlinge overeenkomst alle nauwe gemeenschap uitgesloten moet blijven. Gelukkig voor de heldin, verdwijnt na een zware ziekte haar leelijkheid als sneeuw voor de zon en smaken we de voldoening dat haar man zoo verliefd op haar wordt, dat het aan het slot tot een *mariage pour tout de bon* komt! *Païenne*, dat in 1883 het licht zag, draagt dien titel omdat de schrijfster er de analyse in geeft van een vrouw, „die altijd gestreefd heeft zich te hoeden voor gewaarwordingen, welke iedereen ondervindt, voor pasklaar gemaakte denkbeelden, voor in categoriën gerangschikte meeningen, voor oordeelvellingen, waarvan men de gansche reeks moet beamen, zoodra men een enkele ervan heeft aangenomen.” Deze roman kan een idee geven van de godsdienstige denkbeelden der schrijfster, die er in verklaart: „het goddelijk beginsel, dat een oneindigheid van vormen heeft geschapen, „kan naar goetvinden verpersoonlijkt worden in dezen of genen „vorm, welken de menschen er aan vastknoopen. *Elke* godsdienst is den goden welgevallig.”

De twee genoemde romans worden voor de beste gehouden, die Mevrouw Adam geschreven heeft. Lokale kleur en toespelingen op een bijzonder tijdvak zijn er zooveel mogelijk in vermeden, en het „rein menschliche” karakter dat zij dragen is oorzaak dat zij nooit hun frischheid zullen verliezen.

Het ligt niet op onzen weg de lange reeks van werken te bespreken, die aan Mevrouw Adam's vruchtbare pen te danken zijn. Ter herinnering citeeren we alleen *Mon Village* en *Récits d'une Paysanne*, verhalen, waarin, naar ons voorkomt, de landelijke bevolking wel wat te zeer door een idealistischen bril bekeken is.

Verder *l'Education de Laure, Saine et Sauve, Jean et Pascal, la Chanson des Nouveaux Epoux* enz.

In *Les Poètes grecs* zijn de moderne Grieksche dichters behandeld en, in aansluiting daarmee, het karakter van het heden-daagsche Griekenland. Als vruchten van mevrouw Adam's reizen vermelden we nog *Voyage autour du Grand Pin*, *Dans les Alpes* en *la Patrie hongroise*, zonder daarmede alles opgesomd te hebben, wat gedurende 40 jaar van haar hand het licht zag.

* * *

Men heeft soms verweten aan de schrijfster, van wier denkbeelden we hierboven een begrip trachtten te geven, dat haar stijl niet altijd van gemanierdheid is vrij te pleiten. Dit moge, althans voor haar eerste werken, niet onwaar zijn, zeker is het in allen geval dat zij in haar optreden, in haar bewegingen, in haar spreken niets gemanierds ten toon spreidt. Als men met haar in gezelschap is, ontvangt men den indruk dat ernst en waardigheid haar aangeboren zijn en dat een goedgunstige fee haar de gave heeft geschonken bij iedereen, zelfs tegenstanders, sympathie te wekken zoodra zij het woord tot hen richt. Haar uiterlijk voorkomen, waarop de jaren te nauwernood van invloed geweest zijn, werkt trouwens daartoe mee: grijs-blauwe oogen, vol licht en levenslust. Een mond welke vastberadenheid en wilskracht verraadt en ten slotte die kuiltjes in de wangen, die bij elken lach, aan de fijne, regelmatige trekken een glimp van schalkschheid en slimheid bijzetten, al die kenmerken zijn nog heden op het gelaat van mevrouw Adam te ontdekken, ofschoon het reeds meer dan twintig jaar geleden is dat een Parijsch kroniekschrijver ze als karakteristieke teekenen te boek stelde.

Zoo heeft de gestalte misschien iets van haar vlugheid en lenigheid verloren, maar blijft zij nog slank genoeg om ons te doen vergeten dat we een dame van 65 jaar voor ons zien. Zoo kan haar stem, zacht maar klankrijk en vol uitdrukking, nog evenzeer bekoren als vloeiden de woorden, die zij voortbrengt, van de lippen eener vrouw in den zomer des levens. Maar vooral treft het hen, die zoowel vroeger als heden ten

dage het voorrecht genoten Juliette Adam te hooren spreken, dat haar geest niets verloor van zijn levendigheid, van zijn gevatheid en van zijn . . . kranigheid. Het laatste woord schijnt wellicht misplaatst, zoo men denkt aan het milieu, waarin zij steeds geroepen was te schitteren; er bestaat evenwel geen beter om het samenstel der hoedanigheden van hoofd en hart te kenschetsen, welke de aartsvijandin van Bismarck tot een aantrekkelijke figuur gestempeld hebben. Die kranigheid van goed allooi (en van goeden huize zou men er kunnen bijvoegen, want Juliette Adam bleef voor alles *grande dame*) komt overal aan den dag. In haar bijzonder leven, en in haar letterkundige werkzaamheid, zoowel als in haar politieke loopbaan. Men ontvangt den indruk dat men een vrouw voor zich ziet, waaruit, indien tijd en plaats het gewild hadden, een Lucretia had kunnen worden, zoo goed als een Jeanne Hachette of een Charlotte Corday. Het lichtelijk achteroverbuigen van het bovenlijf, een houding, die haar als 't ware doet neerzien op hen, tot wie ze spreekt, schijnt bij haar noch uitdagend, noch onvrouwelijk, noch afstootend. Toch spreken strijdvaardigheid, moed, beslistheid uit haar geheele wezen.

Dat zij in vroeger tijd doorging voor de bezitster van *les plus beaux bras de Paris*; dat zij de kunst van zich te kleeden voor zich zelve tot een ware esthetiek gemaakt had; dat zij in haar kringen, een wereld où *l'on ne s'ennuie pas toujours*, gevreesd en ontzien werd door de vrouwen, die zich tot den rang van haar mededingsters wilden verheffen — dat alles is in staat de vrouw te doen kennen, gelijk zij zich in haar bloeitijdperk vertoonde, in den tijd toen zij in veel opzichten den toon aangaf voor het mondaine leven; het doet niets af, of brengt niets bij tot de verdienste van een altijd door werkzaam bestaan, gewijd aan idealen op elk gebied, gewijd aan hetgeen een ernstige, diepgewortelde overtuiging als *recht* beschouwde.

* * *

Hoe men ook over mevrouw Adam denken moge met be-

trekking tot haar staatkundige meeningen, zonder gevaar van tegengesproken te worden kan men verklaren dat zij gerangschikt behoort te worden onder de schrijfsters, die aan het buitenland hebben getoond, welk een hooge vlucht de Fransche vrouw kan nemen op intellectueel gebied. In dit opzicht vult zij het werk aan, ondernomen door madame de Sévigné, madame de Staël en Georges Sand.

Als men haar met genoemde coryfeën der Fransche literatuur wilde vergelijken, zou men punten van overeenkomst ontdekken met de karakters van alle drie. Van de beroemde epistel-schrijfster der 17e eeuw heeft zij ongetwijfeld die gemeenzaamheid en gemakkelijheid van uitdrukking overgenomen, welke haar brieven zoowel als haar voordracht kenmerken. Mevrouw de Staël heeft zij wellicht nagevolgd in haar methode van politiek onderzoek en oordeel. Maar 't meest is van invloed geweest op haar geest Georges Sand. Het sentimenteele element dat de schrijfster van *Consuelo* in hooge mate eigen was, vindt men in eenigszins anderen vorm terug bij haar jonge vriendin, Juliette Adam. Ongetwijfeld heeft het er veel toe bijgedragen het mannelijke en onafhankelijke karakter van laatstgenoemde een mildere tint te geven.

Doch dit is, gelijk reeds hierboven is gezegd, alleen merkbaar in de romans en novellen, die mevrouw Adam geschreven heeft.

Overigens verschilden beide vrouwen hemelsbreed op bijna elk gebied.

In 1870 zeide Georges Sand: *Il faut tuer les Allemands, mais il ne faut pas les hair*. Mevrouw Adam daarentegen heeft altijd getoond het tegendeel te willen: hen *niet* dooden, ten einde nooit te vergeten. Zoo iets teekent voldoende het verschil van geestesrichting en van temperament. Dat van mevrouw Adam nu is onvereenigbaar met passiviteit. Zij heeft dan ook haar succes in de eerste plaats te danken gehad aan haar onafgebroken arbeid en volharding. Wat zij niet zelve heeft ten uitvoer gebracht is haar zelden gelukt, want als zij zich

van tusschenpersonen bediende, slaagden haar ondernemingen bijna nooit.

Waarschijnlijk spreken die werkkraft en dat doorzettungsvermogen, zoo we ons een oogenblik van de meer en meer veld winnende wetenschap der *grafologie* mogen bedienen, ook uit haar groot, mannelijk en rechtopstaand schrift. En als we nog verder gingen in de magische kunst en de lijnen van haar hand bestudeerden, zouden we, voorgelicht door technici op dit gebied, er in kunnen zien dat haar in hooge mate de gave der menschenkennis is geschonken; dat zij dikwijls het karakter van de personen raadt, nog eer dezen een woord tot haar hebben gesproken. Dezelfde waarzeggers hebben ook voorspeld dat zij een zeer hoogen ouderdom bereiken zal en dat haar intellectueele hoedanigheden haar steeds bijblijven zullen. Indien dat werkelijk het geval is — en we hebben volstrekt geen reden om aan die profetie te twijfelen — is het bij de ongedurigheid van den franschen politieken thermometer volstrekt niet onmogelijk dat mevrouw Adam nog eens op nieuw grooten invloed uitoefent op de bestuurders der Republiek. Dat dit nog heden het geval is zal niemand beweren, want voor zoover de schrijfster van *Parole française à l'Étranger* zich op het oogenblik met binnenlandsche politiek inlaat, behoort zij tot de oppositiepartij. Haar oordeel over hetgeen de derde Republiek geworden is en over hetgeen deze behoort te zijn, kan, hoewel reeds jaren geleden uitgesproken, ook nog in den tegenwoordigen tijd als maatstaf dienen voor haar opvatting van de republikeinsche denkbeelden. Wij lezen in *la Patrie hongroise*, werk in 1884 verschenen, daaromtrent het volgende: „De fransche Revolutie heeft zich nooit kunnen losmaken van de Italiaansche en Romeinsche begrippen, die zij overgenomen had. Als Frankrijk”, laat zij op een andere plaats er op volgen — „als Frankrijk zich wil laten organiseren, volgens zijn gewoonten wil werken, in overeenstemming met zijn middelen zich wil verrijken, zijn staatkundige moraliteit wil terugvinden, op nieuw wil worden sober als de beste

zijner landlieden, artistiek als de beste zijner werklui, gezond en spaarzaam als zijn brave burgers, ridderlijk als zijn ware edellieden, rechtvaardig als zijn oude magistraten, eerlijk en onpersoonlijk als zijn vroegere afgevaardigden — dan kan het dat alles worden, want het bezit al die hoedanigheden; Frankrijk heeft die als 't ware in zijn zeden, in zijn bloed, in zijn geest opgenomen. Maar dan is het noodig dat het, zonder aarzelen, aan het werk ga om zich het fransche genie en de democratische tradities van het oude koningschap weer eigen te maken; dan is het noodig dat het de politiek der *États-Généraux* terugvinde en het programma der Girondijnen; dat het een groote liberale partij stichte, waaraan ten grondslag ligt de vooruitgang die in de constitutioneele monarchieën en in de vreemde republieken heeft plaats gevonden. Dan eerst zal Frankrijk bestuurd worden in overeenstemming met zijn verdiensten en zijn streven."

Dit wat de geneesmiddelen aangaat. Wat de ziekte zelve betreft zeide mevrouw Adam: „We zijn in ons organisme aangetast; heel ons politiek bestaan, geconcentreerd in een veel te ver gevoerde werkzaamheid des geestes, belemmert onze ledematen in hun normale beweging en verstoort onzen bloedsomloop.

„De oude romeinsche fabel van de ledematen en de maag zou op nieuw verteld kunnen worden met de ledematen en het hoofd der fransche natie.

„Wij zouden de Hongaren tot voorbeeld kunnen nemen, niet om de vreemdelingen na te bootsen, hetgeen altijd noodlottig is voor de politiek van een volk, maar om de instellingen van het Frankrijk van voorheen terug te vinden en aan deze vervolgens nieuwe levenskracht te schenken."

En wie zijn voornamelijk de schuld van dat ongezonde politieke leven? Dat zijn de hoogere klassen. „De hoogere klassen van een natie zijn de eersten om zich los te maken van de traditie, om den indruk op te nemen der veroveringen, om aan het buitenland onderricht te vragen. Het volk zou

niets liever willen dan getrouw blijven aan zijn gewoonten, indien de klassen, die den toon aangeven, het niet meesleepen in allerlei avonturen en het geen proefnemingen oplegden, die het geheel van de wijs brengen en die dikwijls oorzaak zijn dat het onrecht met onrecht vergeldt."

Dat zou in het Hollandsch genoemd kunnen worden gezonde, antirevolutionaire politiek. In Frankrijk, waar de radikalen dikwijls de bewijzen leveren den vorm der instellingen boven den geest er van te stellen en, reeds daarom alleen, a priori alle traditie verwerpen, loopt zulk een program gevaar voor anti-republikeinsch uitgekreten te worden.

Toch zullen er wel, misschien zelfs onder hen, die op het oogenblik aan het bewind zijn, republikeinen gevonden worden, die de boven geciteerde woorden van mevrouw Adam beamen, maar... als het op de nadere definitie en op de praktijk der zaken aankomt, zullen ook dezen zich waarschijnlijk terugtrekken. Gelijk alle politieke geloofsbelijdenissen is die van mevrouw Adam niet uitvoerig genoeg om er een kerk op te stichten. De wijze waarop de leerstukken moeten worden toegepast en het doel dat er mede beoogd wordt zijn er niet duidelijk genoeg in omschreven. Dat dit doel bij mevrouw Adam alles is, dat de traditie, waaraan zij zoo dikwijls verklaart te hechten, alleen door haar in eere gehouden wordt, wanneer zij bevorderlijk kan worden aan het algemeen welzijn, blijkt hieruit dat zij, als het moet, ook denkbeelden tot de hare maakt, welke voor ultra-vrijzinnig doorgaan.

Zoo heeft zij op veel plaatsen gezegd en bij verschillende gelegenheden getoond socialistische opinies te hebben. Vroegere geestverwanten hebben haar hun verwijten over die vrijzinnigheid niet gespaard. Zonder zich daaraan te storen, is mevrouw Adam echter op den ingeslagen weg voortgegaan, want het eenige wat zij in het oog houdt is de oplossing van het groote vraagstuk, dat het geluk der menschheid betreft.

Dat mevrouw Adam op die wijze dikwijls in botsing moet komen met de regeeringen die vaak genoopt zijn, zich door

geheel andere overwegingen te laten leiden, is duidelijk. Om maar een voorbeeld te noemen heeft zij bij gelegenheid der Fransch-Turksche quaestie, naar aanleiding van de kadenconcessie en van een schuldvordering van particulieren aard, er op gewezen dat Frankrijk, als geattitreeerde beschermer der christenbevolkingen in het Oosten, nog vrij wat meer aanleiding had energie te toonen tegenover den Sultan.

„De heer Constans,” zegt zij in *Parole française*, „denkt dat hij ten volle geslaagd is, als hij een oogenblik succes heeft. De Sultan geeft niet dan schoorvoetend toe, opdat men zijn handelwijze des te meer op prijs stelle, maar zodoende raken de middelen, waarover de heer Constans beschikt, op, en verkrijgt hij voordeeltjes, die men hem voor de voeten zou werpen, indien hij het in 't hoofd kreeg een groot vraagstuk van -hooge politiek te behandelen, bijvoorbeeld indien hij trachtte de gewichtige positie te herkrijgen, welke Frankrijk eeuwenlang in het Oosten heeft ingenomen. Dat zou men eens merken, laat zij er, ongeveer met dezelfde woorden, op volgen, indien Frankrijk, gelijk het zijn plicht was, tusschenbeide mocht komen om aan 200.000 Armeniërs het leven te redden.

* * *

De politiek is voor mevrouw Adam in de veertig laatste jaren dagelijksch voedsel geweest, zoowel de binnenlandsche als de buitenlandsche. Waarschijnlijk heeft geen vrouw zoveel groote staatslieden en beroemde kunstenaars van alle natiën ontmoet als zij.

Indien zij ooit besluiten mocht haar *Mémoires* uit te geven, zouden deze, voor zoo ver haar politieke geschriften dat niet reeds zijn, een van de volledigste bronnen kunnen worden voor de kennis van de tweede helft der 19e eeuw.

Personen, wien mevrouw Adam beslist antipathiek was, zouden er weinig te noemen zijn. En nog geringer, zoo er al bestaan hebben, is het aantal dergenen, die haar vijandig

waren, dat wil zeggen persoonlijk vijandig — alle partijpolemieken natuurlijk buiten rekening gelaten.

Deze bijzonderheid doet een eigenaardig licht vallen op een vrouw, die boven alles een *femme de combat* mag genoemd worden. Het feit dat zij door iedereen gerespecteerd is gebleven; dat nooit in den strijd der politieke hartstochten haar persoonlijk leven door den laster bezoedeld werd, is het beste bewijs voor het hooge standpunt, dat zij steeds wist te bewaren. Te verklaren is het uit de weldaden, die mevrouw Adam steeds om zich heen heeft verspreid, uit haar offervaardigheid, bereidwilligheid en liefdadigheid; in een woord uit den adel, welke haar geheelen levenswandel gekenmerkt heeft.

H. PIERSON.

H. PIERSON.

Het was op den 4den September 1897, een guren najaarsdag, dat schrijver dezes langs den weeken, papperigen grintweg, die van de halte Zetten-Andelst naar het dorpje Zetten voert, ter bedevaart optoog naar de oude, maar nu vernieuwde Vluchtheuvelkerk, die dien dag plechtig zou worden ingewijd.

De Betuwe zag er somber en naargeestig uit. Kaal lagen de velden, van hun groenen en gouden tooi beroofd, onder den triestigen herfsthemel. Nijdige rukwinden joegen de loodgrauwe wolken voor zich uit, stapelden ze op en over elkaar en scheurden ze aan flarden en slierten. Dan gierden ze om den eenzamen wandelaar heen en zwiepten hem de kille regenbuien in het gezicht, om huilend weg te vluchten over de wijde vlakke. Soms kwam de zon met een droef en flauw lachje even door de wolkscheuren kijken, en dat maakte het geheel nog treuriger.

En daar in de verte lagen de Zettensche gestichten: stomme getuigen van zonde en ellende, maar ook van de liefde, die het verlorene zoekt en het afgedwaalde terechtbrengt.

En te midden van die alle, op een hooge terp, omringd door zwaar geboomte, ligt de Vluchtheuvelkerk, het geestelijk middelpunt van den arbeid, thans vergroot en uitgebreid, die wij heden zouden inwijden. Straks, als de grijze voorzitter

van het bestuur der Vluchtheuvelkerk, Ds. Hogerzeil van Amsterdam, de inwijdingsrede heeft uitgesproken, beklimt een kloeke gestalte het eenvoudige spreekgestoelte, met den eigenaardigen helderen, doordringenden blik van zijn geslacht: Ds. H. Pierson, de president-directeur der Heldringgestichten. Achter hem, — waardige achtergrond! — een eenvoudige zwartmarmeren gedenksteen, dragende in gulden letteren den naam van den stichter der Vluchtheuvelkerk en van de philanthropische inrichtingen, die naar hem zijn genoemd: Ottho Gerhard Heldring!

Heldring en Pierson. Hoe passen beide namen bij elkander! Hoe vullen deze beide mannen elkander aan!

In zijn „*Oudere Tijdgenooten*” schetst Allard Pierson ons de beide richtingen, die soms naast elkander, soms als reactie op éézijdig denken en gevoelen elkander opvolgende, maar steeds elkander aanvullende, in de Christelijke gemeente voorkomen. Hij duidt ze, eigenaardig genoeg, aan met de namen der beide groote figuren, waarin hij die richtingen in de kerk der Middeleeuwen belichaamd ziet: St. Dominicus eh St. Franciscus.¹

In St. Dominicus ziet hij dan de richting, die de wereld voor Christus wil veroveren door de prediking, door het aanprijzen en verkondigen der Christelijke leer, door de handhaving en verdediging dier leer, kortom, zonder de beteekenis van het innerlijk wezen des geloofs te miskennen, door het vaststellen en onaangetast bewaren van den zuiveren vorm.

Bij St. Franciscus is dat middel persoonlijke geestdrift, persoonlijk geloof.

„Hij geloofde, wat St. Dominicus geloofde; hij geloofde, wat de kerk geloofde; maar niet de dogmatische, neen, in de eerste plaats de levende voorstelling van dat geloof was in zijn oog het redmiddel om een afvallige wereld terug te brengen aan den voet van het kruis. In allen eenvoud wilde hij dit stoute, dit indrukwekkende; hij wilde, dat de menschen, hem ziende, meenen zouden, dat Kristus andermaal in hun

¹ A. Pierson. *Oudere Tijdgenooten*, bladz. 38.

„midden rondwandelde. Weer moesten de armen de stem hooren, die hen zalig prees. Weer moest er een zoom des kleeds zijn, dien de kranke mocht grijpen. Weer moesten liefdevolle armen omsluiten de kinderen, door wijze discipelen teruggedrongen. Nog eens moest menschelijk lijden en menschelijke vertwijfeling de teedere en hartverteederende aandraking gevoelen, die stomheid de lippen opende, blindheid genas, demonen uitdreef, het graf ontsloot” . . . .

Ik heb Heldring niet gekend, dan uit zijne geschriften. Wat ik verder van hem weet, kwam tot mij door de overlevering uit den mond van de velen, die zijne nagedachtenis vereerden en lief hadden — maar men kan en mag over Pierson niet schrijven, zonder Heldring te noemen, te meer, omdat welmeenende bekrompenheid het wel eens heeft beproefd, die twee namen, die *bij* elkander hooren, *tegen* elkander uit te spelen; de herinnering aan den stichter te gebruiken als critiek op de daden van den voortzetter.

En dan vind ik het boven aangehaalde type van St. Franciscus terug in Heldring, terwijl Pierson voor mij dat van St. Dominicus vertegenwoordigt.

Heldring, de oudere zoon van het Réveil, machtig aangegrepen door de nooden en ellenden van zijn tijd, de hand aan den ploeg slaande, de afzichtelijke gevangenisholen dier dagen persoonlijk betredende, stichtend en scheppend, en met zijn Asyl, dat redding predikte door het bloed des Kruises ook voor de diepst gezonken zondares, zijn Farizeeschen tijd als uitdagede.

Pierson, de jongere telg dierzelfde machtige beweging, meer critisch staande tegenover dien breeden stroom van gedachten en aandoeningen, ordenend en organiseerend, vorm gevend aan het soms misschien wat naïef primitieve werk van zijn grooten voorganger.

Heldring, de man van den *inhoud* bij uitnemendheid, weinig, wellicht te weinig, lettend op den vorm.

Pierson, zonder daarom nog het overwegend belang van het essentiële uit het oog te verliezen, toch steeds veel waarde

hechtende aan het formeele, aan den zuiveren, juisten *vorm*, zoowel in de belichaming der Christelijke waarheid als in de organisatie der Christelijke philanthropie, in het vinden van de juiste uitdrukking van den eisch der Christelijke volksconsciëntie in de wetgeving der natie.

Beiden mannen van het initiatief voorzeker, maar Heldring de man van *détail*, de directeur, de bestuurder, zooals de eerste directrices zijner stichtingen wel eens krachtig moesten ervaren. Pierson, de man van de groote lijnen, de directeur, die leidt, maar aan ieder, die naast en met hem werkt, zijne plaats en verantwoordelijkheid laat.

Voorzeker, het was een juist beeld, dat wij op dien inwijdingsdag te aanschouwen kregen: de president-directeur der Heldringgestichten, staande als in de lijst van den gedenksteen van zijn voorganger.

Die beide mannen behooren bij elkander. Zij moesten elkander opvolgen. *Spiritus Dei est hic!*

Mij heeft het nimmer bevreemd, wanneer ik vernam, dat de denkbeelden van Pierson, — vooral wat het openlijk getuigen tegen de zonde betreft — in de oude particuliere brieven van Heldring werden teruggevonden.

Uit het huwelijk van Jan Lodewijk Gregory Pierson, makeelaar in effecten te Amsterdam, en Ida Oyens werd den 10^{den} Juni 1834 geboren Hendrik Pierson.¹

¹ De overige kinderen uit dit huwelijk zijn:

1. Johanna Elisabeth Pierson, geb. 21 Februari 1830. Weduwe van Nicolaas Hendrik de Graaf, laatst predikant te Amsterdam.

2. Dr. Allard Pierson, geb. 8 April 1831. Overleden 27 Mei 1896. Eerst Waalsch predikant, later hoogleeraar te Heidelberg en te Amsterdam.

3. Petronella Adriana Pierson, geb. 12 Aug. 1832. Gehuwd met Dr. Jan Willem Gunning, ridder van den Ned. Leeuw, hoogleeraar te Amsterdam.

4. Carolina Henriëtte Constantia Pierson, geb. 23 Juli 1836; overleden 2 Aug. 1894. Gehuwd met Herman Frederik Carel ten Kate, ridder van den Ned. Leeuw, bekend historieschilder.

5. Nicolaas Gerard Pierson, geb. 1 Febr. 1839. Commandeur van den Ned. Leeuw; doctor honoris causa in de Rechtswetenschap; Hoogleeraar in de staathuishoudkunde; directeur en president van de Nederlandsche Bank; tweemaal Minister van Financiën.

6. Gerrit Hendrik Pierson, geb. 18 Januari 1846; overleden 6 Maart 1850. (Mr. H. J. Koenen, *het Geslacht De Marez.*)

Pierson's ouders behoorden tot den deftigen Amsterdamschen handelsstand, en in het ouderwetsche, mooie ruime huis op den Singel, bij de Oude Spiegelstraat, des zomers te Heemstede of te Zandvoort en sinds 1854 op het buitenverblijf der familie bij den Haarlemmerhout¹ bracht de knaap een blijde, gelukkige jeugd door.

De vader van het gezin was een degelijk, ernstig man, schijnbaar koel, maar met een warm hart. Werd hij door zijne kinderen vooral op later leeftijd gewaardeerd, met hunne moeder dweepten zij reeds in hunne jeugd.

Mevrouw Pierson was eene poëtische natuur. „Van haar ging bezieling uit,” zóó zeide mij iemand, die het weten kan en die deze buitengewone vrouw heeft gekend en liefgehad. Zij was de zoon van het geheele gezin en vooral haar invloed op hare zonen is zeer groot geweest.

En de geestelijke atmosfeer, waarin Hendrik Pierson opgroeide, was die van het *Réveil*, die krachtige bron van innig gemoedsleven in de dorre woestijn van het rationalisme. O, het *Réveil* had zijne fouten, het was eenzijdig, het was piëtistisch, — maar welk een schatten van waarachtige vroomheid, van diep-zedelijken ernst, van vurige liefde tot den naaste werden er gevonden binnen zijne palen.

Welk een mannen, die „Christelijke Vrienden”, zooals Allard Pierson ze ons vol piëteit schetst in zijn onvergetelijk boek.² Welk een voorbeelden voor den zich ontwikkelenden knaap, om naar op te zien op een leeftijd, waarop men zoo scherp opmerkt en zoo juist oordeelt, bij intuïtie vaak en zonder zich rekenschap te geven van zijn onwillekeurige critiek, maar niet zonder de ontvangen indrukken te verwerken, niet zonder dat de jonge ziel winst doet of schade lijdt, door wat zij ziet en opmerkt.

En waarlijk, de mannen van het *Réveil* mochten bekeken worden!

¹ Zie Naber, *Pierson herdacht*. bladz. 2.

² A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*.

„Indien er,” zegt A. Pierson, „nog heden ten dage een „zelfstandigheid is, die zich om mode noch vooroordeelen der „menigte bekommert; indien er een eigen gemoeds- en geestes- „leven is, dat het voorrecht heeft wegens zijn idealisme de „ironie van alle wereldlingen op te wekken; indien er belang- „stelling is in de openbare zaak, zonder eerezucht, zonder „menschenvrees; indien er onbaatzuchtigheid is en ijver en „reinheid van levenswandel en beheersching der slechte harts- „tochten, is dit ongetwijfeld ook te danken aan die mannen, „die ons niet hebben kunnen bekeeren tot hun theologie en „fantastische wereldbeschouwing, maar wier karakter het peil „onzer zedelijke eischen heeft verhoogd.”¹

In „dien geestelijk-aristocratischen dampkring,” . . . „waarin „de alles-verterende belangstelling in de menschelijke ziel de „aandacht afleidde van al hetgeen het leven, dat is: de rein- „heid en gevoeligheid der ziel schaden kon” . . .² leefde de familie Pierson. In dien kring, onder die invloeden groeide ook Hendrik Pierson op tot den jongelingsleeftijd, — want het was niet te verwachten, dat de mannen en vrouwen van het Réveil het Evangelie des Kruises, dat hun het Brood des Levens was geworden, aan hunne kinderen zouden onthouden, — en dat deden zij ook niet.

Het blijkt ons uit de mededeelingen van dr. A. Pierson, dat ook de kinderen deelnamen aan de godsdienstige bijeenkomsten, die gehouden werden ten huize van de verschillende familiën, die zich bij het Réveil hadden aangesloten, en tevens blijkt ons daaruit de diepe indruk, dien het kinderlijk gemoed ontving, van den intensen ernst, de diepe overtuiging van die mannen en vrouwen, die hun geloof niet als erfgoed hadden verkregen, maar het hadden veroverd in zielestrijd en gebed en voor wie bekeering, vergeving van zonden, verlossing door het Bloed des Kruises, geen conventioneele termen waren, maar een machtige realiteit, die hun geheele leven beheerschte.

¹ A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*. bladz. 116.

² Aldaar, bladz. 69.

Nog eens, welk een mannen, die „*Oudere Tijdgenooten*“! Groen van Prinsterer, W. de Clercq, Koenen, De Liefde, de oude Wormser, Da Costa, — Da Costa vooral, de Dichter-Profeet van het Réveil!

Welke herinneringen! Allard en Hendrik Pierson zijn in het studeervertrek van Da Costa, die met hen heeft gesproken, hunne aspiraties en gemoedsbezwaren heeft aangehoord. Dan wordt de geest vaardig over den Ziener en hij voerspelt aan beide jongelieden, wat hun staat te wachten op den levensweg en welken weg zij zouden kiezen.¹

Of 't is in 't „Wapen van Rusland“. Da Costa zal lezen. De zaal is gevuld met een belangstellend gehoor, maar de kleine, onaanzienlijke gestalte, die het spreekgestoelte beklimt, schijnt zijne hoorders teleur te zullen stellen. Een paar volzinnen worden gelezen, mat en slepend; niemand luistert er naar. Dan plotseling is er een onderwerp, dat den dichter aangrijpt, en de improvisatie begint en zij voert de opgetogen hoorders over de hoogten en door de diepten van dien reuzengeest, tot zij tijd en plaats en onderwerp vergeten hebben, meegevoerd als zij zijn door den stroom der welsprekendheid van den Dichter.

Of, 't is des avonds, in den huiselijken kring. Opzoomer heeft gelezen in Felix en er zijn wijsgeerig standpunt aange-toond en verdedigd. Na de lezing is Da Costa, door het bestuur uitgenoodigd, in de bestuurskamer op Opzoomer toegetreden en heeft met een enkel woord positie genomen tegen de wijsbegeerte van den hoogleeraar, voor hem eene nieuwe openbaring van den geest der eeuw.

„Tenzij dat iemand wederom geboren worde, hij kan het Koninkrijk Gods niet zien!“ (Joh. 3: 3) heeft het geklonken en sommigen zijn getroffen geweest en anderen hebben zich meesmuilend afgewend.

Maar Da Costa zal den avond in den familiekring van zijn vriend Pierson doorbrengen en het voorgevallene wordt be-

¹ Naber, *Pierson herdacht*, blad. 15.

spoken en behandeld. De volle verzekerdheid des geloofs van den dichter is ook het hoog-heilig bezit zijner vrienden. Men roemt in de genade Gods en ten slotte leest Da Costa den slotzang voor van zijn „Vijf en twintig jaar” . . . .

Voorzeker, de kinderen, die opgroeiden onder den adem van het Réveil, hadden een schoone voorbereiding voor een ernstige levenstaak.

En bij dien onmiskensbaren levensernst heerschte er in het gezin Pierson een blijde, opgeruimde geest. Het is noodig, dit hier duidelijk uit te spreken.

Wie kent haar niet, die aangrijpende bladzijden in Pierson's boek,² waar hij den zielestrijd schetst van een diep gevoelenden knaap, opgevoed in een piëtistische omgeving, vreezende „voor dien God van wrekende gerechtigheid, verterend vuur, dat alleen bloed tot rust brengt;” voor „die hellepijnen, ontembare furiën, uit wier dreigende omarming alleen een Godszoon kan redden;” biddende „dat God, als het eenigszins kon, zijn arme ziel niet ten slotte zou werpen in den poel van sulfur, die brandt tot in alle eeuwigheid.”

Het komt niet in mij op, den schrijver van onoprechtheid te beschuldigen. Een kind voelt soms diep, en trekt consequenties, die volwassenen niet vermoeden. Maar, — Naber merkte het reeds op — men mag hier niet generaliseeren. Men mag een somberen Zondagmiddag niet beschouwen als type van de werkelijkheid, en een tijdelijken en voorbijgaanden indruk niet als een blijvenden toestand. Op de beste autoriteit durf ik verzekeren, dat de jeugd der kinderen Pierson het tegendeel was van somber.

In die dagen heeft de jonge Hendrik Pierson ook O. G. Helddring leeren kennen. De predikant van Hemmen stond in nauwe betrekking tot het Réveil; hij behoorde tot de „Christelijke Vrienden” en was redacteur van hun tijdschrift „*De Vereeniging*”. Dikwijls bezocht hij Amsterdam en dan logeerde hij steeds bij

¹ Naber, *Pierson herdacht*, bladz. 19.

² A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, bladz. 75 en 76.

zijne vrienden, de Piersons. Er bestond inderdaad een hechte vriendschapsband tusschen het gezin van den Amsterdamschen handelsman en dat van den Gelderschen predikant. Een zoon van den laatste, en zijn naamgenoot O. G. Heldring Jr., — als student te Utrecht overleden — was bij de Piersons aan huis, gedurende den tijd, dat hij te Amsterdam zijne opleiding ontving voor de academische studiën. Hendrik Pierson logeerde dikwijls in de pastorie te Hemmen: 't was steeds een merkwaardige, een avontuurlijke tocht voor den Amsterdamschen jongen, de rit door de wijde bouwlanden der Betuwe, wanneer de diligence hem op de dichtstbijzijnde pleisterplaats had afgezet. Zoo was hij ook te Hemmen, toen Heldring zich door de omstandigheden zag genoodzaakt het goed Steenbeek aan te koopen: de onmiddellijke aanleiding tot de stichting van het Asyl.

Later bleef die vriendschapsband onverbroken. Heldring heeft nog in 1866 Pierson's zoon, Ottho Gerhard Pierson, die naar hem was genoemd, te Heinenoord gedoopt.

Ook als student heeft Pierson dikwijls te Zetten gelogeed, waar toen het werk der redding van verwaarloosden en gevallen in vollen gang was. Eens, toen de verpleegden van Bethel hem voorbijgingen, kwam bij den jongen student in de theologie de gedachte op, of hij later een dergelijken werkring wel zou begeeren. „Dat nooit!” was het antwoord, snel en vastbesloten.

„De mensch overdenkt zijnen weg, maar de Heer bestuurt zijne gangen.”

Waarom Hendrik Pierson niet, evenals zijn broeder Allard, de inrichting voor bijzonder Hooger Onderwijs van Dr. Epkema heeft bezocht, weet ik niet. Hij zelf heeft dit dikwijls betreurd, want het onderwijs van dezen kloeken paedagoog was veel beter en degelijker, dan dat op het stedelijk Gymnasium. Pierson bezocht de laatstgenoemde inrichting tegelijk met zijn vriend en huisgenoot, den reeds genoemden Ottho Gerhard Hel-

¹ Naber, *Pierson herdacht*, bladz. 41.

dring. Op zijn zeventiende jaar vertrok hij naar de hoogeschool te Utrecht, waarheen zijn oudere broeder hem was voorgegaan.

Heeft die geniale broeder invloed uitgeoefend op de denkwijze van den jongeren? Het kan wel haast niet anders, al was die invloed waarschijnlijk onbewust. De verstandhouding tusschen beiden was voortreffelijk en zij zagen elkander veel, ook later, toen A. Pierson predikant was bij de Waalsche gemeente te Rotterdam. Maar zelfs, al laat men dien invloed buiten rekening, het was in die dagen voorjeugdige theologen, die in orthodoxen geest waren opgevoed, een moeilijke tijd. Immers, het was de triomftijd der Tübinger critiek! Het modernisme trad op, jong en krachtig, zelfbewust en met groote idealen. Professor Scholten gaf zijne colleges voor een uitgelezen schare van geestdriftige toehoorders en de stem van den Leidschen Hoogleraar vond weerklank in de harten van het geheele jonge theologische Holland. Opzoomer gaf te Utrecht zijne colleges in de wijsbegeerte en de logica, en trok de harten zijner leerlingen door de macht zijner wetenschap, gesterkt door al den invloed zijner zoo aantrekkelijke persoonlijkheid. En de oudere orthodoxie had tegenover deze „mannen van naam” geen kampvechters te stellen, hunne geduchte tegenpartij waardig, terwijl de mannen der nieuwere orthodoxie nog moesten komen. En dan — de geest van het Réveil was zeker innig vroom, nobel en krachtig, maar zijne theologie was zwak.

En deze jongere zoon van het Réveil stond nog te dicht bij die beweging, om haar toen reeds te overzien en te waardeeren. De zwakke zijden van het piëtisme, de „admiration mutuelle”, waarvan het Réveil zeker niet geheel vrij te pleiten is, konden den critischen blik van den jongen Pierson niet ontgaan. Hoe het zij, er is een tijd geweest, dat het scheen, alsof Pierson het geloof in den Christus Gods, als Zaligmaker van zondaren, het geloof, uit de ouderlijke woning medegebracht, in den strijd des levens had verloren; toen hij in Juli 1857 te Heinoord, zijn eerste standplaats, den kansel betrad, had hij ongetwijfeld moderne sympathieën.

Pierson's studie jaren waren voor hem geen tijd van onbezorgde vroolijkheid: zijn vriend en studiegenoot, O. G. Heldring, ontviel hem, en een zware ziekte (typhus) noodzaakte hem, zijn plan om te promoveeren tot doctor in theologie op te geven. Zeer verzwakt kwam hij in de ouderlijke woning terug. Toch had hij gaarne zijne studiën voortgezet, maar op aandringen zijner moeder zag hij er van af. Nauwelijks meerderjarig, aanvaardde hij het predikambt,¹ nadat hij den 4den Juni 1857 te Rotterdam gehuwd was met Hermine Agnes Kolff.²

De jonge predikant vond op zijn eerste standplaats een „gematigden” kerkeraad, bestaande uit dorpsnotabelen, die ook in kerkelijke zaken het roer in handen hadden. De gemeente was echter van een anderen geest. Pierson vond er die eigenaardige combinatie van rechtzinnigheid in de leer en echte, onvervalschte mystiek, die men zoo vaak in de godsdienstige kringen op het platte land en in de volksklasse onzer steden ontmoet, die dikwijls, hoewel lang niet altijd, gepaard gaat met waarachtige vroomheid, maar in die kringen steeds wordt beschouwd als het echte kenmerk van waarachtige godsvrucht. De vromen van Heineoord achtten geen bekeering echt, die niet was voorafgegaan van mystieke ervaringen, hemelsche of diabolische visioenen. Zulke gezichten en bevindingen werden den jongen herder en leeraar medegedeeld door hen, die

¹ Den 12den Juli 1857 deed Pierson zijne intrede te Heineoord, met eene rede over 1 Corinthe 1 : 23a.

² Kinderen uit dit huwelijk zijn:

1. Ida Pierson, geboren te Heineoord, 20 December 1858. Overleden te Schaarsbergen, 8 Februari 1885. Was gehuwd met dr. M. W. van den Bergh.
2. Johannes Pierson, geboren te Heineoord, 9 Mei 1860. Koopman te Parijs en consul van de Zuid-Afrikaansche republiek.
3. Jan Lodewijk Pierson, geboren te Heineoord 16 Oct. 1861. Predikant te Hengelo, (Gelderland).
4. Christina Hermina Pierson, geboren te Heineoord, 29 Maart 1863. Overleden te Hardenberg, 1 Sept. 1887. Was gehuwd met dr. C. Ch. Schot.
5. Ottho Gerhard Pierson, geboren te Heineoord, 10 November 1866. Koopman te Parijs.
6. Henri Jean Chrétien Pierson, geboren te 's-Hertogenbosch 21 Augustus 1869. Predikant te Ressen.

geacht werden tot „het volk Gods” te behooren, — en die zich over het geheel inderdaad dien eere naam waardig toonden; dorpsche mystiek, ruw en zonderling vaak, maar van echt gehalte.

Zoo werd de pastorale arbeid aangevangen. De jonge leeraar, op zijn eenzaam dorp vrij wel afgezonderd van de buitenwereld, vond er ruimschoots gelegenheid om in zijne omgeving die eenvoudige kinderen Gods te leeren kennen, wier godsvrucht hem herinnerde aan het geloof in den Christus der Schriften, zooals het beleden werd in het ouderlijk huis, dat hij gezien had als een bezielende macht in Da Costa en Willem de Clercq. Hij vond er de gelegenheid, met zichzelf alleen te zijn en naar binnen te leven.

Er is op het stille dorpje in den Hoekschen Waard een strijd gestreden, waarover het niet betaamt te spreken. Er is in elke ziel een heiligdom, waar de mensch alleen mag zijn met zijn God, dat geen ongewijde voet mag betreden, geen nieuwsgierig oog mag bekluren. Wij zien Pierson uit dien strijd te voorschijn treden met een geloofsovertuiging, eerst, althans in haar uitingen, nog nevelachtig en weifelend, maar weldra aangroeiend en zich bevestigend en winnend in klaarheid en kracht; met de belijdenis op de lippen, dat Jezus Christus is de Zone Gods, de Zaligmaker van zondaren.

Over dien strijd zelf past den jongeren tijdgenoot slechts een eerbiedig zwijgen.

Wat de crisis betreft, die hebben wij te stellen tusschen 1865 en 1868. In Maart '65 had dr. Allard Pierson zijn betrekking als predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam nedergelegd. Met belangstelling had de jongere broeder de geestelijke peripetie van den ouderen gevolgd, tot deze beslissende ontknooping. De daad van Allard greep hem machtig aan. Als *die* uittrad, mocht *hij* dan blijven? Ernstig dacht hij er over, zijn ambt neder te leggen, tot hij na moeilijken strijd tot de overtuiging kwam, dat hij dat niet kon en niet mocht.

Elk „Pniël” is een heilige plek, die — ik zeide het reeds —

zelfs de belangstelling der vriendschap niet mag ontwijden.¹

Het zal echter wel geen onbescheidenheid zijn, indien ik hetgeen ik boven schreef over den invloed van Pierson's pastorale ervaringen op zijn veranderde levensbeschouwing, tracht te staven door eenige voorbeelden, door den predikant van Heinenoord zelf gegeven in het merkwaardige stuk „De heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde kerk”,² waarop ik straks nader denk terug te komen.

„Een zeer onontwikkelde vrouw,” zoo verhaalt de jonge pastor, „deelde mij met opgetogen blijdschap hare bekeeringsgeschiedenis mede in deze woorden: „het was in den nacht, toen kwam hij door de zoldering, de Heer Jezus, en een lichtglans was om hem heen; hij stond vlak voor de bedstede en legde de hand op mijn hoofd, mijn man en kinderen bemerkten er niets van, want zij sliepen door — en toen sprak hij tot mij: gij zijt een schaap van mijne kudde. „Daarop verdween hij en den volgenden morgen heb ik al

¹ In zijne intree-rede te 's-Hertogenbosch zegt Pierson het volgende: zie, om met Paulus te spreken, ik ken een mensch in Christus Jezus, voor weinig jaren, een prediker van het Evangelie, een leeraar in een der gemeenten onzer vaderlandsche Kerk, een discipel der moderne theologie, — die eindelijk zoo ver gekomen was, dat hij besloot zijn ambt neder te leggen; hij zette zich aan zijn tafel en schreef een brief aan zijn Kerkeraad, om zijne redenen uiteen te zetten en den tijd van zijn vertrek te bepalen. Strijd kostte het, zwaren strijd, maar hij zou in Gods naam de laatste handen verscheuren, die hem bonden aan eene gemeente, welke hij liefhad. Maar al peinzende, al worstrijdende, al tobbede over hetgeen hem te doen stond, rees hij op en doorwandelde zijn vertrek en — eer hij het wist, lag hij op de knieën, om het hart uit te storten voor God en diens tusschenkomst te vragen in den strijd. Kon hij blijven? Mocht hij prediken, wat hij voor de helft niet geloofde? Kon hij optreden in een Kerk, die op een bovennatuurlijken grond rustte? Mocht hij aannemen, dat er een God was, — zooals de eenvoudige geloofde — die zijne wetten verandert, als het hem goeddunkt? Onmogelijk, — en toch, toch vraag ik u: was het niet dwaas, om Gods tusschenkomst te bidden en zich te verbeelden een ongeloovige te zijn? Was het niet onlogisch, te smeeken om licht en wijsheid en te beweren, een naturalist te wezen? Was het niet allerzonderlingst, aan te kloppen in de verwachting van verhoord te zullen worden en zich op te dringen, dat er geen bovenzinnelijke wereld is? Welk onderscheid was er tusschen dezen prediker en zijne gemeente? Hij mocht eenige wonderen minder gelooven dan zij — stond het aan hem, om hun wondergeloof te bestrijden, terwijl hij zelf er zoo diep van vervuld was? Goddank, dat deze mensch het inzag en zijn besluit niet volvoerde.

² De Gids, Maart 1869.

„mijne zonden bij elkander genomen, ze in een doodkist gepakt en de deur uitgezet.”

Dit alles — verhaalt Pierson — werd mij met van vreugde stralende oogen medegedeeld.

„Een oud man, een fraaie kop, met grijs haar, verhaalde het op deze wijze: „ik was bezig met mijn werk op den zolder, toen stond hij voor mij, de zielevijand in wapendos, en hij streed tegen mij, en daar was een zware kamp, maar het was in den naam des Heeren, dat ik hem overmocht. En toen ik hem overwonnen had, ging ik de trap af, en er waren twee geesten in mij, een geest des zingens en een geest des weenens. En de geest des weenens zeide tot mij: „ween” en de geest des zingens zeide: „zing” — en die twee streeden met elkaar; maar de geest des zingens won den kamp en toen zong ik: laat al de stroomen vroolijk zingen” enz.

„Een derde geval van een zoogenaamd bekommerde ziel werd mij door een mijner ambtgenooten medegedeeld: „De Heer Jezus kwam in den nacht tot mij; hij was bekleed met den mantel der gerechtigheid, wit en blinkend van gedaante; Hij deed zijn mantel af en hield dien voor zich uit; hij naderde tot mij en wierp den mantel der gerechtigheid op mij. Ik sprong op van vreugde, want nu zou ik behouden zijn: maar ach! de mantel viel alleen op mijn voeten en daarom is er voor mij geen behoud. Bijna gered, ben ik toch verloren”.

„Nog ééne pastorale herinnering. Een oude doove, een man van weinig beteekenis, onkundig, dwaas zelfs in het oog van sommige dorpsgeleerden, verhaalde mij elders: „te kerk kan ik niet komen; lezen kan ik niet, ik kan niets verstaan, maar van binnen zingt hij en spreekt hij. Als ik droevig ben dan zingt hij mij voor, zoo mooi, veel mooier als het mooiste orgel; „o mijn ziel, wat buigt ge u neder?” en als ik blijde ben, zingt hij mij voor: „geloofd zij God met diepst ontzag” — ziet gij, daaruit kan ik juist zien, dat hij altijd weet wat ik noodig heb. Hij zingt mij juist voor, zoo als ik het hebben moet.”

Is het niet, of wij in een Nederlandsch *Drumtochty*, beside

the bonnie briar bush luisteren naar de mystieke taal van een Donald Menzies?

Hoe de jonge pastor tegenover deze uitingen van mystiek geestelijk leven staat, moge blijken uit de volgende aanhalingen uit bovengenoemd artikel.

„Die niet gewoon is, aanstonds alles te verwerpen, wat met „zijn geest niet overeenkomt, zal de diepe religieusiteit niet „miskennen, die uit deze mededeelingen van doorleefden „strijd en genoten zegen spreekt. Maar neem er de proef van, „verhaal dergelijke feiten aan orthodoxen uit den middenstand, „ik durf wedden, dat zij een zekeren onwil niet kunnen ver- „bergen; misschien vindt alleen het laatste geval genade in „hunne oogen, maar van de andere zal het heeten: ziekelijke „richting! — Ziekelijke richting, — maar ik bid u, indien „Jehovah aan Jesaja verscheen en zijne zoomen vervulden den „tempel tot den drempel toe: indien Josua den engel des Heeren „in krijgsmansgewaad bij de muren van Jericho aanschouwde; „indien Jacob met den onbekende te Pniël worstelde; indien „Jezus aan Paulus verscheen op den weg naar Damaskus en „Johannes op zijn eiland als dood aan zijne voeten viel, — is „de arm des Heeren verkort en zult gij hem de wetten voor- „schrijven voor hetgeen Hij in onze dagen doen en laten mag? „Zou het zoo vreemd zijn, indien hij ook thans het onedele „en verachte uitkoos, om hetgeen hoog is te beschamen? —

„Het religieuse is onmiddellijk, absoluut, zonder reflectie; „het biedt zich aan den geest des geloovigen aan als één feit. „God spreekt, God handelt en de mensch, die in Zijne gemeen- „schap leeft, brengt niet voort, maar ontvangt.¹

Maar genoeg hierover: weldra zou Pierson in ruimer kring zijne beginselen belijden. Er was een vacature te 's Hertogenbosch en weldra vernam de leeraar van Heinenoord, „dat men over hem dacht.”

De geschiedenis van dit beroep is merkwaardig. Men ver-

¹ *De Gids*, Maart '69; bladz. 454 en 455.

langde te 's-Hertogenbosch een modern predikant. De beide andere leeraren, ds. Koch en ds. Roldanus, waren mede van die richting en verlangden allerminst een orthodoxen collega. Het schijnt er echter met de theologische ontwikkeling van den toenmaligen Bosschen Kerkeraad bedroevend te hebben uitgezien: ondanks Pierson's ernstige pogingen, om de broeders in te lichten omtrent het door hem ingenomen standpunt, begripen zij niet, dat hij de moderne richting heeft vaarwel gezegd. En de schuld lag toch waarlijk niet aan Pierson!

Van hem mag in waarheid worden gezegd: — gelijk een zijner vrienden onlangs in mijn bijzijn van hem getuigde — hij is steeds voor alles *waar*, zoo tegenover het publiek als tegenover zich zelf!

Het moet echter erkend, dat de omstandigheden niet medewerkten, om den Bosschen broederen een helder inzicht in den toestand te geven.

Het was in het vroege voorjaar van '69; de Hollandsche rivieren stonden hoog en het was guur en stormachtig weer. Pierson wist, dat hij hoorders zou krijgen uit 's-Hertogenbosch en hij had een preek gemaakt, waarin hij zijne overtuiging op alle cardinale punten duidelijk uitsprak. Hij hield de preek inderdaad, — maar de hoorders waren er niet: de hooge waterstand en het gure weder hadden hen weerhouden. Toen zij een volgenden Zondag verschenen, wist niemand iets van hunne komst, en toevallig troffen zij eene leerrede, waarin hunne niet zeer theologisch ontwikkelde ooren geen verdachte orthodoxie bespeurden. De ontvangen indruk was zeer gunstig en weldra volgde het beroep. Toen richtte Pierson een schrijven tot den kerkeraad, waarin hij verwees naar het bovengenoemde *Gids*-artikel. Daarin had hij zich duidelijk uitgesproken: men moest wèl weten, of men hem inderdaad als herder en leeraar begeerde.

Het antwoord was toestemmend — en Pierson nam het beroep aan.

Hij had twaalf jaar te Heinenoord gestaan.

En hier acht ik het een geschikte gelegenheid, om een

oogenblik stil te staan bij het reeds genoemde *Gids*-artikel: „De Heerschappij der Bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde kerk”. Dit toch was het merkwaardig manifest aan zijne land- en tijdgenooten, waarmede Pierson afscheid nam van zijn verleden als modern predikant, en, tegelijk met het aanvaarden van het Bossche pastoraat, een nieuwe levensperiode intrad.

Op politiek, zoowel als op kerkelijk terrein, zegt de schrijver, heeft de macht gedurende de laatste jaren berust in de handen der bourgeoisie. Door de invoering der kiescolleges zal er wellicht verandering in dien toestand komen. Zou zulk een verandering zijn te vreezen of te hopen?

Met die bourgeoisie is Pierson blijkbaar weinig ingenomen. Zij vertegenwoordigt het gemoedelijk modernisme en de gematigde orthodoxie zijner dagen en tegen beide heeft hij ernstige grieven. De orthodoxie verwijt hij, dat zij te nuchter, te alledaagsch-practisch is. „Zij”, — de gematigde orthodoxie — „houdt van geen dweeperij: haar lust is, den Bijbel nuchter „op te vatten en in plaats van zich te verdiepen in apocalyp- „tische studiën, zich bezig te houden met de practijk des „levens: asylen, scholen, in- en uitwendige zending te be- „hartigen en hare wijde armen open te stellen voor elken ver- „moeide en belaste, die er rust wil vinden.”¹

Maar haar waar karakter openbaart die bourgeoisie toch eigenlijk eerst in de moderne theologie, en deze is dan ook, volgens Pierson, bij uitnemendheid bourgeois. Wel voldaan met het verkregene, conservatief, en volkomen overtuigd van eigen doorzicht en voortreffelijkheid.

„De vraag, of iemand modern zijn zal, hangt ten nauwste „samen met het onderzoek naar zijn afkomst. Geef mij een „waardig vertegenwoordiger van de Protestantsche bourgeoisie, „en tien tegen een dat hij modern is, of althans daarvoor „sterke sympathiën gevoelt. De moderne theologie geeft juist „genoeg, niet te veel en niet te weinig; zij laat eenige wei-

¹ *De Gids*, Maart '69 bladz. 445.

„nige geheimen over, maar ruimt er zoovele op, dat men met „gerust geweten zich een verlicht man kan noemen en tevens „godsdienschtig gezind blijven.”¹

Zoo heeft de orthodoxie der z.g. hogere standen, als een andere Martha, „ bezig zijnde met veel dienens”, het beste deel uit het oog verloren. Het modernisme daarentegen heeft den godsdienst vervluchtigd, het gebed van den geloovige gemaakt tot een berustende adoratie van het onvermijdelijke, het wonder uit zijne levensbeschouwing geëlimineerd, den bijbel ontheiligd in het oog van den geloovige door zijn profane critiek. Welnu, beide richtingen zullen moeten wijken voor het krachtige, ouderwetsche geloof, voor de innige mystiek van het volk. „De alleenheerschappij der bourgeoisie op dit gebied is „ten einde, en de lagere standen gaan met de erfenis henen, die de partijen in de hogere elkander betwisten.”²

Voor die eenvoudige, zuiver bijbelsche religie gevoelt de schrijver veel. Zij alleen is echt. „Voor hen, die eenmaal van den boom der kennis hebben gegeten,” is dat naïeve geloof voor goed verloren, maar zij behooren dat althans te erkennen en zij mogen vooral niet pogen het aan te randen of het belachelijk te maken. „Laat ons ophouden vroomheid te noemen, „wat geen vroomheid is en godsdienst in den innigsten zin „mogelijk te achten op volkomen naturalistisch standpunt. Wach- „ten wij ons de laarzen van zeven mijlen onzer moderne wereld- „beschouwing aan te passen aan hen, die ze niet dragen kun- „nen, of de wereld te maken tot een kerkhof van moderne „theologie. Predik zedelijkheid, liefde, verdraagzaamheid, daarin „staat gij wellicht hooger, maar tast de fijne bloesems niet „aan van het religieuse leven der kinderkens. Indien er nog „zijn die met Elia knielen en smeecken, om regen op de on- „vruchtbare akkers, die gelooven aan een God, die wonderen „doet, die met Daniël meenen, dat Hij kracht kan leggen in

¹ Aldaar: bladz. 447.

² Aldaar: bladz. 448.

„het groene moes, meer dan in de kostelijkste spijzen, waar-
 „van de medische wetenschap alle heil verwacht(?); die met
 „David hem altaren bouwen, om de ziekten te verdrijven en
 „met Abraham, Jesaja, Paulus visioenen zien, zullen wij, in
 „stede van den vollen gloed hunner overtuiging den matten
 „glans onzer half-sceptische meeningen doen schijnen, en het
 „woord van Jezus: „ik dank u, Vader, dat hetgeen den wijzen
 „verborgen is, den kinderkens geopenbaard wordt,“ omkeeren?
 „Ik durf het niet.”¹

Toch behoeven de meer ontwikkelden daarom de kerk nog niet te verlaten; zij bezitten kostbare gaven, die de eenvoudigen dikwijls missen. Immers, „mogen de mindere standen meer geloof bezitten, meer moraliteit bezitten zij zeker in geen deele, en bij hen zien wij vaak op nieuw het bewijs, dat geloof en zedelijkheid, hoe nauw aan elkander verwant, geenszins onafscheidelijk verbonden zijn en soms in omgekeerde redenen schijnen te staan. In degelijkheid, in veerkracht, in zedelijk gehalte staan vaak dezelfde mannen, die religieus tot de meest ontwikkelden behooren, verre ten achter en het zou eene ramp zijn voor de kerk, indien de maatstaf eener lagere moraliteit algemeen werd toegepast.”

Men aanvaarde slechts den toestand, zooals die is. Geloof en wetenschap zijn nu eenmaal evenwijdige lijnen, die men niet tot elkander moet willen buigen. Of zij immer theoretisch vereenigen zijn, moge in het midden worden gelaten. Practisch geniete men van de voorrechten der beschaving, zoowel als die van het geloof, „en men late aan beide recht weder-
 varen.”

„Liever dan eene halfslachtige orthodoxie of een moderne wetenschap te huldigen, die onze religie slechts bederven kunnen en de kwesties verwarren, inplaats van ze helder voor ons te plaatsen, moge de bourgeoisie, voor zoover zij de kerk

¹ Aldaar: bladz. 463 en 464.

„getrouw blijft en de rechten van het gemoedsleven erkent, „zich tot de ware geloovigen wenden om van hen te leeren, „wat godsdienst is, en van hare zijde hun iets van den nuchteren geest der praktijk en der zedelijkheid mede te deelen, „die hare kracht uitmaakt.”¹

Wil de bourgeoisie dit, dan zal de aanstaande verandering ten slotte weldadig blijken voor het religieuze leven des volks en blijmoedig zal zij afstand doen van de heerschappij ten behoeve van die „mindere klassen”, „die op godsdienstig gebied wellicht meer recht hebben dan zij.”

Het is een weinig anders geloopen, dan de pastor van Heinenoord profeteerde. De „mindere klasse” heeft de heerschappij in de kerk niet veroverd, of liever, zij heeft; in hare poging om die te veroveren, zich te pletter gestooten tegen de vaste en onwankelbare rots van kerkelijk conservatisme. Ook denk ik, dat de president-directeur der Helderlinggestichten, staande in de kracht eener geloofsovertuiging, die verworven werd en beproefd werd bevonden in den strijd des levens, bij de herlezing van zijn artikel nog wel eens glimlachen zal om deze vage theorieën, om zijne bewondering voor de „lijdelijke richting”, om de curieuse tegenstelling tusschen geloof en moraliteit, om het naïeve dualisme vooral, dat uit deze bladzijden spreekt. Maar met dit alles blijft dit opstel merkwaardig, merkwaardig niet alleen voor de levensgeschiedenis van Pierson, maar ook als document voor den historicus, wien het later zal gegeven zijn, de kerkelijke geschiedenis van Nederland in de 19de eeuw te boek te stellen.

Op den tweeden Pinksterdag (17 Mei) van het jaar 1869 nam Pierson afscheid van zijne gemeente te Heinenoord², den 31sten Mei van dat jaar hield hij zijne intrede te 's Hertogenbosch, over Romeinen 12 : 1.

¹ Aldaar: bladz. 475.

² Zijn tekst bij die gelegenheid was Galaten 5 : 22. De preek is in druk verschenen, doch is niet in den handel.

In de kleine Bossche Protestantsche gemeente vond hij een eigenaardigen werkkring. De meer gegoeden noemden zich modern, maar waren inderdaad over het geheel onverschillig en zonder eenig godsdienstig leven. Zij zagen zich in Pierson teleurgesteld, zij hadden een orthodox predikant begeerd noch verwacht.¹ Door het volk werd zijne prediking zeer gewaardeerd; ook onder de Christelijk-Gereformeerden had hij spoedig vele vrienden. En hij vond er, — een voorrecht, dat ons op gevestigden leeftijd maar zelden ten deel valt — in Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, toen lid van de Bossche rechtbank, een vriend voor het leven.

En weldra zou hij den steun en de sympathie der vriendschap behoeven. Den 28sten October 1870 ontviel hem zijn vrouw, de trouwe en zorgvolle moeder zijner kinderen. In de droeve, eenzame dagen, die nu volgden, was de gastvrije woning der familie De Savornin Lohman dikwijls zijn toevlucht. Hij vond er rust en afleiding en vooral de sympathie van vrienden, die, door hetzelfde geloof gedragen, met hem voelden en leden.

De vriendschap deed wat zij vermocht, en zij vermocht veel — maar Pierson miste noode de gezelligheid van het huiselijk leven, dat hem zoo dierbaar was en de kinderen ontbeerden de zorgen der moeder te zeer. Wel hem, dat hij een trouwe gade, een zorgende, liefderijke moeder voor zijne kinderen mocht vinden in Petronella Adriana Oyens, met wie hij den 1en Augustus 1892 te Amsterdam in den echt trad.² In haar had hij in waarheid de levensgezellin, „de hulpe tegenover hem” gevonden, die hij behoefde.

Hoe gaarne zou ik haar hier schetsen, de edele vrouw, zooals ik haar mocht leeren kennen en hoogachten, als Pierson's trouwe levensgezellin, den steun en de hulp tegenover hem,

¹ In de voorrede van zijn »De Staatsschool en de Roomsche Kerk” spreekt Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman van »zijn vriend Pierson, die te midden van velerlei miskennis, zijn overtuiging getrouw blijft.”

² Dit huwelijk bleef kinderloos.

hem door zijnen God geschonken. Ik mag het niet: er zijn verhoudingen, zoo teeder, dat het heiligschennis zou zijn, ze te brengen in het schelle licht der openbaarheid. En 't is eigenlijk ook onnoodig: ieder, die Pierson's *intérieur*, ieder die Zetten kent, weet, wat ik bedoel.

Tot nog toe had Pierson weinig of geen deel genomen aan het openbaar leven. Thans kwam echter de „Bossche schoolquaestie”, die indertijd in den lande heel wat beroering heeft veroorzaakt en heel wat pennen in beweging heeft gebracht, en die de onmiddellijke aanleiding is geweest tot zijn actie op het gebied van onderwijs-wetgeving.

Het gewoon lager onderwijs werd te 's Hertogenbosch gegeven op eenige bloeiende Roomsche bijzondere scholen (fraterscholen), en op drie openbare scholen voor L. O. De meer ontwikkelden maakten voor hunne kinderen gebruik van de leerschool, verbonden aan de kweekschool voor onderwijzers, terwijl er een Protestantsche diaconie-school was, die natuurlijk werd beheerd door diakenen der Ned. Herv. Kerk.

Die diaconie-school stond goed aangeschreven; zij telde in 1873 een honderdtal leerlingen; zij stond onder leiding van een geschikt onderwijzer en kon beschouwd worden als een bolwerk van het Protestantisme in het Roomsche 's Hertogenbosch.¹

Toen Pierson belang begon te stellen in zaken van onderwijs, was het juist deze diaconie-school, die zijn bijzondere aandacht trok. Hij bezocht de school herhaaldelijk en stelde zich op de hoogte van het daar gegeven onderwijs. Het schijnt, dat diakenen dit ongaarne zagen, en dat de vrees, dat hunne school een confessionneele school zou worden van Pierson's richting, niet vreemd was aan het voorstel, dat zij in November 1872 aan den kerkeraad deden om de diaconie-school op te heffen.²

¹ Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman. De Staatsschool en de Roomsche Kerk.

² Dit is m.i. de eenige oplossing van de zonderlinge handelwijze van den Kerkeraad. Financieele moeilijkheden waren er niet en de bewering van negen

Dit voorstel werd door enkelen in den algemeenen kerkeraad krachtig bestreden, o. a. ook door ds. Pierson, die het volgende tegenvoorstel deed: *a.* de diaconie-school als zoodanig, n.l. als middel van bedeeing, op te heffen; *b.* de schoolgebouwen over te geven aan den kerkeraad en dus eigendom te verklaren van de Nederlandsch-Hervormde gemeente te 's Hertogenbosch, — of wel ze in gebruik af te staan, tegen het recht van de zijde der diaconie, om een zeker aantal kinderen daar gratis te plaatsen; *c.* de school eene belangrijke uitbreiding te geven door vergrooing van het gebouw, door vermeerdering van personeel en door verhooging van het tractement der onderwijzers.

Beide voorstellen werden verworpen. Men meende, dat nu althans de diaconie-school behouden zou blijven, maar in Februari '93 brachten de diakenen hun voorstel nogmaals in den kerkeraad, — en nu werd het aangenomen.

Den 14^{den} Maart 1873 werd tot de opheffing definitief besloten.

Dit is de eigenlijke aanleiding geweest tot den strijd, dien Pierson en De Savornin Lohman sinds hebben gevoerd voor het beginsel der vrije school, een denkbeeld, aanvankelijk alleen door deze beide mannen voorgestaan en verdedigd, doch dat thans meer en meer ingang vindt, zelfs bij vroegere tegenstanders.

Pierson trad aanstonds zeer actief op.

In een brochure¹ viel hij het openbaar lager onderwijs te 's Hertogenbosch aan, dat volgens zijn oordeel niet neutraal was en dat ook niet kon zijn. Maar hij deed meer. De diaconie had hare school voor twaalf jaren aan een particulier verhuurd. Pierson kocht voor eigen rekening en op eigen risico

---

leden van den Kerkeraad (in *De Tijdspiegel*, November 1874), dat dit college tot opheffing der school moest overgaan, "om met alle kracht den bloei en den invloed van het neutraal onderwijs te helpen bevorderen," is toch wel wat heel dwaas!

¹ H. Pierson. *De Bossche Schoolkwestie*. Amsterdam 1874.

een lokaal, waarin vroeger de school van de maatschappij „Tot Nut van 't Algemeen" was gehouden, maar dat in den laatsten tijd als pakhuis had gediend.

Een vereeniging werd opgericht, met de hulp van de Christelijk-Gereformeerden, die zich gaarne bij de beweging aansloten en de „Protestantsche School" werd gesticht, die thans nog bestaat.

Pierson's streven vond veel tegenwerking bij het moderne deel der gemeente en men deed hem soms op kleingeestige wijze gevoelen, dat men zijn persoon niet van zijne beginselen scheidde. Hij liet er zich niet door afschrikken. Zijne „Flitsen", korte gedichtjes in den geest der Leekedichtjes van De Génestet, maar vooral zijn „Catechismus van de Schoolkwestie"¹ baarden veel opzien. Op politiek gebied zette hij, tezamen met zijn vriend De Savornin Lohman, de actie op onderwijsterrein voort. Het indertijd veel besproken Restitutiestelsel was door hen ontworpen² en verdedigd. Sinds kwam het bijzonder onderwijs door de wet-Mackay en de daarop volgende koninklijke besluiten in betere conditie, en zoo trad in den laatsten tijd het daar straks reeds genoemde denkbeeld van de „Vrije School" meer op den voorgrond.

Het beginsel, waarvan de beide onvermoeide strijders uitgaan, is neergelegd in de beide slotvragen van den bovengenoemden „Catechismus van de Schoolkwestie".

Vraag 9. Welke werkzaamheid komt den Staat dan toe?

Antwoord. In alles waar éénvormigheid hoofdzaak is, kan niemand beter in het algemeen belang en tot verzekering van ieders rechten handelen dan de Staat; daarom zijn postdienst, rechtsspraak, zorg voor de veiligheid, militie, waterstaat, enz., het best aan zijn zorg toevertrouwd.

Vraag 10. Wat moet de Staat in andere zaken doen?

Antwoord. In alles, waarin verscheidenheid van vormen

¹ H. Pierson. Catechismus van de Schoolkwestie voor Eerstbeginnenden. Amsterdam 1876.

² Men zie ook het bekende Unie-rapport.

noodzakelijk is, (b v. handel, wetenschap, kunst, godsdienst, opvoeding, armenzorg, onderwijs) moet de staat, zooveel hij kan, tot zelfwerkzaamheid opwekken en daartoe de individueele krachten steunen, zoo daaraan behoefte bestaat.

Bijna acht jaren had Pierson te 's Hertogenbosch doorgebracht, toen hij tot een anderen arbeid werd geroepen, een arbeid, dien hij nimmer had gezocht of begeerd, en op een arbeidsveld, dat hem toen nog vrijwel onbekend was.

O. G. Heldring was in 1876 gestorven en de besturen der verschillende gestichten vroegen zich af, wie zijn opvolger zou zijn. De keuze was even gewichtig als moeilijk. De kloeke stichter van Steenbeek, Bethel, Talitha Kûmi en de Christelijke Normaalschool had zóó het stempel zijner persoonlijkheid gezet op zijn werk, dat het voorwaar niet gemakkelijk was, zijn opvolger te worden. Wien zou men durven roepen tot den arbeid in dezen steenachtigen, doornigen hoek van den wijngaard des Heeren?

Ben ik wèl ingelicht, dan is het Pierson's zwager, ds. N. H. de Graaf, die het eerst de aandacht op hem heeft gevestigd, door in een gesprek met den heer de Marez Oyens zijn naam te noemen, maar het is toch professor N. Beets, de voorzitter van Steenbeek geweest, die Pierson's benoeming heeft bewerkt. „Hij en geen ander!” zeide Beets, toen zijn aandacht eenmaal op den Bosschen leeraar was gevestigd. De vereenigde besturen riepen Pierson tot de gewichtige taak, die hem wachtte en hij aanvaardde die. Den 21sten Januari 1877 bevestigde Beets den nieuwen directeur der Heldringgestichten in de Vluchtheuvelkerk, met de woorden van Genesis 22 : 14. „Op den berg des Heeren zal het voorzien worden.” Pierson deed dienzelfden dag zijne intrede en sprak over Lukas 4 : 20 b. „De oogen van allen in de synagoge waren op hem geslagen.”

Zoo was dan de nieuwe arbeid aangevangen, de zware, bange strijd tegen de zonde in een van haar laagste, afschuwe-lijkste vormen.

Heeft men het wel eens ingedacht, wat het was voor den begaafden prediker, den wetenschappelijken man, den kunstliefhebber, om zich te begraven in de eenzaamheid van een Betuwsch dorp; om zich daar te wijden aan het opheffen van het diepst gezonkene in onze maatschappij, aan het terecht brengen van die verlorenen, die door de zoogenaamde moralisten onzer dagen als hopeloos worden opgegeven, aan het brengen van het licht des Evangelies in, ach, zoo duistere harten? De oppervlakkigheid denkt zich den strijd tegen de zonde vaak „interessant”. En ach, de zonde is zoo weinig interessant; ze is zoo banaal-gemeen en juist zoo ontzettend door hare banale gemeenheid.

Er is zooveel geestkracht, — kracht des Heiligen Geestes — voor noodig, om zich niet door haar te laten neertrekken tot haar sfeer, tot de sfeer der alledaagsche routine, waarin het kwade als het gewone wordt aanvaard, waarin alle geestdrift sterft en alle kracht verlamt, waarin de boetprofeet ondergaat in den zeurenden zedepreeker...

Heeft men het wel genoeg ingedacht wat het zeggen wil, een arbeid te kiezen, rijk aan teleurstelling, terwijl men de kracht in zich voelt om te schitteren op meer dan één gebied, om te verwerven wat aller menschen harten dierbaar is: het wèlverdiende succes op het kloeke pogen; om het slechtste hoekje te kiezen van den grooten akker, terwijl daarginds de velden wit zijn om te oogsten en óók schijnen te roepen om den trouwen arbeider?

Pierson heeft die keuze gedaan en hij is haar getrouw gebleven. „Uit verlies winst!” was de spreuk van zijn voorganger, — een spreuk der hope. Pierson's levensleuze is er eene des geloofs: „God herstelt!”

Met die woorden in het hart is Pierson zijn arbeid begonnen; thans, na vijf en twintig jaren, is het woord des geloofs er óók een der geloofservaring geworden. Gods genade is hem „meer dan overvloedig” geschonken; hij heeft de heilige geestdrift niet verloren, die den strijder Gods past, en ook de

jongere medestander ziet met eerbied op naar den grijzen voorganger, die nog steeds den jongeren tot beschamend voorbeeld is; hij is *niet* op- en ondergegaan in den afmattenden kamp tegen het gemeene, maar hij is de veelzijdig ontwikkelde man, de begaafde kanselredenaar, de smaakvolle litterator en de fijne debater gebleven.

Zoals ik boven reeds opmerkte, vond Pierson te Zetten, toen hij zijn werk daar aanvaardde, het Asyl Steenbeek, toevluchtsoord voor gevallen vrouwen, Bethel, een gesticht voor jongere meisjes, ontslagen gevangenen en zulken, die men voor een noodlottigen val wenschte te bewaren, Talitha Kûmi, een opvoedingsgesticht voor verwaarloosde kinderen en de Christelijke Normaalschool voor Onderwijzeressen. De laatste inrichting verkeerde bij zijne komst juist niet in een bloeienden toestand.

Het komt nog al eens dikwijls voor, dat zij, die een groot werk hebben te volbrengen, in den aanvang met groote moeilijkheden hebben te kampen. Het is dan, of God den ernst hunner roeping wil toetsen. Zoo ging het ook den nieuwen directeur der Heldringgestichten.

In den middag van den 14^{den} April 1877 werd het Asyl Steenbeek door brand vernield. De directrice, mejuffrouw Voûte, Heldring's trouwe medearbeidster, lag zwaar ziek; stervende werd zij uit het brandende gebouw naar de pastorie gedragen, waar zij drie dagen later overleed. Het oude gebouw ging geheel in vlammen op, maar persoonlijke ongelukken waren gelukkig niet te betreuren. De verpleegden werden voorloopig in de Vluchtheuvelkerk onder dak gebracht.

Thans moest er snel en energiek worden gehandeld. Het werk moest worden voortgezet; er moest een nieuw gebouw zijn; er moest een andere directrice worden gevonden.

De nieuwe directeur toonde zich tegen zijn taak opgewassen. Hij vond een trouwen, energieken helper in den architect G. J. de Jongh, thans hoofd der Publieke Werken te Rotterdam. In één week was het plan voor het nieuwe gebouw ontworpen.

Onmiddellijk werd met het bouwen begonnen en in November '77 kon het nieuwe Steenbeek worden betrokken.

Ook in de keuze van een directrice mocht het bestuur gelukkig slagen: mejuffrouw J. A. Kruyff, thans nog directrice van Steenbeek, werd als zoodanig in September van hetzelfde jaar geïnstalleerd. In haar heeft Pierson sedert bijna vijf en twintig jaren een trouwe medearbeidster gevonden.

In 1877 was het mede, dat Pierson een oog kreeg voor een ander deel van den strijd tegen de zonde der ontucht. Was Steenbeek dáár, om de slachtoffers dier zonde te *redden*, het werd hem duidelijk, dat men openlijk tegen dit kwaad moest optreden, dat men moest *getuigen*.

Het eerste congres der Federatie tegen de gewettigde ontucht zou dat jaar te Genève worden gehouden. Pierson was mede uitgenoodigd. Hij was toen nog in het geheel niet op de hoogte van de quaestie. Hij had er zich nimmer bepaald mede bezig gehouden en slechts oppervlakkig kennis genomen van het streven van Josephine Butler.

Hij wist, dat deze onvermoeide en onversaagde strijdster het congres zou bezoeken, maar met opzet heeft hij bij die gelegenheid geen kennis met haar gemaakt. Hij wilde de quaestie zoo objectief mogelijk beoordeelen, de argumenten van beide partijen wél wikken en wegen, en alles vermijden, wat hem mogelijk zou kunnen verleiden tot eene bevooroordeelde beschouwing van een zoo gewichtig onderwerp.

Hij werd bij die gelegenheid vergezeld door den student M. W. van den Bergh, die later zijn schoonzoon zou worden.

Toen Pierson van Genève terugkwam, was hij geheel voor de zaak der Federatie gewonnen, en sinds was hij de onvermoeide strijder tegen de zonde der ontucht, ook als gewettigde instelling, eerst nagenoeg alleen staande, maar eerlang als voorzitter van de door hem gestichte Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie.¹

¹ Pierson is eenige jaren president der Federatie geweest. Thans is hij eerevoorzitter.

In 1878 verscheen het maandblad „Getuigen en Redden”, waarin de beginselen dier Vereeniging werden uiteengezet en verdedigd en daarmee was de oorlog aan het alom gehuldigde stelsel verklaard. Pierson's denkbeelden kwamen in 't kort hierop neer: De overheid kan het kwade *aanmoedigen*, *dulden* of *bestrijden*; alleen het laatste komt met haar plicht, roeping en waardigheid overeen. Het sanitair toezicht op de prostitutie is 1°. immoreel, 2°. waardeloos, 3°. gevaarlijk. De overheid behoort derhalve te breken met het schier overal toegepaste stelsel, de openbare huizen van ontucht te verbieden, het verplicht sanitair toezicht af te schaffen en alles te doen, wat in haar vermogen is om de publieke eerbaarheid te bevorderen. Er is slechts één moraal voor beide geslachten. De „tweeërlei zedewet” voor den man en de vrouw, in onze maatschappij maar al te vaak aangenomen, is onrechtvaardig en goddeloos.

De uiteenzetting en verdediging dezer beginselen in het Maandblad, in verschillende brochures, van den kansel en in het openbaar debat verwekte aanvankelijk een storm van verontwaardiging in den lande.

De meerderheid der medici, die zich veelal in dezen uitsluitend tot oordeelen bevoegd achtten, verklaarde zich tegen Pierson en verdedigde het verplichte sanitair toezicht als een noodzakelijken en heilzamen maatregel. Professor Van Overbeek de Meyer en professor Fokker behoorden tot Pierson's heftigste bestrijders. Daarentegen vond hij medestanders en verdedigers in mannen als professor Chanfleury van IJsselsteyn, dr. Menno Huizinga, inspecteur van het geneeskundig staats-toezicht in Zuid-Holland, mr. P. van Bemmelen, eerst raadsheer in het Gerechtshof te Arnhem, later in den Hoogen Raad en nog vele anderen, soms vroegere tegenstanders, die uit overtuiging zijne zijde kozen.

Elf jaren na de oprichting van het Maandblad konden op een nationaal congres te Amsterdam de beginselen van de Vereeniging tegen de Prostitutie openlijk worden uitgesproken

en verdedigd en op dit oogenblik kan men zeggen, dat zij hare zaak heeft gewonnen.¹ Het oude stelsel vindt eigenlijk haast geen ernstige verdedigers meer; in tal van steden zijn de publieke huizen van ontucht verboden en is het sanitair toezicht afgeschaft, en het is te verwachten, dat het Internationaal congres tegen den handel in blanke slavinnen zal leiden tot het maken van wettelijke bepalingen, ook in Nederland, waarbij een gruwelijk „bedrijf”, dat aanleiding geeft tot een reeks van afschuwelijke toestanden, strafbaar zal worden gesteld.

Ondertusschen vond het optreden van den directeur der Helddringgestichten ook bij de oudere mede-arbeiders en mede-arbeidsters niet aanstonds onverdeelde sympathie. De gestichten en hunne besturen waren voortgekomen uit het Réveil en de laatsten verloochenden hunne piëtistische afkomst niet. Er waren daaronder welmeenende Christenen en Christinnen, die met angst en zorg zagen, dat er in een nieuwe richting werd gestuurd, dat het scheepke der christelijke philanthropie zich ging wagen op de onstuimige baren van het publieke leven, dat men nog van iets anders dan van de prediking van het Evangelie alleen eenig heil verwachtte.

„Zielen redden! Laat ons toch zielen redden!” riepen deze gemoedelijke vromen Pierson toe. En het kostte heel veel moeite,

¹ In de volgende plaatsen heeft de reglementeering bestaan en is zij na ernstigen tegenstand of wel stilzwijgend afgeschaft :

Amersfoort, Assen, *Arnhem*, Brielle, Delft, Dordrecht, Goes (stilzw.), Gouda, (bij kon. besl. in hoofdz.), 's-Gravenhage, Groningen (bij kon. besl. in hoofdz.), Harlingen, *Harderwijk*, *den Helder*, *Hoorn*, Kampen, Middelburg (verord. niet meer toegepast maar bestaat nog op papier, naar: ik meen), *Nijmegen*, Roosendaal (stilzw.), *Utrecht*, *Venlo*, Vlissingen, Woerden, *Zwolle*.

De reglementeering bestaat nog bij verordening te Breda, Deventer, Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Zutphen.

Zonder verordening te Rotterdam; te Haarlem bestaat alleen op papier nog het geneeskundig toezicht, de publieke huizen zijn er afgeschaft.

De publieke huizen zijn verboden, zonder dat de reglementeering behoefde afgeschaft te worden, omdat zij er nooit bestaan had, te: *Amsterdam*, *Beverwijk*, *Roermond*, *Schiedam* en te *Alkmaar*.

In de gemeenten, welker namen cursief zijn gedrukt, zijn de openbare huizen van ontucht verboden.

hen te overtuigen, dat men het van harte met hen eens was, maar dat ook de strijd tegen de openlijke uitingen der zonde, tegen verdorven toestanden en immoreele verordeningen, het *getuigen* kortom, roeping en plicht was niet alleen, maar indirect kon strekken om zielen te behouden, om jeugdigen en onervarenen voor een diepen val te bewaren.

Voor al met de dames-besturen van Bethel en Talitha-Kumi had Pierson een tijd lang veel moeite. Het viel de dames moeilijk in te zien, dat de directeur der gestichten, om zijn zware taak te kunnen volbrengen, volkomen zelfstandig moest zijn, volkomen vrijheid van beweging moest hebben. Zij konden zich niet losmaken van het denkbeeld, dat een directeur door haar gekozen, ook wel eenigszins verplicht was, den door haar aangewezen weg te gaan.

Pierson handhaafde daartegen niet alleen zijne zelfstandigheid, maar drong er zelfs op aan, dat de leiding der gestichten, die met zoo onverbreekelijken band aan elkander waren verbonden, in één hand zou berusten. De directeur der gestichten behoorde ook ambtshalve de voorzitter der verschillende besturen te zijn. Men is geëindigd met de juistheid zijner redeneering te erkennen. Pierson is sinds eenige jaren president-directeur der Heldring-gestichten. Men heeft er zich wél bij bevonden. „Pierson”, zoo zeide mij onlangs een zijner beste vrienden, „Pierson heerscht, om anderen hun volkomen vrijheid te laten.” En ieder, die Zetten en de gestichten kent, weet, dat deze paradox — géén paradox is!

En terwijl daarbuiten werd gestreden met het woord en met de pen voor de groote beginselen des rechts en der moraliteit, ging het werk der redding in het stille Zetten rustig zijn gang. Had Steenbeek aanvankelijk alleen gestaan, het christelijk geweten ontwaakte meer en meer en de oogen gingen open voor den heiligen plicht, de verlorenen te zoeken en terecht te brengen, de gevallenen op te richten en de struikelenden, zoo mogelijk, voor vallen te bewaren. In de voornaamste steden des lands werden Doorgangshuizen gesticht, tot tijdelijk ver-

blijf voor hen, die de christelijke barmhartigheid bereikte. Deze inrichtingen stonden steeds met de Zettensche stichtingen in vriendschappelijke betrekking; men arbeidde in één geest en Zetten was steeds het middelpunt.

En in 1882 werd het getal der gestichten met één vermeerderd; het Magdalena-huis, een toevluchtsoord voor ongehuwde moeders.

Reeds kort nadat hij zijn arbeid te Zetten had aanvaard, werd Pierson's aandacht gevestigd op het lot der jonge ongehuwde moeder in onze maatschappij. Dikwijls zeker ten val gebracht door eigen schuldige lichtzinnigheid, maar dikwijls toch ook het slachtoffer van verleiding, van te goed vertrouwen, van een verkeerde opvoeding, — was zij in geen geval op één lijn te plaatsen met de ongelukkigen, voor wie in Steenbeek een toevlucht werd gezocht.

En toch, — wanneer zij geen ouders had, wanneer zij niemand had, die zich over haar en haar kind ontfermde, was de weg der schande, „de breede weg”, haast de éénige die voor haar openstond. In den regel toch kan de ongehuwde moeder, veelal uit den dienstbaren stand, door haar arbeid zichzelf en haar kind niet onderhouden.

Maar al te dikwijls komt zij weldra tot dieper val; maar al te dikwijls wordt het onschuldige kind het slachtoffer. Voor een gering kostgeld uitbesteed, wordt het door opzettelijke verwaarloozing of gebrek aan de noodige verzorging uit den weg geruimd. Blijft het leven, dan groeit het op, verwaarloosd en verwilderd, dikwijls helaas tot een misdadiger of een prostitué!

Pierson wenschte voor deze meisjes, die den eersten stap hadden gezet op een zoo gevaarlijke helling, een reddingshuis te openen. Juist toen hij met dat plan bezig was, vernam hij, dat Heldring over deze zelfde aangelegenheid had gecorrespondeerd met Fraülein Lungstrass, de oprichtster en directrice van het Magdalenenhaus te Bonn. Dit gaf hem aanleiding, zich met deze Duitsche geestverwante in relatie te stellen en

kennis te nemen van haar arbeid. Den laatsten stoot tot de volvoering van het plan gaf een bezoek van den heer G. W. graaf van Rechteren van Appeltern, die geheel uit zich zelf op het zelfde denkbeeld was gekomen, en nu naar Zetten kwam om met Pierson te spreken over de uitvoering.

Bij hem, en ook bij ds. G. van Hoogstraaten van 's Gravenhage en den heer J. G. Sillem van Amsterdam, vond Pierson krachtigen steun en sympathie voor zijn plan; in mejuffrouw C. van Swellengrebel, die ook thans nog aan die inrichting is verbonden, vond hij een directrice, die met groote liefde en toewijding hem in dezen schoonen arbeid ter zijde staat.

Ook de oprichting van het Magdalena-huis geschiedde niet zonder afkeurende critiek van verschillende zijden. Men be- weerde, dat Pierson de lichtzinnigheid in de hand werkte, door de vrees voor de gevolgen der zonde weg te nemen; men wees zelfs op den schadelijken invloed der vondelinghuizen in Frankrijk en Rusland....

De zaak was eenvoudig, dat men Piersons plannen niet begreep. Een sentimenteel vergoelijken van de zonde, een valsch medelijden, dat de verantwoordelijkheid voor eigen daden wil wegnemen, waren allerminst van hem te verwachten. Het Magdalena-huis heeft alle gevaren, waarop men hoofdschuddend wees, weten te ontkomen en vroegere tegenstanders zijn thans in vrienden verkeerd. Men is er voorzichtig met de opneming der verpleegden: slechts zij, voor wie het gesticht inderdaad de eenige uitkomst is, worden geplaatst. Ook worden alleen die meisjes opgenomen, die voor de eerste maal moeder moeten worden. Men tracht, indien het eenigszins mogelijk is, een huwelijk te bewerken tusschen de verleide en den vader van haar kind, en steeds zorgt men er voor, dat de band tusschen moeder en kind niet verbroken, maar zooveel mogelijk versterkt wordt.

De vraag: waarheen met de kinderen? deed zich weldra

¹ Beiden thans overleden.

voor. Met vele van de kleinen, in het Magdalena-huis geboren, wist men geen raad. Ze uit te besteden? In een kleine omgeving als te Zetten zijn geschikte gezinnen zeldzaam. Zond men de kinderen elders heen, dan was de zoo noodige contrôle onuitvoerbaar.

Deze overwegingen gaven aanleiding tot de oprichting van het kinderkuis, dat in 1888 werd geopend. Daar worden de kleinen in hunne eerste levensjaren zorgvuldig verpleegd. En 't zijn niet alleen de kinderen, in het Magdalenahuis geboren, die er worden opgenomen. Soms komt men te Zetten barmhartigheid vragen voor een dier ongelukkige wezentjes, — erger nog dan weezen — door den vader verstooten, door de moeder verlaten of, hetzij uit onverschilligheid, hetzij uit armoede, „toevertrouwd” aan ruwe en wreede handen. En dan — dan vindt men er de Christelijke barmhartigheid bereid. Vele kinderen, soms in een afschuwelijken staat van verwaarloozing, vonden in het kinderkuis liefdevolle verpleging, ook dan, wanneer zij, die om hulp voor die kleinen vroegen, buiten machte bleken om de kosten te helpen dragen.

Want om financiële redenen is nog nimmer een ongelukkige te Zetten afgewezen.

Wie de Betuwe bezoekt, hij vergete niet, het kinderkuis te gaan zien; het jongste, het aandoenlijkste — en het armste der Heldring-gestichten!

Ondertusschen waren er tusschen '82 en '88 nog twee nieuwe inrichtingen verrezen, mede op Pierson's initiatief, die meer in 't bijzonder het werk der opvoeding ten doel hadden. Dikwijls toch riep men de hulp in van den directeur der Heldring-gestichten ten behoeve van meisjes, voor wie eigenlijk te Zetten geen plaats was. Daar waren kinderen uit den fatsoenlijken burgerstand, die vroeg hunne moeder hadden verloren, en met wie de vader geen raad wist. Ze hadden de moederlijke zorgen nog zoo noodig: waar zouden zij die vinden? Kinderen, die mettertijd hun brood moesten verdienen door eerlijken arbeid, en die toch niet tot den dienstboden-

stand behoorden. Waar zouden zij eene opleiding vinden? Talitha-Kûmi was voor haar niet geschikt; Bethel natuurlijk nog veel minder.

Pierson besloot ook voor deze meisjes een uitweg te openen. In 1882 werd het eerste „Opleidingshuis”, Hosa Semna, geopend. In 1887, toen de zaak levensvatbaarheid bleek te hebben, verrees het tweede, Hosa Euphèma.

't Zijn kleine opvoedingsgestichten voor een beperkt aantal verpleegden, zoodat het huiselijk karakter niet verloren gaat. De meisjes worden opgeleid voor „iets meer als dienstbode”, zooals de eigenaardige uitdrukking in het prospectus luidt, voor kinderjuffrouw, hulp in de huishouding enz., terwijl zij, die lust en aanleg hebben, later dikwijls de Normaalschool bezoeken.

Ook deze laatste inrichting, die zooals reeds werd opgemerkt, zich bij Pierson's komst juist in geen bijzonderen bloei mocht verheugen, en die moeilijke tijden heeft doorgemaakt, is er thans geheel bovenop gekomen.

Als orgaan van den geheelen arbeid te Zetten werd in 1883 voor het eerst uitgegeven de „Bode der Heldringgestichten”, een welbekende vriend in menig christelijk gezin, naar wiens verschijnen elke maand wordt verlangd, niet het minst, om de korte, pittige bijbelstudie van Pierson's hand, waarmede elk nummer begint.

En wanneer men weet, dat te midden van al die werkzaamheden, juist in die jaren, toen bij den gewonen arbeid zooveel nieuws moest worden ontworpen, geregeld en georganiseerd, Pierson's vaderhart binnen twee jaren tijds werd getroffen door „een zwaren slag van dubbelen rouw”; dat in de jaren '85 en '87 twee geliefde dochters hem ontvielen,¹ dan moet men eerbied hebben voor de geestkracht en de liefde van dezen trouwen arbeider, die ook te midden van bitter verdriet zoóveel vermocht te zijn voor anderen.

¹ Zie bladz. 12.

In het najaar van 1886 werd weder een andere arbeid ter hand genomen. Pierson ontving een bezoek van den heer Roosmale Nepven uit Doorn, die hem kwam spreken over een eigenaardigen tak van het werk der Inwendige Zending, waarmede hij te Kopenhagen had kennis gemaakt. Dáár had hij mannen gevonden, die in den laten avond en des nachts hen waarschuwden, die op de verborgen wegen der zonde een laag zingenot zochten. Hij kwam Pierson vragen, of het niet mogelijk zou zijn, iets dergelijks in Nederland te beproeven.

Het werk was er, — en zie, de arbeiders stonden gereed. Omstreeks denzelfden tijd ontving Pierson uit Haarlem brieven van den bakkersknecht J. van der Steur,¹ een jongen man van ernstigen, vromen zin en daarbij bedield met een buitengewone energie. Hij voelde zich gedrongen om te arbeiden voor het Koninkrijk Gods; hij vroeg om leiding, om werk.

Hieruit ontstond een briefwisseling, weldra gevolgd door nader mondeling overleg, en zoo werd Haarlem de bakermat der Middernachtzending, een beweging, die eerst in 't klein en schroomvallig optrad, maar weldra aangroeide en sterker werd, de gevaarlijke vijandin van het kwaad der prostitutie, die den vijand gaat opzoeken tot in zijn schuilhoeken, waarin hij zich zoo lang veilig waande. J. van der Steur en G. Veldhuysen Jr., een onderwijzer, waren de baanbrekers. Uit hun werk ontwikkelde zich de Nederlandsche Vereeniging voor Middernachtzending, waarvan Pierson sinds de oprichting de voorzitter is geweest.

Dit was, om met Pierson's eigen woorden te spreken, de derde schakel van de keten, die in zichzelf wederkeert; redden, getuigen, bestrijden, drie gewichtige momenten in den strijd tegen de zonde. Het redden van hare slachtoffers leidt van zelf tot het getuigen tegen hare noodlottige macht; dat

¹ Thans arbeidende onder de militairen in Ned.-Indië, en oprichter en leider van een zeer belangrijk werk ten behoeve van verwaarloosde Indo-Europeesche kinderen.

getuigen voert, waar zij weerstand biedt en van zich afslaat, weder tot hare bestrijding, en zie, in dien strijd ziet men zich weer genoopt, de reddende hand uit te steken naar hen, die door haar in 't verderf werden gestort.

Zóó werd de strijd tegen het zedelijk verval van het volk, tegen de verwaarloozing en de verderving van onze jeugd te Zetten en van uit Zetten gevoerd, nu vijf en twintig lange jaren. In 1897 werd het vijf en twintigjarig bestaan van Asyl Steenbeek plechtig herdacht en bij die gelegenheid toonde ook de regeering de zegenrijke werkzaamheid der Zettensche gestichten te waardeeren en werd Pierson benoemd tot ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Zóó wordt de arbeid te Zetten voortgezet. In stilte, zonder ophef en zonder marktgeschreeuw of philanthropische reclame, wordt daar veel goeds gedaan. De president-directeur der Helddring-gestichten wordt in zijn arbeid bijgestaan door een aantal voortreffelijke vrouwen, die als directrices der verschillende inrichtingen met hem samenwerken. En er is samenwerking, omdat Pierson, hoewel hij de directeur blijft, toch aan ieder, die met hem werkt, — wij merkten het boven reeds op — zijn eigen plaats, zijn vrijheid en verantwoordelijkheid weet te laten. De directrices der verschillende gestichten genieten de grootste vrijheid, in de opvatting van hare taak. Slechts staat Pierson er op, dat hij volkomen op de hoogte gehouden wordt van alles, wat er voorvalt. Hij schenkt zijn volle vertrouwen, waar hij meent dat te kunnen en te mogen doen, maar hij verlangt ook, dat men hem wederkeerig vertrouwt en verwacht dus van allen, die met hem samenwerken, openhartigheid en eerlijkheid. Iedere maand houdt hij, op elk der gestichten, met de directrice en de helpsters een samenkomst, waar dan de belangen van de inrichting en de verpleegden worden besproken.¹ De jaarvergaderingen van Steenbeek en

¹ Deze samenkomsten hebben op de Normalschool meer het karakter van schoolvergaderingen en worden dan ook door den directeur dier inrichting, den heer Weststrate, bijgewoond.

Talitha-Kûmi, die voor ieder toegankelijk zijn, worden steeds door een talrijk en belangstellend publiek bezocht. De verschillende vraagstukken, die betrekking hebben op den philanthropischen arbeid der Zettensche gestichten, worden er onder Pierson's leiding besproken. En ieder die b. v. de geschiedenis der „Kinderwetten” kent, weet, dat die besprekingen van hoog belang kunnen zijn. Men kan zeggen, dat Zetten den stoot gaf tot de wettelijke regeling van de bescherming van minderjarigen, een zaak, waarvan men de noodzakelijkheid reeds lang erkende, maar die men toch niet onder de oogen durfde zien.

De prijsvraag, door het bestuur van Talitha-Kûmi uitgeschreven, in Dec. 1895, over de wettelijke maatregelen ter bescherming van minderjarigen, vestigde algemeen de aandacht op dit onderwerp, en men weet, van hoeveel invloed het bekroonde antwoord, het belangrijke werk van mr. H. L. Asser op de totstandkoming dier wetten is geweest.¹

Wij zagen daar straks, dat Pierson in zijn strijd tegen de ontucht krachtig naar buiten werkte, en wellicht is bij sommigen de vraag gerezen, — of, laat het ons maar eerlijk bekenen, de vraag is wel eens gerezen: Hoe heeft één man tijd voor dat alles? Moet de arbeid op de gestichten zelf niet daaronder lijden? Men hoort van lezingen, openbare vergaderingen, congressen; men weet, dat de president-directeur der Heldring-gestichten voorzitter is van verschillende vereenigingen, dat hij twee maandbladen redigeert en in den regel de hoofdartikels zelf schrijft — en wanneer men dat alles bedenkt, dan is de vraag verklaarbaar.

Welnu, op die vraag kan volmondig worden geantwoord: Neen, de gestichten lijden *niet* door dien arbeid naar buiten en de belangen der verpleegden, de belangen der meisjes, die te Zetten worden opgevoed, worden wel degelijk behartigd, — hoewel ik erkennen moet, dat men, om dit alles te kunnen

¹ Mr. H. L. Asser. Bescherming van minderjarigen. Een studie over het ouderlijk gezag en de veogdij. (Bekroond antwoord op de prijsvraag, uitgeschreven door het gesticht Talitha-Kûmi.) Te Haarlem, bij de Erven Bohn Jr.

vereenigen, Pierson's werkkraft en plichtgevoel moet bezitten, en er maar weinigen zijn, wien men het zou durven aanraden, zijn voorbeeld in dezen te volgen.

Elken Zondag preekt Pierson, in den regel tweemaal, in de Vluchtheuvelkerk. Alle verpleegden, behalve die in het Magdalena-huis, de leerlingen der Normaalschool en het personeel van de gestichten, wonen deze godsdienstoefeningen bij, die echter ook voor andere belangstellenden toegankelijk zijn. Die preeken zijn uitnemend. Wie Pierson in de Vluchtheuvelkerk mocht hooren, weet, hoezeer hij de zeldzame gave bezit, om de blijde boodschap des heils zoo klaar en helder voor te stellen dat zelfs de eenvoudigste hem begrijpt, en tegelijk zoo aangrijpend en krachtig, dat ook de ontwikkelde er door wordt aangetrokken en geboeid. Op de christelijke feesten wordt een „service of song” gehouden. Pierson, die een goed musicus is, kiest de melodieën en ook de woorden der gezongen liederen zijn dikwijls van zijne hand. De liederen worden gezongen door de meisjes der gestichten; elk gesticht heeft zijn eigen zangnummers, die met zorg worden ingestudeerd: heilzame afleiding in het dikwijls eentonige gestichtsleven!

De uitvoering is min of meer een évènement.

Er is veel gezonde paedagogiek in dit alles.

Dan de catechisatiën! Zij vragen veel tijd en zorg. Met het oog op het groote aantal verpleegden wordt er op Talitha-Kâmi vier maal 's weeks door Pierson gecatechiseerd, op de Normaalschool tweemaal en op de overige gestichten éénmaal 's weeks.

Een eigenaardige instelling op Zetten zijn de „vertel-avonden”, die geregeld op ieder gesticht door Pierson worden gehouden. Dan deelt hij uit den rijken schat zijner lectuur — hij heeft een sterk geheugen en kan uitnemend vertellen, — de meisjes mede, wat haar kan interesseeren en wat binnen hare bevattning ligt. De „vertel-avonden van den dominé” zijn een tractatie voor de Zettensche meisjes!

En dan de „winterlezingen” op de Normaalschool! Gedurende den winter houdt Pierson elken Woensdagavond voor de leer-

lingen der school een lezing over een letterkundig onderwerp. Gewoonlijk is het een of ander belangrijk boek, dat soms voor verscheidene weken de stof levert.¹ Is de tijd voor de eigenlijke lezingen voorbij, dan blijft toch de Woensdagavond voor de Normaalschool bestemd. Pierson gaat er dan geregeld heen, om den leerlingen wat voor te lezen, met hen te musiceeren, etc.

Zoo bemoeit de president-directeur der Heldring-gestichten zich steeds met al de inrichtingen, die aan zijne zorgen zijn toevertrouwd. Zijn persoonlijkheid beheerscht den geheelen arbeid.

Voor het overige bemoeit hij zich ongaarne met de details van het werk, ook omdat hij weet, — en hier zijn meteen de grenzen aangegeven van dezen veelomvattenden geest — dat hij daarvoor weinig oog heeft. Pierson is en blijft de man van de breede opvatting, van de groote lijnen. Af te dalen tot de bijzonderheden is zijn zaak niet, en wanneer zijne plannen niet werden verwezenlijkt, — en dat is óók wel eens gebeurd, — dan was het gewoonlijk, omdat hij de practische bezwaren, die aan de uitvoering waren verbonden, te licht telde of over het hoofd zag. Deze man Gods wenscht niet alleen, maar verwacht ook dikwijls, dat „al het volk des Heeren profeten zullen zijn.”²

Profeten nu zijn zeldzaam, thans, als in de dagen van Mozes.

Zoo werkt Pierson voort, in de stille afzondering van zijn Betuwsch dorpje. Ook in zijn grijsheid, óók in den afmattenden en neerdrukkenden strijd tegen de zonde, is zijn geest helder en zijn kracht onverzwakt gebleven. Nog steeds behoort hij tot onze gevierde kanselredenaars, nog steeds is hij in open-

¹ Onder de onderwerpen, die o. a. op deze lezingen werden behandeld, vinden wij: de Odyssea, Aeschylus, Prometheus, Shakspeare en zijne tragedies Othello, Macbeth, Hamlet, Julius Cesar, Cymbeline; Goethe's Faust en Hermann und Dorothea; Bilderdijk's Ondergang der Eerste Waereld; Ellen, van Frederik van Eeden; de sonnetten van Jacques Perk. Ook las Pierson een winter over Port Royal.

² Numeri 11: 29.

bare vergaderingen, zoo ten onzent, als in het buitenland, de talentvolle redenaar en de kloeke debater, terwijl zijne lezingen over letterkundige of historische onderwerpen nog steeds op hoogen prijs worden gesteld, zoowel als zijne artikelen en adviezen op het gebied, waarop hij zich bij voorkeur beweegt. Pierson is een man van groote gaven en van ernstige en diepgaande overtuiging; een universeel man in onzen tijd van specialiteiten; een man van sterk geprononceerde meeningen, die wellicht evenveel bestrijders als vereerders zal tellen, maar ongetwijfeld een man van beteekenis.

Amersfoort, Sept.—Oct. 1901.

GESCHRIFTEN VAN H. PIERSON.

1866. Baetyliëndienst. D. A. Thieme, Arnhem.
1869. De Heerschappij der Bourgeoisie in de Nederlandsch-Hervormde Kerk. Gids van Maart '69.
1874. Eene Protestantsche school voor Lager Onderwijs. Stemmen voor Waarheid en Vrede, van Oct. 1874.
1876. Catechismus van de Schoolkwestie, J. H. Kruyt, Amsterdam.
1876. Aan de moderne predikanten in de Ned. Hervormde Kerk. Bij W. A. Beschoor te 's-Gravenhage zagen het licht:
1878. Gewettigde ontucht.
1879. Prostitutie en Wetenschap.
1879. Een onderzoek naar de prostitutiekwestie.
1880. De Moraal in de geneeskunde.
1881. Een hybridisch advies van Prof. Huet en Dr. Donkersloot en Egeling in zake de prostitutie beoordeeld.
1882. De Bijbel op de Scholen met den Bijbel.
1889. Tweeërlei Zedewet.
- 1889—1898. Zettensche Verpoozingen.
1890. Het hart des Volks.
1891. Gelijkenissen des Heeren.
1894. Neerbosch. Het rapport der commissie besproken.
1899. God is Liefde, al ziet, voelt, al wil men het niet.
1900. Waar is de Scheidbrief ulieder Moeder?
1901. Bijna Christen.
1901. De waarde van een degelijk boek.
1901. Arenlezingen op Gods akker.
- 1878—1901. Het Maandblad. Getuigen en redden, (Jaargang 1—28.)
- 1884—1901. De Bode der Heldringgestichten, (Jaargang 1—17.)
-

JACOB MARIS.

JACOB MARIS.

Lezers van deze reeks zullen wel overtuigd zijn dat het niet mogelijk is, daarin *alle* mannen en vrouwen van beteekenis van onzen tijd te doen behandelen. Over de vraag of iemand werkelijk van beteekenis is, zal bovendien nog al eens verschillend gedacht worden. Trouwens, het kan wenschelijk zijn ook personen te schetsen, die men eigenlijk niet van beteekenis acht, maar die zooveel besproken worden, zooveel reputatie hebben, dat het publiek hen kennen wil, maar dan ook hen eerlijk te plaatsen op het voetstuk dat hun toekomt, zij dat veel lager dan het meerendeel der lezers verwacht had.

Maar de grootsten, de erkend grootsten onder onze tijdgenooten mogen toch eigenlijk niet ontbreken. En voor hen is het juist dikwijls het moeilijkst de biografien te vinden. Bevoegden ontbreekt te dikwijls de tijd, of zij zien tegen den berg van studie en voorbereiding op.

Dat is mij weer gebleken bij mijn trachten voor Jacob Maris den gewenschten levensbeschrijver te vinden.

En toch mag Jacob Maris niet ontbreken in deze reeks. Haar compleet te maken moge een ijdel poging zijn, zonder hem ware zij te in compleet. Vandaar deze poging hem als schilder te teekenen en nog eenigen meer de overtuiging te geven dat wij in hem een groot kunstenaar verloren hebben.

Ons genieten van schoonheid — ik spreek nu van de meesten onzer, van den gemiddelden hedendaagschen mensch — is uitzondering, is, figuurlijk en dikwijls ook in letterlijken zin, Zondagswerk. Wij loopen door musea en tentoonstelligen, zelfs als wij het op ons gemak doen, tamelijk vlug, en ons kijken is vluchtig. Wij vinden, na weinige oogenblikken kijken, dit stuk „mooi” en dat „niet mooi”, en gaan naar huis, met den indruk dat er veel of weinig mooie schilderijen waren, waarvan er maar enkele, dikwijls om iets uiterlijks dat ons er in getroffen heeft, ons bijblijven.

En zooals het ons met de schilderkunst gaat, zoo gaat het vrijwel met andere kunsten ook; misschien zelfs is het zoeken van dezer schoonheid nog meer mode of amusement.

Zoo moest het niet zijn, en het kon ook anders zijn. Daarvoor is het niet noodig dat wij schilderijen of andere kunstwerken bezitten. Maar wel moeten wij hunne schoonheid in ons hebben opgenomen, en daarvoor is meer noodig dan een vluchtig bekijken. Wij moeten niet alleen gezien hebben, dat deze voorstelling interessant is — dat is het minste —, niet alleen dat de manier van haar weergegeven mooi is, harmonieus, stijl heeft — hoewel dat al meer is —, maar wij moeten ons den tijd geven in het kunstwerk den kunstenaar te leeren zien, den kunstenaar zijn mooi werk doende, en den kunstenaar in zijn tijd.

In het Maris-nummer, dat *De Kroniek* uitgaf eenige dagen na des kunstenaars dood, schreef de schilder M. W. van der Valk een „Getuigenis”, dat aldus begint:

„Het leven alleen is schoon, want het is de eeuwige daad.

„De daden der menschen zijn het schoone, dat zij kunnen doen in dit leven, en de tastbare dingen, die daarvan overblijven, zijn slechts de beelden van die daden; zooals de fotografie het beeld is van de werking van het licht onder bepaald e omstandigheden op de gevoelige plaat. Zoo ligt de waarde van wat door menschen gemaakt is slechts in zóóver in de dingen

zelf, als zij ons het leven van den maker doen zien, en wordt hunne uiterlijke volmaaktheid bepaald door den tijd en de omstandigheden waarin hij leefde."

Zoo moeten wij dus Jacob Maris' schilderijen gaan zien, om daaruit hem zelve te leeren kennen.

Laat ons eens eenige stukken van hem bekijken. Wij nemen bij voorkeur die uit openbare verzamelingen.

In het Rijksmuseum, in het zoogenaamde Fragmentengebouw, hangt een groot stadsgezicht van den meester. Men zou het voor een Amsterdamsche gracht willen houden, de Oude Schans of een dergelijke. Of ze het is, kan niemand zeggen. Jacob Maris schilderde zelden of nooit een landschap geheel zooals hij het op één bepaalde plaats had gezien. Ook maakte hij buiten zelden meer dan een krabbeltje. Maar in zijn hoofd had hij een massa motieven, overal opgedaan en vastgehouden, die hij als hij ze noodig had te voorschijn haalde, combineerde en tot een geheel verwerkte. Zoo is, op het bekende groote schilderij *Schreierstoren*, dat Graadt van Roggen geëst heeft, wel deze toren te zien, maar de Y-kant staat er zeker niet geheel zó op, als hij in werkelijkheid er uitziet of heeft uitgezien; zoo kunnen op een stuk dat een Amsterdamsche gracht schijnt voor te stellen zeer goed motieven voorkomen uit Rotterdam, Dordt of elders. Voor het stuk doet dit er natuurlijk niets toe.

Er hangt een grijze lucht boven deze gracht, een lucht zooals wij ze in ons land dicht bij het water goed kennen, geen regenlucht, geen dikke wolken, maar een lucht van dunne mistsluiers, vele over elkaar. Tot op het water bijna hangen ze als fijngrijze vliesjes. Links en rechts de gevels van huizen, rechts met wat boomen er voor, pakhuizen meest, lichtbruin, met een weinigje rood; links vertoont een van de in het water staande huizen, met een rommeltje van palen en schuiten ervoor, een ietsje helderder rood. In het water liggen op den voorgrond eenige schuiten, vóórop eene hoog boven het dek uit geladen met hooi, dat een geligen tint aanbrengt, een andere gedeeltelijk geschilderd in een sterk groenblauw, Veronese-groen.

Men vermoedt daarachter meer schuiten, verborgen in den mist, die op den grijzen achtergrond torens, huizen, scheepsmasten omhuld houdt. Vóórop roeit een man een schuitje naar ons toe; in het fijn grijze water maken zijn roeispanen lichtere, blinkende streepjes. En boven de gracht kringen een menigte vogels door elkaar, donkere vleugels kleppend door den teer-grijzen mist. Heel sterk werken die vogels mee tot het wekken van die stemming van grijsheid, die geen somberheid is, een grijsheid die Amsterdammers zoo goed kennen, die straten en grachten en parken omvat en de meeuwen weerhoudt van naar zee te vliegen, een grijsheid met een fijn, zilverig licht. Er is maar weinig kleur in het stuk, en waar kleur is, wordt zij door het mistige in de lucht afgestompt. Toch, ik druk er op, dit stuk mag de Haagsche school mede aan den naam „Grijze school” hebben geholpen, somber is het niet, er is iets rustigs in, het geeft ten volle de stille stemming van een grijzen dag.

In het Stedelijk Museum te Amsterdam hangt een veel kleiner stuk, dat op het eerste gezicht van het zoeven besprokene nogal verschilt. Toch is het sujet van dit veel kleinere stuk geheel hetzelfde, maar hoe verschillend behandeld! Het is, met hetzelfde water, dezelfde schuiten, met de huizen links en rechts, met wat meer boomen rechts alleen, een werk van groote dramatische kracht, zeer aangrijpend. Een oogenblik weet men misschien niet wat men ziet; met groote vegen is het licht, een scherp licht, aangebracht in de donkere massaas van schepen, huizen en boomen, schampt langs een schuit, blikkert op het water; verder een paar plekken blauw, één heel scherp op een der schuiten, iets minder sterk in de lucht, en voorts alles van een zwaar donkergrijs; één groote dreiging, met iets valsch er in door dat sterke blauw. Op blauw is dit heele stuk gestemd.

En vlak daarbij een stadsgezichtje, ook water en schuiten en huizen, maar nu alles teerheid en lieflijkheid. Wel ernstig: er is een groote partij, huizen en daken, van een diep, mooi bruinrood, en de huizen rechts zichtbaar door de boomen zijn

ook tamelijk donker, maar tusschen de bruine huizen zijn twee torens — is een ervan niet de bekende Dortsche, dien Maris zoo dikwijls heeft afgebeeld? — van een geelachtig wit, dat heerlijk fijn doet tegen het donkerder gedeelte; wat verder zijn eenige daakjes in de zon van een bekoorlijk zacht lichtrood, op rose af; boven de stad een lucht van een verrukkelijk lichtblauw, dicht boven de huizen steeds lichter, steeds teerder wordend. En een iets donkerder blauw op de schepen, en een eenigszins blauw tintje op het water maken, met de witte wolken boven de stad, een geheel van blijheid en geluk. In het rood en blauw, in het licht op de torens en het wit van de wolken is iets, dat even aan Vermeer's gezicht op Delft doet denken.

Sterker is de herinnering aan dit prachtwerk in het stadsgezicht, wat grooter dan de beide vorige stukken, in hetzelfde kabinet hangend. Prachtig is de silhouet van huizen, torens, schepen onder de laaghangende zware, donkere wolk die een groot deel van de lucht inneemt; het bruin van een zeil, het geel van een hoop hooi, het wit van een paard, het zwart van een schuur vormen een middenpartij van verschillende maar uitnemend saamgestemde kleuren; een toren, die een ietsje licht krijgt, doet denken aan den witgelen, lichten toren op het stuk van Vermeer. Maar ook in dit stuk krijgen de kleuren weer hun waarde in verhouding tot elkander door het blauw, een blauwe plek in de lucht, wat blauw op een schuitje, iets blauwigs in het water links, een klein blauw wimpeltje, maar vooral het blauwe buis van een werkman, het sterkste kleurtje in het stuk. Dit blauw is heel dikwijls bij Jacob Maris de kleur waarnaar het heele stuk gestemd is.

Prof. Six heeft op het Kunsthistorisch Congres te Amsterdam in 1898 uiteengezet wat dit zeggen wil: hij heeft, uitgaande van een witte vlek, die men op veel stukken vindt, o. a. bij Wouwerman in den vorm van een wit paard, verklaard, dat bij vele van de beste schilders een sprekende plek van een bepaalde kleur, de waarde geeft aan de andere kleu-

ren, die zonder deze sterke kleur niet tot haar recht zouden komen.¹

Nog een vierde stuk is bij de genoemde drie te vinden: een strandgezichtje, een schets, lang niet af. Het is een stukje, geschilderd op een chocolade-bruin fond, waarop de paarden en karren van de schelpenvisschers, de zee en de mannen en de schuiten in eenige forsche vegen zijn neergezet; het bruin komt bijna overal nog door de verf heen. De tinteling in het water is misschien juist tengevolge van dat on-affe, dat bruske, spontane in het stuk, zoo levendig gebleven. Het is een wittig blauw geschitter om alles heen.

En dan de *Twee Molens* in hetzelfde museum. Een machtig schilderij, machtig vooral door de lucht. Er zijn maar een paar plekjes blauw in die lucht, waardoor ook het water maar weinig blauw weerspiegelt, heelemaal rechts iets meer. Maar de wolkgevaarten zijn vol kleurverschil, vol afwisseling, vol beweging, vol werking, het is een lange rij langzaam opschuivende wolken van wit tot donkergrijs, langs elkaar zeilend en glijdend, een groote, imposante cohorte. En daaronder maar weinig licht en kleur in dien grijzen dag; het buurtje aan het water ligt daar in droevige grauwhed. Maar de wieden van den dichtstbijzijnden molen zijn van een gelig wit, en er zit een groentje in de kop; iets groens ook in die twee armoedige huisjes vóórop en in die schuiten, en daar is ook weer het plekje blauw, dat evenwel ditmaal met het groen samenwerkt. Er is een fijn grijs op het water, maar het geheel heeft iets sombers.

Nu zijn er echter nog heele categorieën stukken — ik spreek nu niet over de oudere werken — die ik niet genoemd heb. Daar zijn sneeuwgezichten, waarvan de kleuren zich bewegen tusschen een teeder rood, wit en blauw, het rood van

¹ Deze belangwekkende rede, getiteld *Farbenwahl und Farbenstimmung*, is te vinden in *Offizieller Bericht über die Verhandlungen des Kunsthistorischen Kongresses in Amsterdam*, 29 Sept. bis 1 Okt. 1898 (Nürnberg. J. L. Stich) bl. 46 vv.

daken, het wit van sneeuw en wolken, het blauw van de lucht; stranden van zeldzame fijnheid, met een licht, heel lichtblauw sterk domineerend; daarnaast, als een diepe orgeltoon naast een hoogjuichende, stadsgezichten, waarin een zwaar roodbruin overheerscht; en dan die buitengewoon sterk-kleurige stukken polderland met weiden van fel groen, luchten in sterk blauw, en het zware goudgeel van een ondergaande zon of de felle schamplichten van den middag daartusschen; en daarbij weer de kinderstudietjes van een onzegbare teederheid, kindertjes in wit en heel licht blauw tegen iets donkers, een meisje voor een piano, een jonger zusje kijkend naar het nieuwe broertje op bakers schoot, een kindje met een hoogblond kopje in een kinderstoel.

Dat alles herinneren wij ons van de beide Maris-tentoonstellingen, in October en November 1899 in *Pulchri Studio* in Den Haag, in December in Arti te Amsterdam. Feesten zijn zij geweest, die eere-tentoonstellingen, schitterend, rijk, overvloeiende van goede gaven. Men ging heen, beweldadigd, en rijker dan men gekomen was. Men had bewonderd, genoten, maar dat was niet iets oogenblikkelijks, men nam wat mee. Men was in gemeenschap geweest met een man, die iets te zeggen had, iets mee te deelen, misschien onbewust, maar in wien iets was, dat de toeschouwer ook ging voelen bij het zien van die schilderijen. Dat waren huizen en sloten en tuinen, maar het was o, zooveel meer. Het waren kleuren, en die kleuren op zich zelf waren al ontroerend. Welke musicus heeft gezegd, dat een zanger die niet met het zingen van één toonladder zijn toehoorders tranen kan ontlokken, niets waard is? Zoo heeft Jacob Maris met kleuren gedaan: die kindertjes ontroeren niet vooral om het sentiment dat in de voorstelling is gelegd, die kindertjes zijn niet zoo bijzonder lief, of doen niet aardig, of kijken niet schalksch — het ontroerende is in de houding van zoo'n meisje, in het smalle, dunne, fijne van het figuurtje voor de piano, maar meer nog in de kleuren, het enkele fijne wit en teere blauw tegen iets

donkers; zulk een stadsgezicht is aangrijpend, verteedert ons, alleen omdat er zulk een lichtrood dakje op staat naast donkerder partijen. Dat is het genie van den dichter met kleuren, die een gevoelig mensch laat genieten, zooals de dichter met het woord door den klank alleen doet ontroeren, zelfs wie den zin van zijn woorden niet vat.

En dan, wat heeft Jacob Maris veel geschilderd, veel landschappen, zeeën en luchten, waarvan wij niet wisten dat zij mooi waren! Het overkomt ons tenminste telkens, dat wij luchten zien, bijv. zoo een met weinige plekjes blauw tusschen groote opgestapelde wolken, waarvan wij opeens den indruk krijgen: „een Jaap Maris-lucht.” Hebben wij niet geweten dat die lucht mooi was? waarschijnlijk niet: hij heeft het mooie er van gezien, hij heeft ze zoo geschilderd dat wij dat mooi ook zijn gaan zien en sedert dien zijn onze oogen geopend en zien wij meer. Zeker is het zoo met een onderwerp als dat van het bekende stuk *Tuintjes bij Den Haag* van den heer Taco Mesdag. Een smal vaartje langs kleine huisjes en dunne boompjes zich slingerend tusschen kale warmoezenierstuintjes, door heggen van elkaar gescheiden; in de verte in den nevel een stad meer vermoed dan gezien: is het geen onderwerp waarvan ieder die nog eenigszins hecht aan wat een schildering voorstelt, moet vragen: „wat daar nu aan is?” En toch heeft Jacob Maris met dit sujet een heerlijk schilderij gemaakt met een fijne, grijze lucht er in, heelemaal doordrongen van de stemming van zulk een schijnbaar banaal en vervelend stuk land.

Schijnbaar — Jacob Maris is een der modernen geweest, die ons meer dan een ander misschien hebben laten zien, dat het er eigenlijk heel weinig op aankomt, wát een schilder schildert, wel hoe hij het doet. Onder zijn handen is een ongelukkig klein huisje in de sneeuw met een paar oude knotwilgen, onder een grijze lucht met een weinigje blauw er in, een mooi ding geworden. Hoe zou het niet? De kunstenaar heeft in de werkelijkheid of in zijn verbeelding het geval gezien, hij zag het

in de stemming waarin hij toen verkeerde, of waarin het geziene hem bracht, en zóó schildert hij het, en schildert die stemming er in: zoo wordt zijn werk van zelf een poëem, onverschillig wat het onderwerp is; hij is als de man uit het sprookje, die alles wat hij aanraakte in goud deed veranderen.

Zoo, als wij van Jacob Maris' kunst genoten hebben, zijn wij gedompeld als in een bad van poëzie; wij hebben geleerd, poëzie, die naar het woord van den leeke-dichter overal is, te vinden waar wij haar niet hadden opgemerkt, en wij zien de dingen in het vervolg anders aan.

Maar nu moeten wij toch ook een man die dat alles zoo maakte, anders gaan zien dan een gewoon mensch. Die man moet een ander leven hebben geleefd dan wij. De afschaduwingen van zijn leven, de tastbare dingen die van zijn daden overbleven — zooals Van der Valk het noemde — zijn dingen van schoonheid; zij geven zijn gevoel, de groote teederheid die er in hem moet geweest zijn, de melancholie, die uit sommige werken spreekt, den hartstocht die in hem brandde, weer in werken van uiterlijk schoon, dat in harmonie moet zijn met een inwendige schoonheid van hun maker.

Hoe is uit Jacob Maris deze dichter-schilder geworden?

Laat ons, eer wij daarover spreken, zijn levensgeschiedenis nagaan. Die uitvoerig te beschrijven is natuurlijk mijn bedoesling niet; zij zou buiten mijn bestek gaan vallen. En bovendien, de heer Jan Veth, een der bevoegden waarvan ik in den aanhef van dit stuk sprak, is bezig met groot geduld alles op te sporen wat men over Jacob Maris nog kan te weten komen: zijn reeds tweemaal aangevulde biografie¹ nog verder bij te werken is hem beter toevertrouwd dan iemand anders. Ziehier wat, naar mij toeschijnt, de lezer dezer schets tot recht begrip van mijn betoog dient te weten.

¹ Zie *De Kroniek* van 13 Aug. 1899; *De Kroniek* van 24 Dec. 1899, 21 en 28 Jan., 4 Maart, 3 Nov. 1900; *Onze Kunst*, Jrg. I, no. 1 en 2, waaraan de hier volgende feiten bijna alle zijn ontleend.

Jacob Maris, bij den burgerlijken stand ingeschreven als Jacobus Hendricus, werd den 25sten Augustus 1837 te 's Gravenhage geboren. Zijn grootvader was een geboren Oostenrijker; maar zijn ouders waren Hollanders. Naar het uiterlijk vonden velen dat Jacob Maris iets had van een Duitschen muzikant; vertelt de heer Veth; onbegrijpelijk lijkt mij dat zeker niet: de korte, zware, gedrongen gestalte, het zware hoofd met niet langen, maar vollen baard, de lange haren gaven wel iets Duitsch aan zijn voorkomen. Maar dat was ook al wat er Duitsch aan hem was: in zijn kunst is zeker niets Duitsch.

Hoewel de vader, die boekdrukker was, maar twaalf gulden 's weeks verdiende, maakte hij geen bezwaren toen zijn drie zonen achtereenvolgens verklaarden schilder te willen worden, eerst Jacob, toen de twee jaar jongere Matthijs, daarna Willem, die zeven jaar verschilde met Jacob. De lust om te leeren schilderen kwam bij de jongens al vroeg boven: toen Jacob, twaalf jaar oud, de stadsschool verliet, kwam hij terstond op het atelier van Stroebel, die hem lithografieën liet nateekenen met wit en zwart krijt, hem later ook buiten naar de natuur liet teekenen en binnenshuis met waterverf en sepia studies maken naar stillezens of model. De heer Veth roemt in deze studies, waarvan hij er eenige bij Stroebel zag, de zekerheid, het persoonlijke, „het gevoel voor stoffen en het begrip van grooter en rijker behandelen van het vóórplan, bij doffer, dieper, grijzer houden van den toch zeer bewerkten achtergrond”, „nauwkeurigheid op het stuk van bijzonderheden” in een potloodteekening, die „toch ruim, met een perfect gevoel voor verhoudingen en men zou zeggen met veel kleurzin uitgevoerd” is.

Terwijl hij bij Stroebel werkte, bezocht Maris ook de Haagsche Teeken-academie en studeerde daar zeker ernstig onder J. E. J. van der Berg, die zeer lette op nauwkeurig teekenen. Van Stroebel's atelier ging hij over naar dat van Huib van Hove, bij wien ook Stroebel zelf geleerd had: Stroebel, geboren in 1821, was maar zeven jaar jonger dan Van Hove. Deze werd in dien tijd algemeen als de beste leermeester be-

schouwd: door Louis Meijer's aanbeveling had hij Maris aangenomen.

Niet lang daarna, in 1853, verhuisde Huib van Hove naar Antwerpen en Maris trok mee. Maar de meester gebruikte zijn leerling te veel voor *zijn* werk en verbood hem zelfs de Academie der schoone kunsten te Antwerpen te bezoeken. Dit was de aanleiding dat Maris Van Hove verliet en toch leerling der Academie werd, waar De Keyser en VanLerius onderwijs gaven. Daar bleef hij tot 1857, samen met zijn broer Thijs, die evenwel eerst later in Den Haag terugkwam. Toen betrokken de broeders samen een atelier, tengevolge waarvan Jacob zeker onder den invloed van zijn jongeren maar vroeger ontwikkelden broeder kwam. In 1860 ongeveer maakten de broeders een reisje naar Duitschland en Zwitserland en zagen veel werk van Deutsche schilders, romantici, dat zij zeer bewonderden. Daarna werkte Jacob nog weer op de Haagsche Teeken-academie en nog later, de heer Veth meent in 1862, toen hij dus reeds 25 jaar was, bij Louis Meijer. Wel werden zijn schilderijen reeds verkocht — in 1856 hadden te Rotterdam op een tentoonstelling reeds twee stukken van hem koopers gevonden — maar blijkbaar had hij toen toch geld noodig, tenminste Meijer betaalde hem voor zijn diensten, waartoe zelfs behoorde het schoonmaken van kwasten, het wrijven van verf, het knippen van papieren meeuwen, die Meijer op het doek prikte om te zien waar ze het best zouden doen, maar ook bijv. het schilderen van de touwtjes op Meijer's zeestukken. In dien tijd hadden de drie broers samen een atelier in het huis hunner ouders, maar zij werkten en studeerden toch ook buiten, en 's zomers gingen zij meermalen naar Oosterbeek, dat toen veel door schilders werd bezocht en waar Jacob landschappen schilderde.

In 1865 ging hij, die zijn weg nog altijd niet had gevonden, naar Parijs. Hij werkte er eerst een tijd op een atelier van Hébert, den schilder van het mooie stuk *La malaria* in den Luxembourg, een artiest van smaak en distinctie, die hem aan-

ried zijn figuren wat gracieuzer te maken maar al gauw verklaarde dat hij hem niets meer kon leeren. Maris schilderde te Parijs meest figuurstukjes, naar model, en die modellen waren dikwijls Italiaansche meisjes; vandaar de stukken met Italiaansche meisjes er op, die wel eens hebben doen denken dat de schilder Italië had bezocht. Een aquarel met zulk een Italiaansch meisje er op bezorgde hem in 1866 een verguld zilveren medaille op een tentoonstelling van Kunstliefde te Utrecht. Te Parijs schilderde Maris evenwel ook reeds landschappen, o.a. een waarin herinneringen aan Oosterbeek vielen op te merken en dat op den Salon verkocht werd aan een Engelschen kunstkooper.

Maris maakte te Parijs het beleg en de Commune mee; maar kwam in 1871 in Den Haag terug, waar hij sedert steeds heeft gewoond, altijd verder komende in het kennen, verstaan en weergeven van het Hollandsche landschap, aan onze vaarten, buiten en in onze steden, aan zee en in de weiden; altijd werkend; gelukkig in het bezit van een gezin; steeds, vooral na '80, meer erkend en bewonderd. Tot kort vóór zijn vertrek naar Karlsbad, waar hij op 7 Augustus 1899 gestorven is, heeft hij mogen werken. Hij was nog geen 62 toen hij stierf.

Stroebel, Huib van Hove, De Keyser, Van Lerijs, Louis Meijer zijn de namen van de schilders, die vermoedelijk invloed op Jacob Maris hebben gehad, en wel tusschen de jaren 1850 en 1865. Het is, zooals men weet, geen mooie tijd geweest voor onze kunst. Het is niet moeilijk daarvan zekerheid te krijgen: men behoeft slechts een museum binnen te gaan en de werken uit dien tijd te bekijken. In 1855 schilderde Israëls zijn *Margaretha en Prins Willem*, in 1856 zijn *Gang langs het kerkhof*, beide in het Stedelijk Museum te Amsterdam. En dat was Israëls! Verder zien wij o.a. Jan Weissenbruch, K. Karsen, B. C. Koekkoek, die in 1862 stierf, Schelfhout († 1870), Herman ten Cate, den Antwerpenaar Leys, die ook in ons land bekend was enz., menschen die wel hadden leeren schilderen,

ijverige werkers, aan wier aandacht geen steentje in een muur, geen mosje tusschen twee steenen ontsnapte, en die elk detail met groote zorgzaamheid opzochten en weergaven, met de fijnste haaltjes en de gladste manier van behandelen; die vanwege de boomen het bosch, door de details het geheel niet zagen en daarbij soms zelfs zeer zondigden tegen het fijne kleurgevoel, dat de Hollanders van bijna alle tijdperken heeft gekenmerkt. Zij imiteerden dikwijls de oude Hollanders, en van deze het meest de zoogenaamde petits-maitres. In het landschap hadden zij het ver gebracht wat betreft bijv. het weergeven van stammen van boomen en dergelijke; men zal bij B. C. Koekkoek een eikenstam niet licht voor een beukenstam houden; de composities zaten dikwijls heel knap in elkaar, te knap soms; er was veel op hun stukken te zien, huisjes, menschen, karretjes, rookwolkjes — men kon soms wel een geschiedenisje fantaseeren bij zoo'n landschap — maar het was volmaakt onaandoenlijk. Het is werkelijk de moeite waard eens te gaan kijken in het museum Fodor, in de zaal met de oudste stukken in Teyler's museum, ook wel in het Stedelijk Museum te Amsterdam, maar daar hangt het werk uit dien tijd nu niet meer zoo bijeen, om zich te overtuigen hoe alle gevoel hier ontbreekt. Aan den anderen kant, in het euvel van overgevoeligheid, sentimentaliteit vervielen deze schilders ook niet of weinig; zij waren ijverige werkers, die toch in de techniek niet bereikten wat hun voorbeelden, de oude Hollanders, hadden gegeven.

Het mag wel wonderlijk heeten, dat uit een water, dat wel scheen stil te staan, zoo weinig beweging was er in, opeens een levende stroom vol kracht en frischheid is voortgekomen: Jacob Maris en zijn tijdgenooten hebben, hoe vreemd het klinkt, hun school gebouwd zonder voort te werken op het bestaande, zonder fondamenten om zoo te zeggen.

Laten wij eens meer speciaal het werk nagaan van Jacob Maris' leermeesters. Stroebel is de eerste geweest. In openbare verzamelingen is weinig van dezen nu 80-jarige te vinden. In het Rijksmuseum hangt een ouder stuk, in Teylers vermoede-

lijk een nieuwer. Maar het onderscheid is niet groot: de manier van doen van het laatste is wat breeder maar ook grover, men zou bijna zeggen, slordiger geworden; om wat breeder, eenigszins „impressionistisch” te gaan werken, zooals men dat vrij dwaas genoemd heeft, daarvoor was Stroebel de man niet meer. Zijn kijk op de dingen is niet veranderd, zooals bijv. die van Bosboom en Weissenbruch¹, ongeveer zijn tijdgenooten. Hij schilderde meest 17de eeuwse kamers met menschen uit dien tijd erin: de *Staalmeesters van de Leidsche Saaihal* in het Rijksmuseum bijv., tamelijk vervelende, nietszeggende figuren in een kamer met een groote schouw, hier en daar details wel goed gedaan, en dan een kijkje in een voorhuis waar de zon naar binnen schijnt: om dat voorhuis, dat doorkijkje op z'n Pieter de Hoochsch was het blijkbaar voornamelijk te doen. En dat is dan ook verdienstelijk geschilderd.

Maar Stroebel was, zooals wij gezien hebben, een slechts zeven jaar jongere leerling van Huib van Hove, en toen Jacob Maris op zijn atelier kwam eerst 28 jaar: wat Huib van Hove was, is dus van meer gewicht. Ik ken drie stukken van hem, één in Fodor, twee in Teyler's, en eenige teekeningen. Dat in Fodor is een vischpartij: een gezelschap, waaronder een schilder, die werkt, is aan het visschen in een schuit, die aan den hoogen oever van een plas ligt. Er zijn wel aardige stukken in dit schilderij: een brokje van den oever, van den achtergrond met boomen en een aardig stukje lucht er boven, laten wel zien dat de schilder ijverig naar Ruisdael heeft gekeken. Een partijtje riet links op den voorgrond is heel slecht, met heel veel moeite, heel stijf gedaan. Van kleur is het stuk niet kwaad, al detoneert de blauwe jas van den schilder een beetje. De teekeningen in Fodor geven alle drie binnenhuizen te zien met kijkjes naar de door de zon verlichte straat of naar een gang of voorhuis. Ook hier goede gedeelten, bijv. de ter stof-

¹ Het is werkelijk aardig in Teyler's museum een Weissenbruch van 1849 naast een van 1899 te zien hangen: Weissenbruch is wel met zijn tijd meêgegaan!

feering op den voorgrond gelegde voorwerpen, de doorkijkjes, de verlichting. Maar zoo goed, dat wij het eenigszins saai van die onderwerpen vergeten, is de schildering toch niet.

De schilderijtjes in Teyler's zijn beter. Op het eene zitten twee krijgslieden in 17de eeuwse kleederdracht aan tafel; door het open raam ziet men een plein in de zon en daarachter gebouwen. Het kijkje door het raam is zeer mooi geschilderd, maar het geheele stuk is goed; het sterke rood van den grooten mantel over een stoel is heel goed in toon gehouden met de rest; alleen een te roode appel op tafel maakt, geloof ik, dat er aan de kleur van het geheel toch nog iets ontbreekt. Het koelvat met wingerdblaren op den grond — dat van den Schuttersmaaltijd lijkt het wel! — maakt een beetje den indruk van een stoplap. Het tweede stukje is een binnenhuisje waar een vrouw zit te breien, met een doorkijkje op een verlicht gangetje. Het is sterk geschilderd, mooie brokjes muur en vloer, en ook het gangetje is goed. Op het gezicht van de vrouw valt te veel licht; de klouw breikatoen ligt niet echt op den grond, de muur links is niet zuiver geteekend, al is dit niet zoo erg als op een tekening in Fodor, waar de schilder in het geheel geen weg heeft geweten met de constructie van muur en zoldering.

Was Huib van Hove dus geen groot kunstenaar, een verdienstelijk schilder, die gevoel voor kleur had en de stof vooral met olieverf goed wist uit te drukken, was hij zeer zeker.

Op Van Hove is als leermeesteres van Jacob Maris de Antwerpsche Kunstacademie gevolgd. Of zij veel invloed op hem gehad heeft? Van Nic. de Keyser ken ik alleen figuurstukken: een illustratie als die François I in de werkplaats van Benvenuto Cellini (in Fodor), een sentimenteel ding als die *Laatste gedachte van Weber*, ergens in de hoogte weggestopt in het Stedelijk Museum, de muurschilderingen in het Antwerpsche Museum. Voor zijn tijd was De Keyser geen onverdienstelijk schilder; maar of Jacob Maris veel van hem heeft geleerd, zou ik niet durven zeggen. Maar bij iemand als hij werkt alle

onderwijs waar wat in zit, al schijnt het in een geheel andere richting te gaan, mede ten goede. Van Lerijs, die ook les gaf aan de Academie te Antwerpen, ken ik niet.

Wel natuurlijk Louis Meijer, *den* zeeschilder van 40, 50 jaar geleden. Deze was al 53 jaar toen Maris in 1862 bij hem kwam werken, als helper trouwens, niet als leerling. Maar dit werken in Meijer's stukken, kan op Maris, die toen, zooals wij weten, nog niet was waar hij wezen moest, toch wel eenigen invloed hebben gehad. En Louis Meijer is toch wel een knap schilder geweest. Een door den storm half vernielde schuit ligt op een stuk van hem wel heel dramatisch op den kop van een golf; de lucht heeft ook bij schijnbare losheid toch altijd iets gearrangeerds, maar men heeft hem bijv. maar met Waldorp te vergelijken om te zien, dat hij zijn reputatie in dien tijd niet gestolen had; zijn golven zijn soms echt lekker nat, het licht schijnt er heel knap doorheen, de kleuren in zijn luchten zijn dikwijls heel fijn. Het was altijd wat gemaakt en, als men nagaat wat een zoo woelige zee als hij ze schilderde voor indruk kan maken, ook wel te slap, maar Maris kan, dunkt mij, op zijn atelier nog wel wat opgestoken hebben.

Dat waren dus de ouderen, van wie hij moest leeren. Maar vóór hij geheel zichzelf was, en dat was eerst na '70, heeft zijn werk wel eens, zooals de heer Veth opmerkte, den invloed vertoond van Bosboom en van Bisschop, maar vooral van zijn jongeren broeder Thijs, die veel vroeger zijn weg had gevonden, in wien iets van den dichter, den zeldzaam fijngevoeligen dichter van sprookjes en balladen in kleur toen reeds was te bespeuren.

Op de Maris-tentoonstellingen in Pulchri en Arti is wel niet veel, maar toch wat oud werk van Jacob Maris te zien geweest. Ik herinner mij een paar kleine figuurschetsen, een een tooneel uit een opera voorstellende, die mij heel weinig aantrokken, er was iets zwaars en grofs in. Veel fijner was een nog al romantiek Gretchen, en een flinke studiekop, die groot stond

op een klein stuk doek. Er was in dit alles wel iets gedeceideerds, waarvan ik tenminste niet zou kunnen zeggen van wien de jonge schilder het had — tenzij dan van zichzelf. Een Italiaansche straatmuzikant was waarschijnlijk een poging om een stukje netjes af te maken, een teekening te leveren, geen studie, en heeft misschien daardoor iets aarzelends en slaps gekregen.

Maar een klein stukje, dat aan H. W. Mesdag behoort, *In de keuken* heet het, vertoont in eens heel duidelijk den invloed van Huib van Hove, en dat terwijl de schilder toen hij het maakte (in 1860) al een jaar of vijf bij Van Hove weg was: het is een prettig stukje met een mooi warm doorkijkje, dat dadelijk doet denken aan de oude Hollanders als Pieter de Hooch, bij wien Van Hove ook in de leer was gegaan.

Van wat later was een romantisch stukje, met fijne kleurtjes geschilderd, dat een jong meisje voorstelde, zittend op een steenen bank onder een wingerd; er was iets sentimenteels in, dat misschien kan worden toegeschreven aan den invloed van de Duitsche reis, die de broeders in dien tijd maakten. De heer Veth kent een tekeningetje van Thijs, ongeveer met hetzelfde sujet, dat veel poëtischer, veel intiemer is, en waarin ook iets van dien Duitschen invloed is te bespeuren.

Maar daarna wordt Jacob Maris veel Forscher. Dat bewees een biddende monnik uit het jaar 1864, die, in bruin hoofdzakelijk, flink is neergezet, en waarin iets Bosboom-achtigs is, maar bepaald van den lateren Bosboom. En dan plotseling komt er een stukje als *Dageraad*, waarop een haan staat te kraaien op een dak dat men ziet tusschen boomen door, het geheel sterk van kleur, en veel meer buiten dan iets wat wij tot op dat oogenblik van den schilder gezien hebben, met iets er in dat doet denken aan de veel latere polderstukken met hun verbazende rijpheid van kleur, groen, blauw en wit.

Weer later zijn de figuurtjes van Italiaansche meisjes, die hij te Parijs maakte. Zij zijn fijner afgewerkt, misschien naar Hébert's raad gracieuzer bedoeld, maar niet zoo vrij en Forsch

als die *Dageraad*, meer atelier-werk zou men zeggen. Maar daarentegen is een *Herdersjongen aan de rivier* weer een veel vrijer ding, met het kleurgamma van veel later werk, en sterk licht er in, en dit stuk is toch van 1868. Wonderlijk is, dat eerst daarna dat bekende stuk geschilderd is, *Moe gewaakt*, met de moeder bij een wieg van haar kind in slaap gevallen; daarin is als geheel weer iets van vroeger tijd, maar daarentegen een buitengewoon fijn kinderkopje, veel beter dan de schilders die werkten in den trant van het geheel het zouden hebben kunnen doen. En weer heel anders, hoewel toch ook uit den Parijschen tijd, is een binnenplaatsje waar een meisje wordt aangeblaft door een hond, een stukje waarin iets van het sprookjesachtige van Thijs te vinden is, heel mooi van kleur, met iets lichts en blij's er in, zeer bekoorlijk.

Eindelijk, van het jaar '70, eerst een landschap uit de buurt van Parijs, bekend onder den naam *Marlotte*, met iets Fransch er in, niet alleen in het onderwerp maar ook in de manier van doen, en toch ook weer iets van het teere, etherische zou men bijna zeggen van zijn broeder. De heer Veth zegt er van: „de latere forsche Jacob Maris, die met volle toonkracht het diepgekleurde herfstweer van het vochtige Holland ongeëvenaard geschilderd heeft, hoorde niet graag dat men dit schilderij, dat zijn latere behoefte aan orgeltonen zoo weinig voldeed, hoog verhief.” En voorts, weer een tegenstelling, *De Veerpont* uit het Stedelijk Museum.

Men kent natuurlijk dit mooie stuk, dat zoo verbazend sterk aan oude Hollanders, vooral aan Van Goyen doet denken, maar dat pittiger, gevoelder is: de schuit met de mannen er in, met de koe en het hooi, de vrouw met het kind op schoot dat de koe een takje voorhoudt is, in harmonie met het grijze, kalm-tonige in het stuk, met maar weinig kleur geschilderd, maar de kleuren die er in zijn stemmen heel mooi. Als een mooi groot ding ligt de pont daar in het grijze zacht tintelende water; de mannen staan heel los tegen de fijn-grijze lucht. Vreemd, heelemaal buiten zit er dit stuk niet, en toch is er

iets echts in; er is een volstreekte harmonie in, die het zoo aantrekkelijk maakt.¹

Als men deze twee stukken ziet, schijnt men, ook al is het moderne in de *Veerpont*, wanneer men het werkelijk met een ouden Hollander vergelijkt, niet te miskennen, wel ver van die latere vrije, Hollandsche open-lucht-dingen van Maris. En toch waren er zoo al aan deze werken voorafgegaan en zouden ze gauw genoeg weer volgen. Van 1872 is, niet de bekendste *Brug*, maar een heel breed stuk met dezelfde brug er op van een anderen kant gezien, van boven afgesneden even boven de leuning, een heel mooi stuk, in de prachtige donkere, bruin-roode en grijze tonen, die Maris tot zooveel kleurwonderen heeft verwerkt. En dit stuk is al een van de reeks meesterwerken, waarvan hij er ons steeds meer te genieten gaf, die hij voortdurend varieerde, telkens opnieuw de vele gegevens, die hij in het hoofd had, combineerende tot grootscher schepingen.

Waar is nu hier het verband met Jacob Maris' leermeesters? Zeker, hij heeft van hen geleerd, het *métier*, het schilderen als zoodanig; zij hebben hem, doordat hij zoolang leerling is gebleven, veel laten werken, en werk van allerlei soort, zoodat hij ieder onderdeel van het vak grondig verstond, zij hadden wel gevoel voor kleur ook, en ook wel smaak.

Maar denk u naast dat stuk van Huib van Hove in Teyler's eens een eenvoudig stadsgezichtje van Maris! Daar is techniek, en hier is een juichtoon; daar is goede waarneming maar hier teederheid; daar knapheid, hier ontroering. Dat zijn geen tegenstellingen, ik weet het wel, maar het genot dat die twee soorten van stukken geven is ook zoo geheel verschillend. Daar begint men met nauwkeurig bezien, met critisch kijken, en eindigt met min of meer goedkeurend knikken; hier begint

¹ Niet lang geleden was een repliek van dit stuk, maar met het sujet van den anderen kant gezien en met wat sterker kleur er in, bij *Buffa* te zien.

men met genieten, om daarna misschien te gaan critiseeren. In Jacob Maris was iets brandende: dat vuur verspreidde een zachten gloed, als hij uiting gaf aan die teederheid van gemoed die de schilder van die kinderfiguurtjes moet hebben gehad; die vlam vloog uit wanneer hij zoo overweldigende stukken penseelde als het groote *Dordrecht*, of de zoo verblindend verlichte brokken wei en vaart; daar is een groote hartstocht in, die toch altijd bedwongen blijft, die, ook waar hij het sterkst op-laait, altijd harmonie geeft.

Jacob Maris heeft wel een nieuwen tijd ingeluid. Zoo schijnt het ons tenminste in het begin van de 20ste eeuw. Mogelijk, dat men er over een paar eeuwen anders over denken zal, misschien zal de beweging, die wij tusschen 1860 en 1870 in onze schilderkunst meenen te bemerken, dan een tijdelijke actie of reactie schijnen, al zal de verdienste van de grooten uit die tijden toch wel nooit meer ontkend worden. Maar ons schijnt het of Israëls, de Marissen, Mauve en Bosboom een nieuw tijdperk zijn begonnen, dat nog lang niet is geëindigd, ook al hebben zij geen opvolgers van dezelfde grootte als zij zelve waren. Het is in de schilderkunst gegaan, een jaar of wat vroeger, als het omsteeks 1880 in de taalkunst gegaan is. Er is innerlijk leven merkbaar geworden, waar alleen vormen heerschten; het gevoel is naar buiten gekomen, waar conventie de menschen gevangen hield; men begon de natuur en de werkelijkheid te zien, waar men slechts op traditie en schijn had gelet.

Het was de tijd van Allard Pierson's „verteedering der harten". Die uitdrukking, men weet het, sloeg niet in de eerste plaats op de kunst, zij sloeg op ons heele denken en voelen, en zeker meer op het maatschappelijk leven dan op dat der kunst. Maar de beweging heeft vrijwel parallel geloopt — zij is alleen hier wat vroeger begonnen dan daar, en elders nog iets later. Er is een zelfde strekking, een zelfde richting. Het is de tijd van het ontwakend gevoel. In dien tijd past een Israëls, die, zooals Liebermann heeft geschreven, slechts

„stemming, stemming en nog eens stemming” heeft gegeven; in dien tijd behoort ook Jacob Maris, die ook niet anders heeft gedaan dan ons in zijn steden, zeeën, weiden, kinderen, doen zien in welke stemming hij ze heeft geschilderd, welk gevoel ze bij hem hebben opgewekt. Daarom gevoelt men, voor een stuk van Jacob Maris staande, dat men een mensch ontmoet, niet maar een schilder.

Een reactie tegen hen die natuur en werkelijkheid hadden verwaarloosd en alleen acht geslagen op traditie en schijn, heb ik de beweging genoemd, waarvan Jacob Maris een der grooten is geweest. Heeft hij dan werkelijkheid gegeven? Is het waarlijk zóó daarbuiten of in onze huizen als onze kinderen daar spelen en praten? Was het maar waar!

Of liever, het is wel waar, maar voor ons zou het eerst zoo zijn, wanneer wij de oogen van een Jacob Maris hadden om het te zien. Wie kan zeggen dat hij de werkelijkheid kent of heeft weergegeven? Tiziaan heeft het gedaan, en Velasquez, en Rembrandt, en Watteau, en Manet, maar ieder op zijn manier en ieder met de oogen en met de hand, ja met de hand ook van zijn tijd. O, Koekkoek en Schelfhout, en wie ik daar straks heb genoemd ook. Als wij zeggen dat Maris meer waar is dan zij, dan beteekent dat ook niet anders dan dat hij ons meer waar schijnt; hij heeft meer gezien met het oog van een mensch van onzen tijd, of hij heeft ons door zijn machtige kunst weten te suggereeren, dat hij goed gezien heeft.

Maar subjectief blijft natuurlijk ook zijn waarheid, die veel hooger staat dan de werkelijkheid zelve, gesteld dat iemand in staat ware ze te geven. Want zij geeft ons wat hij zag, en daarbij wat hij, dichter, mensch van zijn tijd, er in gezien en voor gevoeld had.

Zooeven zeide ik, dat Jacob Maris en zijn tijdgenooten geen opvolgers hebben gevonden even groot als zij zelve waren. Zeker, het is zoo, de grooten van tegenwoordig behooren nog tot hun geslacht, en in hun richting verder werken slechts

dii minores. Maar er is ook reeds iets nieuws aan het komen: vandaar dat ik zeide, dat over een langen tijd, en in verband beschouwd met een verschillend streven vóór of na hen, de beweging dezer mannen misschien anders zal beschouwd worden dan door ons geschiedt. Reeds Breitner werkt niet geheel meer zooals de Haagsche school. Maar jongeren dan hij hebben een richting ingeslagen, welke zeer verschilt van die dezer groote schilders.

Jacob Maris was afkomstig uit een tijd, die in vele opzichten veel meer dan de onze, den schijn voor het wezen nam. In vele dingen is tegenwoordig meer streven naar vastheid en echtheid merkbaar: de bouwkunst tracht naar zuiverder constructie en logischer versiering, men zoekt naar eenvoudiger, niet onder onechten tooi half bedekt huisraad, men poogt de verhoudingen in de maatschappij op solieder grondslagen te vestigen. En zoo is ook in de schilderkunst een richting ontstaan, die vooral het wezen der dingen wil doen uitkomen en niet alleen hun uiterlijk, den indruk dien zij maken. Want in zoover kan men bij Maris van impressionistische kunst spreken, als hij voornamelijk gaf den indruk en wel hoofdzakelijk den kleur-indruk dien de dingen maken. Niet met lijnen, niet met de omtrekken der dingen bereikte hij zijn sterke effecten, pakte hij ons; maar met de kleuren tegen elkaâr, de massaas en plekjes van verschillende tinten. Daarmee is niet in strijd wat ik in den aanvang heb gezegd over de vele motieven die Maris ter beschikking had en die hij altijd weer nieuw combineerde en verwerkte en tot een geheel construeerde; dat hij om een hoekje stad, een huisje, brugje, spitsje nooit verlegen behoefde te zijn, dat wil niet zeggen dat niet voornamelijk het kleureffect van zulk een detail zijn keus bepaalde. Ik herinner mij van de eere-tentoonstelling in Pulchri een maar even aangelegde schets van den meester, de omtrekken aangevende van eenige gebouwen, die aan een water schenen te zullen komen staan: het was verwonderlijk zooals men, ofschoon er alleen strepen bruine verf op dat doek stonden, toch dadelijk slechts vlakken

zag, die door die lijnen begrensd werden, partijen, die kleuren zouden krijgen, en aan de lijnen, toch het eenige wat te zien was, niet eens dacht. Ik wil maar zeggen dat Jacob Maris bij zijn werken met wat ons dichter bij de waarheid scheen dan het werk zijner voorgangers, toch ons menigmaal den schoonen schijn heeft gegeven van onze steden en havens, de prachtige illusie; hij heeft het uiterlijk van ons land wel voor ons geïdealiseerd.

Ons land — hij was, ofschoon zijn familie geen oud-Hollandsche was, een geheel en al Hollandsch kunstenaar. Hoe heeft hij ons land gekend! wat moet hij het hebben liefgehad! Zeker, waar ons land ter wille van de studie door schilders uit de heele wereld wordt bezocht, en zijn schoonheid en schilderachtigheid dus zoo algemeen erkend zijn, daar behoeft men er zich niet over te verwonderen dat een kunstenaar als Jacob Maris, bovendien hier geboren, onze steden, vaarten en zeeën verkoos boven elk ander landschap in de heele wereld en dat in zijn werk geen spoor van eenig verblijf elders is te vinden.

Maar wat heeft hij Holland op echt Hollandsche wijze weergegeven! Want Holland, dat is geen *hout-land* meer, als het dat ooit geweest is, dat is het best te vertalen met *nat land*, wanneer men tenminste den voor een schilder meest karakteristieken trek wil aangeven. Die natheid overal: in den bodem, in rivieren en grachten; in de atmosfeer, in de vochtige dampen, in de nevelen en mist om huizen en boomen; in de lucht, in de regenzware wolken; die vocht om alles heen maakt ons land tot het schilderachtigste dat bestaat, omhult de dingen, verzacht de kleuren, vervaagt de lijnen, verdoezelt den horizon, rondt alles af; door die atmosfeer worden zachte tinten ver teederd, donkere massaas vergroot en versomberd; het helderste zonlicht wordt er wazig door, bij bewolkten hemel wordt het licht van een fijner grijs en dringt verder door. Dat weer te geven — iets wat een Hollandsch kunstenaar van eenig talent bijna altijd eenigszins gelukt, daarentegen iets dat voor een

buitenlander bijna altijd een onmogelijkheid blijft¹ — dat weer te geven, is Holland Hollandsch schilderen. Jacob Maris heeft het misschien sterker gedaan dan ooit iemand te voren. Hij had een sterke voorliefde voor het Holland van den waterkant, het echt natte: een landschap van Jacob Maris waarop geen water te zien is, kan men bijna een zeldzaamheid noemen. En de grachten onzer steden, de vaarten door onze weiden, de stranden onzer zeeën hebben zijn stukken gevuld met de dampen, die er alles vermooid hebben, en, opgestegen, zijn zij geworden tot de wolken, die op zijn lichtste schilderijen de lucht gedeeltelijk bedekken en de schaduwen aanbrengen waardoor de lichte partijen te meer uitkomen. Als een der stukken met ongeveer geheel bedekte lucht, waarop het licht zoo fijn geworden is, herinner ik aan *Overschie* van de Maris-tentoonstellingen, waarop het, uit de middenpartij van de lucht, naar rechts neerdaalt naar het vaartje in teere grijze trillingen, die het water weerkaatst, een pracht van verlichting van een eigenlijk geheel donkere schilderij.

Allerlei bekende gebouwen uit Hollandsche steden vindt men herhaaldelijk op zijn stukken: den toren van Dordrecht misschien wel het meest, maar ook den Schreierstoren en de Koepelkerk te Amsterdam, een poortje en een toren uit Delft, hooge bruggen en ophaalbruggen, groote oude pakhuizen en molens. Molens heel veel: hij heeft een molen in de sneeuw bij stormachtig weer gemaakt tot een der meest dramatische stukken die ik van hem ken; de meer bekende, met de besneeuwde stad er naast, is in zijn rust misschien nog grootscher; twee molens vormen het sujet van meer dan een zijner groote stukken. Dat waren alle echt Hollandsche motieven, die hij telkens op een andere manier verwerkte. Want wat men repliek

¹ Op de Parijsche tentoonstelling in 1900 was er menige buitenlandsche schilderijen-afdeeling waarin een landschap of interieur uit ons land was tentoongesteld: ik heb nergens de Hollandsche lucht teruggevonden dan in een duinlandschap van Liebermann. Zelfs in een geprezen kijkje in een kamer in het Burgerweeshuis te Amsterdam, van een Zwitser, was niet de Hollandsche atmosfeer om de dingen.

noemt, ken ik bijna niet van hem: behandelde hij meer dan eens hetzelfde hoofdsujet, dan was door andere details, maar vooral door andere lucht en ander licht het eene stuk toch weer heel anders dan het andere.

Jacob Maris heeft meest schilderijen gemaakt, maar ook aquarellen en enkele etsjes. Zijn wijze van schilderen is wel langzamerhand, maar reeds vrij spoedig, van tamelijk nauwkeurig en glad veel vrijer geworden, en er bestaan schetsen van hem, zooals die kleine met de schelpenvisschers in het Stedelijk Museum, waarin hij op zeer summiere manier heeft uitgedrukt wat hij wilde zeggen. Maar dit zijn toch uitzonderingen.

In waterverf, waarmeê hij op later leeftijd echter weinig gewerkt heeft, maakte hij even sterk sprekende stukken als zijn schilderijen waren. Op een aquarel *Jaagpad* zijn het witte paard met het sterke licht er langs, het heftige groen van het gras, het water, de boomen, kortom alles, even krachtig gedaan alsof ze met de zwaarste toetsen olieverf waren geschilderd.

Maris' etsen zijn maar zeer weinige, en van deze bestaan maar enkele afdrukken, zooals Ph. Zilcken mededeelt¹, te vinden in de verzameling etsen van *Pulchri Studio*. Het zijn dezelfde sujetten, die in zijn schilderijen zijn behandeld, molens, de bekende brug te Voorburg, ook een blaadje met kopjes, de meeste van kinderen, *Griffonnements gravés en différents sens*, zooals een dergelijk etsje van Rembrandt in de catalogi heet. Dat ik Rembrandt hier noem, is geen toeval: het etsje met een molen, dat op dezelfde bladzijde van het boek van Zilcken is gereproduceerd als het zoeven genoemde, doet even aan etsen van Rembrandt denken.

Ik hoop zeer dat mijn lezers in de voorafgaande bladzijden iets hebben gevonden van de bewondering en de liefde die ik voor Jacob Maris heb, van de dankbaarheid die ik voel dat

¹ *Moderne Hollandsche Etsers* door Ph. Zilcken (Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel.)

ik hem schuldig ben. Bijna ieder onzer heeft eerst vreemd gestaan tegenover de moderne kunst, heeft een tijd gehad waarin hij een schilderij als Cermak's *Montenegrijnsche vluchtelingen*, ik herinner mij dien tijd nog best, erg mooi vond. Mauve en Jacob Maris vooral hebben mij anders leeren zien.

En nu geloof ik ook wel dat ik hem, den schilder, zie, zooals ik in het begin van dit opstel heb gezegd dat wij hem moeten leeren zien: als mensch van zijn tijd, zijn leven levende in schoonheid, in het doen van schoone daden, waarvan zijn schilderijen, zooals Van der Valk zeide, de beelden zijn. Hij wordt ons — in hetzelfde *Kroniek*-nummer, door den heer André Jolles — geteekend, zittende aan tafel, „als één met de stoere taaiheid van het eikenhouten blad, zijn zware arm rustte en bewoog slechts nu en dan om met magistraal gebaar den roemer op te heffen; zijn breed hoofd dat op een regentensstuk scheen te hooren, of dat men aan de spits van een schutters-vendel uit de 17de eeuw had willen zien, zag met die bijna wazig langzame bewustheid om zich, maar hij beheerschte uit het midden der kamer van zijn zwaren oud-Hollandschen zetel het geheel.” Is er niet iets in zijn werk, dat ons zou hebben doen vermoeden dat hij zoo moest zijn, frisch, krachtig, met de rust van een die zich sterk weet, met een zekere goeddelijkheid ook?

En zooals hij uiterlijk was, moet hij zoo niet ook innerlijk geweest zijn, sterk, machtig met de teederheid, die met groote kracht gepaard gaat, met de harmonie in zich, die alle levensdaden schoon maakt en hare resultaten meteen? Zoo zijnde en zoo doende, verpersoonlijkt hij het beste wat zijn tijd te geven had, zal hij voor komende geslachten staan als een der grooten, naar wie het tijdperk dat achter ons ligt genoemd zal worden.

PAUL BOURGET.

PAUL BOURGET.

— Bonjour, monsieur Bourget. Toujours triste. Et qu'avez-vous?

— J'ai la vie.

— Et que trouvez-vous de si triste dans la vie?

— La mort.

Dit dialogje, dat karakteristiek moet lijken, en het in 't geheel niet is, want in de meeste van Bourget's romans wordt de dood lang niet als het treurigste incident in het leven beschouwd, is zeker niet van een onvoorwaardelijk vereerder van Paul Bourget. Maar ook onder zijn vereerders hebben eenigen nu en dan een glimlach over voor wat zij aanstellerig pessimisme noemen, anderen voor zijne ook eenigszins aanstellerige elegance, die het snobisme nadert. Tusschen deze twee grenzen ligt het talent van den man, die er in geslaagd is, uit halve tinten, uit fijn-psychologisch halflicht en halfdonker, uit teergeaderde schakeeringen, zich een letterkundige aureool samen te stellen, zooals zij anders alleen het beeld van krachtiger Forscher bewerktuigde genieën omgeeft. Een aureool van bleekmauve glans, kan men zeggen, zacht gekleurd als Paul Bourget's studeerkamer in de Rue de Monsieur, — die, eenmaal bidvertrek van Mgr. Dupanloup, het daglicht slechts gedempt ontvangt door een groot, rond, roosvormig kerkraam van gebrand glas in kleuren getemperd, — maar toch een aureool.

I

Paul Bourget is geboren te Amiens op 2 September 1852. Van zijn jeugd is lang zooveel niet bekend geworden als van die van vele andere letterkundigen, en dat is niet verwonderlijk. Paul's vader was leeraar in de wiskunde, eerst te Aix, later te Clermont-Ferrand; het gezin moet tot den zeer eenvoudigen middenstand behoord, misschien wel in vrij bekrompen omstandigheden geleefd hebben, en Paul Bourget heeft daar later, — toen hij met even nauwlettende zorg de coupe van een vest of het strikken van een das bestudeerde als de prins van Wales of de acteur Le Bargy deden, — niet met voorliefde aan teruggedacht. Zijn jongenstijd zal, behalve kleinstedsch, wellicht ook somber, onvriendelijk geweest zijn; wellicht is daaraan ook het volkomen gemis aan humor in al zijn werken toe te schrijven. Misschien is naar zijn tehuis wel het gezin van den leeraar in de wiskunde Fresneau in *Mensonges* geteekend. De Académie te Clermont-Ferrand, — eene „académie” in het diepst der provincie, in een der domste, armste arrondissementen — verliet hij dan ook zoo spoedig mogelijk, ofschoon, naar de biografen melden, „après de brillantes études”. Reeds in 1872 is hij te Parijs en volgt er, voor één jaar slechts, de colleges aan de Ecole des Hautes-Etudes; hij deed er, naar verzekerd wordt, vooral aan Grieksch, zonder dat die voorliefde in zijn werken ergens blijkt. Maar ook in 1872 vinden wij hem reeds als medewerker aan een klein letterkundig blaadje, *La Renaissance*, en volgens den *Dictionnaire International des Ecrivains du jour* van De Gubernatis besloot hij reeds in 1873 zich geheel aan de letteren te wijden.

Allicht kon de heer Bourget, rector der Académie te Clermont-Ferrand, niet veel geld missen voor een langere studie van zijn zoon, en Paul moest het stipendium aanvullen door zelf les te geven aan eene drilschool, eene „boîte à bachot” in het Quartier Latin, waar de jongelui voor het baccalauréat worden klaargestoomd. Hij had daar een tijd lang tot collega een ander man van groot talent, die bestemd was om even

vlug als hij een schitterende carrière te maken en in hetzelfde jaar als hij zijn collega-onsterfelijke in de Académie-Française te worden, Ferdinand Brunetière, thans directeur van de *Revue des Deux Mondes*.

In de jaren 1873 tot 1883 is Bourget heel vruchtbaar, maar wat hij schrijft kan beschouwd worden als studiewerk „pour se faire la main”, als journalistieke productie, bestemd om niet langer dan een dag of een week te leven; ook de verzen, de bundels *La vie inquiète* en *Les aveux*, de roman in verzen *Edel* en een aantal der kleine novellen en schetsen in die periode rondgestrooid, tellen bij zijn *oeuvre* niet mee. Hij is in 1877 medewerker aan de *République des Lettres*, in 1878 aan *La vie littéraire*, in 1879 aan *Le Paix*, aan *Le Globe* (waarin eene studie van hem over *Napoléon* later werd herdacht), in 1880 aan *Le Parlement*, waarmede hij in de redactie van het *Journal des Débats* overging toen *Le Parlement* zich daarin oploste, in 1882 aan de *Nouvelle Revue*. Intusschen zocht en vond hij verwantschappen in het woelige litteraire leven van het jonge Parijs dier dagen; tot zijn kring behoorden Richepin, die toen reeds zijn *Chanson des Gueux* en met Gill het kleine drama *L'étoile* had doen verschijnen, Raoul Ponchon en Maurice Bouchor, wiens *Chansons joyeuses* aan een tweeden Musset deden denken, maar die niet geheel gehouden heeft wat hij scheen te beloven.

Met 1883 begint eigenlijk Bourget's loopbaan als letterkundige van beteekenis. Een *Etude sur Ernest Renan*, in de *Célébrités Contemporaines* van de firma Quantin verschenen, trok de aandacht, en bijna terstond daarop vereenigde Bourget in een bundel een vijftal *Essais de psychologie contemporaine*, reeds in de *Nouvelle Revue* geplaatst, waarin hij Baudelaire, Renan, Flaubert, Taine en De Stendhal besprak. Eenige woorden uit het *Avant-Propos* van den bundel stemmen overeen met het hierboven gezegde omtrent zijn jeugd-herinneringen; hij moet als knaap meer een droomer dan een stoeier geweest zijn, waarschijnlijk juist het omgekeerde van zijn vriend Richepin.

„Bij het blijikbaar steeds verminderen van traditioneele en

plaatselijke invloeden, wordt het Boek de groote inwijder in het leven. Geen man of hij moet, tot zich zelve inkeerend, erkennen dat hij niet geheel dezelfde zou geweest zijn zonder het lezen van dit of dat boek: dichtwerk of roman, historisch of wijsgeurig opstel. In deze minuut juist, onder het schrijven van dezen regel, zit een jonge man, dien ik zie, in den schoonen Juni-avond aan zijn studentenlessenaar. Onder zijn venster openen zich liefdegeurend de bloemen. Teeder lijnt zich langs den horizon het zachte goud van de zon die onderging. In een tuin in de buurt zijn jonge meisjes aan 't praten. De knaap zit over zijn boek gebogen, misschien een van die waarover in deze *Essais* gesproken wordt. Misschien *Les Fleurs du Mal* van Baudelaire, *La Vie de Jésus* van Renan, de *Salammbó* van Flaubert, de *Thomas Graindorge* van Taine, *Le Rouge et le Noir* van Beyle.... Hij deed beter, te leven! zeggen de verstandigen. Helaas! hij leeft juist op dit oogenblik, en een intenser leven dan of hij die geurige bloemen plukte, of hij keek naar dat peinzensvolle Westen, of hij de teere vingers dier jonge meisjes vatte. Hij geeft zijn geheele ziel mee in de volzinnen van zijn lievelingsschrijver. Hij spreekt met hem van hart tot hart, van mensch tot mensch...."

Van het vijftal in den bundel opgenomen, is Stendhal Bourget's grootste vereering geweest. Men heeft er later over gespot; „hij spreekt diens naam (Beyle) als met een vrouwelijke liefkoozing uit" zegt Jules Lemaitre; Stendhal vereeren, zelfs zonder hem gelezen te hebben, op gezag van Bourget, is een tijdlang het parool van gedistingeerde kringen te Parijs geweest (zie Gyp: „*Ohé! les psychologues!*"). Na Stendhal moet Taine hem het meest hebben aangetrokken; wien Bourget ook door zijn studie van het Engelsche leven nabij stond; daarna zeker het toegevend scepticisme, van zachtheid en poëzie doortrokken, van Renan. Veel verder van hem af staan Baudelaire en Flaubert, de een zooveel fantastischer, de ander zooveel krachtiger dan hij. *Madame Bovary* toch, Flauberts meesterwerk, juister, wreeder, dieper gezien dan Bourget's geheele oeuvre, heeft rechtstreeks geleid tot Zola en Alphonse

Daudet, met wie Bourget bijna geen verwantschap toont.

Bij dezen eersten bundel behoort een tweede, in 1885 verschenen, *Nouveaux Essais de Psychologie contemporaine*; zij hielpen Bourget, zijn studieveld in verschillende richtingen uit te breiden. Dumas fils, meer meesterlijk en meesterachtig, militant en gezagvoerend dan hij, geleidde hem met Tourguenieff en Amiel verder op de psychologische baan; met Leconte de Lisle en de De Goncourts verfijnde hij den harmonischen vorm, de evenmaat der phrase, den rythmus en den klank; zij gaven hem toonschakeeringen aan, die door Dumas fils verzuimd zouden zijn of die hij te week zou hebben gevonden. Vooral in den niet veel gelezen, maar zeer curieuzen roman der De Goncourts *La Faustin*, (wellicht is Sarah Bernhardt daarmede bedoeld) is groote verwantschap met Bourget's procédé's te herkennen.

Bourget's beschouwingen over deze tien zeer complexe talenten, alle min of meer zijn peetvaders naar den geest, zijn vol belangwekkende bladzijden met het oog op zijn latere productie; zij zouden door hem zelve kunnen worden aangehaald als bewijs hoe hij met bewustzijn al wat in hem geprezen en gelaakt is, heeft geschreven. Op die wijze wordt ook het zeer zeldzaam verschijnsel verklaard, dat een auteur begint met kritiek en daarna eerst scheppend producent wordt, terwijl gewoonlijk juist het omgekeerde het geval is; maar op deze wijze wordt ook de nogal onaardige beschouwing van eenigen gerechtvaardigd, — onder wie juist zijn oude vriend Brunetière, die overigens aan zijn voornaamste boeken uitgebreide en zeer waardeerende studiën gewijd heeft, — wanneer zij Bourget's talent meer iets geforceerds, mozaïekachtigs, met zorg bijeengebrachts noemen, dan iets krachtig-spontaan. In elk geval kan men zien, dat Bourget zich in den beginne een ernstig doel gesteld heeft; aan frivole litteratuur heeft hij, al mocht het er later wel eens op lijken met zijn voorliefde voor zijden *dessous* en kousen *couleur pensée*, niet willen doen. Over Taine zegt hij, in het begin reeds:

„Wie de geschiedenis van den geest schrijft, ziet het ver-

rijzen van iedere nieuwe letterkundige glorie als een raadsel tegenover zich, soms een eenvoudig raadsel, en dat is het geval, wanneer het werk van den toegejuichten schrijver volkomen past in de behoeften van het tijdperk, wanneer het zich voordoet als antwoord op een vage vlottende vraag, die de gemoederen kwelt". Bourget heeft hierbij zeer zeker aan zijn eigen mogelijk succes in de toekomst gedacht, het succes van Ibsen, het succes van Nietzsche, indien men Bourget daarmee vergelijken mocht; alle dezen gaven antwoord op vragen, subtieler dan een vorig geslacht ze kende, vragen, waarvan zij den tekst formuleerden, maar die reeds, onuitgesproken, velen onrustigen peinzers op de lippen moeten gezweefd hebben. In de studie over Baudelaire volgt hierop deze stelling: „Er bestaat geen gezondheid of ziekte der ziel, er bestaan voor den waarnemer zonder metaphysica enkel psychologische toestanden; want hij ziet in onze smarten en onze vermogens, in onze deugden en ondeugden, in ons begeeren en afstand doen, niet anders dan combinatiën, wisselend, maar noodzakelijk en daarom normaal, onderworpen aan de bekende wetten der associatie van denkbeelden". Het is deze theorie die later heel wat keeren door hem is uitgewerkt, tot Bourget er in de voorrede van *Le Disciple* al de portée van scheen in te zien en in dien roman zelf ervan scheen te willen terugkomen. Nog, in de studie over Baudelaire: „Onze melancholie schijnt mij het onvermijdelijk resultaat van eene onevenredigheid tusschen onze behoeften als beschaafden en de werkelijkheid der uitwendige dingen; dit te eer omdat van het eene einde van Europa tot het andere de maatschappij onzer dagen dezelfde symptomen van die melancholie en die onevenredigheid vertoont, geschakeerd naar de rassen. Een algemeene weerzin tegenover het onvoldoende van die werkelijkheid rijst bij Slaven, Germanen en Latijnen; bij de eersten vertoont zij zich als nihilisme, bij de tweeden als pessimisme, bij ons zelf in al de afzonderlijk voorkomende wonderlijke gevallen van névrose. Wij zijn zeker nog ver verwijderd van den zelfmoord onzer planeet, de hoogste begeerte der onheils-theoretici. Maar

langzaam, onafwendbaar, vervolmaakt zich de overtuiging van het bankroet der natuur, die het sinister geloof der XX^{ste} eeuw dreigt te worden, wanneer niet de wetenschap of een barbaren-inval het al te nadenkend menschdom uit de moeheid van zijn eigen peinzen redt". Hier zijn het de woorden névrose, weerzin, peinzensmoeheid, die voor Bourget's volgend werk van belang zijn. In Flaubert zullen het vooral de vragen en mysteriën van *La tentation de Saint-Antoine* geweest zijn, die hem aantrokken; *Salammbó*, dat hij in het *Avant-Propos* noemt, heeft toch met zijn genre weinig te maken; wat hij in *Madame Bovary* bewondert, is meer Flaubert's bewijsvoering, dat de dame „het product is van een uitgeputte beschaving", dan de ongeëvenaarde kracht en meedoogenlooze ziele- en lichaams-anatomie, die Zola en Daudet er uit geleerd hebben.

Dat in het tiental *Essais* geen studie over Balzac voorkomt, die toch Bourget veel nader moest staan dan Leconte de Lisle of de bleeke filosoof Amiel, kon eerst verwonderlijk schijnen. In een regel of wat van de studie over de De Goncourts kon men een verklaring zoeken, omdat Bourget daar in Balzac's romans de voortdurende geldspeculatiën en deurwaardersincidenten opmerkt en deze met Balzac's vroegere carrière in verband brengt; men kon meenen dat hij daarin iets onelegants zag, dat hem afstootte. Dit alles is echter niet het geval. Integendeel. Hij heeft met Balzac een veel grooter plan gehad, Ginisty deelt het mede naar aanleiding van eene uitgave van de heeren Christophe en Cerfberr. Bourget had plan op een uitgebreid werk, eene reconstructie van de persoonlijkheid van al de figuren uit *La Comédie humaine*, ruim tweeduizend in getal, een dictionnaire of encyclopaedie, die het geheele werk van Balzac omvatten zou. Hij was daaraan bezig, toen hij vernam dat de heeren Cristophe en Cerfberr er reeds verder mee waren dan hij; Bourget heeft het plan toen laten varen en het *Répertoire des personnages de Balzac* van de anderen is verschenen.

Dumas fils en Tourguenieff, den krachtigen moralist en den fijngevoeligen Russischen analyticus, die beiden aan Balzac veel verschuldigd zijn, erkent Bourget wel aan zich verwant. Trekt

hem in de gebroeders De Goncourt hun modieuse liefde voor curiositeiten en bibelots aan, te sterk moet hem hun fatalistisch pessimisme zijn geweest, dat ieder menschelijk streven ontkende met de formule: „het menschelijk leven is niets dan een reeks aanvallen van epilepsie, tusschen het Niet en het Niet.” Hiervoor was Bourget te wijsgeerig, te teeder, te medelijdend, te liefkoozend voor de zwakheid en droefheid van zijn personen; hij bezit nog datgene, waarvan het gemis de artistieke gebroeders, met al hun virtuositeit, afstootend en dor doet zijn.

II

Tusschen 1883 dan, het verschijnen der eerste *Essais*, en 1894, zijn benoeming in de Académie, waarna geen belangrijk werk meer van hem verschenen is, ligt Bourget's letterkundige carrière. Zij is in streelend succes zoo rijk geweest als eene; het is de tijd van de talloze brieven van dameshand vol hartsgeheimen en raadplegingen (hij was hierin de opvolger van Alexandre Dumas fils), van de huldebetooningen van aanzienlijke vrouwen, van de grove en fijne salonvleierijen, de vele edities, de charges in de komische bladen, de heftige jaloersche kritieken, de besprekingen van zijn geestesrichting in ernstige tijdschriften, van zijn dassen en vesten in minder ernstige. Een wending heeft hij zelf daarin willen brengen met de *Préface* van *Le Disciple*, gevolgd door de romans *La terre Promise* en *Cosmopolis*, de *Sensations d'Italie*, een veel besproken artikel in het Amerikaansche tijdschrift *The Forum* over de anti-realistische richting in de Fransche litteratuur sedert 1890, en de *Préface* van zijn gezamenlijke werken in 1900; maar deze „bekeering”, toegejuicht door „néo-chrétiens” en „néo-français” in den trant van Deschanel, de Vogüé en Rod, schijnt niet vruchtbaar voor zijn talent geweest te zijn. Wat daarna verschenen is was meestal stukwerk, kleine novellen, er is geen krachtige schepping meer bij; de mystiek, door anderen intenser vertegenwoordigd dan door hem, heeft hem niet tot krachtigen arbeid gedreven, en zijn vroegeren lust in zielsanalyse gemengd

met mondain snobisme had hij zelf uit de hoogte behandeld.

In die glansperiode volgen elkaar, na de verzen en de *Essais*, deze werken: *Cruelle Enigme*, 1885, *Un Crime d'amour*, 1886; *André Cornelis* en *Mensonges*, 1887; *Un coeur de Femme* en *Le Disciple*, 1889; *Physiologie de l'amour moderne*, 1890; *Nouveaux Pastels* en *Sensations d'Italie* 1891; *La Terre promise* en *Cosmopolis* 1892. Na dien tijd en tusschen deze hoofdwerken zijn een aantal novellen, kritische studies en kleine artikelen verschenen; de meeste, *l'Irréparable*, *Deuxième Amour*, *Profil perdu*, *Portraits d'écrivains*, *Notes d'esthétique*, *Etudes anglaises*, *Une Idylle tragique*, *La Duchesse bleue*, *Le Fantôme*, *Un Saint*, *Recommencement*, *François Vernantes*, *Voyageuses*, *Complications sentimentales*, *Drames de Famille*, *Un homme d'affaires*, *Monique*, *Des Gestes*, *Reconnaissance*, *Trois Récits de Guerre*, *Steeple chase*, (een geïllustreerde boudoir-editie van de schets *Maurice Olivier* uit de *Nouveaux Pastels*), *Outre-mer*, *l'Ancien Maître*, *L'Echéance*; zijn wel de lectuur waard, maar eene analyse ervan zou te veel ruimte eischen en heeft voor zijn letterkundig beeld geen belang. Ook komt onder zijn werken nog eene studie voor, die men Bourget niet zou toegeschreven hebben, eene door hem bewerkte en van een voorrede voorziene editie van den zeer on-eleganten *Roman comique* van Scarron, de avonturen van een zwervend tooneelgezelschap in het begin der zeventiende eeuw, verwant aan de kleurige zedenstudies van Lesage, Fielding, Smollett, waarbij de teere analyse der „états d'âme" van gecompliceerde menschen met een „dédoublement du moi" ver te zoeken is.

III

Het oververtellen van werken als die van Bourget is een moeielijk, ondankbaar werk, en vol onbillijkheid. Een overzicht van een zijner romans geven toch is de eenvoudige, grove charpente ontblooten, die hij bekleedde met het smaakvolle artistieke weefsel van zijn kunst; een charpente waar hij zelf weinig waarde aan hechtte, want hij nam ze soms van patri-

archalen eenvoud, soms, — als in *Cruelle Enigme* en *Un Cœur de Femme* — behandelde hij hetzelfde onderwerp tweemaal, zoo ondergeschikt achtte hij het gegeven aan de afwerking. Het uitpluizen van dit gegeven is dus niet alleen eenigszins inferieur werk, maar ook verraderlijk, wreed, ondankbaar jegens den auteur, een moedwillig verminderen, voor zich zelf en tegenover de lezers, van het genot dat hij ons verschaft heeft. Toch ligt in dat gegeven in zijn eenvoudigsten vorm ook het „probleem” dat bij den psycholoog de grond van het werk is; het blijkt dus onvermijdelijk, zich de taak van het resumeeren op te leggen.

In 1885 verscheen *Cruelle Enigme*. Het „wreede raadsel” is dit: Is het mogelijk dat eene vrouw, met een edele, goddelijke liefde in het hart, eene vrouw, hartstochtelijk den man vereerend die voor haar den idealen ziele-adel vertegenwoordigt, zich door een perverse behoefte gedurende eenige dagen kan overleveren aan een anderen man, zonder toch den afgodisch vereerden minnaar des harten te vergeten?

Bij het analyseeren van Paul Bourget's romans moet men zich losmaken van het Hollandsche denkbeeld, dat een getrouwde man zou behooren bij de vrouw met wie hij getrouwd is, of een getrouwde vrouw bij den man wiens naam zij draagt en met wien zij door de wet is verbonden. Volgens Paul Bourget zijn beiden, moreel gesproken, vrij als vogels in de lucht, het samenwonen in een zelfde huis is een conventie, vooral een financieele regeling; het houden van elkaar tusschen man en vrouw een zonderlinge, nauwelijks te vermoeden toevalligheid. Thérèse de Sauves, — de vrouw van mijnheer de Sauves — is trotsch en gelukkig in haar ideale, frissche, trouwe liefde voor den twee-en-twintigjarigen Hubert Liauran; maar gedurende een korte scheiding geeft zij gehoor, bijna zonder strijd, aan een Don Juan van professie, clubman, sportsman, graaf de la Croix-Firmin. Het ontwaken uit dien tijdelijken roes doet haar de oogen openen voor het afschuwelijke der afdwaling. Bourget nee mt hier reeds het „dédoublement” aan, het tegelijkertijd toegeven aan tweeërlei soort van liefde voor twee verschillende mannen, — mijnheer de Sauves telt volgens afspraak

niet mee, — dat later het thema werd van zijn meeste romans en het zuiverst werd uitgewerkt in *Un Coeur de Femme*.

„Ja, zij was het... Het was niet mogelijk dat Hubert's geliefde dit volvoerd had... *Wreed raadsel*... Uit welke diepte der herinnering harer zinnen waren ze dan omhoog geweld, die zonderlinge gedachten, die duistere verzoeking van lust, die begonnen waren haar te overrompelen? Maar bezitten de zinnen een herinneringsvermogen? Verlangen niet vóór alles de zondige koortsrillingen te wijken uit het bloed dat zij hebben doorhuiverd in booze uren? En den ganschen nacht kromp zij ineen in den doodsangst harer gedachten, de arme, geboren voor de edele, trouwe liefde van één enkele, zij die haar droom zóó nabij gehad had en er van beroofd was door de schuld van een wezen *in haar verborgen en dat toch niet haarzelve was.*”

Zoo heel nieuw is het beginsel van dien strijd in een menschenhart niet; God en Satan, Ormuzd en Ahriman, engel en duivel, zijn sinds den aanvang der wereld in den mensch aan 't strijden; maar hier, een sympathieke heldin kwellend binnen de grenzen van één passie, zijn zij al heel dichtbij gebracht. Maar Bourget heeft in denzelfden roman het „probleem” nog van een anderen kant willen bezien. Hubert, de ideale edele minnaar van Thérèse, hij, zoo gevoelig voor sensatiën, zoo kiesch en intens gepassioneerd, is als door een mokerslag getroffen wanneer hij Thérèse's val verneemt. Het onwaarschijnlijke, ongeloofelijke verplettert hem; de beschrijving van zijn smart vult een mooi gedeelte van het boek. Voor hem is De Vrouw van haar voetstuk gevallen; hij gelooft aan geen deugd of trouw meer; hij ziet in alles laagheid en ellende. Hij ontvlucht Thérèse en zal haar nooit weerzien.

Dan, na al zijn eeden en besluiten, komt de dag dat hij onuitsprekelijk, redeloos, naar Thérèse verlangt. In zijn hart wonen dan ook twee soorten van liefde, toevallig voor dezelfde vrouw, maar evenzeer verschillend als de twee in Thérèse's hart. Nu is het zijn val, die haar val compenseert; hij maakt zich daaromtrent geen illusies. „Hij had Thérèse liefgehad met

de edelste verhevenste liefde; thans hield zij hem geboeid door het onedelste, duisterste wat in hem was."

Bourget's boek had enorm succes; het dankte dit voor een deel zeker aan een overdrevene mondaine modieusheid, waarop wij later terugkomen, voor een deel zeker aan den heel mooien stijl van eenige gedeelten. Eene vertaling van Bourget's fluweelig Fransch is van zelf onvoldoende; als men iets zou willen aanhalen zou dit het begin van het uitstapje der gelieven naar Engeland zijn, waar de liefde van Hubert en Thérèse van spiritueel en kuisch tot passie overgaat.

„— Zweer mij, zeide zij, dat je nooit iets kwaads zult zeggen van dit uur.

„— Ik zweer het je, zei de jonge man, door de emotie van zijne geliefde aangegrepen op eene wijze die hij zich niet kon verklaren.

„Dit enkele woord deed haar oprijzen; vlug als een jong meisje stond zij op, en over Hubert heengebogen begon zij zijn gezicht met hartstochtelijke kussen te overdekken; daarna, de wenkbrauwen fronsend en als met eene overwinning op zich zelf, verliet zij hem, streek met de hand over haar voorhoofd, en met nog onvaste maar toch kalmer stem zeide zij: „ik ben dwaas; we moeten wat uitgaan. Ik ga mijn hoed opzetten; we zullen wat gaan rijden. Will you be so kind as to ask for a carriage, will you?" Wanneer zij Engelsch sprak, kreeg hare uitspraak iets aardigs, bijna kinderlijks; zij stapte den salon uit door de deur tegenover die van Huberts kamer, met een coquet kushandje ten afscheid.

„Deze zelfde mengeling van liefkoozende ongerustheid, plotselinge opwindung, teedere kinderlijkheid, bleef haar bij gedurende dit ritje, dat voor beiden uit een reeks van onuitsprekelijke emoties bestond. Door een toeval, zooals het niet tweemaal in een menschenleven voorkomt, waren zij juist in de omstandigheden die hun zielen tot den hoogst mogelijken graad van liefde moesten opvoeren. De maatschappelijke wereld met haar doodende plichten was ter zijde gesteld. Zij bestond voor hen even weinig als de koetsier, die daar boven hen, onzichtbaar, de

lichte cab bestuurde, waarin zij te zamen allengs den weg van Folkestone naar Sandgate en Hythe langsreden. De groote hoopvolle wereld lag voor hen open, als een tuin met heerlijke bloemen. Zij werden nu beloond, hij voor zijn onschuld, zij voor de ingetogenheid die haar verstand haar had opgelegd, door een verrukkende, zeldzame impressie; zij genoten die intimiteit der harten, die anders eerst op een langdurig bezit volgt, en die zij nu in al de frischheid van de schuchtere begeerte ondervonden. Maar die schuchtere begeerte had bij beiden tot achtergrond een bedwelmende zekerheid, bij Thérèse vol klaarheid, bij Hubert nog duister, en het was in een ruim, edel landschap, dat zij die uitgelezen sensatiën rondvoerden. Zij volgden dan den weg van Folkestone naar Hythe, een smalle streep langs de zee. Het groene krijtgebergte is daar zonder rotspunten, maar zoo hoog, dat de weg die er onderlangs loopt toch het beschutte, het intieme krijgt, dat valleien aan den voet van rotsen zoo aantrekkelijk maakt. Het steenachtig strand was door den vloed bedekt. De ruime zee bewoog, geen vogel vloog er over heen; haar groene uitgestrektheid werd donkerder, naarmate de dag daalde en het koele blauw van den hemel versomberde. Het rijtuigje, met een stevig paard, reed vlug op zijn twee wielen voort; van tijd tot tijd hief het dier, dat een te dik bit in den mond had, den kop omhoog en wrong hem heen en weer. Thérèse en Hubert, dicht tegen elkander in het half-open rollend schilderhuisje, hielden onder de reidelen elkanders hand vast. Zij lieten hunne passie ruim uitgolven als die oceaan, in hen sidderen, vol als die branding, wilder worden als die onvruchtbare kust; sedert de jonge vrouw haren vriend dien zonderlingen eed had afgevergd, scheen zij wat kalmer, ondanks de oogenblikken van plotselinge mijmering die zich oplosten in zwiigende liefkoozingen...

Als specimen van Bourgets besten stijl moest men nog een vier of vijftal bladzijden verder aanhalen. De bekoring ervan ligt in den kunstvollen schijnbaren eenvoud; verwonderlijk is het, dat men door de letterkundige critici die er over gescreven hebben, niet de namen van Bernardin de Saint-Pierre,

van L'abbé Prévost, Jean-Jacques Rousseau, Chateaubriand, van den Lamartine der prozawerken hierbij ziet aangehaald; er zijn in *Paul et Virginie*, in *Manon Lescaut*, in de *Nouvelle Héloïse*, in *René* en *Graziella* bladzijden, waarvan de intieme eenvoud juist hiernevens gaat.

Daarentegen begon in *Oruelle Enigme* ook al terstond vrij erg, wat later nog erger geworden is, Bourget's affectatie van mondaine correctheid. Zijn teederen held, Hubert, den jongen man, zou men nu en dan wel eens door elkaar willen schudden. De keurigheid van zijn laarsjes en boordjes en dasjes en schoentjes is benauwend. Het samenzijn met eenige studiemenschen die zich aan „hérésies de toilette” schuldig maken, is hem een ergernis.

„Huberts eerste sensatie bij het binnentreden was een lichte geraaktheid, omdat sommigen van die mannen, ieder in eenig ander opzicht beroemd, den onwelwillenden opmerker verschillende kleine ketterijen tegen het toilet vertoonden, die de zorgvuldigsten, als zij zich op wat later leeftijd in de wereld gaan bewegen, niet kunnen vermijden. Een rok van verouderde coupe, een slecht gemaakte of slecht gestreken boord, een blauwachtige of onhandig gestrikte witte das. Die kleinigheden moesten kenteekenen schijnen der bohème — de naam waaronder correcte lieden alle maatschappelijke onregelmatigheden samenvatten, — in het oog van een jongman, die voortdurend onder het toezicht van twee zeldzaam goed opgevoede vrouwen had geleefd en door haar tot iets onberispelijks gevormd was.”

In latere romans is dit niet minder sterk, maar wat minder hinderlijk, omdat daar, meer dan in *Oruelle Enigme*, het verband tusschen zielstoestand en omgeving, tusschen karakter en kleeding, duidelijk wordt. Men kan al die toiletbeschrijving waar het dames geldt ook veel beter toegeven; een heer, die vooral op de plaatjes in de paskamer van een kleermaker lijkt, schijnt ons zoo onbeduidend. Men moet dan ook aan Péliissier toegeven, dat deze Hubert „d'une rare insignifiance” is; ook dit wordt in latere romans van Bourget, in

Mensonges, in *Cosmopolis*, in *Le Disciple* veel beter. Als Hubert's moeder hem vraagt of hij dit jaar niet naar de communie zal gaan, beweert hij gewetensbezwaren te hebben, maar zij begrijpt dat hij niet wil gaan, omdat hij niet biechten wil. „Dat hij een strijd zou hebben tusschen geloof en nadenken, leek haar al te onmogelijk. Vanwaar had godsdiensttwijfel bij hem kunnen opkomen? Sinds maanden had hij geen boek in handen gehad. Zij kende overigens volkomen den eenvoud van zijn ziel, wier opleiding zij geheel in handen gehad had.” Met andere woorden: zij wist dat in dezen jongen man van twee-en-twintig jaar geen enkele frissche gedachte van buiten, niets van het volle leven van zijn eeuw en zijn land, niets van de wereld buiten die eener vrome dame op leeftijd was ingedrongen.

IV.

Op *Cruelle Enigme* volgt *Un Crime d'amour*. Bourget's persoonlijkheid was toen reeds zoover op den voorground getreden, dat van alle zijden in de pers zijn beschuldigers en verdedigers opkwamen. Het boek werd genoemd „L'évangile du pessimisme”; wij nemen de analyse van Fouquier over, die tot de verdedigers behoort en zegt: „Un désespéré qui écrit, même de choses désespérantes, est un désespéré guéri.”

„De roman is, zooals al die van Bourget, die incidenten versmaadt, een roman van drie personen, zeer eenvoudig. Een rechtschapen geleerde, Alfred Chazal, is getrouwd met een jong, romanesk vrouwtje uit de provincie. Hij heeft een vriend, Armand, baron de Querne, dien Héléne aanbidt en die haar wel aardig vindt. Héléne wordt Armands maîtresse. De man krijgt eenig vermoeden, maar weet niet op wien. Hij deelt dit mede aan Armand en deze breekt de verhouding af. Hij doet dit om twee redenen: de eerlijke, vertrouwende vriendschap van zijn vriend hindert hem, beschaamt hem; en dan: hij had gemeend dat Héléne een zinnelijk wijfje was, dat al avonturen achter den rug had. Hierin heeft hij zich vergist; het praatje

uit de provinciestad was een leugen. Nu echter, wanhopig over Armands verraad en woedend over zijn verdenking, bedriegt zij hem — en haar man, — met den eersten den besten onbeduidenden fat, dien zij ontmoet. Dan, nadat zij bijna gestorven is van verdriet, ziet zij, kalm en verstandig geworden, Armand weer, die van zijn kant weer een andere oprechte liefde heeft opgevat. Zij schenkt hem vergiffenis, op conditie dat hij niet meer zondigen zal in gevoelszaken, en op mystieke wijs „den godsdienst van het lijden der menschheid” zal volgen.”

Fouquier zet dan een curieuze redeneering op, om te bewijzen dat dit geen pessimistische roman is. „Armand is een soort van pessimist der liefde, maar hij stuit tegen twee reine ideale begrippen, vriendschap en liefde, en het resultaat is zijn nederlaag. Hij zelf is ook geen Don Juan, maar een al te gelukkig man, met te weinig bezigheden, gewend aan al te gemakkelijke overwinningen, en gewoon „de dingen van het hart van die van het genoeg gescheiden te houden.” Hij gelooft in zijn soort van liefdezaken aan geen deugd, zelfopoffering, oprechtheid; hij is wreed jegens de vrouwen die hem liefhebben. Maar hij is daardoor vooral wreed jegens zich zelf; hij weet de vrouw die hem liefheeft en die van haar kant wel hart en genoeg dooreenmengt, niet te begrijpen, niet te waardeeren, en berooft zich dus van eene hoogere vreugde. die hij, met zijn aanleg en zonder zijn theorie, had kunnen winnen. Het slot is, dat hij met spijt en berouw haar vergeving moet vragen en alles dan gedaan is.”

In Hélène dus ditmaal geen eigenlijk *dédoublement*, omdat in de korte escapade met den fat noch haar hart, noch haar zinnelijkheid in het spel kwam, alleen wat teleurstelling en boosaardigheid. In Armand een zeker *dédoublement*, omdat hij gewoon is, „de dingen van het hart en die van het genoeg gescheiden te houden” bij zijn liefdesavonturen. Toch wist het talent van den romancier dezen niet zeer belangwekkenden strijd aantrekkelijk te maken.

V

Het jaar 1887 intusschen bracht kort na elkaar twee werken, die tot Bourget's belangrijkste gerekend kunnen worden, *André Cornélis* en *Mensonges*.

Er zijn eenige poëtische onderwerpen, misschien een paar dozijn, zoo groot, zoo grootsch, zoo grof, zoo subtiel, zoo diep, zoo bovenop liggend, dat ze allerlei geesten, door alle tijden heen, hebben aangelokt. Honderden dichtertlijk aangelegden beproeven er hun onvoldoend talent aan; de eenen brengen er niets van terecht, anderen wat meer, anderen veel, tot opeens een genie de taak overneemt en aan het onderwerp zijn definitieven vorm geeft, althans het voor een eeuw of wat uit de circulatie neemt. Zoo met *Faust*, met *Don Quichot*, met de *Paradijslegende*, met *Tristan en Isolde*, met *Simson*, met *Asschepoetster* en *Psyche*. Wanneer zulk een onderwerp herhaaldelijk door groote meesters wordt aangegrepen, moet men aannemen, dat het den vorigen niet gelukt is, er uit te halen wat het scheen te kunnen opleveren; blijkbaar is noch de *Don Juan* van Tirso de Molina, noch die van Molière, noch die van Mozart, die van Richardson, die van Feuillet, noch de verschillende incarnatiën door Bourget gegeven, noch die van De Stendhal, noch die van Roujon, noch die van Byron, noch die van een der tallooze anderen de definitieve geweest; de jongste pogingen van bewerking van het *Don-Juan-idee*, als van Mej. Reyneke van Stuwe met *Hartstocht*, van Bracco met *La corsa al piacere*, van Lavedan met *Le marquis de Priola*, hadden dan ook terstond een cachet van vermetelheid.

Van deze grootsche onderwerpen heeft ook Bourget er een aangevat, misschien wel omdat het door den meester Shakespeare zoo rijk was opgesteld, zoo vol kracht en mysterie, zoo vol bloedrijk leven en bleeke peinzery, vol angst en twijfel en huivering en teederheid en moed en zelfverloochening, zoo reikend aan de hoogste en diepste raadselen der ziel, dat er na zijn bewerking nog plaats scheen voor tal van oplossingen,

gelijk reeds iedere tooneelspeler van talent er een nieuwe creatie van maakt. Shakespeare's Hamlet, zoo innerlijk van wezen, dat hij niet tot eene bepaalde eeuw schijnt te behooren, kon ook den psycholoog uit de school van De Stendhal wel aantrekken: Bourget ondernam er eene reconstructie van naar den aard van zijn talent en noemde zijn werk *André Cornélis*. Hem moet de figuur van Hamlet vooral zóó geschene hebben: Hamlet van den beginne af inziend, dat de taak, zijns vaders moordenaar te straffen, voor hem de opoffering van alle aardsch geluk beteekent, dat noch Ophelia's liefde, noch die van zijne moeder, noch vriendschap, noch koningschap, noch rust op aarde, noch zielsrust of eenige vertroosting hoegenaamd na deze daad voor hem bestemd is, — en dat toch de taak hem onverbiddelijk wacht; Hamlet dit vooruitzicht eerst met huivering aanstarend, trachtend naar rechts en links te zien, zich vastklemmend aan dingen, zwakker dan hij, maar eenmaal door het denkbeeld gehypnotiseerd, onweerstaanbaar aangehouden, van de goddelijke noodzakelijkheid der vergelding bewust, ook alles daarbuiten zóó uit de hoogte, zóó *d'outré tombe*, zóó in bijna smadelijke vergevensgezindheid beschouwend, dat zelfs het verachtelijke hem nauwelijks iets meer dan zijn droeven koningsglimlach waard is.

Bourget heeft nu Hamlet zenuwachtiger geteekend dan Shakespeare deed, en de wordingsgeschiedenis van zijn roeping uitgewerkt. Hij heeft ook de omstandigheden voor een deel met moderne verfijning anders gegroepeerd en moeilijker genomen, voor een deel het zich gemakkelijker gemaakt. Koning Claudius, de stiefvader, is bij Bourget in 't geheel niet minder waard dan de vermoorde; Koningin Gertrude, de moeder, heeft hij, als een modern romancier betaamt, veel belangrijker, gecompliceerder, veel meer voorwerp van studie gemaakt dan de eenigszins vage, eenigzins verlegene figuur van Shakespeare. Daarentegen ontbreekt Ophelia, en voor een deel van Hamlet's zielsconflict is de minder grootsche beslommering van een justitieele nasporing, een zoeken naar den moordenaar langs wegen en omwegen in de plaats gekomen; voor de stem van den doode op het

terras van Elseneur heeft men hier vermoedens, aanwijzingen, brieven, geldafpersingen, alles zooveel minder eenvoudig, maar zooveel dichtër bij. Toch is het Hamlet, en ook door den schrijver als eene Hamlet-bewerking bedoeld; zoodra de held, André Cornélis, tot het bewustzijn komt van de misdaad en van zijn plicht om den moordenaar zijns vaders uitte vinden, vergelijkt hij zich met Hamlet.

Een naast elkaar zetten der twee is onmogelijk als men niet onbillijk wil worden, want Bourget is niet Shakespeare, en de knaap die in het eind der negentiende eeuw gemarteld wordt door het sombere geheime besef van een bloedplicht, blijft niet in smart, maar wel in grootsche schilderachtigheid achter bij den dichtërlijk-philosophischen Denenprins. Daarentegen is Bourget's boek zoo goed als het in zijn tijd en met zijn onderwerp zijn kon. Duister als sommige van Hamlet's woorden is er hier geen enkel; iedere daad, iedere gebeurtenis in het verhaal reageert op den teergevoeligen held op de smartelijkste wijze; vastgeklonken aan zijn geheim en zijn plicht, doet iedere aanraking zijn zenuwen trillen van pijn. Het verhaal zelf, zoo eenvoudig in zijn opzet, is genoeg bekend; *André Cornélis* is Bourget's meest verspreide roman. Felix Vogt neemt in zijne beschouwing erover de beide namen symbolisch op; Cornélis, een Hollandsche vorm, zou wijzen op het eenigzins logge, burgerlijke, plompe, plebejische voorkomen van den held en zijn in zich zelf gekeerd karakter; André zou den aristocratischen, romanesken aanleg aanduiden, dien hij van zijn moeder geërfd heeft. Voor deze onderscheiding mogen de Hollanders alleen den heer Vogt en niemand anders dankbaar zijn; in Bourget's werk is niets dat zou aanduiden dat hij de Hollanders voor plomper dan Belgen, Duitschers, of welk ander volk ook had aangezien.

Heeft Bourget voor het psychologisch gronddenkbeeld den Hamlet gevolgd, voor de details heeft hij gebruik gemaakt van het proces der gebroeders Peltzer, dat een jaar of vier vroeger te Antwerpen was afgespeeld. Evenals Peltzer zijn vagabondeerenden broeder uit Amerika had laten overkomen

om den advocaat Bernays te vermoorden en hem in staat te stellen met diens weduwe te trouwen, laat in *André Cornélis* de heer Termonde zijn broeder Eduard uit New-York komen en André's vader vermoorden, met hetzelfde doel. Termonde heeft Mevrouw Cornélis hartstochtelijk lief; hij weet dat zij niet geheel gelukkig, maar argeloos en deugdzaam is, en bemerkt dat de man jaloersch wordt en hem wellicht het huis zal verbieden. Bourget's voortreffelijkheid en distinctie is nu deze, dat hij èn Termonde, èn Mevrouw Cornélis die met hem hertrouwde, èn den rampzaligen knaap, wreker en slachtoffer, tot in zekere mate sympathieke personen maakt. André ziet als kind van negen jaar het lijk van zijn vermoorden vader; de justitie doet vergeefsche moeite en laat ten slotte de zaak varen; niemand, ook hij niet, heeft eenig vermoeden omtrent den moordenaar. Alleen is hem Termonde, die na den conventioneelen wereldschen termijn van twee jaren, ook niet vroeger, met de weduwe trouwt, antipathiek. Hij schrijft die antipathie toe aan een gevoel van jaloerschheid, omdat Termonde tusschen hem en de liefde van zijne moeder is getreden. Na zijne meerderjarigheid ontvangt André zijn vermogen, door Termonde's zorg nauwgezet beheerd en aanzienlijk vermeerderd, en, vaag zoekend naar aanwijzingen, maar zonder eenig spoor en met steeds minder hoop, stort hij zich in het vermakenleven der rijke nietsdoeners. Plotseling, na jaren, komen hem brieven van zijn vader uit diens laatste levenstijdperk in handen; hij leest er klachten in over gemis aan hartelijkheid tusschen de ouders, over uiteenloopenden smaak, over te grooten invloed dien Termonde als huisvriend op de geestesrichting der vrouw uitoefent. Deze brieven doen bij den knaap het vreeselijk vermoeden rijzen; een kort oogenblik huivert hij, of hier ook twee schuldigen kunnen zijn in plaats van één; een der schoonste gedeelten van het boek vormen de bladzijden, waarin hij vreugdevol zijne overtuiging ziet bevestigen, door tal van bewijzen, dat zijne moeder onschuldig is. Nu onderneemt hij, zonder eenig spoor, zonder eenig bewijs, tegen alle feiten in, de taak om den moordenaar tot bekentenis te

brengen, hem een oogenblik zich zelf te doen vergeten, een strijd van mondaine kleinigheden, vernuftig gecombineerd als listen van Roodhuiden. Dit duurt maanden en maanden, vergeefs; Cornélis en Termonde zien elkaar dagelijks, als galeislaven aan elkaar geketend, de een door zijn achterdocht, de ander door de behoefte steeds op zijn hoede te zijn. In elkaars bijzijn elkaar observeerend, beloerend, bespiedend, zijn zij bijna kalmer dan ieder van hen alleen met zijn krankzinnig-makende gedachten.

Eindelijk geeft Cornélis' moeder zelf onbewust aanleiding tot de crisis; zij deelt aan André mede dat een broeder van Termonde, die voor overleden doorgaat, het hem lastig maakt met geldafpersingen. André, als door den bliksem getroffen, voelt terstond dat dit de oplossing is. De bladzijden zijn dan niet vele meer, en het einde, geheel van actie, valt eigenlijk buiten Bourget's talent; André spoort den moordenaar op, ontwringt hem de bewijsstukken en wreekt zijn vader door zijn stiefvader te doodden. Dit laatste schijnt, daar Termonde, door angst en berouw gefolterd, stervende is, een bijna onnoodige ruwheid, bijna niet passend in den roman van intense psychologie; Bourget gebruikt het intusschen om een zeer treffend slot te maken. Als Termonde, door André met een dolk, die tot papiermes diende, getroffen, nog een oogenblik van kracht heeft, gebruikt hij dit om zich naar de schrijftafel te slepen en op een bloc-note te schrijven: „Vergeving, Marie, ik had te veel pijn; ik moest er een eind aan maken.” Met die woorden is Termonde's hartstochtelijke liefde weer bevestigd als drijfveer van al zijn daden; deze brengt hem er ook toe, den zoon, zijn moordenaar, te sparen om de moeder niet te bedroeven. Hij geeft dan André een wenk om zich te verwijderen, waaraan deze gehoorzaamt, beschaamd, uit de handen der justitie gered, maar voor zijn geheele leven met de bloedschuld bezwaard.

Het boek had een reusachtig succes — ook als boekhandel-succes; den dag na de verschijning kocht men het 17de duizendtal — maar ook de geheele kritiek van die dagen was in verrukking; „forme et fond, tout m'a ravi dans ce livre”, schreef

in den *Figaro* Blavet (Parisis); „je l'ai pris hier à dix heures du soir, et je l'ai tenu, ou pour mieux dire il m'a tenu, jusqu'à cinq heures du matin. Et en ce moment, où j'essaie de mettre en ordre mes impressions confuses, de m'expliquer cette violente prise de possession de moi-même, de me reprendre, il me tient encore.”

Het overmeesterende in het boek ligt voor een groot deel in den volmaakten stijl, zoo dicht de gedachte omwevend als de huid het lichaam, lenig, glanzig, fluweelig, sober, zonder afwijkingen, zonder omwegen, en toch altoos smaakvol en sierlijk, de details van het dagelijksch leven opnemend zonder ooit banaal of vulgair te zijn, daardoor zoo dichtbij en innemend. In al die heftige verwickelingen is het of bijna iedere sensatie de onze kon zijn, zoo natuurlijk is zij aangevoerd; ook is *André Cornélis* het eenige van Bourget's boeken waarin niet eene ongezonde liefdeshistorie wordt geïdealiseerd, en dat dus in algemeenen zin voor ieder leesbaar is. Het slot, het vuistgevecht met den vagebond en de moord op den stiefvader, vallen er, door hun handtastelijke ruwheid, wel wat uit; men zou wenschen dat André, (zooals Dostoyevski in *Schuld en Boete* dat met Raskolnikoff deed) liever door de langzame en voortdurende obsessie van zijn argwaan den afgemartelden geënerveerden stiefvader tot de bekentenis had gedreven. Maar Bourget heeft zijne oplossing noodig gehad met het oog op de andere personen, en haar volkomen gerechtvaardigd door de slotscène.

VI

Hetzelfde jaar van *André Cornélis* verscheen *Mensonges*, naar onze meening Bourget's meest superieure werk, onder alle elegante gratie van de Parijsche tafreelen waarin het zich beweegt eigenlijk een boek van heftige bitterheid, zóo vol intensen haat, medelijden, droefheid en verachting voor menschelijke zwakheid, dat men moet gelooven dat Bourget al de smarten ondervonden heeft, die hij zoo bitter beschrijft.

Het verhaal is heel eenvoudig. Een jong dichter, René

Vincy, plotseling op den voorgrond gebracht door het succes van een goed geslaagd tooneelwerkje, wordt door een vriend, een bekend schrijver, Claude Larcher, voorgesteld aan de Russische gravin Komoff, op wier soirée zijn stukje zal ver- toond worden. Hij is daardoor in eens midden in het mondaine leven geworpen; door een dozijn dames wordt hem gezegd dat zij thuis zijn „de cinq à sept,” iets geheel vreemds voor hem, die in heel bescheiden huiselijken kring leefde, in de stilste wijk van Parijs, bij een oudere zuster en haar man.

Claude Larcher, geblaseerd, door ondervinding wijs en sceptisch geworden, brengt niet zonder gewetensbezwaar den talentvollen knaap, die met een lief meisje uit den kleinen burgerstand in stilte verloofd is, in het gevaarlijk milieu. Zijn voorgevoel blijkt niet ongegrond; aan het souper reeds maakt een bekoorlijke tafelbuur, Mme de Moraines, diepen indruk op René's hart. De jonge dichter is door zijn succes een beetje verblind; te midden van al die weelde wordt de gedachte aan de arme Rosalie, de dochter van een sous-chef aan een ministerie, het meisje dat hij trouwen wou, ver naar den achtergrond gedrongen.

Op Mme de Moraines van haar kant, heeft ook de ontmoeting met René gewerkt; hij is zoo echt jong, zoo naïef, zoo oprecht. Zij ook noodigt hem tot haar theeuur, van vijf tot zeven; langzamerhand vat de mondaine liefde voor hem op. Zij heeft in haar leven wat poëzie nodig! Getrouwd met een braven en al te vertrouwend man, heeft zij, om haar weelde te kunnen volhouden, een ouden viveur aan de hand, baron Desforges, wiens bijdragen zij niet missen kan. Zij voelt alzoo behoefte aan een reine oprechte liefde, zonder daarom plan te hebben, iets aan hare administratie en bron van inkomsten te wijzigen. Zeer kunstig en berekenend in haar afstooten en aanlokken, weet zij zich te geven aan René, die altoos aan haar denkt en in die liefde al het vuur en al de onschuld van zijn jeugd legt. Mme de Moraines is voor hem de deugdzame vrouw, die voor zijn hartstocht bezwijkt, de fijngevoelige ziel, die onder de hardheid der wereld lijdt.

Dan komt de desillusie; te midden van eene aanbidding, waar al de krachten van zijne ziel aan meewerken, wordt het hem boosaardig gezegd door Colette Rigaud, Claude Larcher's maîtresse, die na een twist en rupture zich op haar minnaar en al diens vrienden wreken wil, dat de verhouding tusschen Mme de Moraines en baron Desforges het praatje van Parijs is! — „Tracht haar te vergeten”, zegt Claude Larcher tot René, „vlucht! ga ver van hier.” En Claude zelf tracht, na dien raad, bij Colette, ondanks haar schaamteloos bedrog, ondanks haar boosaardigheid en verachtelijke wraaknemerij, weer in genade te worden aangenomen. . . . Zoo gaat het, wil Bourget zeggen, met de besluiten van verliefden.

René volgt zijn raad niet, hij blijft; hij wil, hoe het hem ook martelen zal, overtuigd zijn van de schande der vrouw die hij zoo heeft geëerbiedigd en liefgehad. Hij wil, hij kan zooveel dubbelhartigheid niet gelooven. Mme Moraines geeft het ook niet toe, zij beproeft zich te verdedigen, maar de bewijzen stapelen zich op tegen haar, en René, krankzinnig van wanhoop, tracht zich het leven te benemen. Maar de wond die hij zich toebrengt, is niet doodelijk; de lezer kan hopen, dat hij, genezen en wijs geworden, nog troost en vergeving zal kunnen vinden bij de goede Rosalie, die hem altoos nog lief heeft.

Baron Desforges, minder naïef dan René, is begonnen de afdwaling van Mme de Moraines op te merken en vindt het hard, voor zijn geld nog bedrogen te worden. Hij intusschen is vóór alles practisch, correct, positief. Hij berekent zijn leeftijd; waar zal hij zonder moeite, na een afscheid waarvan de gevolgen zeer in 't oog zouden loopen, een nieuw thuis voor zijn hart vinden? Alles was hem een zachte gewoonte geworden; hij zal, als een hoffelijk man, een oogje dicht doen en, nu het toch uit is, in het geval berusten. Nauwelijks laat hij, met een fijn gevoel voor nuances, Mme de Moraines even bemerken dat hij haar vergeeft. Misschien zou hij, zelfs als de zaak met René niet geheel uit was, toch in het geval berust hebben; hij noemt zich per slot van rekening „le plus heureux des quatre”. Toch is de persoon die de gemakkelijkste rol speelt

in het kleine drama nog wel mijnheer de Moraines; hij vertrouwt iedereen, houdt veel van zijn vrouw, is goede vrienden met Desforges die hem in geldzaken protegeert, vindt René een aardig talentvol jongmensch, en bemerkt niets.

Leugens dus, *Mensonges*, overal; leugens tegenover anderen bij de vrouwen Colette en Mme de Moraines, leugens tegenover zich zelf bij Desforges, bij Claude Larcher, die de een zijn actrice, de ander zijn femme du monde blijft liefhebben, ondanks alle redenen die zij hebben om haar te verachten. Het is inderdaad een duister pessimisme, maar omwikkeld met den geraffineerdst-vloeienden, streelenden stijl, met de elegantste details; een lijkrede van Bossuet is in haar sierlijke droefheid niet half zoo sierlijk, — en niet half zoo droef! — als de analyses waarmee Claude Larcher en Mme. de Moraines de ziel van den armen jongen dichter uiteenplukken.

Wonderlijk is het, zooals in dit boek, dat men om de bittere filosofie en de hooge verachting bijna moreel zou kunnen noemen, de intieme bijzonderheden van een uitvoerigheid en een preciesheid zijn, zooals men ze in onbehoorlijke boeken vindt; hoe bijv. de ervarene Mme de Moraines haar toilet en de *dessous* daarvan erop inricht, als zij voorziet dat het in de samenkomst met den jongen dichter tot een *prise de possession* zal komen. . . . En nog wonderlijker is het, dat Bourget, na in het geheele boek niet van godsdienst gerept te hebben en, wat betreft edele gevoelens, alleen te hebben gesproken van René's oprechtheid, van de hartelijke moederlijke genegenheid van zijn zuster, van het verdriet van het lieve meisje Rosalie, van de vriendschap van Claude Larcher, plotseling even vóór het eind een oom van René, een abt, laat opduiken, om uit naam der Kerk te vertellen dat zijn neef zoo verkeerd gedaan heeft, en dat dit zoo jammer is, want dat „La France a besoin de talents chrétiens!” Van eerlijkheid, deugd, trouw, zelfbeheersching, moraal uit hun eigen naam is tegenover René of Mme de Moraines bij niemand sprake geweest; maar achter aan het boek, *in extremis*, komt even de geestelijke, om voor al deze dingen den eisch der Kerk in de plaats te stellen. Het is alsof

Bourget opzettelijk aan zijn roman van zonde en pessimisme dit staartje heeft aangebonden om het later te kunnen citeeren, hetgeen hij ook, toen de tijd daar was, niet verzuimd heeft.

VII

Op *Mensonges* volgt in datum, Juni 1889, de roman *Le Disciple* met de betekenisvolle voorrede, maar vóór dien tijd schijnt een werk dat eerst een jaar later verscheen, te zijn voltooid; althans in 1888 reeds werd het handschrift ervan in *La Vie Parisienne* als ontvangen aangekondigd. Bourget noemt het ook zelf een vervolg op *Mensonges*; het voert tot titel *Physiologie de l'amour moderne* en heet te bestaan uit nagelaten fragmenten van een boek dat Claude Larcher zou geschreven, en waarvan hij Paul Bourget als executeur-testamentair met de uitgave zou hebben belast.

Claude Larcher komt reeds in *Cruelle Enigme* voor; in *Mensonges* is hij de vriend van René en heeft als karakteristiek zijn redeloze onedele liefde voor Colette, die hem bedriegt, die hij veracht, mishandelt, en telkens weer opzoekt. Het is de gewoonte van Bourget, — evenals van Thackeray, van Zola, van Balzac, — zijne bijpersonen uit den eenen roman als personen in den anderen over te planten, dat geeft iets bekends; Mme de Candale, Mme de Sauves, baron Desforges, en anderen, wandelen met hun type uit het eene verhaal in het volgende. Claude Larcher dan, die het bitterst cynisme vertegenwoordigde, den galgenhumor van den man die van zijn eigen zwakheid zelf het best het verachtelijke inziet, er om vloekt en er mee spot, heeft hier eene collectie aphorismen, meditatiën, bekentenissen, droevige anecdoten, opmerkingen, analyses bijeengebracht, zoo subtiel en zoo crû, zoo bitter en zoo week, zoo wanhopig en heftig en kil, als zij nog niet bijeengebracht waren. Er is uit Balzac's oeuvre eene *Physiologie de l'amour* bijeengebracht (niet door hem zelf, naar ik meen), deze, met de *Maximes*, *Pensées*, *Souvenirs*, *Boutades* van La Rochefoucauld, Chamfort, Rivarol, en een aantal andere experts en expertes in het vak, is kin-

derwerk in vergelijking met Claude Larcher, ook wat het „gedurfde” in de wijze van uitdrukking betreft. Als voorbeeld lezen men *Méditation IX*, het gesprek van Claude en baron Desforges over *Les bonheurs contemporains: I. Les drawbacks*. En tusschen de wreedheden en rauwheden der minachting voor de vrouw, waarbij harten geviviseceerd en intimiteiten ontsluitend worden, komen kleine aperçus van gevoel, kleine tafereeltjes van zachte teederheid, van wreede passie, van artistieke verfijning, Bourget in zijn beste oogenblikken. Het is moeilijk uit deze causerieën en gesprekken stukjes aan te halen, en de aphorismen, uit het kader genomen, zijn zoo pikant niet meer; maar het boek als geheel is iets buitengewoons.

VIII

In datum na *Mensonges* komt nu *Le Disciple*, waarvan de verschijning als iets zeer opmerkelijks begroet werd door een aantal mannen, die tot dusver Bourget's talent met belangstelling, maar met eenige ongerustheid hadden gadegeslagen. Het viel toch niet te ontkennen, dat zijn filosofie van pessimisme en névrose een grooten, verderfelijken, invloed uitoefende. Zelfs buiten Frankrijk werd dit opgemerkt; Theodor Wolff schreef: „Paul Bourget is voor vele jongeren, vooral in Duitschland, de profeet, dien zij volgen; hunne gedachten over de liefde en de vrouw scheppen zij uit zijn romans”. Te meer was dit in Frankrijk het geval. Waar Bourget's doenieten zoo modieus waren en zijn decadente zondaressen zoo elegant, was het niet verwonderlijk dat jonge mannen en vrouwen, „met gecompliceerd hart en simpelen geest” zooals Gaston Deschamps ze omschreef, begeerend modieus en elegant te worden, maar liefst begonnen met werkeloos en zondig te zijn. Het was iets aanlokkelijks, te zeggen met Bourget in de studie over Baudelaire, dat „verfijnde virtuoson niet geschikt zijn tot handelen, hetzij in het privaat of het openbaar leven”. Zij hebben hun „ik” te cultiveeren. „De zucht tot verfijnde sensatiën veroordeelt hen tot onmacht in het voortbrengen van of het zorgen voor volgende geslacht-

ten. Niet in staat tot toewijding of geloof, vrij van vooroordeelen, zonder illusies en zonder nieuwsgierigheid, zien zij menschen en toestanden aan, zonder zich de moeite te geven, ze te oordeelen of ze te leiden." Maar „indien de burgers van een tijdperk van verval minderwaardig zijn als arbeiders aan de grootheid van hun land, zijn zij niet superieur als kunstenaars in het bestudeeren van hun eigen zieleleven?"

Zou het waar zijn, dat Bourget zelf, bewust van den invloed dien zijn romans uitoefenden, of misschien dien invloed nog hooger schattend dan hij was, zich bezorgd heeft gemaakt, bangst geweest is voor het gevoel van verantwoordelijkheid? Zeker is het, dat de *Préface* van den roman *Le Disciple* als een gebeurtenis beschouwd werd. Eigenlijk moest zij, omdat Bourget's betoog zoo aaneengeschakeld verloopt, geheel hier weergegeven worden, maar daarvoor is zij te lang; wij geven het begin en een deel van het eind.

„*A un jeune homme.* Aan u wil ik dit boek opdragen, jonge man van mijn land, aan u dien ik zoo goed ken, ofschoon ik noch uw geboorteplaats, noch uw naam, noch uw familie, uw fortuin of uw streven weet, — niets dan dat ge ouder dan achttien en jonger dan vijf-en-twintig zijt en dat ge in de boeken van ons ouderen antwoorden zoekt op de vragen die u kwellen. En van de antwoorden in deze boeken gevonden, hangt een deel van uw moreel leven, een deel van uw ziel af; en uw moreel leven is het moreel leven van Frankrijk zelf, — uw ziel is Frankrijks ziel. Over twintig jaar zult gij en uw broeders het lot van dat oude geboorteland, ons aller moeder, in handen hebben. Ge zult zelf dat land zijn. Wat zult ge hebben opgegaard uit onze boeken? Bij die gedachte is er geen eerlijk schrijver, hoe gering ook, die niet moet sidderen van verantwoordelijkheidsgevoel. . . .

„In *Le Disciple* zult ge de studie van zulk een verantwoordelijkheid vinden. . . .”

Bourget vertelt dan van zijn eigen jeugd, die in de jaren 70—71 viel, toen de gedachten niet opwekkend waren. Wanneer hij de woorden van Alexandre Dumas fils uit die dagen

aanhaalt: „Ge hebt de fouten van het verleden duur geboet en ze zijn zelfs nog niet alle gedelgd. Het is nu niet meer de vraag, geestig, lichtzinnig, luchtig, spottend, sceptisch en dartel te zijn; dat moet nu, althans voor een poosje, blijven rusten. God, natuur, arbeid, huwelijk, liefde, gezin, dat alles is ernstig, zeer ernstig, dat alles rijst voor u op. Dat alles moet leven of gij zult ondergaan” — dan gevoelt Bourget wel dat hij en zijne geestverwanten daaraan heel weinig gehoor gegeven hebben. Maar wij werden ook zoo weinig aangemoedigd, zegt hij; er was ons in onze jonge dagen zoo weinig ideaal gegeven; zal dat beter gaan?

„Hebt ge wat ideaal, broeder, meer ideaal dan wij, — geloof, meer geloof dan wij, meer hoop dan wij? Zoo ja, reik mij de hand en laat mij u danken. Zoo neen?

„Zoo neen? — Er zijn twee typen van jongelieden die ik hier in 't oog heb, en die voor u staan als twee vormen van verzoeking, de een al geduchter en noodlottiger dan de andere. De een is cynisch en gaarne joviaal. Hij heeft, nauwelijks twintig jaar, zijn leven reeds berekend en ingericht, zijn godsdienst ligt in een enkel woord: genieten, — te vertalen door dat andere: vooruitkomen. Of hij zaken doet of politiek, literatuur of kunst, sport of industrie, of hij diplomaat, officier of advocaat is, hij heeft tot god, tot begin en einde van alle dingen, alleen zich zelf. Hij heeft aan de natuur-philosophie van onze dagen alleen de groote wet van den „strijd om het bestaan” ontleend, en past die toe op het bouwen van zijn forstuin met een vlijt, een positivisme, die hem tot de gevaarlijkste soort, den beschaafden barbaar, maken. Alphonse Daudet heeft hem wonderbaar geteekend; hij noemde hem den „struggle-for-lifer”; zich zelf noemt die jonge man gewoonlijk „fin-de-siècle”. Hij acht alleen het succes en in het succes alleen het geld. Hij is overtuigd, wanneer hij dit leest, — en hij leest mij, want om „dans le train” te zijn leest hij alles, — dat ik het publiek voor den gek houd met dit te schrijven, en dat ik zelf op hem lijk. Want hij is, op zijn wijs, zoo innig nihilist, dat het ideaal hem bij ieder ander een komedie lijkt, evengoed

als het dat bij hem zou zijn, — en soms is, wanneer hij het volk voorliegt om stemmen te werven. — Die jonge man is een monster, niet waar? Vijf-en-twintig jaar, en tot ziel een rekenmachine in dienst van een pleziermachine!

„Toch vrees ik hem nog minder dan dien ander, die in zenuwen, in geest, al wat aristocratisch is vereenigt, een intellectueel epicurist hij, zooals de eerste een dierlijk en wetenschappelijk epicurist was. Die fijn bewerkte nihilist, wat is hij gevaarlijk en wat zijn er veel van! Vijf-en-twintig jaar oud, is hij alle ideeën rond geweest. Zijn kritische geest, vlug wakker, heeft de laatste resultaten der subtielste stelsels van wijsbegeerte onzer eeuw begrepen. Spreek hem niet van ongelooft, van materialisme. Hij weet dat het woord „materie” geen juist zinn heeft, en hij is te intelligent om niet toe te geven, dat alle godsdiensten op hun tijd reden van bestaan kunnen gehad hebben. Alleen, aan eene daarvan gelooven heeft hij nooit gedaan en zal hij nooit doen, evenmin als hij ooit gelooven zal aan wat ook, behalve aan het aardig raderwerk van zijn geest, dat hij tot een werktuig voor elegante verdorvenheid heeft vervormd. Goed en kwaad, schoonheid en leelijkheid, deugd en ondeugd schijnen hem voorwerpen van curiositeit. De menschenziel is voor hem een kunstig mechanisme; het uit elkaar te nemen zou een aardige proef zijn. Voor hem is niets waar, niets vals, niets moreel, niets immoreel. Hij is een subtiel, verfijnd egoïst; al zijn eierzucht, zooals Maurice Barrès in zijn mooi boek *L'homme libre* gezegd heeft, is, zijn „ik” te aanbidden en het met nieuwe sensatiën op te tooien. Het godsdienstig leven der menscheit is hem, evenals haar verstands- en haar gevoelsleven, slechts een voorwendsel voor die sensatiën. Zijn verdorvenheid is heel wat dieper dan die van den genotzoekenden barbaar, heel wat gecompliceerder, en de mooie naam van diletantisme waarmede hij haar versiert, moet er de koele wreedheid, de akelige dorheid van verbergen. Wij kennen hem al te goed, dien jongen man; te veel bekoord door de paradoxen van al te welsprekende meesters, zijn wij allen bijna geworden als hij; een dag, een uur is ieder van ons zoo geweest. En dit boek heb ik

geschreven om u te toonen, twintigjarige knaap, wiens ziel bezig is zich te vormen, wat dit egoïsme voor misdaad in zich kan bevatten.

„Wees dus, jongere broeder, noch de een noch de ander van deze. Wees niet de ruwe positivist die misbruik maakt van de wereld der zinnen, noch de versmadende vroeg bedorven sophist, die misbruik maakt van de verstands- en gevoelswereld. Klem u, in dezen tijd van gewetenstroebelen en onderling strijdende leerstellingen, als aan een reddenden tak vast aan de woorden van Christus: „Aan de vruchten zal men den boom kennen.” Eén werkelijkheid is er waaraan ge niet kunt twifelen, want ge bezit haar, ge voelt haar, ge doorleeft haar iedere minuut, dat is uw ziel. Onder de denkbeelden die u bestormen, zijn er waardoor die ziel minder geschikt tot liefhebben, minder geschikt tot willen wordt. Neem gerust aan, dat die denkbeelden in één punt valsch zijn, hoe subtiel ze u mochten lijken, door hoe groote namen verdedigd, met de tooverkracht van hoe rijk talent fraai gemaakt. Verhef en kweek in u deze twee groote deugden, buiten welke er niets is dan bezoedeling in het tegenwoordige en doodsangst in de toekomst: liefde en wilskracht.”

Deze voorrede, meer dan de roman die er op volgde, vond weerklank bij een reeks mannen van naam en invloed, meest vrienden van het *Journal des Débats*, waaraan Bourget ook verbonden was. Prof. Albert Desjardins, de schrijver van studiën als „*Les moralistes français au XVI-me siècle*”; Francis Charmes en Gabriel Charmes, Paul Desjardins, schrijver van *Le devoir présent*, Emile Deschanel, Edouard Rod, schrijver van een werk *Idées morales*, die professor in vergelijkende taalstudie te Genève was, maar tot de mannen van de *Débats* en de *Revue des Deux Mondes* behoorde, Gaston Deschamps, de abt Felix Klein, vooral de markies Melchior de Vogüé, de zich noemende „néo-chrétiens” en „néo-français”, begroetten met sympathie den steun, hun door den gevierden romanschrijver geboden. Toch moet hun het boek dat bij de Préface behoorde, niet geheel naar den zin geweest zijn. Het is waar, dat Bourget er de groote

vraag van de verantwoordelijkheid van een schrijver voor de toepassing zijner denkbeelden in behandelde, maar het boek was van details niet minder wereldsch, het behandelde een niet minder zinnelijk onderwerp dan *Cruelle Énigme* of *Mensonges*. Hadden deze moralisten minder dan zij deden moraal en kerk vereenzelvigd zij zouden nog minder tevreden zijn geweest, want het berouw van den verderfzaaienden leermeester uit zich op het eind van het boek niet in een zuiver gewetensonderzoek, maar weder, — evenals op het eind van *Mensonges*, — in eene kerkelijke herinnering.

De roman opent met het portret van een geleerde, zacht-aardig en beschroomd als mensch, wonderlijk vermetel als denker. Deze Adrien Sixte, die een kluizenaarsleven leidt, als een heilige zonder geloof, is verder gegaan dan wie ook in zijn ontkenningen van geloof en moraal. Op het gebied van psychologische redeneering is de eenvoudige grijsaard zoo stoutmoedig mogelijk geweest. Hij, die onberispelijk leeft, bestudeert koelweg de passieën der menschen en heeft daarbij alle conventie, alle overgeleverde moraal verworpen. Iedere daad is voor hem een moreel verschijnsel, een psychologische proef. Hij heeft eens geschreven: „Er zijn noch deugden noch misdaden, onze uitingen zijn feiten van een zekere orde, beheerscht door vaste wetten.”

De vreedzame geleerde in zijn studiecél bedenkt niet, welke echo zijne leeringen kunnen vinden in de harten van jonge energieke menschen van de daad.

Robert Greslou heeft reeds op de schoolbanken de boeken van Adrien Sixte verslonden. Hij is een knaap van groote intelligentie, die daarenboven smaak heeft in het zeldzame en nieuwe.

Voor Adrien Sixte's theorieën vat hij eene hartstochtelijke bewondering op; hij schrijft commentaren bij zijn boeken, hij werkt de gevolgtrekkingen van zijn beginselen uit. Woonde hij niet zoo ver van Parijs, gaarne zou hij in voortdurende gemeenschap met den Meester leven; een paar malen zoekt hij hem op, hij correspondeert met hem. Deze gesprekken en brieven

ontwikkelen in Robert Greslou, veel meer dan de meester vermoedt, een ziekelijken lust om psychologische proeven te nemen.

De roman is de geschiedenis van deze proeven; de jonge man begint met zich zelf. Het mechanisme der menschenziel uit elkaar te nemen als een horloge is zijn doel; ieder zijner eigene gevoelens tracht hij het eerst te ontleden; het schijnt hem sierlijk en vernuftig, zich te dedoubleeren, zich te beschouwen alsof hij een ander was.

Maar met zich zelf klaar, moet hij andere voorwerpen van studie hebben. Na goede examens komt hij bij de familie de Jussat, als gouverneur van den jongsten zoon van den markies. Op het kasteel is ook een dochter; Charlotte de Jussat, een beeldschoon meisje, dat met een officier, een intiem vriend van den oudsten de Jussat, graaf André, verloofd is.

Dit jonge meisje schijnt Robert een geschikt studie-onderwerp. Hij voelt, als iedereen, de bekoring van haar gratie en jeugd, maar dat is bijzaak voor hem. De vraag is, of men psychologische proeven op haar nemen kan. „Van die proeven”, heeft Adrien Sixte eens geschreven, „zijn sommige nuttig voor de maatschappij, er wordt dan van deugd gesproken; andere schadelijk, en men spreekt dan van ondeugd of misdaad. Deze laatste zijn de meest beduidende.”

De vraag voor Robert is dan, of hij, ondanks al wat hen scheidt, de liefde van het verloofde meisje niet kan verwerven. Wat hij met die liefde, eens verkregen, doen zal, is bijzaak; het is een proef. Door list, veinzelij, leugens, weet hij bij het meisje, dat romanesk van aanleg is, inderdaad een begin van passie op te wekken, en dan gaat hij onmeedoogend met de proef voort. Een filosofische theorie spreekt van „âmes de proie”, Robert constateert dat hij zulk een prooi-verscheurende ziel bezit. Met eenige schaamte betrapt hij zich soms op opwellingen van medelijden, op mijmeringen, op droomen of teederheid; hij rukt dat uit; zijn „ik” moet helder, onafhankelijk, superieur blijven. Hij kneedt en wringt dus met satanisch meesterschap Charlottes arm onzeker hart; hij berekent het oogenblik van haar waarschijnlijken val, en bereidt zich voor

om van dezen triomf van zijn „ik” al de emoties zorgvuldig te boek te stellen.

Van liefde geen spoor; het is enkel als wetenschappelijke proef dat hij Charlotte zal doen vallen. Hij bedenkt ieder middel, eer hij het toepast, en wacht er de uitwerking van af; eindelijk komt het oogenblik, waarop hij besloten heeft te zeggen dat hij de worsteling moede is en zich dooden zal. Ook dit middel werkt zooals het bedoeld was; Charlotte, radeloos, geeft zich aan hem; daar hij sterven wil, zal zij met hem sterven.

Met zekere voldoening constateert Robert het resultaat van zijn toeleg; hij had ook een oogenblik gemeend, den dood wel voor de proef over te hebben, maar als de proef gelukt is, schijnt hem dat niet zoo noodzakelijk meer. Hij weifelt en schuift den flacon met vergif ter zijde.

Charlotte is anders, zij is fier, zij is consequent. Hoe? Robert wijkt terug. . . — Lafaard! roept zij met minachting uit.

Zij laat een dag voorbijgaan, en schrijft dien dag een langen brief aan haar broeder, graaf André; zij bekent daarin alles, ook dat zij zich vrijwillig den dood geeft, en gaat dan uit Roberts kamer den flacon vergif halen; men vindt haar, reeds verstijfd, op haar bed.

De vader kan zich een zelfmoord niet verklaren; hij gelooft aan een moord en richt dien kant uit de onderzoekingen. Men komt te weten dat Robert het vergif gekocht heeft; de gedachte aan wraak, aan afgewezen liefde, is niet uitgesloten. Robert verdedigt zich niet; den naam van het slachtoffer van zijn wetenschap te onteeren is voor de proef niet noodig; hij verschijnt voor de rechtbank en antwoordt niet.

Eén is er die alles aan 't licht kan brengen: graaf André, die de bekentenis der ongelukkige vernomen heeft. Zal hij het doen? Hij meent de waarheid te moeten zeggen tot welken prijs ook; hij verklaart dat zijne zuster zich vergiftigd heeft. Hij legt dit getuigenis voor de rechtbank af, en Robert wordt vrijgesproken.

Maar André, die weet hoeveel schuld Robert aan den dood van zijn zuster heeft, acht zich nu ook belast met de taak

om den moordenaar te straffen. Nauwelijks is Robert in vrijheid gesteld of André zoekt hem op, treedt als wrekend rechter voor hem en maakt hem met een revolver af als een gevaarlijk wild dier.

Wanneer de oude wijsgeer, Adrien Sixte, bij het lijk van zijn volger staat, komt bij hem, den meedoogenloozen analyticus, den grooten loochenaar van alle moraal, voor het eerst een huivering op, wanneer hij denkt aan zijn aandeel in de verantwoordelijkheid voor de misdaad; hij buigt het hoofd, zwijgend voor het ondoordringbaar mysterie van het noodlot, hij gevoelt zijn overtuiging wegzinken, het is hem alsof zijn ziel voor het eerst zich opende, — als zijns ondanks komen hem woorden van berouw en gebed, in zijn kindsheid geleerd, op de lippen.

Inderdaad kan men vinden, dat noch het betoog, noch de bewijsvoering zoo heel sterk is. Bourget heeft ongeveer aldus geredeneerd: „Het kan niet twijfelachtig zijn of een leeraar, een meester vol gezag, welsprekend, overtuigend, propagandist, is aansprakelijk voor de gevolgen van de denkbeelden die hij predikt.” Maar wanneer die meester zijn denkbeelden alleen omdat ze hem zelf helder en logisch voorkomen uiteenzet, zonder den wensch dat ze anderen zullen bederven, alleen voor het artistiek, wetenschappelijk genoeg om haar klaarheid aan te toonen en deze in juisten vorm uit te werken, kan hij zich dan ook aansprakelijk rekenen voor de verderfelijke gevolgen van hun toepassing?

Eene voorafgaande vraag zou zeker nog zijn: werken „denkbeelden” op de zeden, of is het omgekeerde het geval? Naar onze meening is er een wisselwerking: op een gegeven oogenblik kristalliseert zich het gezamenlijk eigendom, het rondzwevende denkbeeld, in een werk van den dag; een man van talent, hetzij dan een man van soberen logischen gedachtengang of een van warme welsprekendheid, vat in zich het denkbeeld op en geeft het in den vorm weer, die op dat oogenblik de meest effectvolle is. Het denkbeeld, in zijn vagen toestand aller onbewust eigendom, wordt dan een bewust bezit, het is er, het behoort aan de wereld, het gaat zijn weg als een mensch,

het maakt een gezin en een fortuin, om later te sterven en alleen in zijn kinderen voort te leven. Er is dus noodig een denkbeeld dat in de lucht is, en een persoonlijkheid die het op het juiste oogenblik opvangt. Beccaria's *Délits et peines* had niet tweehonderd jaar vroeger geschreven kunnen worden en had tweehonderd jaar later niet meer gewerkt. Door deze beschouwing wordt het begrip van verantwoordelijkheid (dus ook eenigszins dat van verdienstelijkheid) veel verminderd. Bourget heeft aangenomen dat de leeraar ten volle verantwoordelijk is voor hetgeen in overeenstemming met zijn beginselen en tengevolge van zijn leering geschiedt; ook wie het met zijn praemissen niet eens was, moest hem dankbaar zijn voor de goede impulsie, in de voorrede gegeven, en door het boek naar zijn kracht verdedigd.

IX

Al spoedig na *Le Disciple* verscheen, met de boven besproken *Physiologie de l'amour moderne*, die kon beschouwd worden als van vóór de bekeering te dateeren, een nieuwe roman, *Un Coeur de Femme*, en de enthousiasten over de voorrede van *Le Disciple* hebben zich wel eens moeten afvragen of zij niet wat vlug geweest waren met hun ingenomenheid. *Un Coeur de Femme* toch nam nog eens het onderwerp van *Cruelle Enigme* door, de vrouw met het gedeelde hart. Alleen zou men kunnen zeggen, dat hier de beide mannen en de vrouw die er de personen in zijn, zichzelf ernstiger opvatten dan Thérèse of Mme de Moraines, en buiten hun amoureuse avonturen meer waard zijn. Zij meenen naar hun geweten te handelen en verwonderen zich wanneer het hun blijkt dat het geweten maar iets heel zwaks en vaags is in vergelijking met hun passieën. Het slot van het boek luidt:

„En de beide vrienden verzonken weer in droomerig zwijgen, terwijl de sterren voorttintelden, vol en helder, de zee bleef trillen en de *Dalila* haar weg vervolgde tusschen die zon en dien hemel, minder eindeloos in hun wisselingen, minder geheimzinnig, minder te duchten en minder krachtig, dan zich kon

betoonen, te midden van stormen en windstiltten, van hartstochten en offers, van contrasten en smarten, dit eeuwig ondoordringelijke: — een vrouwenhart . . . .”

Het vrouwenhart, waarvan gesproken wordt, is edel van natuur en meent oprecht te zijn, het lijdt zelf het eerst en meest door al zijn inconsequenties, het heeft een afschuw van verraad en verraadt toch den man aan wien het zich vrijwillig en gaarne gegeven heeft en dien het nog bemint. Hoe kunnen, in dit superieure, hooghartig eerlijke wezen zoo tegenstrijdige wenschen voorkomen? Hoe kan een zwakheid, bijna een laagheid, er samentreffen met aandoeningen van heldenmoed? Het is weer hetzelfde „wreede raadsel”.

Het avontuur wordt verteld met de uitgelezen subtiliteit van gevoelens, die Bourget nog steeds eigen is; het milieu is er mondainer dan ooit, zelfs is er het zelfbehagelijk beschrijven van huiselijke weelde, dat naar Bourget's zwaksten kant heenwijst, tot grooter volmaaktheid gebracht dan vroeger.

Mme de Tillières, weduwe zonder eigenlijk het huwelijk gekend te hebben (dat is in den Franschen roman bijna regel) is een dier vrouwen die zich niet gemakkelijk laten doorgronden. Haar levenswijs is trouwens bescheiden, intiem; zij wenscht dat zoo. Haar mooie vriendin, de gravin de Candale, (eene gravin die wij ook reeds bij Mme Komoff in *Mensonges* ontmoet hebben, dat haalt de moeite van het presentereen uit) noemt haar een „artiste en intimité”. Mme de Tillières' teedere schoonheid heeft iets ernstigs, een droefgeestige bekoring, een innige gratie juist door dien ernst. Niemand kent haar geheel, zelfs de afscheidelijke vriendin Mme de Candale niet, „want”, merkt Bourget op: „vriendschap tusschen vrouwen en vriendschap tusschen mannen onderscheiden zich daarin, dat de laatste onstaanbaar is zonder volkomen vertrouwen, de eerste kan dat missen. Een vriendin gelooft nooit geheel wat haar vriendin haar zegt, en dit voortdurend wederzijdsch wantrouwen zal haar niet beletten, hartelijk van elkaar te houden”

Mevrouw de Tillières heeft een geheim in haar leven. Uit oprechte bewondering voor zijn verheven eigenschappen, uit

medelijden met zijn teleurstellingen, uit intellectueele verwantschap, geeft Mme de Tillières hare liefde aan een ridderlijk man, den heer de Poyanne, een politicus. Zij is zijn vrouw nog niet, omdat de Poyanne niet vrij is; maar hun liaison is in hun eigen oogen zoo onverbreekbaar en zoo heilig als een wettig huwelijk. Tusschen de eenigszins geheimzinnige vrouw en den man die zwaar beproefd is door het leven maar met dankbare vereering lief heeft, is er een liefde zonder hartstochtelijke vervoeringen, maar een vaste, wel overlegde, en naar zij meenen onverwoestbare gehechtheid. Mme de Tillières beschouwt zich als voor eeuwig de vrouw van de Poyanne; geen van beiden verwijt zich deze liefde; het onwettige is geadeld door hun karakters.

Mme de Tillières, zoo vertrouwend op zich zelve, wordt op een diner bij Mme de Candale aan tafel geplaatst naast een geestig man, die de reputatie heeft een groot viveur te zijn, Raymond Casal. Zonder hem te kennen was zij zeer tegen hem ingenomen; met verbazing moet zij zich bekennen dat deze ontmoeting indruk op haar gemaakt heeft. Hoe? Waarom? De ondervonden aantrekking kan zij zich niet verklaren. En wat ook zeker is, en zonderling, is, dat de geblaseerde schitterende Casal door de ontmoeting in het hart getroffen is.

Op dezen tijd is de arme mijnheer de Poyanne in de lastige noodzakelijkheid, een verkiezingsreis in de provincie te maken, die hem drie of vier weken afwezig houdt. Mme de Tillières verdedigt zich tegen zich zelve, maar Casal is niet gewoon aan bescheiden afwachten. Hij dringt zich bijna met geweld als geregeld bezoeker aan Mme de Tillières op en verzwijgt haar zijn liefde niet. Hij zelf weet, dat hij vorderingen maakt; Mme de Tillières, hoe gereserveerd zij zich houdt, is tegen zijn ervaring en zijn persoonlijkheid niet opgewassen; dit te minder omdat Raymond Casal, oprecht in zijn hartstocht, aan haar zijn geheele levenswijs heeft opgeofferd en al zijn gedachten en wenschen op haar concentreert.

Mme de Tillières is het zich weldra bewust, dat Casal haar geheele ziel vervult; zij durft zich zelve niet te ondervragen;

zij begrijpt de mogelijkheid niet van wat toch zoo zeker is. Vol ongerustheid wacht zij den terugkeer van de Poyanne af, die met smart naar haar verlangt. Wat te doen? Wat is moediger, hem den strijd die in haar gemoed ontbrand is, verzwijgen of meedeelen?

Zij meent een grootsch besluit te nemen en laat Casal niet thuis geven. Zij neemt zich voor, moedig en eerlijk haar zonderlingen hartstocht te bevechten, te overwinnen, uitteroeien. Zij wil een veilige haven zoeken in haar edele, fiere genegenheid voor de Poyanne; zij twijfelt niet of dit zal haar redding zijn.

Maar Casal is er de man niet naar, om zich zonder protest op zijde te laten zetten, vooral omdat hij niet weet waarom, of ten gunste van wien. Hij gaat nasporingen doen, ijverig, rusteloos, tot hem het samentreffen van de Poyanne's terugkeer en zijn afwijzing in 't oog valt. Meegesleept door zijn passie daagt hij, onder een onzinnig voorwendsel, den heer de Poyanne uit, en deze is er de man niet naar, om zich straffeloos te laten beleedigen.

Het duel wordt voorbereid, Mme de Tillières hoort ervan. Zij verneemt dat het onder buitengewoon strenge bepalingen zal plaats hebben; voor wien der beiden, die vallen kunnen, zij het meest bezorgd is, weet zij niet. De Poyanne heeft in haar hart gelezen en droevig gezegd: „Te aimes Casal et tu ne veux pas l'aimer. . . et moi, tu voudrais m'aimer!”

Deze ontmoeting intusschen komt haar zoo monsterachtig voor, dat zij die tot elken prijs beletten wil. Radeloos gaat zij Casal opzoeken en smeekt hem, als bewijs van zijn liefde, de Poyanne een brief van excuus te schrijven.

Dit is de groote scène van den roman. Casal wordt, in zijn tot het uiterste geprikkelde jaloezie, bijna ruw tegenover de weenende vrouw die hij aanbidt en die tot hem smeekt. Eindelijk in haar angst, en tot haar rechtvaardiging, bekent zij hem dat zij hem zelf, Casal, liefheeft, en hem sinds de eerste ontmoeting heeft liefgehad. Zij is alleen van den val teruggehouden door de gedachte aan het verdriet, dat zij de Poyanne zou aandoen; „O, dat kan een man niet begrijpen, dat eene

vrouw haar geluk niet wil bereiken door de smart van een ander heen!" Zij spreekt in vervoering al haar wanhoop uit; een zenuwachtige verblinding volgt op haar vrees, zij is weerloos tegenover Casal. Over beide wezens komt de razernij der liefde, duizelend valt zij Casal in de armen.

Het ontwaken uit den roes is haar een marteling. Zij schaamt zich; zij, die meende hoog te staan, is voor haar zwakheid bezweken. Zij is de matresse van de beide mannen die voor haar op het terrein zullen gaan.

Want van dat duel afzien heeft Casal niet gewild, en in doodsangst wacht zij er den afloop van. De Poyanne komt binnen. Zij durft hem niet tegemoet ijlen. Hij is dus behouden, — maar de ander? En de vraag staart zoo angstig uit haar oogen, dat de Poyanne, zijn aandoening beheerschend, nog een proef waagt. — „Casal is dood”, zegt hij.

Mme de Tillières is verpletterd. — „Wilt ge nu nog tegen spreken, dat ge hem liefhebt?” roept de Poyanne uit. Voor zijn eigen redding heeft zij geen juichkreet over gehad.

Casal is niet dood; hij heeft alleen een onbeduidende wond. Maar de toestand is nu klaar; wat moet er gebeuren?

De Poyanne laat alle hoop op herstel van zijn verwoest geluk varen; hij trekt zich terug met de herinnering aan zoovele uren van levensgemeenschap. Maar Mme de Tillières zal ook aan Casal niet meer toebehooren; haar misstap was een tijdelijke afdwaling; den val wil zij niet. Zij verdwijnt uit haar kring en sluit zich in eenzaamheid op, dood voor de wereld.

In een soort epiloog tracht Bourget zijn bedoeling te verklaren; hij heeft op zijn manier het probleem uitgewerkt dat zooveel vroegeren (George Sand, de Musset) en lateren getenteerd heeft: kan men, eerlijk en oprecht, twee menschen tegelijk liefhebben? Hij beantwoordt de vraag bevestigend. De Poyanne was de minnaar van haar geest, van haar denkbeelden; Casal van „hetgeen de Poyanne niet in haar bevreligen kon.”

Naar aanleiding van *Un cœur de femme* is weer, sterker dan na de vorige romans, aan Bourget het verwijt gedaan dat hij

zou zijn: „un psychologue doublé d'un tapissier." Dit is inderdaad onbillijk. Gekozen het milieu, gekozen de helden en heldinnen, zoo kon hij als wereldsch romancier niet anders doen, dan zorgen, zooveel mogelijk van de kunst van den behanger, van den tailleur pour dames, van den maître d'hôtel, den schoenmaker, den kapper, den rijtuigmaker, den zadelmaker, de modiste en den kleermaker te weten. Hij moest artist zijn in meubilair; hij moest van schilderijen, bibelots, antiquiteiten evenveel verstand hebben als een makelaar in die vakken. In de keus van dit alles toch, in de begunstigde leveranciers, in de gewenschte vormen en adressen, openbaart zich de smaak dezer heeren en dames, een smaak die hun stand bepaalt en voor een deel hun individualiteit vormt. Men kan in 1900 niet meer zooals in 1800 volstaan met van „verblindende weelde" te spreken; de weelde van den eenen rijke is die van den ander niet; in de nuance van de gekozen omgeving spiegelt zich de persoonlijkheid van den bewoner. Om als voorbeeld slechts de drie interieurs te noemen die in *André Cornélis* voorkomen. Mevrouw Termonde kiest om in te wonen de hall van haar groot huis, die vroeger als schildersatelier gediend heeft. De wijze waarop zij dien meubelt, met den grooten japanschen parasol en de geborduurde zijden kamerschutten met chineesche figuren, de hooge planten en lage stoeltjes, de oostersche divans, de meubelen van verschillenden stijl maar zacht van kleur op het weeke tapijt, geeft een beeld van haar eenigzins theatrale oppervlakkigheid. Daartegenover de lieve ouderwetsche kamer in het gezellige huis te Compiègne, het brandend haardvuur, de lavendelgeur, de vaalroode gordijnen, het verkleurd rips der fauteuils, het kamerschut van behangselpapier, de bruine meubels met bronzen handvatten, dit alles teekent de eenvoudige hartelijke oude dame die het bewoont. De derde kamer in den roman dient om den stiefvader te kenschetsen, het portret van Cesar Borgia wordt daar niet bij toeval genoemd. Wanneer men in dit opzicht de meesters der laatste vijf-en-twintig jaar vergelijkt, is er een opmerkelijk onderscheid. Bij Balzac als bij Bourget en Daudet, het zeer persoonlijk individueel interieur;

bij de De Goncourts de overdrijving van het curieuze, bij Zola de herhaling en overdrijving van de massa details, ook in het onbelangrijke. Wel is Bourget misschien te verwijten, dat hij langzamerhand, bemerkend hoe het minder aan weelde gewende publiek met wellust de bijzonderheden van het mondaine leven verslond, die bijzonderheden vermenigvuldigde; naarmate hij verder gaat, komen ze steeds meer voor; maar bijna nergens zijn ze nutteloos. Het is ook niet verwonderlijk dat lieden die een paar uur per dag met baden, kappen, kleeden en verkleeden doorbrengen, die overigens babbelen, ritjes maken, dejeuneeren, theedrinken en dineeren, tentoonstellingen bekijken, inkoop doen, zich kleeren laten passen en niet veel anders om handen hebben, ook in het ontleden hunner sensaties dag aan dag de sensatie van al die bezigheden opnemen en er een nauwgezette studie van maken. Al wat men wenschen kan, is dat de details juist zijn, een modefout van een jaar kan daarbij een enorm anachronisme schijnen, en dit is Bourget nooit verweten. Zijn evenknie daarin is Marcel Prévost van de *Demi-vierges*. Er zijn dingen bij, die bespottelijk schijnen; bij Casal's *petit lever* komen jongelieden, zijn bewonderaars, kijken hoe hij zich wel aankleedt; in een vitrine heeft hij twee-en-negentig paar diverse schoenen, voor diverse doeleinden, het eene paar al eleganter dan het andere. Maar zonder die schoenen is Casal ook niets; en de correctheid van zijn kleeding is een deel van de bekoring, die hem voor Mme de Tillières, tegen haar verstand en haar hart in, onweerstaanbaar maakt.

X

Na *Un coeur de femme* eenig klein werk, de *Nouveaux Pastels*, mansportretten. Eigenlijk verdiende deze bundel minder den naam van *Pastels* dan van etsen, penteekeningen of iets anders scherp en fijs. Op een eersten bundel *Pastels*, vroeger verschenen, tien vrouwenportretten, was de naam wel toepasselijk geweest. Bedoeld was daar zeer zeker met den naam zoowel het velouté, het week ineensmeltende der kleuren weer te-

geven, als te doen denken aan het eenigszins verwelkte, gefaneerde van al wat ons overblijft uit den tijd toen de pastels mode waren.

De meeste der *Pastels* in dien eersten bundel geven enkel den vluchtigen indruk van een „état d'âme" weer, de analyse van een oogenblik, soms van iets dat had kunnen zijn en niet geweest is, meest altijd iets bekoorlijks, teers en droevigs.

Een van het tiental is aldus: Gladys Hervey, met Claude Larcher aan een luidruchtig diner, zoekt een kalm hoekje op, om hem te vertellen dat, als hij den demi-monde wil schilderen, hij niet haar juist tot model moet kiezen; zij heeft niet zooveel plezier in het wilde luxe-leven als men wel meent; zij heeft eenmaal liefgehad, ééns maar, en wel een man, dien zij nooit gezien heeft. Het was een schrijver; zij kende hem alleen uit zijn boeken; wat zij van hem las beantwoordde juist aan wat haar hart destijds noodig had. Zij was toen maar een arm jong meisje, dat haar brood verdiende met uit het Engelsch te vertalen. Dwepend met haar auteur, heeft zij beproefd hem te spreken te krijgen. Zij is naar zijn huis gegaan, maar niet verder gekomen dan de tuin; daar zag zij een jonge vrouw. De onderstelling dat hij getrouwd kon zijn of een geliefde hebben, was geheel buiten haar droom omgegaan; zij keerde terug, verpletterd van teleurstelling. — Misschien, zegt Larcher, is dat alles noodeloos geweest; de auteur was niet getrouwd, de dame in zijn tuin was de vriendin van een vriend die bij hem vertoefde. . . de arme Gladys Hervey is misschien dichtbij het geluk geweest en er langs heen gegaan.

Droomen, kansen en onmacht, verlies en vergetelheid, hoop, twijfel, teleurstelling, dit alles als vluchtende visioenen in teere kleuren, gaf die eerste bundel *Pastels*; misschien gaven zij wel de meest volkomen karakteristiek van Bourget's talent.

De tweede bundel bevatte weer een paar van deze, maar ook een paar portretten van levende personen; de scherpe psychologie was er lang niet altijd welwillend getint; maar de geheele bundel is niet belangrijk genoeg om in Bourgets *oeuvre* als een deel van beteekenis mee te tellen.

Van de twee boeken die nog tot Bourget's „groot werk” behooren, *La Terre promise* en *Cosmopolis*, willen wij alleen het eerste nader bespreken, ofschoon Bourget zelf *Cosmopolis*, naar men beweert, belangrijker achtte. Het zal toch ook nog noodig zijn, te spreken over de préfaces en toevoegsels, die Bourget de gezamenlijke uitgave zijner werken, verleden jaar begonnen, doet vergezellen. *La Terre promise* bevat een ernstige quaestie; *Cosmopolis* is eene studie van rassen, (een Pool en een Venetiaansche, een Duitscher, een Oostenrijker van Hollandsche moeder, een Amerikaansche van negerin-grootmoeder, een Russische en een paar Franschen), uit wier samenkomst in de winterstad Rome een tragische reeks van liefdes- en eereconflicten voortspriet. Het boek is een gewone roman, met wat vernuftige analyse, wat curieuze ethnographische opmerkingen en stellingen; als slot laat Bourget in den tuin van het Vatikaan, aan het eind van een laan, Paus Leo XIII voorbijwandelen en de twee Franschen die het boek beginnen en eindigen, tot twee citaten als conclusie komen. Het eene citaat is van Balzac: „De gedachte, beginsel van alle goed en kwaad, kan alleen getemd, voorbereid, geleid worden door den godsdienst”; het andere van Paus Leo XIII zelf: „Het geloof verplicht tot het martelaarschap”. En een der Franschen voegt er deze vraag aan toe: „Ge hebt aan dilettanten en sceptici kras de waarheid gezegd; maar gelooft ge dat een van hen het martelaarschap weigeren zou, als hij er het geloof voor kon verwerven?”

La Terre promise behandelt een ernstige vraag, ofschoon Bourget haar niet zoo zuiver afwerkt als hij haar heeft opgezet.

„Het drama van het vaderschap in de echtbreuk blijft een der meest tragische en meest menschelijke, die het werkelijk leven iederen dag meebrengt; de gegevens en de wisselingen ervan te bestudeeren is altoos de moeite waard.” De roman is dan ook voor een deel een treffend en zeer hoog aangelegd pleidooi voor de rechten van het kind tegenover wereldsche lichtvaardigheid.

Francis Nayrac, een man nog niet oud, maar wiens hart reeds een verleden heeft, meent het kalme geluk, de volmaakte bevrediging onder de hand te hebben. Hij is verloofd met een allerliefst jong meisje, Henriette Scilly; hij heeft haar evenzeer lief om haar oprechtheid, haar trots, de reinheid van haar ziel, als om haar gratie en schoonheid. Zoodra Mme Scilly, die te Palermo vertoeft om genezing te zoeken na langdurige ziekte, te Parijs terug is, zal het huwelijk doorgaan. Intuschen heeft Francis verlof gekregen om naar Sicilië te komen en hoe gaarne hij reeds getrouwd zou zijn, deze tijd van afwachten in gezelschap van het meisje, wier hart en karakter hij met iederen dag meer leert waardeeren, is hem reeds een genot.

Sicilië is een paradijs, dat hij met de twee vrouwen, moeder en dochter, doorwandelt; niets ontbreekt in deze kalme en officieel erkende intimiteit aan zijn geluk. Na een der wandelingen intusschen komt hij iets vroeger dan de dames terug, en verneemt aan het hôtél dat er een Fransche dame gearriveerd is, zeer vermoeid en lijdend. Zonder bedoeling vraagt hij den naam; deze doet hem van schrik verstijven.

Wat een herinneringen zijn verbonden aan den naam Pauline Raffraye, dien men hem noemt! Die vrouw is zijne mattresse geweest; zij heeft hem nameloos doen lijden; toch heeft hij haar hartstochtelijk aangebeden, en in zijn wrok mengt zich de spijt dat hij van zijn kant ook hard en wreed jegens haar geweest is.

De geschiedenis van dien heftigen hartstocht vormt een der belangwekkendste gedeelten van het boek. Francis heeft Pauline in haar treurig huwelijksleven getroost; maar tusschen tooneelen van heftige jaloezie, berouw, hartstocht, is van eigenlijk geluk bijna geen sprake geweest. Francis was prikkelbaar, onrustig, achterdochtig, vol zelfkwelling en gepeins; „une âme maladroite au bonheur.” Alles in het leven der mondaine vrouw was hem een voorwendsel om rampzalig te zijn en haar rampzalig te maken; hun liefde was een hel. Daar Francis er tegen had, met den man zijner geliefde vertrouwelijk te zijn, was er voor hem veel duisters in haar

leven; vandaar kleingeestige spionnages, vernederende nasporingen, beleedigende onderstellingen, dit alles, toen hij meende door haar bedrogen te zijn, bekroond met een ruw beleedigend afscheid.

Dit is tien jaar geleden, en vele malen in die tien jaren, heeft Francis aan zijn gedrag teruggedacht. Nu weder, vóór het hooren van haar naam, beschuldigt hij zich, dat hij Pauline geen gelegenheid heeft gegeven om zich te verdedigen; en al de reine liefde van Henriette is noodig om zijn hart de rust weer te geven.

Als hij den naam hoort, rijst alles voor hem op. Komt Pauline wel bij toeval hier, in hetzelfde hôtél waar zijn verloofde logeert? Van Pauline had hij na de rupture weinig meer gehoord; haar man was overleden; zij was moeder geworden. Een oogenblik zelfs was hem de geboorte van dat kind, een meisje, een verontrustend raadsel geweest; maar hij had getracht er niet meer aan te denken.

Waarom komt Pauline te Palermo? Hij hoopt al spoedig in te zien, dat het inderdaad een toeval is. Hij schrijft haar om de reden te weten; zij antwoordt niet. Maar langzamerhand, ongevoelig, gaat hij aan dat kind denken. Als het zijn dochttertje eens was? Als zijn vroegere vermoeden eens gegrond ware geweest? Tegelijk met zijn gewetensbezwaren komt ook de zekerheid in hem op, dat zijn toekomstig geluk bedreigd wordt.

De wereldsche en verstandige weg zou zijn, dat hij Mme Scilly in het vertrouwen nam, zijn toekomstige schoonmoeder, die niet anders op het oog kan hebben dan Henriettes geluk en het zijne, en met den tact van eene vrouw van de wereld en een moeder eene oplossing zal vinden. Maar hij kan daartoe niet besluiten; hij raakt daardoor in een onoprechte houding tegenover Henriette en in steeds grooter ontevredenheid met zich zelf.

Hij heeft een bijgeloovige vrees om het kind, Pauline's dochttertje, te ontmoeten; wanneer dat eindelijk gebeurt, ziet hij dat het kind sprekend op hem lijkt, er is geen twijfel meer. Nu komt het conflict. Het kind draagt den naam van

een ander; hij heeft toch plichten jegens dat kind, hij zal het liefhebben; hij heeft ook plichten jegens Henriette, die hij ook liefheeft, waar is een uitweg?

Hij denkt er over, onmiddellijk heen te gaan; dat zou uit wereldsch oogpunt het meest correcte zijn. Negen van de tien mannen en vrouwen zouden Francis dien raad geven. „Maar” zegt Bourget. „voor den tiende is dit boek geschreven, voor hem in wiens geweten passieën en ervaring nog niet het gevoel van verantwoordelijkheid gedood hebben.”

Dit geweten nu, het wisselen en woelen der gevoelens, tot het Francis duidelijk is, dat hij als vader plichten heeft en dat deze plichten onvereenigbaar zijn met het voortzetten zijner verloving met Henriette, vormt het probleem. Hij mag zijn dochtertje niet uit het oog verliezen; hij kan Henriette zijn geheim niet meedeelen; hij wil haar niet trouwen zonder haar alles bekend te hebben.

De strijd wordt nog moeilijker, want in een onderhoud dat hij met Pauline heeft, wordt het hem duidelijk, dat hij wreed en onbillijk jegens haar geweest is, dat haar geknakte gezondheid, haar verwoest levensgeluk zijn schuld zijn.

Nu eerst komt hij er toe, Mme Scilly in het vertrouwen te nemen; hij bekent haar zijn misslagen en zijn berouw, en de ondragelijke comédie die hij dagenlang Henriette voorspeelt, Henriette, die hem liefheeft en die hij liefheeft. Deze bekentenis wordt door Henriette gehoord. Haar hart is gebroken, maar zij kan Francis niet toebehooren; alles moet uit wezen tusschen hen. Daarentegen, vol zelfverloochening, onderneemt zij de taak, Francis te raden, Pauline Raffraye te trouwen; zij zelve zal nooit een ander liefhebben.

Maar deze oplossing is onmogelijk; Pauline sterft nog te Palermo, bijna onder Francis' oogen. Hij gevoelt zich schuldig aan haar dood. Het eenige doel van zijn leven mag voortaan zijn, het kind te beschermen, zonder de rechten of de vreugde van het vaderschap te kennen, zonder het met zijn naam, zijn vermogen of zijn relatien te mogen steunen.

Deze droevige ontknooping acht Bourget noodig; als een

boete. De schuldige is de gevangene van de gevolgen van zijn misstap. Men kan het boek als een van Bourget's meest intieme, meest menselijke, meest edele betoogen beschouwen; wat voor den roman pleit, is ook het feit dat Bourget daarin bijna geheel het mondaine snobisme heeft afgezworen dat' hem zooveel goedkoop succes bezorgd heeft. Daarentegen moet men ook erkennen, dat de vraag niet zuiver gehouden is; de psycholoog, kan men zeggen, is voortgegaan, waar de moralist reeds gereed was. Dat Francis zich gebonden acht aan het kind en voelt dat hij daarvoor zijn liefde voor Henriette moet opofferen, behoort tot het gebied van den moralist; maar deze gewetensquaestie wordt verslapt door de sensatiën van zijn medelijden met de moeder wanneer hij alles weet, door een „ziekelyke gehechtheid aan het kind”, door „een woesten onweerstaanbaren drang om het te beschermen”, door „eene snaar die in hem trilt.” Hier heeft de psychologische analyse verwarring gebracht in het moreele vraagstuk, zooals Bourget het in de *Préface* van *La Terre promise* gesteld had. Deze geheele *Préface* overigens is zelf een keurige studie over „het karakter van den psychologischen roman”, die wij gaarne zouden aanhalen, indien de grens van ruimte het niet verbood.

Naar aanleiding van *La Terre promise* is door de meesters der kritiek, die het werk, tegen Bourget's meening in, bijna allen als boven *Cosmopolis* staand erkend hebben, zooveel interessants, vernuftigs, wel doordachts geschreven, dat men er alleen wel een boekdeel uit zou kunnen aanhalen. Ook anderen, zelf producenten, hebben er zich warm over gemaakt, Zola, Loti, en hun opvatting tegenover die van Bourget gesteld.

XI

Kan men zeggen, dat Bourget onzedelijk is? In zoover niet, dat hij het onderwerp van bijna al zijn romans, *l'adultère*, als een bron van kwelling, van marteling, van alle pijnigende zielstoestanden en vernederende aandoeningen heeft geschilderd: „Ce qu'il y a de terrible dans l'adultère, et son châtement

immédiat, c'est que l'amant ne saurait lutter contre la preuve constante d'immoralité que lui apporte sa maîtresse, par le simple fait qu'elle est sa maîtresse." Hij heeft doen uitkomen al de gevolgen van den toestand of liever al de onaangenaamheden die er onvermijdelijk mee samengaan, jaloersche woede, moreele degradatie, voortdurend verwijt, neiging tot liegen, vermindering van zelfbewustzijn en eerlijkheid, een werkelijke vergiftiging van de ziel. Zoo heeft men kunnen zeggen dat de juistheid der „psychologische waarneming van zelf bij hem geworden is een moreel betoog."

Misschien is ook die heele vraag van het „moreel betoog" iets overtolligs. Menschen worden geregeerd door hun zedelijk bewustzijn of door hun passies, al naardat zij meer van het een of van de anderen bezitten, en door deze romans zullen zij niet bekeerd worden. Maar wel kan men juist naar aanleiding van Bourget's romans nog eens opkomen tegen een wonderlijk begrip, door sommigen verdedigd, dat niet ernstig genoeg door hen, die over boeken schrijven, weerlegd wordt. Het is de bewering, alsof iedereen moest „kennis nemen van de waarheid", alsof het voor de normale levensontwikkeling van ieder beschaafd mensch noodig was, zich in kennis te stellen met alle diepten en afgronden van de maatschappij om hem — of zelfs om haar — heen. De bewonderaars van realistische, zoowel als van misdadig-psychologische lectuur, nemen het anderen kwalijk wanneer zij het lezen van die boeken ontraden; het heet „het leven", het heet „de waarheid", en, met een citaat van Multatuli, — „men heeft recht op die modder." Inderdaad niet; er zijn een aantal menschen die het recht hebben, — laat ons zeggen door hun gelukkigen maatschappelijken toestand, door het genot eener zorgvolle omgeving, door de richting hunner studiën die hen een anderen kant doen heenzien, door een bevoorrechte eenzijdigheid van optimisme, — met die modder niet bespat te worden; men kan het zelfs han die de modder kennen, tot plicht aanrekenen ze, wanneer zij kunnen, in stilte weg te vegen, zoo netjes mogelijk, en anderen uit den weg te houden. Er is heel veel kans, dat alles mooier en beter en

gelukkiger zou zijn, wanneer met de modder zich zoo weinig personen mogelijk bemoeiden; in elk geval is het niet heilzaam, niet liefderijk en niet nuttig, er alles mee te bemorsen, ook dat wat hermelijnwit had kunnen blijven.

Dit is een bezwaar, dat men in 't algemeen tegen Paul Bourget's werk als „moreel betoog” kan aanvoeren, en hier speciaal is het de misdaad van Francis Nayrac tegenover Henriette; hij heeft het jonge meisje ingewijd in hetgeen haar gedachten niet had behoeven te bezoedelen; wanneer zij zich daarna terugtrekt, en niets te doen wil hebben met den poel, is er niets goeds verkregen, maar zonder haar inwijding zou er iets kwaads vermeden zijn.

XII

In 1894 volgde Bourget's benoeming tot lid van de Académie; hij was er sinds lang toe aangewezen door de publieke opinie, en zijn vriendschapsbetrekkingen zoowel als zijn geestverwantschap vond hij vooral in den kring der académiciens. Hij werd verwelkomd door markies Melchior de Vogüé, die reeds vroeger over hem geschreven had en een der groote bewonderaars van 'de *Préface* van *Le Disciple* was geweest. Bourget vulde den fauteuil, vóór hem door Maxime du Camp ingenomen; zijn *Discours de réception* moest dus diens arbeid loven. Deze lofrede zal Bourget eenige moeite gekost hebben; want Maxime du Camp vertoont geen spoor van het mysticisme, waar de romancier hoe langer hoe meer heendreef. In de uitgave der verzamelde werken, waarin Bourget ook deze rede heeft opgenomen, heeft hij het opstel genoemd „*La Maladie de la Volonté, — une guérison*”, en getracht er in te betoogen, dat Maxime du Camp „le mal du siècle” had gehad, — den Weltschmerz en het pessimisme der romantici omstreeks 50 en 60, — maar er door de kracht van zijn wil van greezen was. Inderdaad is de titel niet onjuist gekozen, waar het een man betroof die begon met *Les Mémoires d'un Suicidé* en *Les Forces perdues*, echte zwarte romantiek, en eindigde met de serie prachtige

boeken over Parijs, waarvan *L'Enfance à Paris* en *Paris bien-faisant* een paar der merkwaardigste zijn. Toch moet het Bourget gespeten hebben, in het *oeuvre* van Maxime du Camp, bij zoo-veel werkkraft, onderzoekingslust, philanthropie, medelijden, in 't geheel geen kerksehheid te kunnen constateeren.

Met *Cosmopolis* is Bourget's aaneensluitend werk voorbij. Allerliefst, het werk van een psycholoog die tegelijk dichter, kunsthistoricus en genietter van alle moois op aarde is, zijn de *Sensations d'Italie*; men zou kunnen zeggen dat ze het zuiverst, edelst genot geven van al wat Bourget geschreven heeft; maar zij staan buiten de reeks. Bourget heeft vooral de steden gekozen, waar de banale reiziger niet komt, Volterra, Reggio, Colli, Siena, Monte-Olivete, Montepulciano, Chiusi, Orvieto, Perugia, Assisi, Foggia, Bari, Lecce, Tarente, Cortona; zijn Perugia is een fraaie studie over il Perugino. Hier en daar heeft hij primitieven ontdekt, maar vooral de ziel van het oudere Italie, waar de kunst bloeide te midden der moorddadige dynastieën en der burger-oorlogen, waar verfijnde wreedheid zich botvierde in de heerlijke reine natuur, — hetzelfde wat menigen reiziger moet treffen als hij Chillon en de Rhône-vàllei en het meer van Constanz ziet, alles vol schoonheid en vol barbaarsche herinneringen, — heeft Bourget diep gevoeld en met dichterlijke suggestie weergegeven. *Outre-mer*, dat ook „sensations d'Amérique” kon heeten, is pikanter, maar zoo mooi niet. Onder de latere werken blinkt het meest uit *Idylle Tragique*; men heeft daarvan ook een tooneelstuk gemaakt, evenals vroeger van *Mensonges* en nu onlangs van de novelle *Le luxe des autres*, alle met heel slecht succes, en dit was te verwachten, want Bourget's beste eigenschappen hebben met het tooneel niets te maken.

Als slot komt sinds 1900 de editie der *Oeuvres Complètes*, waarvan nu vier dikke deelen verschenen zijn. Het merkwaardige daarvan zijn de *Préfaces*, vooral daarom merkwaardig, omdat Bourget van zijn wonderbare gaven, zijn fluweeligen stijl, zijn teedere analyse, zijn behoefte om moois te maken, zijn

virtuositeit in het samenstellen van doorschijnend detail en doorschijnende zielen, de waarde miskent, en het wil doen voorkomen alsof dat alles gebeurd was te grooter eere van een mystiek ideaal. In de voorrede van het eerste deel, dat de *Essais* bevat, zegt hij:

„Pour ma part, la longue enquête sur les maladies morales de la France actuelle, dont ces essais furent le début, m'a contraint de reconnaître à mon tour la vérité proclamée par des maîtres d'une autorité bien supérieure à la mienne: Balzac, Le Play et Taine, à savoir que pour les individus comme pour la société, le christianisme est à l'heure présente la condition unique et nécessaire de santé et de guérison.”

Hij laat er op volgen:

„L'auteur de la *Comédie humaine* (Balzac) disait: „j'écris à la lueur de deux vérités éternelles, la religion et la monarchie, deux nécessités que les évènements contemporains réclament, et vers lesquelles tout écrivain de bon sens doit essayer de ramener notre pays.”

Op het idee der monarchie gaat hij niet door, ofschoon het citaat allicht met zorg gekozen is om de vrienden van de rechterzijde der Académie met de bijbehorende salons en kasteelen genoeg te doen; maar wel op het idee der religie, met Taine die het christendom met een paar reusachtige vleugels vergeleek, voor de menschenziel onmisbaar: „Overal en altoos worden, sedert achttien eeuwen, zoodra die vleugels verzwakken of geknot worden, de openbare en intieme zeden van minder gehalte. In Italië gedurende de Renaissance, in Engeland gedurende de Restauratie, in Frankrijk onder de Conventie en het Directoire, kwam de mensch tot het heidendom terug, als in de eerste eeuwen. Maar terstond ook was hij, als in de tijden van Augustus en Tiberius, wellustig en hardvochtig. Hij maakte misbruik van anderen en zichzelf. Ruw of berekenend egoïsme voerde den boventoon. Wreedheid, zinnelijkheid stalden zich breed uit.”

Bourget zelf voegt er dan aan toe: „Terwijl ik mij vereenig met de slotsom, door de meesters zoo zuiver geformuleerd, doe

ik niets dan mijn eigen waarneming omtrent het individueel en maatschappelijk leven samenvatten."

Het kan niet anders of hij moet zich, bij het corrigeeren der drukproeven dezer nieuwe editie, wel eens gezegd hebben, dat *Mensonges* en de *Physiologie* niet enkel opbouwend waren; te meer hecht hij aan de inzichten zijner latere jaren en wil het doen voorkomen alsof hij die altijd gehad had.

In de *Préface* der deelen van de nieuwe uitgave, die de romans bevatten, zegt hij zelf daarover:

„Het is vrij natuurlijk, dat de openbare meening niet het verband inziet tusschen de verschillende oogenblikken eener zelfde gedachte. Daar de auteur haar zijn boeken het een na het ander aanbiedt, oordeelt zij ze ook na elkaar en ieder afzonderlijk. Daaruit volgt dat zij dikwijls tegenstellingen meent te zien tusschen de boeken van enkel analyse, en die waarin de schrijver meer aandringt op de onderstellingen, uit die analyse afgeleid. Dit misverstand wordt nog sterker, wanneer de schrijver de esthetiek van het „vrai total" heeft willen volgen, die niet zonder gevaar is. De passies schilderen in haar waarheid, is altoos tafreelen van schuld en zonde voorhouden, en het gebeurt allicht dat de kritiek de nauwkeurigheid der schildering als een *welbehagen van den schilder* opvat. Dan verwondert zij zich, later een moralist te vinden, daar waar zij aan een onverschillig toeschouwer dacht. Zoo heb ik welwillende of kwaadwillende opmerkers *Cruelle Enigme* tegenover *Cosmopolis*, *Un Crime d'amour* tegenover *La Terre promise*, de *Essais de Psychologie* tegenover *Outre-Mer* zien stellen, en naar aanleiding daarvan het groote woord „bekeering!" hooren uitspreken. Voor dat woord zou ik zeker niet bang zijn, want ik acht het zich bekeeren van een geest, die onder de groote lessen des levens zijn vroegere dwalingen erkent, iets zeer schoons om aan te zien. Maar dat is mijn geval toch niet. Men bekeert zich na iets ontkend te hebben, niet na eene houding van afwachting. Die houding van analyticus zonder leerstelling, dus van zoekende, is slechts een der vormen van methodischen twijfel. Zeer gemakkelijk zou ik aantoonen

dat indien er al ontwikkeling in mijn gedachte is op te merken, dan toch zeker geen tegenspraak. Het voorlaatste hoofdstuk van *Crime d'amour*, de epiloog van *Mensonges*, twintig passages van de *Physiologie*, de laatste bladzijden van *Le Disciple*, die over biecht en zonde in *Cruelle Enigme*, knopen zich reeds vast aan wat ik later genoemd heb „l'apologétique expérimentale”. Deze apologetiek bestaat daarin, vast te stellen dat, gegeven eene reeks van waarnemingen omtrent het menschelijk leven, alles in die waarnemingen zoo is uitgekomen, *alsof* het christendom de waarheid bevatte.” En verder: „De godsdienst is niet aan den eenen en het leven aan den anderen kant.” Bourget wil zijn werk dan beschouwd zien als een bewijs, tot welke zonden en afdwalingen de menschen komen, wanneer zij niet den „Catechismus van het concilie van Trente, in de drie bewonderenswaardige hoofdstukken van zijn derde deel, commentaren op de tien geboden bevattend” in het oog houden. Hij voert voorts aan, dat ook werken van schrijvers die als „atheïst of jacobijn” optreden, zulk een strekking kunnen hebben. Voor *Madame Bovary* kon men schrijven: „gij zult niet echtbreken”, voor *Le rouge et le Noir*: „gij zult niet begeeren uws naasten huis, noch . . .” Inderdaad behoort uit dit oogpunt ongeveer alle lectuur over zondige dingen tot de stichtelijke lectuur, en het is heel gelukkig voor Bourgets bewijsvoering, dat aan *Cruelle Enigme* en *Mensonges* de staartjes voorkomen, die er ons op zonderlinge wijze aangehangen schenen. Hij moet zich toen reeds académiciën in spe gevoeld hebben; maar mystiek en académiciën of niet, zijn *œuvres* zal bij de meeste lezers den indruk achterlaten niet van iets stichtelijks, maar van iets zeer teeders, zeer gekruids, zeer gekunstelds en zeer kunstvolts.